

821/920/108

АНДРІЙ ПЛАТОНОВ

*На зустріч
людям*

АНДРІЙ ПЛАТОНОВ

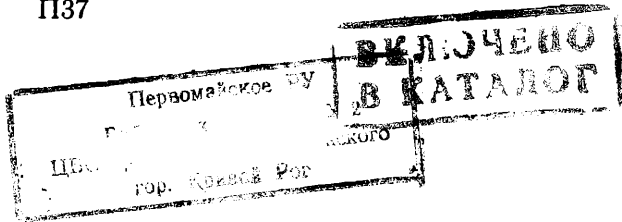
Назустріч людям

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ

Переклад з російської
Надії Лісовенко

Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1986

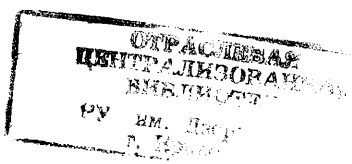
1
2

В книгу известного русского советского мастера прозы (1899—1951) вошли лучшие повести и рассказы из его творческого наследия. С большой любовью и теплотой писатель описывает богатый внутренний мир человека искренней души и чистой совести, непоколебимого в своей вере в светлое будущее.

Для автора характерны своеобразный стиль, высокое художественное мастерство, умение заинтересовать читателя.

0
шт *С.М.С.С. / 2* *11*
Передмова *Ор* Олега Кузьменка

ВІДЧУТТЯ ЛЮДИНИ ЛЮДИНОЮ

Андрій Платонович Платонов (Климентов) — відомий російський радянський письменник і публіцист — народився 1899 року в Ямській слободі, на околиці Воронежа, в багатодітній родині слюсаря-залізничника. Сім'я дуже бідувала, Андрій був старший серед десяти дітей, тому з чотирнадцяти років розпочалося його трудове життя: він працює посильним страхового агентства «Росія». З 1917 року Андрій Платонов — робітник ливарного цеху вагоноремонтного заводу, потім учень залізничного політехнікуму, електрифікатор, меліоратор, профспілковий працівник. У самому виборі професій неважко помітити людину романтично піднесену, натхненну ідеями соціалістичної перебудови життя.

Маючи невелику освіту — приходська і чотирикласна міська школи, залізничний технікум у 1918 році, — молодий робітник відзначався стрімкістю духовного зросту. У 1919 році він — журналіст у Новохоперську. На цей час припадає початок літературної діяльності Андрія Платонова. Він виступає як поет, публіцист, критик, прозаїк. У воронезьких газетах і журналах з'являються статті, присвячені складним соціально-філософським питанням, перші оповідання, збірка віршів «Голуба глибина» (1922). У 1927 році виходить перша книжка прозових творів — «Єпіфанські шлюзи». Відтоді й до останнього дня (Андрій Платонов помер у Москві в січні 1951 року від туберкульозу) письменник друкує повісті та оповідання, критичні статті, рецензії, але улюбленим його жанром на все життя стає оповідання, з яким і пов'язані найбільші успіхи Платонова-прозаїка.

Тематично творчість Андрія Платонова нерозривна з вирішальними подіями в житті нашої країни. Громадянська війна, колективізація, Велика Вітчизняна війна — всі основні етапи становлення нашої країни і побудови соціалізму знайшли своє яскраве відображення в творчості письменника. Але найістотніше те, що в повістях і оповіданнях Андрія Платонова вирішальну роль відіграють не тільки і не стільки самі події, скільки їх авторське осмислення. В примітках до першого видання оповідання «Без-

смертя» автор сам наголошував на цій особливості своєї творчості. Він писав: «У цьому оповіданні немає фактів, які хоча б найменшою мірою не відповідали дійсності, і немає фактів, які б копіювали цю дійсність». В центрі уваги, як правило, найвагоміші моменти людського буття.

Андрій Платонов як людина і митець сформувався в роки Великої Жовтневої соціалістичної революції. В цьому відношенні, якщо згадати життєвий і творчий шлях Д. Фурманова, О. Фадєєва, М. Шолохова, Вс. Іванова, М. Островського, А. Гайдара, творча біографія Платонова характерна й типова. В революційній Росії «перервався зв'язок часів», настала епоха небачених за всю історію людства корінних соціальних перетворень. Письменники не тільки уважно спостерігали найменші зміни в житті, не тільки хотіли їх осмислити, але й ждали бути їхніми учасниками. Одним з ентузіастів таких подій був син робітника і сам робітник, вісімнадцятилітній юнак А. Климентов. Із щирим запалом молодості він включається в будівництво нового життя.

Під безпосереднім впливом соціалістичного будівництва майбутній письменник набуває життєвого досвіду. Андрій Платонов пильно вдивляється в будівництво нового життя, намагаючись зрозуміти і художньо втілити уявлення народу-трудівника про життя на тих моральних засадах, які відповідають справжній природі людини. Не одразу йому вдалося вирішити це завдання.

У 1922 році А. Платонов, делегат Першого Всеросійського з'їзду пролетарських письменників, відповідаючи на запитання анкети: яким літературним напрямком співчуваєте або до яких належите? — сказав: ніяким, маю свій. Який же це «свій» літературний напрямок Андрія Платонова? Та й чи був він тоді? У 1922 році ця заява звучала, звісно, надто декларативно, бо ті фантастичні повісті та оповідання, якими А. Платонов дебютував («Маркун», «Нашадки сонця», «Місячна бомба»), сьогодні мають суто історичний інтерес: передаючи подих епохи, захоплення грандіозними проектами перетворення життя в планетарному масштабі на основі науково-технічних досягнень і нових соціальних вчень, вони, проте, ще не давали підстав говорити про творчість Андрія Платонова як про помітне явище в російській радянській літературі.

Справжня, неповторна письменницька індивідуальність Андрія Платонова викристалізувалася дещо пізніше, в другій половині 20-х років. На цей час уже повністю склалася і стилістична манера письменника, визначився його світогляд. Сучасні дослідники, вбачаючи спільність гуманістичних поглядів А. Платонова і таких художників слова, як Л. Леонов, К. Федін, Вс. Іванов, водночас відзначають, що в творах Платонова ще виразніше, ніж у прозі середини 20-х років, виявилася художньо сформульована сутність

гуманізму радянської літератури, яка підвищила відповідальність особи за вирішення проблеми «людина — суспільство».

Яскравим прикладом цього може бути повість А. Платонова «Ямська слобода», де на тлі життя однієї слобідки авторові пощастило показати процес розкладу егоїстичних індивідуальностей і народження людей нової, соціалістичної формації. «Ямська слобода жила так ощадливо, що склянки залишались цілими від діда і заповідались майбутнім людям. Дітей били винятково за псування майна і до того ж били по-звірячому, тіпаючись від запаморочливої злоби, що із псуванням речей гине власне життя. Так — на спадковому накопиченні — тільки й трималася слобода». В такому світі найвищими цінностями є речі, ними визначається вартість людини і людського життя. Таким було життя людей у соціальних умовах царської Росії, точніше, за феодалізму й капіталізму. В Ямській слободі людей вважали лише речами в ряду інших речей або засобами для виробництва речей, тут «одна людина відчужена від іншої і кожна з них відчужена від людської сутності»¹, за словами К. Маркса. І ця відчуженість виявляється навіть у ставленні до найближчого й найріднішого — до того, що визначає міру людяності в людині, — до власних дітей. Саме про це у свій час писав К. Маркс: «У прямій залежності із зростанням вартості світу речей зростає *знецінення* людського світу»².

В «Ямській слободі» А. Платонов зображує життя людей в умовах «відчуження людини від людини», показує, як пробуджується усвідомлення людської спільності в найбільш знедолених людях, їхній пошук шляхів у революцію.

У 1933 році письменник побував у Туркменії. Під враженням цієї поїздки уже в 1934 році з'являються друком оповідання «Такир» і повість «Джан», де письменник також розкрив процес творення нової людини.

У творчості А. Платонова можна вирізнити дві основні теми: зображення життя в умовах «відчуження людини від людини» (дореволюційний час) і зображення життя в нових умовах, після революції, як віднайдення колись втраченого «відчуття людини людиною». Цим визначається і основний конфлікт усєї творчості письменника: конфлікт між двома розуміннями життя, світоглядом «старої» і «нової» людини.

Характерні щодо цього оповідання А. Платонова, героями яких є діти. Ці твори являють собою окремі епізоди з історії соціального виховання людини в процесі активного пізнання світу. Так, в оповіданні «Квітка на землі» онук питає дідуса про те, що

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Економічно-філософські рукописи 1844 року // Твори.— 2-е вид.— Т. 42.— С. 89.

² Там же.— С. 82.

є найголовнішим у світі. Дідусь веде його на пасовисько і показує блакитну квітку, що терпляче росла з дрібного чистого піску.

«— Отут найголовніше тобі і є!.. Ти бачиш: пісок мертвий лежить, він кришений камінь, і більше немає нічого, а камінь не живе і не дихає, він мертвий прах... А квітка, ти бачиш, миршавенька така, а вона жива, і тіло собі вона зробила з мертвого праху. Виходить, вона мертву сипку землю перетворює на живе тіло і пахне від неї самої чистим духом. Ось тобі і є найголовніше діло на білому світі, ось тобі і є те, звідки все береться. Квітка оця — найсвятіший трудівник, вона з мертвого порошу робить життя...»

Онук схоплює одвічну протилежність каменя квітці, смерті життю і замислюється над тим, як відбувається це повсякчасне перетворення неживого в живе. Але навіть дідусь Тит не може відповісти на це питання. Бо саме в ньому і полягає найбільша таємниця світотворення, віковична загадка, над розв'язанням якої думають і філософи, і вчені, й письменники.

На відміну від Афоні, який дістав од діда готові відповіді на основні питання життя, герой оповідання «Залізна баба» сам хоче дізнатися про все найважливіше на білому світі. Малолітній Єгор звертається то до вітру, то до дерев, то до жука з одним запитанням: «Ти хто?» Хлопчиків здається, що все, що він бачить, є тільки зовнішньою оболонкою речей, покровом, за яким ховається їхня потаємна сутність. Знемагаючи від жаги пізнання, герой робить все нові й нові спроби проникнути в світ істинного буття.

У 1938 році А. Платонов написав оповідання «Так давно, в туманній юності», де в образах двох дівчаток-сиріт, Ольги і Лізи, показав два різні ставлення до життя і два різних його розуміння. Відсутність почуття відповідальності і вдячності у Лізи, її бездумність і легковажність свідчать про її духовну нерозвиненість. Ліза — це жива, але не одухотворена істота. Одухотвореною постає перед нами Ольга. Оповідання підпорядковане одному художньому завданню: пробудженню в людині високої духовності.

З особливою силою риси героїзму, високого патріотизму проявилися в оповіданнях періоду Великої Вітчизняної війни, героями яких є люди різних національностей: башкирський селянин («Селянин Ягафар»), карел коваль Нігаре («Сампо»), білорус Гершанович («Сьома людина») і українець Василь Цибулько («Натхненні»). Всіх їх єднає вірність рідній землі, відданість ідеалам Великого Жовтня — все те, за що вони ідуть на подвиг і смерть.

У роки війни А. Платонов воював на Курській дузі, брав участь у визволенні України в 1944 році, був на Білоруському фронті.

Війна для нього — величезне психічне потрясіння. Він, людина надзвичайної гуманності, так і не зміг звикнути до її щоденної жорстокості.

Багато хто з дослідників творчості митця за вихідну точку аналізу беруть протиставлення: натхненні люди — бездушний ворог. Справді, в більшості творів письменника це протиставлення є визначальним, виступає основою конфлікту. Так, героїня оповідання «Так давно, в туманній юності» Ольга протиставлена Лізі, Назар Чагатаєв — Нур-Мухаммеду («Джан»), Саша Дванов — Прокопові Дванову («Човенгур»), фольклорний третій син — своїм байдужим братам («Третій син»).

У передмові до книжки оповідань А. Платонова військової тематики «Смерті нема!» автор вступної статті В. Полторацький пише: «Перебуваючи в діючій армії, він був свідком і учасником багатьох боїв. Але ті з читачів, які захочуть за творами Платонова уявити собі хроніку війни, не зможуть цього зробити. Платонова приваблювало не описування воєнних подій, а їхня філософська сутність, кореневі глибини тих рухів, які визначали і вчинки людей на війні»¹. Тил і фронт для Андрія Платонова — одне нероздільне ціле, більше того, фронт — це переважно зовнішнє, безпосереднє поле сутичок за те духовне, потаємне й ніжне, що заховане глибоко в тилу. Це, внутрішнє, глибинне, і є головною визначальною силою, що зумовлює героїчну поведінку людей на війні.

В основу оповідання «Натхненні» покладено дійсні факти: масовий героїзм червонофлотців, що по жертвували своїм життям в ім'я життя Батьківщини. Письменник розглядає цю подію за її моральним змістом як «найбільший епізод війни». Для Платонова важливо показати, що за кожним вчинком самопожертви героя стоїть величезна, по суті, безперервна праця душі, особлива самосвідомість особистості, що змогла умертвити в собі маленьке егоїстичне «я» і через любов до інших людей пізнати свою істинно людську сутність, знайти в цьому новому знанні і себе, і весь світ. У цьому розумінні Велика Вітчизняна війна — це боротьба індивідуальностей з індивідуалістами, натхнених людей з позбавленим душі ворогом.

А. Платонов нетерпимий до бездушності й байдужості, бо, за його словами, «вона випаровує з людини душу, як воду повільний вогонь, і коли отямишся — залишиться від серця саме сухе місце». Байдужість — одна з форм антигуманізму. Протиставлення людини люблячої людині байдужій є невід'ємною рисою всієї творчості А. Платонова, що надає їй величезного гуманістичного пафосу.

¹ Платонов А. Смерти нет! — М., 1970. — С. 5.

Так, у повісті «Єпіфанські шлюзи» письменник показує, як розрахунок на «алгебраїчний розум» приводить героя, англійського інженера Бертрана Перрі, до життєвої поразки. Оповідання «Третій син» також спрямоване проти омертвіння почуттів, проти надмірного раціоналізму і утилітаризму, що є, на думку письменника, різновидами однієї і тієї ж хвороби — байдужості, втрати найціннішої властивості — «відчуття людини людиною».

Поняття про найбільшу цінність життя письменник пов'язує з дітьми, бо діти — втілення майбутнього людства. Образ батька в повоєнному оповіданні «Повернення» є повною протилежністю цього образу в оповіданні «Липнева гроза». Тема повернення людини до самої себе як до істоти справді гуманної, натхненної звучить тут дуже відчутно. Гвардії капітан Олексій Олексійович Іванов повертається з війни додому. І раптом дізнається про зраду дружини, яку можна пояснити не стільки легковажністю, скільки співчуттям до горя чужої людини, яка втратила на війні власних дітей і дружину. Після довгої душевної боротьби Іванов вирішує залишити зрадницю-жінку і дітей. Уже сівши в поїзд, гвардії капітан знаходить у собі мужність повернутися. Це друге повернення: повернення до самого себе — основна подія оповідання. Конфлікт цього твору побудовано на боротьбі двох сил: самолюбство і егоїзм у душі людини борються з любов'ю і благородством. Перемога істинно морального начала у героя — свідчення його справжньої одухотвореності. У цьому творі вражає майстерність психологічної характеристики російського солдата, тут глибоко і влучно відтворені духовні основи національного характеру, показано моральні джерела перемоги над фашизмом.

Оригінальність і своєрідність А. Платонова як художника, не вписуючись в узвичаєні схеми і уявлення, за життя письменника для частини критиків були предметом суперечок. Сьогодні його творчість належно оцінено. Твори А. П. Платонова перевидаються, перекладаються іншими мовами, екранізуються, служать імпульсом для осмислення складних проблем сучасності. А. Платонов і досі впливає на радянську літературу прикладом своєї особистості, як письменник, наділений почуттям великої відповідальності за все, ним написане. Що ж стосується ідей, думок, гуманістичного підходу до розуміння і зображення життя, то тут, більшою чи меншою мірою, вплив Платонова відчутний у творчості В. Астаф'єва, В. Шукшина, В. Бикова, Т. Пулатова, А. Кіма.

Андрій Платонов жив у період гострої і запеклої боротьби за ідеали соціалізму проти приватновласницьких принципів життя. Публіцистична відкритість і піднесеність таких оповідань, як «Корова», «Сампо», «Афродіта», має глибокий смисл, вказуючи на безперервність і незавершеність боротьби за перемогу гуманізму в самому житті. Герої цих оповідань, діючи в актуальному

«тепер» прекрасного й бурхливого світу, постають перед читачами, натхненні гарячою вірою в щасливе майбутнє грядущих поколінь.

В естетиці Платонова поняття добра, краси і правди взаємопов'язані і злиті. Змалювання доброти як невід'ємної частини людської природи — це водночас зображення краси і розкриття правди про звичайну людину, яка є дуже складною духовно, відзначається схвильованістю, трепетністю, натхненністю, чистотою думок і почуттів, небайдужістю до навколишнього світу, яка здатна на активну доброту і сама є творчим началом.

У довоєнній статті, присвяченій творчості Анни Ахматової, А. Платонов писав: «Основне завдання Жовтневої революції було і є у вихованні вищого типу людини на землі — у порівнянні з людиною попередніх епох. На це спрямовані всі зусилля радянської системи — матеріальні і духовні, в тому числі і радянської літератури»¹. Це завдання — зображення вищого типу людини — виконував Андрій Платонов своєю творчістю.

Олег Кузьменко

¹ Платонов А. Мастерская.— М., 1977.— С. 70.

Повернення

Олексій Олексійович Іванов, гвардії капітан, вибував з армії за демобілізацією. У частині, де він прослужив усю війну, Іванова провели, як і належить, з жалем, з любов'ю, повагою, з музикою й вином. Близькі друзі й товариші поїхали з Івановим на залізничну станцію і, попрощавшись там остаточно, залишили Іванова самого. Поїзд, однак, запізнився на довгі години, а потім, коли ці години минули, запізнився ще додатково. Наставала вже холодна осіння ніч; вокзал був зруйнований у війну, ночувати було ніде, тому Іванов повернувся на попутній машині назад у частину. Другого дня товариші по службі знову проводжали Іванова; вони знову співали пісень і обіймалися з демобілізованим на знак вічної дружби з ним, та почуття свої вони витрачали вже коротше і у вузькому колі друзів.

Потім Іванов удруге поїхав на вокзал; на вокзалі він довідався, що вчорашній поїзд усе ще не прибув, і тому Іванов міг би, по суті, знову повернутися в частину на нічліг. Та незручно було втретє переживати проводи, турбувати товаришів, і Іванов залишився нудитися на безлюдному асфальті перону.

Біля вихідної стрілки станції стояла вціліла будка стрілочного поста. На лавці біля тієї будки сиділа жінка у ватянці й теплій хустці; вона і вчора там сиділа біля своїх речей, і тепер сидить, чекаючи поїзда. Ідучи вчора ночувати в частину, Іванов подумав було — чи не запросити й цю самотню жінку, хай вона теж переночує у медсестер у теплій хаті, навіщо їй мерзнути цілу ніч, невідомо, чи зможе вона зігрітися в будці стрілочника. Та поки він думав, машина рушила, і Іванов забув про цю жінку.

Тепер вона, як і вчора, нерухомо сиділа на тому самому місці. Ця сталість і терпіння означали вірність і незмінність жіночого серця, принаймні щодо речей і свого дому, куди

ця жінка, мабуть, поверталася. Іванов підійшов до неї: може, і їй з ним буде не так нудно, як самій.

Жінка обернулася до Іванова, і він упізнав її. Це була дівчина, її звали «Маша — дочка пространщика», бо так вона себе колись назвала, будучи справді дочкою працівника бані, пространщика. Іванов зрідка за час війни зустрічав її, навідуючись в один БАО, де ця Маша, дочка пространщика, працювала в їдальні помічником кухаря за вільним наймом.

В осінній природі навколо них було тоскно і сумно в цей час. Поїзд, який мав звідси відвезти додому і Машу, й Іванова, був не знати де в сірому просторі. Єдине, що могло втішити й розрадити серце людини, це серце іншої людини.

Іванов розбалакався з Машею, і йому стало добре. Маша була миловида, проста душею і добра своїми великими робочими руками і здоровим, молодим тілом. Вона теж поверталася додому й думала, як тепер житиме новим, цивільним життям; вона звикла до своїх військових подруг, звикла до льотчиків, які любили її як старшу сестру, дарували їй шоколад і називали «просторою Машею» за її великий зріст і серце, що вмещало, як у справжньої сестри, всіх братів в одну любов і нікого зокрема. А тепер Маші було незвично, дивно і навіть лячно їхати додому до родичів, від яких вона вже відвикла.

Іванов і Маша почувалися осиротілими без армії, однак Іванов не міг довго перебувати в похмуро-сумному стані; йому здавалося, що в такі хвилини хтось звіддалік сміється з нього й буває щасливий замість нього, а він залишається лише насупленим простачком. Тому Іванов швидко звертався до справи життя, тобто він знаходив собі якесь заняття чи розвагу, чи, як він сам казав, просту підручну радість — і тим виходив із своєї нудьги.

Він присунувся до Маші й попросив, аби вона дозволила йому по-дружньому поцілувати її в щоку.

— Я трошечки, — сказав Іванов, — бо поїзд запізнюється, нудно його чекати.

— Тільки тому, що поїзд запізнюється? — спитала Маша й уважно подивилася в лице Іванову.

Колишньому капітанові з вигляду було років тридцять п'ять; шкіра на його обличчі, обвітрена й засмагла на сонці, мала коричневий колір, сірі очі Іванова дивилися на Машу скромно, навіть сором'язливо, і говорив він хоч і прямо, але делікатно й люб'язно. Маші сподобався його глухий, хрипкий голос літньої людини, його темне, грубе обличчя і вираз сили і беззахисності на ньому. Іванов погасив во-

гонь у люльці великим пальцем, нечутливим до тліючого жару, й зітхнув, чекаючи дозволу. Маша відсунулася від Іванова. Від нього сильно пахло тютюном, сухим підсмаженим хлібом, трохи вином — тими чистими речовинами, які походять з вогню або самі можуть народжувати вогонь. Скидалося, що Іванов тільки й харчувався тютюном, сухарями, пивом і вином.

Іванов повторив своє прохання.

— Я обережно, я поверхово, Машо... Уявіть, що я ваш дядько.

— Я вже уявила... Я уявила, що ви мені тато, а не дядько.

— Ось воно... То ви дозволите?..

— Батьки в дочок не питають,— засміялася Маша.

Пізніше Іванов признавався собі, що коси у Маші пахнуть, як осіннє опале листя в лісі, і він ніколи не міг їх забути...

Відійшовши від залізничної колії, Іванов розпалив невеличке багаття, аби приготувати на вечерю для Маші й для себе яечню.

Уночі прийшов поїзд і повіз Іванова й Машу у їхній край, на батьківщину. Дві доби вони їхали разом, а на третю добу Маша доїхала до міста, де вона народилася двадцять років тому. Маша зібрала свої речі у вагоні й попросила Іванова зручніше прилаштувати їй на спину мішок, та Іванов узяв її мішок собі на плечі й вийшов слідом за Машею з вагона, хоч йому ще залишалося їхати до місця більш як добу.

Маша була здивована й зворушена увагою Іванова. Вона боялася одразу залишитися сама в місті, де народилася й жила, але яке зараз стало для неї майже чужим. Батька й матір Машиних звідси вигнали німці, і вони загинули невідомо де, а тепер у Маші на батьківщині залишилися тільки двоюрідна сестра й дві тітки, і до них Маша не відчувала прихильності.

Іванов у залізничного коменданта оформив зупинку в місті й залишився з Машею. По суті, йому треба було б швидше їхати додому, де на нього чекали дружина й двоє дітей, яких він не бачив чотири роки. Проте Іванов відкладав радісний і тривожний час побачення з родиною. Він сам не знав, чому так робив, може, тому, що хотів ще трохи погуляти на волі.

Маша не знала сімейного стану Іванова і через дівочу соромливість не спитала його про нього. Вона довірилася Іванову з доброти серця, не думаючи більше ні про що.

Через два дні Іванов поїхав далі, до рідного місця. Маша

проводжала його на вокзалі. Іванов звично поцілував її й люб'язно обіцяв завжди пам'ятати її образ.

Маша усміхнулась у відповідь і сказала:

— Нашо пам'ятати мене завжди? Цього не треба, і ви однаково забудете... Я ж нічого не прошу від вас, забудьте мене.

— Люба моя Машо... Де ви раніше були, чому я давно-давно не зустрів вас?

— Я до війни в десятиріччі була, а давно-давно мене зовсім не було...

Поїзд прийшов, і вони попрощалися. Іванов поїхав і не бачив, як Маша, лишившись сама, заплакала, бо нікого, з ким хоч раз зводила її доля, не могла забути, ні подруги, ні товариша. Іванов дивився у вікно вагона на попутні будиночки містечка, яке він навряд чи колись побачить іще в своєму житті, і думав, що в подібному будиночку, але в іншому місті живе його дружина Люба з дітьми Петьком і Настею, і вони чекають його; він ще з частини послав дружині телеграму, що негайно виїжджає додому і хоче якнайшвидше поцілувати її і дітей.

Любов Василівна, дружина Іванова, три дні підряд виходила до всіх поїздів, що прибували з заходу. Вона відпрошувалася з роботи, не виконувала норми й ночами не спала від радості, слухаючи, як повільно й байдуже ходить маятник стінного годинника. На четвертий день Любов Василівна послала на вокзал дітей — Петра й Настю, щоб вони зустріли батька, якщо він приїде вдень, а до нічного поїзда вона знову вийшла сама.

Іванов приїхав на шостий день. Його зустрів син Петро; тепер Петрикові йшов уже дванадцятий рік, і батько не зразу впізнав свою дитину в серйозному підліткові, який здавався старшим за свій вік. Батько побачив, що Петро був малий на зріст і худорлявий, зате головатий, лобатий, і лице в нього було спокійне, мовби вже звичне до життєвських турбот, а маленькі карі очі дивилися на білий світ похмуро й невдоволено, наче всюди вони бачили тільки безладдя. Вдягнений-узутий Петрик був акуратно: черевики на ньому були поношені, але ще придатні, штани й куртка старі, перероблені з батькової цивільної одежі, проте без дірок — де треба, там заштопано, де належить — там покладена латка, і весь Петрик скидався на маленького небагато, але справного мужичка. Батько здивувався й зітхнув.

— Ти батько, чи як? — спитав Петрик, коли Іванов його обійняв і поцілував, піднявши до себе.— Знати, батько

— Батько... Здрастуй, Петре Олексійовичу!

— Здрастуй... Чого їхав довго? Ми чекали-чекали.

— Це поїзд, Петю, тихо йшов... Як мати й Настя: живі-здорові?

— Нормально,— сказав Петро.— Скільки в тебе орденів?

— Два, Петю, й три медалі.

— А ми з матір'ю думали — у тебе на грудях місця чисто го нема. У матері теж дві медалі є, вона заслужила... Чого ж у тебе мало речей — одна сумка?

— Мені більше не треба.

— А в кого скриня, тому воювати важко? — спитав син.

— Тому важко,— погодився батько.— З самою сумкою легше. Скринь там ні в кого не буває.

— А я думав — буває. Я б у скрині беріг своє добро — в сумці поламається й зібгається.

Він узяв батьків речовий мішок і поніс його додому, а батько пішов слідом за ним.

Мати зустріла їх на ганку будинку; вона знову відпросилася з роботи, наче її серце відчувало, що чоловік приїде сьогодні. З заводу вона спершу зайшла додому, аби потім піти на вокзал. Вона боялася — чи не заявився додому Семен Овсійович; він полюбляв заходити іноді вдень, мав таку звичку — приходити серед дня й сидіти разом з п'ятирічною Настею і Петриком. Щоправда, Семен Овсійович ніколи порожній не приходив, він завжди принесе щось для дітей — цукерку, чи цукор, чи білу булку, або ордер на промтовари. Сама Любов Василівна нічого поганого від Семена Овсійовича не бачила; за всі ці два роки, що вони знали одне одного, Семен Овсійович був добрий до неї, а до дітей ставився, як рідний батько, і навіть уважливіше за деяких батьків. Та сьогодні Любов Василівна не хотіла, щоб чоловік побачив Семена Овсійовича; вона прибрала кухню й кімнату, в домі має бути чисто й нічого зайвого. А пізніше, завтра чи позавтра, вона сама розкаже чоловікові всю, як є, правду. На щастя, сьогодні Семен Овсійович не прийшов.

Іванов наблизився до дружини, обійняв її і так стояв з нею, не розлучаючись, відчуваючи забуте й знайоме тепло любові людини.

Маленька Настя вийшла з дому і, глянувши на батька, якого вона не пам'ятала, почала відштовхувати його від матері, впершись руками в його ногу, а тоді заплакала. Петрик стояв мовчки біля батька з матір'ю, з батьковим мішком за плечима, зачекавши трохи, він сказав:

— Годі вам, а то Настька плаче, вона не розуміє.

Батько відійшов од матері і взяв до себе на руки Настю, яка плакала зі страху.

— Настько! — покликав її Петрик. — Отямся, кому кажу! Це батько наш, він нам рідня!..

В хаті батько вмився й сів за стіл. Він випростав ноги, заплющив очі й відчув тиху радість у серці й спокійне задоволення. Війна минула. Тисячі верст виходили його ноги за ці роки, зморшки втоми лежали на його обличчі, й очі різав біль під заплющеними повіками — вони хотіли тепер відпочинку в сутіні чи в темряві.

Поки він сидів, уся його сім'я поралася в світлиці й на кухні, готуючи святкове частування. Іванов по черзі роздивлявся всі хатні речі: настінний годинник, шафа для посуду, термометр на стінці, стільці, квіти на підвіконнях, російську кухонну пічку... Довго вони жили тут без нього й тужили за ним. Тепер він повернувся й дивився на них, знову знайомлячись із кожним, як з родичем, що жив без нього в тузі й бідності. Він дихав устояним рідним запахом дому — тлінням дерева, теплом від тіла своїх дітей, горілим на припічку. Цей запах був такий самий, як і чотири роки тому, і він не вивітрився й не змінився без нього. Ніде більше Іванов не відчував цього запаху, хоч він бував за війну по різних країнах у сотнях осель; там пахло іншим духом, у якому, проте, не було запаху рідного дому. Іванов згадав іще запах Маші, як пахли її коси; але вони пахли лісовим листям, незнадомою порослою дорогою, не домом, а знову тривожним життям. Що вона зараз робить і як влаштувалася жити поцивільному, Маша — дочка пространщика? Бог з нею...

Іванов бачив, що найбільше за всіх порядкував Петрик. Крім того, що сам працював, він і матері з Настею давав вказівки, що треба робити, і чого не треба, і як треба робити правильно. Настя покійно слухалася Петрика і вже не боялася батька, як чужої людини; у неї було жваве зосереджене лице дитини, що робить усе в житті по-справжньому і всерйоз, і добре серце, бо вона не ображалась на Петрика.

— Настько, викинь з кухля картопляне лушпиння, мені посуд потрібний...

Настя слухняно звільнила кухоль і вимила його. Мати тим часом квапливо готувала пиріг-скородум, замішений без дріжджів, щоб посадити його в піч, у якій Петрик уже розпалив вогонь.

— Повертайся, мати, повертайся швидше! — командував Петрик. — Ти бачиш, у мене піч готова. Звикла воловодитися, стахановка!

— Зараз, Петрику, я зараз,— слухняно говорила мати.— Я ізюму покладу, і все, адже батько давно, певно, не їв ізюму. Я давно ізюм бережу.

— Він їв його,— сказав Петрик.— Нашому війську ізюм теж дають. Наші бійці бач які пикаті ходять, вони добрий харч їдять... Настько, чого ти сіла — в гості, чи що, прийшла? Чисть картоплю, смажитимемо на обід на сковорідці... Самим пирогом сім'ю не нагодуеш!

Поки мати готувала пиріг, Петрик посадив у піч великими рогачами чавун із щами, щоб не горів марно вогонь, і зразу ж наказав і самому вогню в пічці:

— Чого гориш розкудлано, бач, в усі боки лізеш! Гори рівно. Грій під саму страву, даремно, чи що, дерева на дрова в лісі росли... А ти, Настько, чого ти тріски в піч абияк понапихала, треба було повкладати їх, як я тебе вчив. І картоплю знову ти чистиш товсто, а треба тоненько чистити — нащо ти м'ясо з картоплі стружиш; через це в нас харч пропадає... Я тобі скільки разів про це казав, тепер востанне кажу, а потім запотиличника вхопиш!

— Чого ти, Петрику, Настю весь час смикаєш,— лагідно промовила мати.— Що вона тобі? Хіба вона вправиться стільки картоплі начистити і щоб тобі тоненько було, як у перукаря, ніде м'яса не зачепити... До нас батько приїхав, а ти все сердишся!

— Я не серджуся, я діло кажу... Батька годувати треба, він з війни прийшов, а ви добро переводите... У нас у лушпинні від картоплі за цілий рік скільки харчу пропало?... Якби свиноматку мали, можна б її за рік самим лушпинням вигодувати. Ї на виставку послати, а на виставці нам медаль дали б... Бачите, що було б, а ви не розумієте!

Іванов не знав, що в нього виріс такий син, і тепер сидів і дивувався з його розуму.

Але більше йому подобалась маленька тиха Настя, що також поралася своїми рученятами по хазяйству, і її рученята були вже звичні і вмілі. Значить, давно привчені працювати по дому.

— Любо,— спитав Іванов дружину,— чого ж ти мені нічого не кажеш — як ти цей час жила без мене, як твоє здоров'я і що на роботі робиш?..

Любов Василівна тепер соромилася чоловіка, мов наречена: вона відвикла від нього. Вона навіть червоніла, коли чоловік звертався до неї, і обличчя її, як замолоду, набирало збентеженого, зляканого виразу, який так подобався Іванову.

— Нічого, Альошо... Ми нічого жили. Діти хворіли мало,

я ростила їх... Погано, що вдома з ними тільки вночі буваю. Я на цегельні працюю, на пресі, ходити туди далеко...

— Де працюєш? — не зрозумів Іванов.

— На цегельному заводі, на пресі. Адже кваліфікації в мене не було, спершу я у дворі різноробом працювала, а потім мене навчили й на прес поставили. Працювати добре, тільки діти самі та самі... Бачиш, які виростили? Самі все вміють робити, як дорослі стали,— тихо промовила Любов Василівна.— Чи добре це, Альшо, сама не знаю...

— Там видно буде, Любо... Тепер ми всі разом житимемо, потім розберемося, що добре, що погано...

— З тобою все краще буде, бо сама я не знаю — що правильно, а що недобре, і я боялася. Ти сам тепер думай, як нам дітей ростити...

Іванов підвівся й пройшовся по світлиці.

— То, значить, загалом нічого, кажеш, настрій тут був у вас?

— Нічого, Альшо, все вже минуло, ми витерпіли. Тільки за тобою дуже журилися, і страшно було, що ти ніколи до нас не прийдеш, що загинеш там, як інші...

Вона заплакала над пирогом, уже покладеним у залізну форму, і сльози закапали в тісто. Вона щойно змастила поверхню пирога рідким яйцем і ще водила долонею по тісту, змашуючи тепер святковий пиріг слізьми.

Настя обхопила материну ногу руками, припала обличчям до її спідниці й спідлоба суворо блимнула на батька.

Батько схилився до неї.

— Ти чого?.. Настенько, ти чого? Ти розгнівалась на мене? Він підняв її до себе на руки й погладив голівку.

— Чого ти, доню? Ти зовсім забула мене, ти маленька була, коли я пішов на війну...

Настя поклати голову на батькове плече і теж заплакала.

— Ти чого, Настенько моя?

— А мама плаче, і я буду.

Петрик, що здивовано стояв біля припічка, був невдоволений.

— Чого ви всі?.. На настрій захворіли, а в печі жар перегоріє. Знову, чи що, палити будемо, а хто нам ордер на дрова новий дасть? По старому вже все отримали й спалили, трошки в сараї лишилося — полін з десятків, та й ті — сама осика... Давай, мати, тісто, поки дух гарячий не вистиг.

Петрик виїняв з печі великий чавун із шами й розгрів жар по черені, а Любов Василівна квапливо, мовби намагаючись швидше догодити Петрикові, посадила в піч дві форми пирогів, забувши змастити яйцем другий пиріг.

Дивним і ще не зовсім зрозумілим видався Іванову рідний дім. Дружина була та сама — з любим, сором'язливим, хоч дуже стомленим обличчям, і діти були ті самі, що народилися від нього, тільки виросли за час війни, як воно й має бути. Та щось заважало Іванову відчувати радість свого повернення всім серцем, — мабуть, він дуже відвик од домашнього життя й не міг одразу зрозуміти навіть найближчих, найрідніших людей. Він дивився на Петрика, на свого первістка-сина, що підріс, слухав, як він дає команди й настанови матері й маленькій сестрі, спостерігав його серйозне, заклопотане лице і з соромом признавався собі, що його батьківське почуття до цього хлопчини, потяг до нього, як до сина, недостатній. Іванову було ще більше соромно своєї байдужості до Петрика від усвідомлення того, що Петрик потребував любові й піклування більше за інших, бо зараз жаль брав на нього дивитись. Іванов не знав добре того життя, яким жила без нього його сім'я, і ще не міг ясно зрозуміти, чого в Петрика склалася така вдача.

За столом, сидячи в колі сім'ї, Іванов зрозумів свій обов'язок. Йому треба якнайшвидше братися до діла, тобто йти на роботу, щоб заробляти гроші й допомогти дружині правильно виховувати дітей, — тоді поступово все піде на краще, і Петрик бігатиме з дітьми, сидітиме за книжкою, а не командуватиме з рогачами біля печі.

Петрик за столом з'їв менш за всіх, але підібрав усі крихти після себе й висипав їх собі до рота.

— Що ж ти, Петре, — звернувся до нього батько, — крихти їси, а свій кусень пирога не доїв... Іж! Мати тобі ще потім відріже.

— Поїсти все можна, — насупившись, промовив Петрик, — а мені досить.

— Він боїться, що коли буде багато їсти, то Настя теж, дивлячись на нього, багато їстиме, — простодушно сказала Любов Василівна, — а йому шкода.

— А вам нічого не шкода, — байдуже сказав Петрик. — А я хочу, щоб вам більше перепало.

Батько й мати подивились одне на одного й здригнулися від синових слів.

— А ти чого погано їси? — спитав батько в маленької Насті. — Ти на, Петра, чи що, дивишся?.. Іж як слід, бо так і залишишся маленькою...

— Я виросла велика, — сказала Настя.

Вона з'їла маленький шматок пирога, а другий шматок, більший, відсунула від себе й накрила його серветкою.

— Ти нащо так робиш? — спитала її мати.— Хочеш, я тобі маслом пиріг намащу?

— Не хочу, я сита зробилася...

— Ну, їж так... Нащо пиріг відсунула?

— А дядечко Семен прийде. Це я йому лишила. Пиріг не ваш, це я його не з'їла. Я його під подушку покладу, бо захолоне...

Настя злізла із стільця й віднесла шматок пирога, загорнутий у серветку, на ліжку й поклала його там під подушку.

Мати згадала, що вона накривала готовий пиріг подушками, коли пекла його Першого травня, аби пиріг не вистиг до приходу Семена Овсійовича.

— А хто він, цей дядечко Семен? — спитав Іванов у дружини.

Любов Василівна не знала, що сказати, й мовила:

— Не знаю, хто такий... Ходить до дітей один, його дружину і його дітей німці вбили, він до наших дітей звик та й ходить гратися з ними.

— Як то гратися? — здивувався Іванов.— У що ж вони граються тут у тебе? Скільки йому років?

Петрик швидко глянув на матір і на батька; мати у відповідь нічого не сказала батькові, тільки дивилася на Настю сумними очима, а батько недобре посміхнувся, встав із стільця й запалив цигарку.

— Де ж іграшки, в які цей дядечко Семен з вами грається? — спитав затим батько у Петрика.

Настя злізла з стільця, залізла на інший стілець біля комода, дістала з комода книжки й принесла їх батькові.

— Вони книжки-іграшки,— сказала Настя батькові,— дядечко Семен мені вголос їх читає: ось який кумедний Мишко, він іграшка, він і книжка...

Іванов узяв у руки книжки-іграшки, які подала йому дочка: про ведмедя Мишка, про гармату-іграшку, про хатку, де бабуся Домна живе й льон з онукою пряде...

Петрик згадав, що час уже каглу від печі закривати, бо тепло з хати вийде.

Закривши каглу, він сказав батькові:

— Він старіший за тебе — Семен Овсійович!.. Він нам користь приносить, нехай живе...

Глянувши про всяк випадок у вікно, Петрик зауважив, що там по небу пливуть не такі хмари, як мають плити у вересні.

— Щось он хмари,— промовив Петрик,— свинцеві пливуть, з них, мабуть, сніг піде! Ще, бува, на ранок зима буде!

Що ж ми тоді робитимемо: картопля вся в полі, нічого не заготовлено в хазяйстві... Бач, становище яке!..

Іванов дивився на свого сина, слухав його слова й відчував свою нерішучість перед ним. Він хотів був спитати в дружини точніше, хто ж такий цей Семен Овсійович, який уже два роки ходить у його сімейство, і до кого він ходить — до Насті чи до його миловидої дружини,— але Петрик зайняв Любов Василівну господарськими справами:

— Давай мені, мати, хлібні картки на завтра й талони на прикріплення. І ще талони на гас давай — завтра останній день, і вугілля деревне треба взяти, а ти мішок загубила, а там відпускають у нашу тару, шукай тепер мішок де хочеш, або нового з ганчірок ший, нам жити без мішка не можна! А Настька нехай завтра до нас у двір по воду нікого не пускає, бо багато води з колодязя вичерпують: зима ось настане, вода тоді нижче опуститься, і в нас мотузки не вистачить цеберко опускати, а сніг жувати не будеш, а розтоплювати його — теж дрова потрібні.

Кажучи це, Петрик водночас замітав підлогу біля печі і давав лад кухонному начинню. Потім він вийняв з печі казан із щами:

— Трохи підобідали пирогом, тепер щі м'ясні з хлібом їстимемо,— наказав усім Петрик.— А тобі, батьку, завтра вранці слід би до райради та військкомату піти, станеш одразу на облік — швидше картки на тебе одержимо.

— Я піду,— покірно погодився батько.

— Піди, не забудь, бо вранці проспшиш і забудеш.

— Ні, я не забуду,— пообіцяв батько.

Свій перший спільний обід після війни, щі і м'ясо, сім'я з'їла мовчки, навіть Петрик сидів спокійно, наче батько з матір'ю і діти боялися недоречним словом порушити тихе щастя сім'ї, що сиділа разом.

Потім Іванов спитав у дружини:

— Як у вас, Любо, з одежею — певно, пообтріпувалися?

— У старому ходили, а тепер обновики справимо,— усмінулася Любов Василівна.— Я латала те, що було на дітях, і твій костюм, двоє твоїх штанів і всю твою білизну перешила на них. Знаєш, зайвих грошей у нас не було, а дітей треба вдягати.

— Правильно зробила,— сказав Іванов.— Дітям нічого не жалій.

— Я не жаліла, і пальто продала, яке ти мені купив, тепер ходжу у ватянци.

— Ватянка у неї закоротка, вона застудитися може,— висловився Петрик.— Я кочегаром у лазню піду працювати,

платню одержуватиму й справлю їй пальто. На базарі торгують з рук, я ходив прицінювався, є підходящі...

— Без тебе, без твоєї платні обійдемося, — сказав батько.

Після обіду Настя почепила на ніс великі окуляри й сіла біля вікна церувати матеріні рукавички, що їх мати надівала під рукавиці на роботі — вже холодно стало, осінь надворі.

Петрик глянув на сестру й розгнівався на неї:

— Ти чого пустуєш, нащо окуляри дядечка Семена наділа?..

— А я поза окуляри дивлюся, я не в них.

— Ще чого! Я бачу! Ось зіпсуєш очі й осліпнеш, а потім будеш утриманкою все життя проживати й на пенсії. Скинь окуляри негайно, я тобі кажу! І кинь рукавички, мати сама поцереує або я візьмуся, коли звільнюся. Бери зошит і пиши палички — забула вже, коли вчилася!

— А Настя що — вчиться? — спитав батько.

Мати відповіла, що ні ще, вона мала, але Петрик наказує Насті кожен день вчитися, він купив їй зошит, і вона пише палички. Ще Петрик навчає сестру лічити, складаючи й віднімаючи перед нею гарбузове насіння, а літери Насті показує сама Любов Василівна.

Настя поклала рукавичку й дістала з шухляди комода зошит і вставочку з пером, а Петрик, задоволений, що все виконується по порядку, надів материну ватянку й пішов у двір рубати дрова на завтра; нарубані дрова Петрик звичайно заносив на ніч до хати й складав їх за піч, аби вони там підсохли й горіли потім краще та по-господарському.

Увечері Любов Василівна загодя зладнала вечерю. Вона хотіла, щоб діти раніше поснули й щоб можна було наодинці посидіти з чоловіком і поговорити з ним. Та діти після вечері довго не засинали; Настя, лежачи на дерев'яній канопі, довго дивилася з-під ковдри на батька, а Петрик, що ліг на печі, де він спав завжди, і взимку і влітку, перевертався там, крєктав, щось шепотів і не скоро заспокоївся. Та була вже пізня година, і Настя заплющила стомлені очі, а Петрик захропів на печі.

Петрик спав чуйно й насторожено: він завжди боявся, що вночі може щось трапитися і він не почує — пожежа, залізуть злодії-розбійники або мати забуде засунути двері, а двері вночі прочиняться, і все тепло вийде. Нині Петрик прокинувся від тривожних голосів батьків, що розмовляли в кімнаті поряд з кухнею. Котра була година — північ чи вже досвіток — він не знав, а батько з матір'ю не спали.

— Альшо, ти не кричи, діти прокинуться,— тихо говорила мати.— Не треба його лаяти, він добра людина, він дітей твоїх любив...

— Не треба нам його любові,— сказав батько.— Я сам люблю своїх дітей... Ти ба, чужих дітей він полюбив! Я тобі атестат прислав, і ти сама працювала,— нащо він тобі знадобився, цей Семен Овсійович? Кров, чи що, в тебе горить іще... Ех ти, Любо, Любо! А я там думав про тебе інакше. Виходить, ти мене пошила в дурні...

Батько замовк, а потім запалив сірника, аби розкурити люльку.

— Та що ти, Альшо, що ти говориш! — голосно вигукнула мати.— Адже я дітей виходила, вони в мене майже не хворіли і тілом повні...

— Ну то й що ж!..— говорив батько.— В інших по четверо дітей залишилося, а жили непогано, й дітлахи вирости незгірш за наших. А в тебе он Петрик що за людина вироста — міркує як старий, а читати, либонь, забув.

Петрик зітхнув на печі й захропів для годиться, щоб слухати далі. «Нехай,— подумав він,— нехай я старий, тобі добре було на готових харчах!»

— Зате він усе найважче і найважливіше в житті взнав! — сказала мати.— А від грамоти він теж не відстане.

— Хто він такий, цей твій Семен? Годі тобі мені баки забивати,— гнівався батько.

— Він добра людина.

— Ти його кохаєш, чи що?

— Альшо, я мати твоїх дітей...

— Ну далі! Кажіть прямо!

— Я тебе люблю, Альшо. Я мати, а жінкою була давно, з тобою тільки, вже забула коли.

Батько мовчав і курив люльку в темряві.

— Я за тобою сумувала, Альшо... Правда, діти при мені були, та вони тобі не заміна, і я все чекала тебе довгі, страшні роки, мені вранці прокидатись не хотілося.

— А хто він за посадою, де працює?

— Він служить по постачанню матеріальної частини на нашому заводі.

— Зрозуміло. Шахрай.

— Він не шахрай. Я знаю... А сім'я його вся загинула в Могилеві, троє дітей було, дочка вже дівка на виданні була.

— Байдуже, він навзамін іншу, готову сім'ю одержав — і жінку ще не стару, миловиду з себе, тож йому знову живеться тепло.

Мати нічого не відповіла. Запала тиша, та незабаром Петрик розчув, що мати плакала.

— Він дітям про тебе розповідав, Альошо,— заговорила мати, і Петрик зрозумів, що в очах у неї застигли великі сльози.— Він дітям розповідав, як ти воюєш там за нас і страждаєш... Вони питали в нього: а чому? — а він відповідав їм: тому, що ти добрий...

Батько засміявся й вибив жар із люльки.

— Он який він у вас — цей Семен-Овсій. І не бачив мене ніколи, а хвалить. Оце людина, справді!

— Він тебе не бачив. Він вигадував навмисне, щоб діти не відвикли від тебе й любили батька.

— Але нащо, нащо йому це? Щоб тебе швидше добитися?.. Ти скажи, чого йому треба було?

— Можливо, в нього серце добре, Альошо, тому він такий. А то ж чого?

— Дурна ти, Любо. Пробач ти мені, будь ласка. Нічого без розрахунку не буває.

— А Семен Овсійович часто щось дітям приносив, то цукерки, то борошно біле, то цукор, а недавно валянки Насті приніс, та вони не підійшли — розмір маленький. А самому йому нічого від нас не треба. Нам теж не треба було, ми б, Альошо, обійшлися, ми звикли, та він каже, що в нього на душі краще, коли він дбає про інших, тоді він не так сильно тужить за своєю загиблюю сім'єю. Ти побачиш його — це не так, як ти думаєш...

— Усе це нісенітниця якісь! — сказав батько.— Не задурюй ти мене... Нудно мені, Любо, з тобою, а я ще жити хочу.

— Живи з нами, Альошо...

— Я з вами, а ти з Сенькою-Овсійкою будеш?

— Я не буду, Альошо. Він більше до нас ніколи не прийде, я скажу йому, аби він більше не приходив.

— То, виходить, було, якщо ти більше не будеш?.. Ех, яка ти, Любо, всі ви жінки такі.

— А ви які? — з образою спитала мати.— Що значить — усі ми такі? Я не така... Я працювала вдень і вночі, ми вогнетриви робили для кладки в паровозних топках. Я зробилася худа з лица, страшна, всім чужа, у мене жебрак милостині просити не буде... Мені теж було важко, і вдома діти самі. Я прийду, бувало, в хаті не палено, не зварено нічого, темно, діти скупають, вони не одразу господарювати самі навчилися, як тепер. Петрик також хлопчиком був... І тоді почав ходити до нас Семен Овсійович. Прийде — і сидить з дітьми. Адже він живе сам-самісінький. «Можна,— питає мене,— я до вас у гості ходитиму, я у вас відігріюся?» Я ка-

жу йому, що у нас теж холодно і в нас дрова сирі, а він мені відповідає: «Нічого, у мене вся душа змерзлась, я хоч біля ваших дітей посиджу, а палити піч для мене не треба». Я сказала — добре, ходіть поки що: дітям з вами не так лячно буде. Потім я теж звикла до нього, і всім нам було краще, коли він приходив. Я дивилася на нього і згадувала тебе, що ти в нас є... Без тебе було так сумно й погано; нехай хоч хтось приходить, тоді не так тоскно буває і час іде швидше. Навіщо нам час, коли тебе немає!

— Ну, а далі, далі що? — квапив батько.

— Далі нічого. Тепер ти приїхав, Альошо.

— Ну що ж, добре, коли так,— сказав батько.— Пора спати.

Але мати попросила батька:

— Зачекай іще спати. Давай поговоримо, я така рада з тобою.

«Ніяк не вгамуються,— думав Петрик на печі,— помирилися, й гаразд; матері на роботу треба рано вставати, а вона все гуляє — зраділа невчасно, бач, плакати перестала».

— А цей Семен любив тебе? — спитав батько.

— Зачекай, я піду Настю вкрию, вона розкривається уві сні й мерзне.

Мати вкрила Настю ковдрою, вийшла в кухню й на мить зупинилася біля печі, аби послухати — чи спить Петрик. Петрик зрозумів матір і почав хропти. Потім мати повернулася назад, і він почув її голос:

— Мабуть, любив. Він дивився на мене так ніжно, я бачила, а яка я — хіба я гарна тепер? Несолодко йому було, Альошо, і когось треба було йому любити.

— Ти б його хоч поцілувала, коли вже у вас так виїшло,— по-доброму промовив батько...

— Ото ще! Він мене сам двічі поцілував, хоч я й не хотіла.

— Нащо ж він так робив, коли ти не хотіла?

— Не знаю. Він казав, що забувся й дружину згадав, а я на дружину його трохи схожа.

— А він на мене теж схожий?

— Ні, не схожий. На тебе ніхто не схожий, ти один, Альошо.

— Один, кажеш? З одного, либонь, рахунок і починається: один, потім два.

— Таж він мене тільки в щоку поцілував, а не в губи.

— То однаково — куди.

— Ні, не однаково, Альошо... Що ти розумієш у нашому житті?

— Як то що? Я всю війну провоював, я смерть бачив ближче, ніж тебе...

— Ти воював, а я за тобою тут побивалася, у мене руки від горя тремтіли, а працювати треба було бадьоро, щоб дітей годувати й державі користь приносити проти ворогів-фашистів.

Мати говорила спокійно, тільки серце її мучилося, і Петрикові було жаль матері: він знав, що вона навчилася сама взуття лагодити собі і йому з Настею, щоб не платити шевцеві, і за картоплю лагодила електричні пічки сусідам.

— І я не стерпіла життя й журби за тобою,— говорила мати.— А якби стерпіла, я б умерла, я знаю, що я б умерла тоді, а в мене діти... Мені треба було відчувати щось інше, Альошо, якусь радість, щоб я відпочила. Один чоловік сказав, що він любить мене, і він ставився до мене так ніжно, як ти колись давно...

— Це ж хто, знову Семен-Овсій отой? — спитав батько.

— Ні, інший чоловік. Він служить інструктором райкому нашої профспілки, він евакуйований...

— Та біс із ним, хто він такий! То що ж сталося, утішив він тебе?

Петрик нічого не знав про цього інструктора й здивувався, чому він не знав його. «Ти ба, а мати наша теж бідова»,— прошепотів він сам до себе.

Мати сказала батькові у відповідь:

— Я нічого не зазнала від нього, ніякої радості, і мені було потім ще гірше. Душа моя потяглася до нього, бо вона вмирала, а коли він став мені близький, зовсім близький, я була байдужа, я думала в ту хвилину про свої домашні клопоти й пошкодувала, що дозволила йому бути близьким. Я зрозуміла, що тільки з тобою я можу бути спокійна, щаслива і з тобою відпочину, коли ти будеш близько. Без тебе мені нікуди подітися, неможливо врятувати себе для дітей... Живи з нами, Альошо, нам добре буде!

Петрик розчув, як батько мовчки підвівся з ліжка, запалив люльку, сів на табурет.

— Скільки разів ти зустрічалася з ним, коли була зовсім близька? — спитав батько.

— Один тільки раз,— сказала мати.— Більше ніколи не було. А скільки треба?

— Скільки хочеш, діло твоє,— промовив батько.— Навіщо ж ти казала, що ти мати наших дітей, а жінкою була тільки зі мною, та й то давно...

— Це правда, Альошо...

— Та як же воно, яка тут правда? Адже з ним ти також була жінкою?

— Ні, не була я з ним жінкою, я хотіла бути й не могла... Я відчувала, що гину без тебе, мені потрібно було — нехай хтось буде зі мною, я змучилася вся, і серце моє зробилося темнішим, я дітей своїх уже не могла любити, а для них, ти знаєш, я все витерплю, для них я й кісток своїх не пожалюю!..

— Чекай! — сказав батько. — Ти ж кажеш — помилилася в цьому своєму новому Семенкові-Овсійкові, ти ніякої радості нібито від нього не зазнала, а все-таки не пропала й не загинула, ціла залишилась?

— Я не загинула, — прошепотіла мати, — я живу.

— Виходить, і тут ти мені брешеш. Де ж твоя правда?

— Не знаю, — прошепотіла мати. — Я мало що знаю.

— Гаразд. Зате я знаю багато, я пережив більше, ніж ти, — мовив батько. — Стерво ти, й більше нічого.

Мати мовчала. Батько, чути було, часто й важко дихав.

— Ну ось я й удома, — сказав він. — Війни нема, а ти в серце поранила мене... Ну що ж, живи тепер з Семенком і Овсійком! Ти потіху, посміховисько зробила з мене, а я теж людина, а не іграшка...

Батько почав у темряві вдягатися і взуватися. Потім він запалив газову лампу, сів за стіл і накрутив годинника на руці.

— Четверта година, — сказав він сам собі. — Темно ще. Правду кажуть, жінок багато, а дружини однієї нема.

В домі стало тихо. Настя рівно дихала уві сні на дерев'яній канапі. Петрик припав до подушки на теплій печі й забув, що йому треба хропти.

— Альошо! — лагідно сказала мати. — Альошо, прости мене!

Петрик почув, як батько застогнав і як потім хряснуло скло. Через шпарини між занавісками Петрик бачив, що в кімнаті, де були батько й мати, потемнішало, хоч світло ще горіло. «Він скло у лампи роздушив, — здогадався Петрик, — а скла такого ніде нема».

— Ти руку собі порізав, — сказала мати. — У тебе кров тече, візьми рушник у комоді.

— Замовкни! — закричав батько на матір. — Я голосу твого чути не можу... Буди дітей, буди негайно!.. Буди, тобі кажуть! Я їм розкажу, яка в них мати! Хай вони знають!

Настя скрикнула з переляку й прокинулась.

— Мамо! — покликала вона. — Можна, я до тебе?

Настя любила приходити вночі до матері на ліжко й грітися в неї під ковдрою.

Петрик сів на печі, спустив ноги долі і сказав усім:

— Спати пора! Чого ви розбудили мене? Дня ще нема, темно надворі! Чого ви галасуєте й світло запалили?

— Спи, Насте, спи, рано ще, я зараз сама до тебе приїду,— відповіла мати.— І ти, Петрику, не вставай, не розмовляй більше.

— А ви чого розмовляєте? Чого батькові треба? — заговорив Петрик.

— А тобі яке діло — чого мені треба! — озвався батько.— Бач, сержант який!

— А навіщо ти скло у лампи роздушуєш? Чого ти матір лякаєш? Вона й так худа, картоплю без масла їсть, а масло Настьці віддає.

— А ти знаєш, що мати тут робила, чим займалася? — жалібним голосом, наче маленький, вигукнув батько.

— Альошо! — несміливо звернулась Любов Василівна до чоловіка.

— Я знаю, я все знаю! — казав Петрик.— Мати за тобою плакала, тебе чекала, а ти приїхав, вона теж плаче. Ти не знаєш!

— Та ти ще нічого не розумієш! — розгнівався батько.— Оце виріс у нас паросток.

— Я геть усе розумію,— відповів Петрик з пічки.— Ти сам не розумієш. У нас діло є, жити треба, а ви сваритесь, мов якісь несповна розуму...

Петрик замовк; він ліг на подушку й несподівано нечутно заплакав.

— Велику волю ти дома взяв,— сказав батько.— Та тепер уже однаково, живи тут за хазяїна...

Втерши сльози, Петрик відповів батькові:

— Ех ти, який батько, що говориш, а сам старий і на війні був... Оно піди завтра до інвалідної кооперації, там дядько Харитон за прилавком служить, він хліб ріже, нікого не обважає. Він теж на війні був і додому повернувся. Піди в нього запитай, він усім говорить і сміється, я сам чув. У нього жінка Анюта, вона на шофера вивчилася їздити, хліб розвозить тепер, а сама добра, хліб не краде. Вона теж дружила і в гості ходила, її частували там. Цей знайомий її з орденом був, він без руки й головним служить у магазині, де одиничками промтовар викидають...

— Що ти там верзеш, спи краще, скоро світатиме,— сказала мати.

— А ви мені теж спати не давали... Світатиме ще не скоро. Цей без руки подружився з Анютою, стало їм добре жити. А Харитон на війні жив. Потім Харитон приїхав і почав

сваритися з Анютою. Цілий день лається, а вночі вино п'є й закуску їсть, а Анюта плаче, не їсть нічого. Лаявся-лаявся, потім утомився, перестав Анюту мучити й сказав їй: чого в тебе один безрукий був, ти дурепа, ось у мене без тебе і Глашка була, і Апроська була, і Маруська була, і тезка твоя, Нюрка, була, і ще на додачу Магдалинка була. А сам сміється, і тітка Анюта сміється, потім вона сама хвалилася — Харитон у неї хороший, він фашистів убивав і від різних жінок йому відбою нема. Дядько Харитон усе нам у крамниці розповідає, коли хліб поштучно приймає. А тепер вони живуть тихо, по-доброму. А дядько Харитон знову сміється, він каже: «Обдурив я свою Анюту, нікого в мене не було — ні Глашки не було, ні Нюрки, ні Апроськи не було, і Магдалинка на додачу не було, солдат — син Вітчизни, йому ніколи жити по-дурному, його серце супроти ворога лежить. Це я навмисне Анюту налякав...» Лягай спати, батьку, погаси світло, чого вогонь чадить без скла...

Іванов з подивом слухав історію, що її розповідав його син Петрик. «От сучий син який! — міркував батько про сина. — Я думав, він і про Машу мою скаже зараз...»

Петрик зморився й захропів; тепер він заснув по-справжньому.

Прокинувся він, коли день став зовсім ясний, і злякався, що довго спав, нічого не зробив по хазяйству.

Вдома була тільки Настя. Вона сиділа на долівці й гортала книжку з малюнками, яку ще давно купила їй мати. Вона її розглядала кожного дня, бо іншої книжки не мала, й водила пальчиком по літерах, немовби читала.

— Чого книжку зранку ялозиш? Поклади її на місце! — сказав Петрик сестрі. — А мати де, на роботу пішла?

— На роботу, — тихо відповіла Настя й закрила книжку.

— А батько куди подівся? — Петрик роззирнувся по хаті, в кухні і в кімнаті. — Він узяв свій мішок?

— Він узяв свій мішок, — сказала Настя.

— А що він тобі казав?

— Він не казав, він у рот мене і в очки поцілував.

— Так-так, — сказав Петрик і замислився. — Вставай, — звелів він сестрі, — дай я вмию тебе чистенько і вдягну, ми з тобою на вулицю підемо...

Їхній батько у цей час сидів на вокзалі. Він уже випив двісті грамів горілки й пообідав зранку по талону на дорожнє постачання. Він іще вночі остаточно вирішив поїхати в те місто, де залишив Машу, щоб знову зустріти її там і, можливо, вже ніколи не розлучатися з нею. Погано, що він набагато старший за цю дочку банщика, у якої коси пахли приро-

дою. Проте там буде видно, як воно вийде, наперед не можна вгадати. Все-таки Іванов сподівався, що Маша хоч трохи зрадіє, коли знову побачить його, і цього йому буде досить: значить, і в нього є нова близька людина, і до того ж прекрасна з себе, весела й добра серцем. А там буде видно!

Незабаром прийшов поїзд, який ішов у той бік, звідки тільки вчора прибув Іванов. Він узяв свій речовий мішок і пішов на посадку. «От Маша не чекає на мене, — думав Іванов. — Вона мені казала, що я однаково забуду її, і ми ніколи з нею не побачимося, а я зараз їду до неї назавжди».

Він зайшов у тамбур вагона й залишився в ньому, щоб, коли поїзд рушить, востаннє глянути на невелике місто, де він жив до війни, де в нього народилися діти... Він ще раз хотів подивитися на покинутий дім; його можна побачити з вагона, бо вулиця, на якій стоїть будинок, де він жив, виходить на залізничний переїзд, і через той переїзд піде поїзд.

Поїзд рушив і тихо поїхав через станційні стрілки в порожні осінні поля. Іванов узявся за поручні вагона й дивився з тамбура на хатки, будинки, сараї, на пожежну каланчу міста, яке було йому рідним. Він упізнав два високі димарі вдалині: один був на миловарному, а другий на цегельному заводі; там працювала зараз Люба біля цегельного преса; нехай вона живе тепер по-своєму, а він житиме по-своєму. Може, він міг би її простити, та що це значить? Все одно його серце запеклося проти неї, і нема в ньому прощення людині, яка цілувалася й жила з іншим, щоб не так нудно, не в самотині збігав час війни й розлуки з чоловіком. А те, що Люба стала близькою до свого Семена чи Овсія тому, що жити їй було важко, що нестатки й туга мучили її, то це не виправдання, це підтвердження її почуття. Уся любов походить з нестатків і туги; якби людина нічого не потребувала й не тужила, вона ніколи не полюбила б іншу людину.

Іванов намірився був перейти з тамбура у вагон, щоб лягти спати, не бажаючи востаннє дивитися на дім, де він жив і де залишилися його діти; не треба марно мучити себе. Він визирнув уперед — чи далеко лишилося до переїзду, й тут-таки побачив його. Залізницю перетинала сільська ґрунтова дорога, що йшла в місто; на цій ґрунтовій дорозі лежали віхті соломи й сіна, що впали з возів, вербові лозини й кінський гній. Звичайно ця дорога була безлюдною, окрім двох базарних днів на тиждень; рідко, бувало, проїде селянин у місто з повним возом сіна чи повертається назад у село. Так було й тепер; безлюдна була сільська дорога; лише з міста, з вулиці, в яку входила дорога, бігли вдалині якісь двоє дітлахів; один був більший, а другий менший, і біль-

ший, взявши за руку меншого, швидко тягнув його за собою, а менший, хоч як поспішав, хоч як старанно перебирав ніжками, не встигав за більшим. Тоді той, що був більший, тягнув його за собою. Біля останнього будинку вони зупинилися й подивились у бік вокзалу, вирішуючи, мабуть, іти їм туди чи не треба. Потім вони подивилися на пасажирський поїзд, що проходив через переїзд, і побігли дорогою до поїзда, мовби нараз схотіли наздогнати його.

Вагон, у якому стояв Іванов, минув переїзд. Іванов підняв з підлоги мішок, щоб пройти у вагон і лягти спати на верхню полицю, де не заважатимуть інші пасажери. Та чи встигли добігти ті двоє дітей хоч до останнього вагона поїзда? Іванов вихилився з тамбура й глянув назад.

Двоє дітей, узявшись за руки, все ще бігли дорогою до переїзду. Вони одразу обоє впали, підвелися й знову побігли вперед. Більший з них підняв одну вільну руку й, обернувши обличчя за ходом поїзда в бік Іванова, махав рукою до себе, наче закликаючи когось, аби той повернувся до нього. І тут-таки вони знову впали на землю. Іванов роздивився, що в більшого одна нога була взута у валянок, а друга в калошу,— через це він і падав так часто.

Іванов заплющив очі, не бажаючи бачити й відчувати болу знесилених дітей, що весь час падали, і відчув, як гаряче зробилося в нього в грудях, немовби серце, замкнене і зболіле, в ньому билосся довго й даремно ціле його життя, й лиш тепер воно пробилосся на волю, заповонивши всю його істоту теплом і тремтінням. Він узнав раптом усе, що знав раніше, набагато точніше й правильніше. Раніше він відчував інше життя через перепону самолюбства й власного інтересу, а тепер раптово торкнувся його оголеним серцем.

Він ще раз подивився із сходинок вагона у хвіст поїзда на далеких дітей. Він уже знав тепер, що це були його діти, Петрик і Настя. Вони, певно, бачили його, коли вагон проходив через переїзд, і Петрик кликав його додому, до матері, а він дивився на них неуважливо, думав про інше і не впізнав своїх дітей.

Зараз Петрик і Настя бігли далеко позад поїзда піщаною доріжкою біля колії; Петрик усе тримав за руку маленьку Настю й тягнув її за собою, коли вона не встигала бігти ногами.

Іванов кинув речовий мішок з вагона на землю, а потім спустився на нижню сходишку вагона й зіскочив з поїзда на ту піщану доріжку, якою слідом за ним бігли його діти.

Кожного дня після вечері, коли його маленькі брати лягали спати, він засвічував бляшану лампу й сідав думати.

Йому ніхто не заважав. По підлозі бігали таргани, дітлахи бурмотіли уві сні й плакали. Рам'я сповзало з них, і пухлі животи дихали натужно й важко, як у батька, що хропів.

Маркун знайшов у книзі аркушик і прочитав те, що записав давно і забув: хіба ти знаєш у світі щось краще, ніж знаєш себе? І ще: але ти не тільки те, що дихає, б'ється в цьому тілі. Ти можеш бути й Федором, і Кіндратом, коли схочеш, коли зумієш пізнати їх до кінця, тобто полюбити. Адже й себе ти любиш лише тому, що знаєш себе найкраще. Тож пізнай інших і побачиш багато чого, побачиш усе, бо світ ніколи ще не містився в одній людині.

Трохи нижче на аркушику було написано: ніч під 3-є лютого. Мені холодно й погано. А вчора я бачив уві сні свою наречену. Але жодної дівчини я ніколи не знав близько. Хто ж вона? Може, й сьогодні побачу? Чому мені ніколи не хочеться спати?

Маркун прочитав і згадав, що більше він її ніколи уві сні не бачив. Від недавньої хвороби в нього тремтіли ноги і все тіло, мов ганчірка, висіло на кістках. Та голова була ясна й вимагала роботи. В ньому завжди палала енергія. Навіть коли він корчився в кошмарах, то пам'ятав про свої машини, про креслення, що чекали на нього, в яких народжувалися душі майбутніх виробників сил. Він страждав, якщо знаходив помилку, неточність, і не міг тут-таки її виправити.

Маркун дістав із запічка папір з кресленнями, зняв блокшицю з щоки хлопчика і знову сів.

Надворі в морозяному повітрі завищав свисток паровоза. На великому аркуші були накреслені круті спіралі. Товста, зігнута вшестеро труба в своєму хребті зберігала потужність розмаху й обертання. Зубчаті передачі були готові зустріти удар зубців об зубці і подолати будь-який опір.

В куточку аркуша Маркун написав: природа — сила, природа — безмежна, й сила, отже, теж безмежна. Тоді хай буде машина, яка перетворить нескінченну силу в нескінченну кількість обертів шківа за одиницю часу. Нехай потужність втратить межі й людина звільниться від боротьби з матерією праці.

Щоб підкинути землю до будь-якої зірки, людству досить одного мого мотора-верстата.

Маркун підвівся, прихилився до пічки, й сон тихим вітром налетів на нього.

В цей час у полі починалася завірюха, і паровози ледве пробивали замети і рвали тендерними гаками вагони, що застрягли в снігу.

Через далеке тепле море йшов яскравий, веселий пароплав зі сміхотливими красунями. Лагідними очима вони дивилися у велике нічне небо й чекали ранку, коли приїдуть на берег, у білі міста, до рідних забутих матерів.

Маркун опам'ятався.

Архімеде, чому ти забув про землю, коли шукав точку опору, щоб під твоєю рукою здригнувся всесвіт?

Ота точка була під твоїми ногами — центр землі. Там немає ваги, немає тяжіння — маси навкруг однорідні, немає опору. Гойдни його — і весь всесвіт порушиш, усе вилетить із гнізд. Земля ж міцно пов'язана з усім. Для цього не треба бути біля земного центру; від нього є руків'я — важелі, вони виходять по всій поверхні.

Ти не зумів, а я зумію, Архімеде, вхопитися за них.

Найбільша сила, найкращий важіль, найточніша точка — в мені, людині. Якби ти й обернув землю, Архімеде, то зробив би це не важіль, а ти.

Я обіпруся сам на себе й пересилю, переважу все — не тільки оцей всесвіт.

Лампо, я не знаходжу світла, світлішого за твоє.

Маркун любив креслення більш за книжки. В цьому плетиві тонких кривих ліній, точних величин, граней і кіл тремтіла животворна сила машин.

Він якось написав лініями пісню водяного напору. Він викреслив з лінійкою й циркулем цю бурю ліній і повісив на стінку. Коли він попрохав у одного друга пояснити креслення, той не зрозумів і відвернувся. А в Маркуна від цього креслення хвилюю піднімалася музика в крові.

Якщо побудувати двигун, — думав Маркун, — що за секунду вироблятиме певну величину енергії; якщо з'єднати з ним одним валом безпосередньо другий двигун, що даватиме за ту ж секунду енергію вдвічі більшу проти першого двигуна, і якщо давати їм необмежену кількість природних сил (води, вітру), то тоді загальна робота цієї пари моторів буде така: обертання спершу відповідатиме природній енергії, що працюватиме в першому малому моторі, потім збільшиться вдвічі, бо другий мотор водночас з'їдає природних рушійних сил удвічі більше. Але перший мотор тоді також почне спожива-

ти сили вдвічі більше проти першого моменту своєї роботи, тобто він запрацює з потужністю другого мотора. А другий мотор, вдвічі потужніший, працюватиме, в свою чергу, вдвічі енергійніше від першого (отже — в чотири рази відносно першого моменту) й потягне за собою вал на четвірне прискорення проти швидкості в перший пусковий момент. Потім прискорення дорівнюватиме 8, 16, 32... Отже, потужність зростатиме безконечно; межа її — міцність металу, з якого зроблені мотори.

Маркун схилювався над кресленням. Його турбіна мала шість систем спіралей, послідовно зчеплених і послідовно зростаючих за потужністю. Отже, прискорення буде шестиразовим. Вода ж витратиться так, ніби працює одна остання, шоста спіраль; це тому, що інші п'ять спіралей працюватимуть на одній і тій самій воді.

Всяка теорія — брехня, якщо її не виправдає дослід, — подумав Маркун. — Світ безконечний, і тому його енергія також безконечна. Моя турбіна й виправдала цей закон.

І вогнем обпекла несподівана думка: що, *якби знайти метал* з безконечною здатністю міцного опору, безконечної міцності. Але ж такий метал є: він просто один з видів світової енергії, вилитий у форму протидії. Це впливає із загального закону безконечних можливостей сил та їхніх форм. Але тоді моя машина — паша, в якій може враз зникнути увесь всесвіт, прибрати в ній новий образ, який я ще і ще раз пропущу через спіралі мотора.

Я побудую турбіну з квадратним, кубічним зростанням потужності, я спущу в жерло моєї машини південний теплий океан і перекачаю його на полюси. Нехай усе цвіте, в усьому тремтить радість безконечності, захват власною могутністю.

Видзвонювали години. Маркун не лічив їх.

На підстилці затрусився його маленький брат у моторошному сні. Маркун схилювався над ним...

Він знову сидів біля лампи й слухав хурделицю за віконницями.

Чому ми любимо й жаліємо далеких, покійних, сонних. Чому живий і близький нам — чужий. Усе невідоме й безповоротне — для нас любов і жалість.

Совість стиснула його серце, й страждання спотворило лице. Маркун побачив своє життя, безсиле й нище, заплутане в дріб'язках, помилках і непомітних злочинах.

Він згадав, як цього маленького брата, який тепер б'ється уві сні від страху, він недавно зіштовхнув зі столу, і відтоді той мовчав, цурався його й закривався від неумисного швидкого помаху його руки, думав, що знову битиме.

Лампа гасла. Хуртовина перейшла на добу.

Маркун вийшов надвір. Вітер гув у хмарі снігу, а іноді вгорі хуртовина проривалася й видно було одну-дві злякані зірки на сірому, наче близькому небі.

Маркун крикнув. Холодна грудка вдарила його по обличчю й потекла за сорочку. На мить усе враз ущухло, і зірка зовсім близько всміхнулася йому.

Скільки ми бачимо й скільки не бачимо зірок,— подумав Маркун.— Вони світяться відбитим світлом чужих сонць. А коли на інших зірках живуть сильні розумні істоти: вони ж перетворюють це світло в працю, поглинають його своїми машинами, і їхні світи нам не видно, вони темні, і, можливо, є поряд із Землею, ближче ніж Місяць, велика темна планета, а ми нічого про неї не знаємо. Вона вбирає в себе всю енергію світла й тепла, не дає ніяких віддзеркалень, невидима й мертва для нас.

Маркун повернувся до хати. Лампа погасла, і гнотик світився далекою червоною іскоркою. Він ліг на підлогу й зазмер до ранку.

Минули місяці. Маркун розкопав десь дві газові труби потрібних розмірів, зігнув їх спіралями й зробив приблизну модель своєї турбіни. Але не почав її відразу випробовувати, а сховав у сарай і забув про неї. Тепер для нього потяглися дні болісного щасливого чекання.

Маркун вірив у себе. Знав, що немає, не може бути помилки в схованій машині. Вона піде. Її потужність безмежна. Він, Маркун, переміг багато сил. Ніхто ще нічого не знає. Не знає, що це він дав людині в її немічні руки новий молот шаленої міці.

Була весна. Маркун ходив вечорами в поле й дивився, як горів захід сонця на небі і в болотах та калюжах. Скрізь була вода, вода й тиша. І минулого року, і ось тепер він весною когось любив. Він був непомітний і жив самотою.

Та в дитинстві, коли втратив віру в бога, він почав молитися й служити кожній людині, себе поставив у раби всім і тепер згадав, як йому тоді було добре. Серце горіло любов'ю, він худнув і танув від думки бути нижчим і гіршим від будь-якої людини. Він боявся тоді людини як таїни, як бога, й наповнив своє життя соромливою жертвою й працею для неї.

Якось він півдня вивантажував на станції дрова з вагона, а на зароблені гроші купив червоне брязкальце сліпій дитині, що жила в сусідів у сараї, куди її замикала мати, щоб не втекла і не вбилася, коли вона йшла на роботу. Вона так

звикла до сарая, що не плакала там і не вмiла гратися й смiятися.

Весняне прохолодне небо темнiшало, немов пiднималося вище. І край поля вставав туман.

Маркун стояв пiд вербою в тишi й вологiй каламутi, що повзла полями. І не мiг збагнути своєї потаємної любовi до всього.

Ледь видно було хатинку лiсового сторожа. До неї наближалася дiвчина, і в синiй сутiнi миготiла червона спiдниця. Вона махала рукою. Мабуть, кликала когось iз лiсу, гукала м'яким грудним голосом, ласкаво й протягло, й посмiхалася.

Маркун нічого не чув і від несподiваної муки й болю лiг на землю.

Нечутно пройшов повз нього прочанин і одразу зник на дорозi.

Цiєї ночi Маркун не спав. Він лежав бiля вiкна й дивився в небо, на усмiхненi зорi, на нiч, що зачаїлася в чеканнi. Завтра він пустить машину. Все в ньому одразу вмовкло, стислося, і він забувся, немовби впав у колодязь без дна.

Ще свiтилася остання ранкова зiрка й вiд близького сонця розгорався схiд, коли Маркун прокинувся і миттю пiдхопився. Він щось згадав, якийсь вогонь, гарячий і блискавичний, пройшов через нього й погас. А Маркун усе забув. Він стояв, його жовна рухалися, він чiплявся й тягся думкою за швидкими тарганамі й не мiг нічого згадати. Велике й невідоме вдарило його вi снi. Він стояв і ловив те, що зникло й не повернеться. Але слiд, прями́й та гострий, залишився в душі й змiнив її.

Людинi вiддано все, а вона взяла тiльки трохи,— згадав Маркун свою давню думку. І не шкодував, що великий захват обiрвався в ньому і він не пiзнав його.

Маркун вийшов надвiр. Було тихо, морозяно і ясно. Якщо глянути тепер у просторе поле вверх по дорозi, то побачиш далеко, і хтось iде до тебе тихо й прямо, здалеку.

Маркун прилаштував у сараї в кутку турбiну, пригвинтив чашку, в яку впиралася п'ята машини, й воронку і принiс вiд крана з вулицi п'ять вiдер води. Воду він вилив у барило, потiм змастив машину, зробив зо два оберти рукою й засмiявся своiй самотнiй радостi.

Покликати б, сказати комусь? Нi, тодi, потiм. Його й так вважають за дурня, та не за того дурня, якого люблять і жалiють, а за того, якого ненавидять.

І він згадав дiвчину, що махала бiля лiсу рукою й гукала. Якби вона прийшла зараз у сарай. Розповiв би їй усе, вона

зрозуміла б його, і він узяв би її за ту саму руку. І Маркун усміхнувся від щастя й смутку.

Загук гудок. Маркун згадав про труд, про працю до крові, про боротьбу й невтомність, про горде людське життя, яким сповнена радісна земля, про грім машин і струмені електрики.

Він зачерпнув відро води й вилив його у воронку над турбіною. Він був спокійний і впевнений. Відпустив кран — і машина рвонулася й загриміла. Круг неї зависло непорушне кільце відпрацьованої викинутої води.

Маркун усе підливав воду. Турбіна ревла і здавалася нерухомою від швидкого обертання. У воронці вода кружляла вихором від усмоктування машиною. І було чути, як вила й стогнала вода по спіралях. Машина нарощувала силу. Машина нарощувала силу й свистіла від ходу, розтинаючи водяним вихором повітря.

Маркун стояв. У ньому була тривога й чекання. Все замгло в ньому, ніби він оце тільки народився й нічого не розумів. Вперше він не думав, жодна думка не вела його.

Від ударів машини в стіну трусився й підстрибував увесь сарай. Унизу закурився підшипник, за мить з нього ривками почало бити полум'я.

Машина збільшувала хід. Потужність її зростала і, не зустрічаючи опору, переходила в швидкість.

Лопнула нижня спіраль, з виском відірвався шматок турбіни і, крутячись, ударив у дерев'яну стінку сарая, пробив її і вилетів надвір.

Турбіна вискочила з підшипника і врилася в землю.

Маркун вийшов за двері й зупинився. Вербі низько опустила голі лозини й ворушила ними на вітрі.

Загук третій гудок. Другого Маркун не чув.

«Я тому не зробив нічого раніше, — подумав Маркун, — що заступав собою світ, любив себе. Тепер я взяв, що я — ніщо, і весь світ відкрився мені, я побачив увесь світ, ніхто не заступає його мені, бо я знищив, розчинив себе в ньому і тим переміг. Тільки тепер я став світом.

Я перший, хто наважився».

Маркун глянув на біле небо, що прокидалося.

«Мені так погано, бо я багато що розумію».

Давно колись нічної пори сорок чи більше вершників їхали мирним кроком у долині Фірюзи, краєм берега річки. Гори Копетдагу, мов охорона, невиразно стояли по боках прохолодної ущелини — між Персією і рівниною вільних туркменів. Стародавній іранський шлях уже тисячу років ніс на собі або тріумфуюче, або плачуче, або мертво людське серце. І тієї давно минулої ночі чотирнадцять чоловік, зв'язані одним мотузком, ішли пішки поряд з кінним загonom. Серед них було дев'ять молодих жінок і одна маленька дівчинка. Вона ішла без мотузка й відставала від втоми. Душі бранців так стомилися, що вони перестали відчувати своє існування і йшли, наче не дихаючи. Але сорок вершників були щасливі і берегли своє задоволення, щоб приїхати з ним на батьківщину, яка була ще далеко за горами, в темряві пустелі. А один кінний чоловік був мертвий: його вбили курди в Ірані, і тепер він, низько схилившись, їхав прив'язаний до сідла й шиї свого коня, що уцілів, аби родина мала змогу побачити його й оплакати.

Опівночі в долині стало світло — бо місяць подолав височінь гір, і річковий потік від цього світла зробився немовби нечутним. Загін зупинився в затінку старої чинари, що тяглася до неба і не вмирала багато років. Вершники спішилися, знизили коней, як верблюдів, поклали поруч бранців і самі полягали. На виходах з ущелини ще могли з'явитися в погоню курди, що відбували прикордонну перську службу, на ближніх горах стояли сторожові вежі, складені з берегового каменю й глини. Раніше у цих вежах селилися вартові солдати перських аулів та базарів, щоб стерегти дорогу від туркменських аламанів і заздалегідь сповіщати про небезпеку в Персії. за допомогою диму від внутрішніх вогнищ по всій низці веж у глибину своєї батьківщини. Та найнебезпечнішим був російський прикордонний роз'їзд, пост якого загін обминув учора вночі, зробивши гак по горах. Туркмени знали про те й тримали рушниці коло грудей, щоб убити всякого ворога, який з'явиться. Це був пізній час останніх аламанів.

Незабаром перські бранці послули, і горе в них завмерло разом із втраченою свідомістю. Лише в одній маленькій жінці, на ймення Заррін-Тадж, розум бився нарівні з серцем, і вона не спала. Вона мала чотирнадцять років, її охопила туга, що стискала їй горло, і дівчина дивилася в темну сторону Хорасана, звідки її викрали. Іноді їй вчувалися здаля звуки, крім шуму потоку,— вона думала тоді, що це, мабуть, з Ірану в Туран їде поїзд, який Заррін-Тадж бачила колись у дитинстві і запам'ятала, як гуде його летючий дим. Туркмени, стомлені від нападу й злигоднів пустельного життя, заплющували по одному окові, щоб дрімати і водночас бачити; коні, лежачи, витягли морди врівень із землею і голосно дихали, не чіпаючи трави поряд. Заррін підвелася з місця. Нічний вітер повільно вів з Персії ущелиною, чути було запах квітів, самотній птах наспівував десь далеко в темних горах, потім він замовк; лише річка мчала й працювала на камінні — завжди й вічно, в темряві і в світлі, як працює раб у туркменській рівнині чи самовар у чайхані. Персіянка подивилася на стару чинару — сім великих стовбурів розросталися з неї і ще одна слабка парость: семеро братів і одна сестра. Потрібне було ціле плем'я людей, щоб обійняти це дерево навколо, і кора його, зболіла, погрижена звірами, залапана руками вмираючих, зберегла під собою всі соки й була тепла і добра на вигляд, як земляний ґрунт. Заррін-Тадж сіла на один із коренів чинари, що йшов углиб, наче хижа рука, й помітила іще, що на висоті стовбура росло каміння. Мабуть, річка під час повені громила чинару під корінь гірським камінням, та дерево в'їло собі в тіло ті величезні камені, оточило їх терплячою корою, обжило, й освоїло, і виросло далі, лагідно піднявши з собою те, що мало його знищити. «Вона також рабиня, як і я! — подумала персіянка про чинару.— Вона тримає камінь, як своє серце й свою дитину. Нехай горе моє вросе в мене, щоб я його не відчувала». Заррін-Тадж заплакала. Вона була вагітна на другому місяці від курда-чабана, бо їй треба було любити хоча б одну людину. Туркмен, що був поряд, дивився на неї обома очима, задоволений, що дівчина швидко звикне бути дружиною, якщо вміє плакати, й сумирно помре під яшмаком у Туркменістані.

Місяць сховався за чорні гори, знову стало глухо, вітер ішов тінню по обличчю Заррін-Тадж. Вона лягла на землю серед усіх...

«Гель-Ендам давно полонили ерсарі,— шепотіла персіянка собі в серці, щоб порівняти своє горе з найбільшим стражданням і в тому знайти втіху,— Фат'ма втопилася у Дар'ї,

а люба, найкраща моя Ханом-Ага, я чула, живе у джафарбайців, на березі моря, й народжує дітей. Я теж буду з ними».

Персіянка заснула, заспокоївшись спогадом про подруг, які колись так само пройшли цією прохолодною трав'яною ущелиною і не померли.

Вранці верхові туркмени вивели бранців із гір Копетдагу; тоді деякі курдські й перські жінки, як тільки побачили чужу пустелю й дивне небо, з іншим світлом, аніж на батьківщині, заплакали, охоплені журбою. Але Заррін-Тадж не плакала. Зріши в нагрітому хорасанському гаю, вона з цікавістю дивилась у порожній світ туркменистанської рівнини, сумної, як дитяча смерть, і не розуміла, нащо там живуть.

Туркмени перечекали день у западині гірського підніжжя. Вони мусили зважати на курдів, які іноді йдуть у погоню через російський кордон аж до відкритих пісків, і не хотіли втратити перемогу біля самої батьківщини.

Всю другу ніч і ще півдня туркмени гнали бранців в далину своїх мертвих пісків. Потім відпочивали й ночували в глиняній курганчі аулу, обнімали полонених дівчат і знову йшли далі. Незабаром Заррін-Тадж знала свого чоловіка й господаря Атах-бабу, туркмена з племені теке, якому було за сорок років. Він мав бороду й завжди однакові темні очі, що не знали втоми і щастя. Атах-баба зрідка кликав до себе Заррін-Тадж і відставав од усіх, щоб жити з нею на піску. Лежачи внизу, персіянка прислухалася, як тихо рухається пісок сам по собі: у нього теж було невелике, різноманітне життя. Поблизу стояв у чеканні кінь Атах-баби й розглядав обох людей. Під час любові, розкинувши свої руки, Заррін-Тадж пересипала ними пісок, спостерігала височінь над собою і думала про щось стороннє. Атах любив її похмуро й серйозно, ніби виконував звичайний обов'язок, даремно не мучив і не насолоджувався. «З ним я проживу»,— мовчки міркувала Заррін, коли побачила, що це не страшно й не цікаво; сама вона не почувала нічого, крім ваги Атах-баби і його бороди.

2

На дванадцяту ніч після батьківщини бранців аламану пригнали до кибиток поблизу колодязя Таган. Тут жило кілька сімейств з роду Қанджін, племені теке. Атах-бабу зустріли чотири його дружини й зраділи йому самим лише виразом своїх облич, а до Заррін-Тадж поставились без ува-

ги. Атах одвів персіянку до кибитки й велів її годувати і класти спати в родині. Сам Атах вирушив віддати вбитого в аламані родича, вже зотлілого в дорозі, через що кінь його, надихавшись трупом, мало пив води на водопоях.

Заррін-Тадж сіла на підлозі кибитки, дивуючись із чужини. На батьківщині вона з шести років збирала хмиз і сухе гілля в гірських гаях Хорасану для свого пана, у якого жила за їжу двічі в день. Там життя було звичне, і роки юності минали без пам'яті й сліду, бо нудьга праці стала одноманітна й серце до неї притерпілося. Найкращий час — той, що швидко минає, де дні не встигають залишати свого лиха.

Одна стара дружина Атах-баби спитала у персіянки по курдському, якого вона роду і в чій кибитці народилася.

— Я не знаю, коли народжувалася, — сказала Заррін-Тадж. — Я вже давно була.

Вона справді не пам'ятала батька й матері і не помітила, коли з'явилася, щоб жити: вона думала, що так було вічно.

Нараз почувся плач і злий гомін. Три босі в жалобі жінки зайшли в кибитку й посідали, підібгавши ноги, навколо персіянки. Спершу вони незрозуміло, сумно заговорили, а тоді підповзли до Заррін-Тадж, обхопили її й почали дряпати нігтями по її обличчю й худому тілу. Персіянка зіщулилася і зробилася маленькою, щоб захиститися, та крадькома вона помічала, що злість жінок бідна на силу, і терпіла біль без страху. Атах-баба, що повернувся, трохи постояв мовчки, а тоді сказав: «Цього досить, вона молода, а ви старі дірки!» — і вигнав чужих жінок геть.

Вони пішли й надворі знову заплакали за вбитим чоловіком.

Уночі Атах-баба ліг спати поряд з бранкою, і коли всі поспули й пустеля, як прожитий світ, була в головах, за повстю кибитки, господар обійняв тіло персіянки, змізерніле в нужді і в дорозі. Було тихо, тільки дихання виходило у сонних, і чулося, що хтось тупотів м'якими ногами по глухій глині, — може, ішов кудись скорпіон за власним розсудом. Заррін-Тадж лежала й думала, що чоловік — це додаткова праця, й терпіла його.

Та коли Атах-баба розпалився в пристрасті, то дві інші дружини заворушилися й звелися навколішки. Спершу вони люто шепотіли щось, а тоді сказали чоловікові:

— Атах! Атах! Ти не жалій її, нехай вона закричить.

— Пам'ятаєш, як з нами було? Нащо ти її пестиш?

— Скаліч її, щоб вона до тебе звикла!

— Бач, хитрий який!

Заррін-Тадж не чула їх до кінця, вона заснула від втоми й байдужості серед любові.

3

Заррін-Тадж почала жити кочівницею. Бона доїла верблюдицю й кіз, лічила овець і діставала воду з колодязів на такирі — по сто й по двісті бурдюків на день. Більше вона ніколи не бачила птахів і забула, як шумить вітер у листі дерев. Та час молодості минає повільно. Ще довго тіло персіянки томилосся життям, немовби повсякчас готове до щастя.

Коли вівці починали худнути чи дохнути через безтрав'я, Атах-баба велів знімати кибитку, збирати у клунки домашнє майно і йти далі в безлюддя, де земля свіжіша і ще росте незайманою бідна трава. Весь невсликий рід знімався з обжитого місця і йшов через гарячий такир у напрямку одноманітного порожнього простору. Попереду їхав аксакал і розумні чоловіки на ішаках. Ішачки везли складені кибитки і старих дружин, позаду врозбрід, наче божевільні, брели овечі отари, а Заррін-Тадж та інші раби йшли пішки, несучи на собі важке срібло, подарунки чоловікові від старих друзів, і харчі в горщиках.

Персіянка раділа, коли випадало йти піщаними горбами, вгрузаючи ногами в їхню теплоту. Вона стежила, як вітер тривожить і несе далі якусь давно засохлу рослину, народжену, можливо, в синіх, туманних долинах Копетдагу чи на вологих берегах Амудар'ї. Але часто треба було проходити довгі такири — найзлиденнішу, глинясту землю, де спека сонця не вихолоджується і зберігається, як печаль у серці раба, де бог тримав колись своїх мучеників, однак і мученики вмерли, і легкі віти висохли, і вітер узяв їх із собою.

Нове місце завжди було труднішим за старе. Треба було розчищати й готувати колодязі, влаштовувати пасовиська й шукати вдалині, де вілів занесений піском саксаул.

З часом Заррін-Тадж почала одвикати від своїх інтересів і від самої себе. Коли Атах-баба їв плов, а м'ясні залишки перепадали тільки іншим його дружинам, персіянка не мучилася від голоду і заздрощів. Вона завжди мовчала і весь час порядкувала серед тварин, не пробуджуючи своєї душі, щоб вона ні за чим не тужила. Іноді вона, втомившись, лягала серед такиру, порожнеча й світло оточували її. Вона дивилась на природу — на сонце й на небо — з подивом свого серця. «От і все!» — шепотіла Заррін-Тадж, тоб-

то ось усе її життя, і відчувається розумом, і звичайний світ стоїть перед очима, а більше нічого не буде.

Вона мацала своє тіло руками. Кістки були вже близько, шкіра засихала від втоми, руки спрацювалися до жил — це потроху щезає її життя: місяць сходить повільно, але заходить швидко.

Через кілька місяців Заррін-Тадж народила маленьку дівчинку. Атах-баба зрадів цьому чужорідному життю, бо дівчинка залишиться у нього рабинею, і велів назвати її Джуамаллю.

Персіянка пригорнула дитину до себе й зрозуміла, що не все ще прожите нею. Була зима, з такиру в колодязі текла дощова вода, віслюк кричав з таким смутком, немовби він лишився на світі круглою сиротою і тепер заслаб на тугу.

Через якийсь час Заррін-Тадж підупала на силі, її здоров'я пропало, вона лягла й не могла підвестися; дитина лежала при ній і зігрівалася від її гарячого тіла. Қибитку продимало спіднизу, мертвий такир шумів від потоків дощу, Атах-баба стояв над персіянкою, і сльози його капали на її кошму: він страждав, що не може й далі жити з нею, такою худою, яка зараз лежала без пам'яті. Він щодня їв бараняче м'ясо й сало, важка сила любові нагромаджувалася в його серці, не знаючи полегкості з коханою жінкою, яка лежала гаряча й безумна. Зрідка, глухими ночами, Атах-баба відкладав дитину від Заррін-Тадж і обіймав її в тузі своєї мертвої сили. Та час минав, як шумить вітер над пісками й відносить весняних птахів у зелені, вологі країни. Персіянці в гарячій, хворій свідомості ввижалося, що десь росте самотнє дерево, а на його гілці сидить дрібна, нікчемна пташка й погордливо, повільно наспівує свою пісню.

Повз ту пташку йдуть каравани верблюдів, мчать вершники вдалину й гуде поїзд у Туран. Але пташка співає чимдалі розумніше й тихіше, майже сама до себе: ще невідомо, чия сила переможе в житті — пташки чи караванів і гуркітливих поїздів. Заррін-Тадж прокинулася й вирішила жити, як ця пташка, що пропала в сновидінні. Вона одужала. Однак Атах-баба беріг її заради дитини й не велів кілька днів працювати. Інші дружини з лайкою давали їй на кошму їжу, через те що вона лежить здорова, а вони, старі й хворі, мучаться самі в нудній праці.

Невдовзі Заррін-Тадж звелася. Вона нічого не думала, не відчувала, тому їй легше було рухатися в повсякденних клопотах по хазяйству і потроху зживати своє серце. Вона знову стала спокійною, коли поклала Джуамаль у пов'язку за спиною і, нагнувшись, заходилася доїти кіз, збирати

на паливо ішачі кізяки й витягати воду з колодязя. Якби навіть вона була щаслива, вона однаково займалася б усім цим, бо, для того щоб зберегти щастя, треба жити звичайно.

Джумаль довго лежала за спиною у матері, зіщулившись у клубок від страху пережитого народження й слухаючи з подивом звук свого власного серця — в чеканні, коли воно зупиниться, щоб заснути; потім Джумаль почала поступово ходити самостійно й усвідомлювати своє існування. «Це я!» — відчувала вона невідоме й мацала хрящі своїх майбутніх кісток. Та ще довго Джумаль не відходила од матері, гладила її низько зігнуту спину, гарячу й вологу, де вона лежала, грілася й спала. Їй почало подобатися жити, і вона їла глину, траву, овечий послід, вугілля, смоктала тонкі кістки тварин, що здохли в піску, хоч їй досить було материнського молока.

Її маленьке тіло налилося від речовин, які всі пішли їй на користь і в ріст, очі, свіжі від вологості недавнього прозріння, дивилися уважно й точно на всі звичайні речі, до биття свого серця вона вже звикла й не боялася, що воно зупиниться.

4

Довго тяглося її дитинство. Кожного дня горіло на небі сонце, починався й кінчався вітер, гралися й плакали діти в затишку піщаних горбів, потім сонце ставало червоним, величезним і важким, воно тонуло вдалині, і легкий місяць, як срібна тінь сонця, світив у змучене обличчя старіючої матері, завжди зайнятої роботою. Доячи верблюдицю, мати дивилася на місяць, на це світло злидарів і мертвих, потім персіянка лягала на кошму і встигала тільки трошки попестити свою дочку, бо сон швидко розлучав її з нею.

Весною Заррін-Тадж уперше показала дочці птахів, що летіли високо над піском невідомо куди. Птахи щось кричали, мовби жаліли людей, і незабаром зникли назавжди.

— Хто вони? — спитала Джумаль.

— Вони щасливі, — сказала мати, — вони можуть відлітати на далекі річки, за гори, де росте листя на деревах і сонце прохолодне, як місяць.

Джумаль не знала, що це таке, й не тужила за листям та річками. Вона виростала тут, між барханами, і з висоти пісків, насипаних вітром, бачила, що земля всюди однакова й порожня. Мати ж плакала іноді й пригортала до себе дівчинку — вона тепер була для неї далекою річкою, забутими горами, цвітом дерев і тінню на такирі.

— Тобі добре там було, на річці й на горі? — спитала Джумаль.

— Ні, я там страждала, — сказала Заррін-Тадж.

— А нащо думаєш, що добре?

— Я не думаю, мені здається, — відповіла Заррін-Тадж.

Маленька Джумаль збентежилася: вона взяла матір за палець і порадила їй:

— Тобі здається... А ти люби мене одну, от тобі й буде добре! А гори й річку — не треба.

Розлучаючись з місцем, Джумаль завжди довго й сумно прощалася з тим, що залишається самотнім: з кущем саксаулу, біля якого вона бавилася, з уламком скла, з засохлою ящіркою, що правила їй за сестру, з кістками з'їдених овець та різними предметами, назви яких вона не знала, але любила їх з виду. Джумаль подумки журилася, що їм буде нудно й вони помруть, коли люди підуть від них на нове кочовище.

В низькій билинці трави, сухій і жорсткій, як бляшана стружка, містилося все, чим живилися верблюди й вівці. Віслюки пам'ятали, мабуть, іншу їжу в забутому світі й часто кричали в своїй тузі за нею.

Кочовими дорогами Джумаль їхала на найменшому ішаку. Пустеля проходила повз її опущені ноги, вона дивилася на величезну голову віслюка, більшу, ніж у коня, на його вуха, в які залітає вітер, і думала, що віслюк — це залишок велетня, але став маленьким від горя, праці й нестатку їжі.

5

Коли минув тривалий час і Джумаль стала дванадцятирічною дівчиною, вона стала повною і гарною. Обличчя її вкрилося красою, немовби на ньому проступили кохання й жага її невідомого батька до Заррін-Тадж. Ніщо — ні злигодні рабині, ні смуток — не завадили Джумаль стати ясною, дорослою й чистою. І їжа її, хоч якою вона була бідною та одноманітною на вигляд, була створена світлом сонця, весняним вітром, водою дощу й роси, теплотою пісків, і тому тіло Джумаль було ніжне, а очі дивилися привабливо, наче всередині в неї завжди щось світилося. Митися їй не було де — води ледве вистачало тільки вівцям, — і коли Джумаль ставало важко від сала на шкірі, вона виходила туди, де віє вітер, щоб вітер і пісок освіжали й очищали її своїм рухом.

Якось Атах-баба довів кибитки до похмурого місця, де на цілий день дороги лежала сама тільки темна глина,

й велів зупинитися. Такого сумного такиру ні Джумаль, ані Заррін-Тадж іще не бачили. Тому, мабуть, тут давно ніхто не селився, і край такиру тулилася добра трава, ховаючись у пісок від спеки й загибелі. До своєї середини такир знижувався, і там, у глинястій п'їтмі, стояла стара кам'яна вежа. У тій вежі Атах-баба розмістив свою родину. Заррін-Тадж і всі інші жінки кочового роду заходилися розчищати колодязь, що був неподалік від стародавньої вежі. Ніхто не знав, чия це вежа і що в ній робили в давнину — молилися чи вбивали. Нижній зовнішній бік вежі був оздоблений блакитними кахлями, а маленька баня була покрита плитами синього кольору, і намальована золота змія лежала на цих плитах.

Джумаль разом з усіма матерями працювала біля колодязя: вона відносила якнайдалі вологий пісок і знаходила в ньому чийсь кістки. Край пісків ледь виднілися невисокі гори, — поснулі хмари до зими лежали на них — а в інший бік, казав Атах-баба, були Амудар'я і багата Хіва. Вночі Джумаль лежала біля стінки в нижньому приміщенні вежі. Вона чула, як у глинястих щілинах ворухаються скорпіони, стежила через відкритий вхід за однією зіркою, яка рухається в п'їтмі, як кочівниця, й розуміла сумовитий звук плинного піску біля підніжжя вежі. Сльози й щастя були біля її серця, але Джумаль дихала обережно, зачудована нерозумінням значення життя.

Атах-баба трохи підвівся з кошми й почав підкрадатися до Заррін-Тадж через інших сонних жінок. Джумаль почекала якийсь час, а тоді покликала матір, щоб вона злякалась Атаха.

Але мати промовчала, а Атах-баба знайшов її. Джумаль обернулася долілиць, у вовну своєї повстини, й зіщулилася з горя. В цей час невідомий темний чоловік зійшов униз із верхнього приміщення вежі й зупинився серед сонного сімейства, зробивши рукою знак миру й привітання. Джумаль підійшла до нього й відповіла на його привітання. Чоловік був величезний і худий, обличчя його було добрим, як у тварини, і очі, незважаючи на п'їтму, дивилися на маленьку Джумаль з таким смутком, наче він був мертвий.

Заррін-Тадж, побачивши дочку й іншого чоловіка, сказала їм:

— Це наше діло на нашій кошмі, а ви йдіть звідси. — І вона знову обняла свого господаря й чоловіка.

Джумаль схопила руку прийшого гостя й заплакала за матір'ю, проте гість не зміг заспокоїти її плачу: він кинувся бігти геть по такиру в далеку ніч, бо Атах-баба підхопився

й погнався за ним. Джумаль, побачивши це й свою жалюгідну матір, теж побігла слідом за гостем.

Їхній біг дзвенів по такиру. Та відчай дужчий за злість, і невідомий гість, проминувши сонні кибитки, зник попереду, в пітьмі, від знесиленого Атах-баби. Джумаль бігла слідом за ними невідомо куди; вона тепер відчула, що настав час жити їй самій, з нею нема нікого, навіть мати живе окремо від неї — своїм серцем і своєю неволею. Вона лягла на холодну нічну глину й замовкла від самотності. Під нею теж була мовчазна земля.

Атах-баба ішов назад з погоні, постарілий і опухлий з часу останнього перського аламану. Він побачив Джумаль, молоду і з жалісним тілом,— вона виросла на його отарах і стала похмурою від юності, Атах підняв Джумаль із землі і стис її невеличке, невміле тіло, несучи його в глушину такиру. Джумаль уп'ялася нігтями в горло Атах-баби. Та коли б навіть йому відтяли зараз голову, він не облишив би її, тому він не відчував болю від дівчини, жадібно вдихаючи запах полину й вітру в її косах.

Наступного дня Джумаль не повернулась додому. Вона пішла на далекий край такиру, співала там сама, вигадуючи пісні, й жити більше не хотіла. За такиром починалася нова земля — пісок був змішаний з суглинком, тут трава росла густіша, й вівці, припавши до неї, змочували землю жадібною слиною.

Увечері, коли Джумаль заснула, її знайшла мати, розбудила й повела додому, тому що Атах-баба продав її і вже одержав половину калиму — чотириста російських карбованців і шістдесят голів усякої худоби. Джумаль вважалася гранк, тобто вона не мала чистої туркменської породи, й цінувалася нарівні з курдянкою.

Наречений її, немолодий уже Ода-Кара, сидів на килимі з Атахом і розмовляв про загальний плин життя в пустелі, про те, що діється в Гасан-Кулі й по берегах Аму, що в Бухарі, кажуть, знову відкрився базар рабів. Ода-Кара знав багато чого, проте він казав, що розум його починає плутатися в бороді, бо йому не вистачає молодої дружини для втіхи.

Атах-баба погодився, що без утіхи жити нікому не можна: нехай краще з людини виходить плоть, ніж сльози.

— Але ти, Ода, уже взяв недавно дружину з кибитки Курбан-Ніяза,— сказав Атах.— Вона теж не стара ще і з лиця гарна.

— Я узяв її,— погодився Ода-Кара,— та нехай тепер буде інша. У менс в сімействі жило шість старих дружин, одна

померла, а вівці окотилися, й ослиці дали приплід. Хто з ними справлятиметься? Старі дружини старіють, тоді помирають,— треба взяти двох молодих, щоб вони не скоро померли.

— Ти не дорого цінуєш молодих,— сказав Атах-баба,— і калим не зразу даєш.

Ода-Қара заперечив:

— Ні, дорого! Я довго думав: кого мені взяти — трьох старих, досвідчених жінок чи двох молодих? Але старі м'ясо не жують і багато його ковтають, а молоді їдять мало, а багато турбуються. Я вирішив узяти молодих.

Атах-баба засміявся. Ода-Қара теж зареготав.

— Аякже, турбуватимуться, Ода, твої нові дружини... Де в тебе, старого, любов залишилася для них?

— У мене є дві дружини, яких я ніколи не займав,— усміхаючись, промовив Ода.— Вони прожили в господарстві тридцять років, і я питав їх: «Жінки, де ж ваша любов, куди вона вийшла?»

— А вони тобі що? — усміхався Атах.

— А вони: «Сльозами й потом пішла в пісок»,— кажуть. А я їм кажу: «Ні, краще я піду спитаю про те в старих ішаків із псами».

Заррін-Тадж і Джумаль сиділи перед вежею, біля входу, і чули розмову. Постаріла персіянка плакала й пригортала до себе свою дочку. Джумаль теж горнулася до матері й не ображалася на неї за те, що було вночі,— її дитяче серце ще жило без пам'яті.

— Мамо, до нас гість приходив із темряви, коли ти спала з Атахом,— сказала Джумаль.— Він на такир побіг.

Заррін-Тадж сказала дочці, що інші жінки чули про цього самотнього гостя з пісків. Він воював з росіянами далеко, в тому краю, де ліси й озера. Його росіяни взяли в аламан, а він утік од них у піски й тепер живе сам-один в страху і мандрах.

— Виходить, він незабаром помре; адже йому нічого їсти! — здогадалася Джумаль.

— Він другий рік як утік,— сказала мати.— Він ліпить горщики з глини й залишає їх на кочових шляхах. За це йому кидають битих овець, а горщики беруть. Ода казав, що гість буває в аулах, там він лагодить самовари в чайхані, шнє чужі халати й харчується...

Джумаль замислилася. Її вабили таємничість життя, простір і далекий шум, який вчувався їй кілька разів, коли вона спала вухом до землі. Заррін-Тадж підвелася, щоб подати новий чай гостеві й чоловіку, та раптом уся потемніла ли-

цем і втратила свою силу, не дійшовши до килима, де сидів Ода-Кара. Вона неповажливо лягла біля гостя, й волога піна смерті виступила в неї на губах. Ода-Кара схопився й пішов переляканий, а Атах-баба штовхнув дружину ногою, щоб вона відвернула од нього своє страшне обличчя. Заррін-Тадж повернулася сама й затихла. Вона відчувала жар, що палить її стомлені кістки й нутрощі, і їй легшало, наче все, що так давно зболілося і втомилося в ній, потягувалося й потріскувало.

6

На ранок кочів'я було пусте. Атах-баба ще вночі велів гнати тару й покинув на місці всі речі й майно повсякденного життя. Рід тікав од чуми, на яку захворіла персіянка в старій вежі, і тепер на сто років це місце залишиться безлюдним, бо народ у пісках живе чутками і довгою пам'яттю. Джумаль залізла стоптаними колісь кам'яними сходишками і сховалась у верхній кімнаті вежі; там лежала на підлозі дерев'яна ложка, валявся шматок чурека й стояли три недороблених горщики; тут, мабуть, мешкав і переховувався невідомий гість, що знову втік у піски.

Трохи спустившись східцями вниз, Джумаль бачила, що робиться внизу, біля матері: Заррін-Тадж лежала сама на кам'яній підлозі, чорна й спокійна від свідомості своєї сумної смерті. На неї прийшла подивитися здалеку Зулейха, персіянка, викрадена в юності разом із Заррін-Тадж. Потім прийшли перс Касем і двоє наймитів — Агар і Лала; вони не боялися захворіти й загинути, торкнулися руками кам'яного ложа, на якому лежала вмираюча, і пішли, несучи в собі почуття вічного прощання. Джумаль не підходила до матері, бо її могли забрати звідси, й чекала, коли люди відійдуть далеко.

Атах-баба, який прийшов після всіх, огледів усе приміщення, жалкуючи, що пропадають килими, кошма й посуд.

Він зупинився оддалік від Заррін-Тадж і голосно сказав їй свої слова, ті, що їх звичайно шепочуть мертвому у вухо в проміжках між поцілунками, щоб умираюча запам'ятала їх і передала через смерть до бога на небо.

— Скажи там, будь ласка, богові, тобі однаково, адже ти мертва,— скажи там, щоб я один залишився на світі! Овець стало мало, вони дохнуть, я сам з ними впораюся, а люди нехай стануть душами й живуть у бога на небі, де ти житимеш.

Він пішов, та невдовзі повернувся знову, разом із Ода-

Карою, щоб знайти і взяти з собою Джумаль, за яку вже були сплачені кошти. Тоді Джумаль побігла вниз, припала до матері й обійняла її з усієї сили. Заррін-Тадж ще ледь дихала і душа її була в житті.

Ода-Кара й Атах побоялися брати цю наречену, що обнімалася з чумою, і пішли, проклинаючи спільні збитки: один не все отримав, а другий заплатив ні за що.

— «Смерть,— казав Мохаммед,— це велика розлучниця людей»,— мовив Ода-Кара,— а мене вона розлучила з вівцями й баранами...

7

Усі люди, отари й собаки пішли далеко. Такир був безлюдний і глухий, як туркменське небо. Джумаль заходилася заводити господарство з речей, що залишилися. Вона знайшла шість баранячих туш, лиш частково використаних на їжу й кинутих у втечі від смерті. Вона зварила суп для матері і трохи погодувала її. Заррін-Тадж усе ще була ледь жива, боячись остаточно ожити, щоб потім враз не померти. Ввечері Джумаль дивилася з висоти вежі в пустелю, вона чекала, що прийде гість, який біг десь у пісках. Та ніхто не йшов,— по такиру котилася трава, зникаючи далеко звідсіля, де вона знову може рости.

Заходило сонце і знову сходило. Час минав, щоб мука, яка гризла серце кожної людини, стала звичною. Заррін-Тадж оклигувала й починала ходити, жити, як і раніше.

Коли їм нічого стало їсти, Заррін-Тадж пішла з дочкою через такир, щоб дійти до хівінського караванного шляху. Однак, пройшовши лиш половину такиру, Заррін-Тадж опустилася на глину й не могла далі йти.

— Мамо, давай з тобою помремо,— сказала Джумаль.

Вона лягла поруч з матір'ю і терпляче заплющила очі.

— Ти також заплющ очі й не дивись на мене,— попросила Джумаль.— Так ми швидше помремо. Чого дарма дивитися! Адже нема чого, ми все вже бачили...

Джумаль притисла матір до себе й відчула, яка вона зробилася суха, стара й маленька — менша за неї. Вона спробувала її поворушити — Заррін-Тадж була легенька, мов суха гілка.

Джумаль підвелася й підняла свою матір. Вона справлялася з нею й понесла вдалину по такиру, задумавши померти трохи пізніше. Увечері Джумаль донесла Заррін-Тадж до піщаної межі такиру й лягла з нею ночувати в теплу заглибину.

Вранці вони побачили чужого чоловіка, який сидів біля них. Він привітався з матір'ю і дочкою й витяг із свого мішка шматок баранини, щоб пригостити їх. Джумаль одразу впізнала в ньому пустельного гостя й зраділа. Гість не був туркменом, хоч і розмовляв туркменською мовою. Він мав одягу сірого кольору, давно поношену, і молоде, ясне обличчя, звичне до горя й злигоднів.

— Ти хто? — спитала його Джумаль.

— Я австрієць Стефан Катігроб,— сказав мандрівний гість.— А ти?

Джумаль ніколи не чула про австрійців. Лише двічі вона бачила, як живуть люди в осідлих курганчах, і ще не знала, що є на світі міста, книжки, війна, ліси й озера.

Поки Джумаль розмовляла, їла й сміялася з Катігробом, Заррін-Тадж, що лежала сама в піску, мовчки померла.

Джумаль через якийсь час хотіла була погодувати матір і покликала її, але персіянка не відповіла. Тоді Джумаль підійшла й доторкнулась до неї. Вона підняла на ній одягу й побачила груди, схожі на двох темних, мертвих хробаків, що в'їлися всередину груднини,— це були залишки молочних судів, які колись вигодували її,— а шкіра матері провалилася між ребра, і серце було непомітне: воно більше не билось. І груди її були такі малі, що тільки незначне й сухе могло там міститися — відчувати щось щасливе старій було вже нічим, її сили могло вистачити тільки для муки. Такі груди нічого вже не могли робити — ні любити, ані ненавидіти, та на них ще можна було схилитися й заплакати. Рабиня померла.

Катігроб стояв осторонь і, сповнюючись думою і скорботою, спостерігав, як дочка пестить мертве тіло своєї матері. Потім, коли Джумаль прошепотіла на вухо матері своє прохання до неба про щасливу долю, Стефан Катігроб наблизився до небіжчиці, щоб підняти її і нести ховати. Від Заррін-Тадж не відчувалося ні запаху, ні теплоти,— Катігроб оглянув її, як мінерал, і серце його враз стомилося, а розум озлився. Він сам заплакав і одвернувся... Десь була його батьківщина, йшла війна, він утік звідусіль і зник надовго, може назавжди, в цій нікчемній пустелі, що давно розсипала свої кістки порохом і порох пустила за вітром. Він, віденський оптик, бачить тепер самі лише міражі, ефемери світла й життя, що зникають.

Катігроб отямився від своїх думок. Перед ним у чеканні стояла Джумаль, що виросла в тузі, в голоді, рабстві, але жива, чиста й терпляча. Австрієць підняв її на руки й поцілував у темні, довірливі очі.

Уночі Катігроб одніс покійну Заррін-Тадж далеко за межі такиру і там закопав її в піщану глибину. Зверху він насипав горб, та його міг швидко розвіяти вітер, тому австрійський солдат зміряв кроками місцевість, прив'язавшись до сталої прикордонної межі такиру. Він не хотів, щоб людина, навіть мертва, була забута. Виміри він записав собі до пам'ятної книжки. Джумаль заснула на тому ж місці, де померла її мати. Катігроб розбудив її і повів жити до глиняної вежі посеред такиру. Він розумів, що туркмени повернуться туди не скоро — коли закінчиться одна війна в Європі і, можливо, почнеться друга, а на той час він помере в самотині.

Наступного дня Катігроб залишив Джумаль одну у вежі з рештками їжі зі своєї сумки, а сам пішов за сто верст, на хівінський караванний шлях, де був колодязь Боркан.

Він прожив там шість днів. Повз нього проїхали два каравани купців, потім пройшли пішки злодії й дезертири, що пробиралися до Каспійського моря. Кому що треба, Катігроб робив їм, отримуючи за роботу баранину, рис, цибулю, сірники й вино. Він лагодив взуття, дорожнє начиння, змащував болячки верблюдам та ішакам, показував фокуси й розповідав казки.

На дев'ятий чи десятий день він звичайно повертався до Джумаль на такир із харчами й заробленим добром. Якось він привів хворого ішака, якого кинув караван, і Джумаль вилікувала й виховала його. Іншого разу Катігроб приніс дівчині намисто з черепашок Аральського моря й поцілував її в губи. Джумаль не опиралася його почуттю, однак сама була байдужа й не розуміла, за що можна кохати чоловіка. Вона пам'ятала покійну матір та інших жінок свого племені — багато які з них, коли вмирав чоловік, змочували водою яшмаки, щоб мати слізну вологу для сухих очей.

8

Вони пробули разом шість років, а такир перед глиняною вежею лежав, як і раніше, без звуку, без життя — пустий, як доля Джумаль.

Стефан Катігроб, як і раніше, час од часу ходив на караванний шлях, але каравани зникли, лише зрідка йому щастило заробити півмішка рису чи худу вівцю.

Однієї срібної ночі, коли Катігроба не було, Джумаль почувала далекі постріли. Вона взяла кинджал, сірники, трохи рису, сіла на віслюка й поїхала в той бік, де хтось стріляв. Вона їхала цілу ніч і цілий день, до вечора, їй ніхто не

зустрівся, віслюк стомився в глухих гарячих пісках і зупинився. Джумаль зійшла з нього й потягла за повід уперед, аби зустріти людину чи знайти колодязь.

Заночувавши в незнайомому місці, на ранок Джумаль знову повела свого віслюка вперед і надвечір дійшла до маленького такиру, біля якого був колодязь із блоком і бурдюком. Джумаль дістала води, але вода виявилася густою й зараженою, як гній,— у колодязі догори ногами лежав мертвий чоловік, і величезні, сальні мухи повзали по саксауловому зрубу. Віслюк, що сходив піною спраги, відвернувся од бурдюка; тоді Джумаль відрізала пелену від своєї одяжі й підпалила її, обернувши віслюка так, щоб дим обвівав його морду і він не відчував смаку води. Віслюк почав пити й випив три бурдюки, поки не обпився й не помер від гнійної води. Джумаль, знаючи, що завтра вона теж помре, шкодувала лише, що вона лежатиме далеко від матері.

Вночі Джумаль задрімала, й дрімота її стала постійною,— вона забувала, що живе, і робила що попало: то підводилася й ходила, то знову лягала, тоді знову бігла, всміхалася й плакала, і весь час згадувала щось, що чимраз більше забувалося, відлітало від неї в сутінь, зникало, як далекий зойк, і простягала за ним руки.

Уночі їй ввижалися тисячі людей, які бігли такиром, постріли й крик. Вона хапала кинджал і бігла за ними, поки не падала в сльозах свого відчаю й самотини.

Одного разу вона прокинулася спокійною. Було прохолодно. Місяць світив їй в обличчя, навколо тихо розмовляли люди — Атах-баба, Ода-Кара і четверо незнайомих. За такиром, у пісках, паслися засідлані коні, горіло маленьке багаття, і казан з водою кипів над вогнем.

Джумаль підвелася. Їй ніхто не зрадив і не здивувався, що вона ще жива,— мабуть, у цих людей були власні нерозлучні турботи. Та все ж Ода-Кара дав Джумаль шматок чурека, і вона побачила рушниці, що лежали біля кожного чоловіка. Її спитали, бачила вона червоних чи ні, та Джумаль не знала, що це таке. Атах їй не повірив.

— Це ти отруєш колодязі! — закричав він.

— Ні,— сказала Джумаль.

— Брешеш, шпигунко,— не повірив Атах-баба,— погана гранк! Раби всі червоні!

— Дайте мені пити,— попрохала Джумаль.— У вас вода в казані парою виходить.

— Завтра нап'єшся,— сказав Атах-баба.— Ця вода солона для тебе.

Вони почали пити чай і випили всю воду з казана. Джу-

маль одвернулася від них і від злості перестала хотіти цієї води.

Над ранок усі поснули, крім Ода-Қари, який залишився стерегти коней і зброю. Та, згадавши, що Джумаль продана йому дружина, Ода-Қара підповз до неї й ліг поруч. Джумаль мовчки підпустила його, а тоді, коли він міцно обійняв її, зайнявши цим свої руки, Джумаль схопила його за бороду і встромила йому в горло кинджал. Ода-Қара замість зойку зміг тільки прошепотіти останнє слово й сконав.

Джумаль скинула з себе мерця й підвелася на ліктях. Усі п'ятеро спали, місяць сідав у ранкове небо, навкруги було просторо й чисто. Вона вирішила, що, коли її мати-рабиня лежить десь мертва, нехай гинуть у пісках і всі ці вільні й багаті.

Джумаль підвелася, пішла до коней і без остороги звільнила від пут стриножених степових коней. Одного ж коня вона повела за собою, зібрала у сплячих гвинтівки, зв'язала їх, щоб вони не розходилися кінцями, і поклала собі впоперек сідла. Стьобнувши коня, Джумаль поїхала легкою рисою в піски, свіжа від ранкової пори і свідома всього зробленого, наче напившись роси. Вільні коні, давно не поєні, також кинулися за нею, сподіваючися, що буде вода.

Через дві чи три години вона зустріла червоноармійський роз'їзд, який роззброїв її й велів дати відомості про басмацьку зграю Атах-баби.

9

Після тої події Джумаль довго не була на такирі з глиняною вежею — десять років. Вона прожила весь цей час в Ашхабаді й Ташкенті й закінчила сільськогосподарський інститут.

Джумаль Таджієва — вона носила прізвисько за йменням матері — розпитувала всюди про австрійського військово-полоненого Катігроба, та про нього не було жодних відомостей. Джумаль довідалася, що десь поблизу Заунгузької западини є невеликий заповідник предковічних рослин і там живе лише один чоловік з гвинтівкою й двома собаками. Там-таки, мабуть, була глиняна вежа й великий такир. Але поїхати їй було ніколи, і вона рік у рік відкладала поїздки.

Якось, коли минула весна, Таджієвій доручили визначити місце для дослідного садівництва у глибині Каракумів. Природно, що садівництво краще пристосувати до такирної землі, аніж до золотих мінеральних пісків. Джумаль Таджієва скинула свою європейську кофту й спідницю, наді-

ла перську чорну сукню, запнулася білою тонкою хусткою і вранці верхи на коні сама виїхала з Ашхабада. У неї була десятиверстова карта пустелі, і вона прикидала по ній, де може бути великий такир. Та спершу вона вирушила у заповідник предковічних пустельних рослин — вона цікавилася цим як спеціаліст і мешканець пустелі.

На п'ятий день одноманітної мандрівки вона несподівано побачила синю баню вежі із золотою змією і вічний такир, що оточував її. Копита коня задзвеніли по твердих глиняних плитах, як по мерзлоті; все так само похмуро було навкруги, наче не пройшов час і сама Джумаль залишилася юною й похмурою, не бачивши міст і річок, не знаючи в світі нічого, крім вітру, що співав над її порожнім серцем.

Був полудень, травневе сонце освітлювало всю піщану, глинясту, велику й сумну батьківщину Джумаль. Вона підїхала до занедбані вежі, збудовані колись древнім, загиблим народом. Вона зміркувала: «Такир великий, біля нього є багатий колодязь з прісною водою, я тут оселюся, й ми посадимо сад,— тут пролягає моя бідна батьківщина».

Джумаль зайшла у вежу. Як і раніше, порожнім і незастишим було нижнє приміщення. На плитах підлоги лежали нечистоти якихось людей і покоїлася роздушена фаланга. В кутку лежав скелет людини, вкритий залишками одежі, і кістки її були вдушені всередину від убивства чи посмертної наруги. Джумаль схилилася над скелетом — кістки його давно висохли, скручений череп дивився в стінку, кількох ребер не вистачало, а груди були зім'яті, наче ударом кувалди. В лахмітті австрійської куртки вона знайшла кишеню, та ніяких знайомих їй паперів і пам'ятної книжки там не виявилось. Лише на стіні біля виходу залишився напис хімічним олівцем по-німецькому:

«Ти прийдеш до мене, Джумаль, і ми побачимося».

— Я прийшла до тебе, і ми зустрілися! — сказала Джумаль уголос сама в лункі вежі, під її високим склепінням.

Вийшовши з вежі, вона поїхала такиром навкруг, щоб зняти з нього окомірний план, аби мати уявлення про розміри майбутнього садівництва. Проїхавши кілька верст, вона побачила неподалік, у пісках, огорожу з колючого дроту й рушила до неї. За огорожею росли рідкі травинки, віддалік стояв будиночок сторожа, а серед огороженої ділянки стояли три російські хрести над чиймись могилами і один звичайний дикий камінь, поставлений вертикально. На камені був висічений напис латинськими літерами: «Стара Джумаль».

Джумаль зійшла з коня і стала навколішки перед колю-

чим дротом, затуливши обличчя перською хусткою. Вона не знала, що їй треба ще зробити. Вона згадала слова, які жалібно говорила про когось її покійна мати: «І що це за гірке лихо моє! Той, хто пішов, назад ніколи не повернеться».

Відкинувши хустку з обличчя, Джумаль побачила предковічну реліктову рослину — сіре стебло, що росло біля каменя матері. Вона впізнала її з малюнка, назви і ще з дитячої пам'яті, проте значення її раніше не розуміла. Отже, вона доїхала, куди хотіла, — оце й був заповідник рослин, що зникали з землі.

Він виїхав далеко й надовго, майже назавжди. Паровоз кур'єрського поїзда, відїхавши, заспівав у відкритому просторі на прощання; проводжаючі пішли з пасажирської платформи назад до осідлого життя, з'явився носильник із шваброю й заходився прибирати перон, наче палубу корабля, що залишився на міліні.

— Відійдіть убік, громадянко! — сказав носильник двом самотнім повним ногам.

Жінка відійшла до стіни, до поштової скриньки, й прочитала на ній терміни вибирання кореспонденції: виймали часто, можна писати листи щодня. Вона поторкала пальцем залізо скриньки — воно було міцне, нічия душа в листі звідси не пропаде.

За вокзалом лежало нове залізничне місто; по білих стінах будинків ворушилися тіні листя дерев, вечірнє літнє сонце освітлювало природу й житла ясно й журливо, немовби крізь прозору порожнечу, де не було повітря для дихання. Перед наближенням ночі все в світі було видно надто чітко, сліпуче й примарно — через це він здавався нереальним.

Молода жінка зупинилася від зачудування серед цього дивного світла: за двадцять років прожитого життя вона не пам'ятала такого спорожнілого, сяючого, безмовного простору, вона відчувала, що в ній самій слабшає серце від легкості повітря, від надії, що коханий приїде назад. Вона

побачила своє віддзеркалення у вікні перукарні: зовнішність вульгарна, волосся підбите й викладене воланами (таку зачіску носили колись у дев'ятнадцятому столітті), сірі глибокі очі дивляться з напруженою, наче вдаваною ніжністю — вона звикла любити того, що поїхав, вона хотіла, щоб він кохав її повсякчасно, невпинно, щоб усередині її тіла, всередині звичайної, нудної душі мліло й зростало друге любе життя. Та сама вона не могла кохати так, як хотіла — сильно й постійно, вона іноді стомлювалася й тоді плакала від жалю, що серце її не може бути невтомним.

Вона мешкала в новій трикімнатній квартирі; в одній кімнаті жив її овдовілий батько — паровозний машиніст, у двох інших розміщалася вона з чоловіком, який тепер поїхав на Далекий Схід настроювати й пускати в роботу таємничі електричні прилади. Він завжди займався таємницями машин, сподіваючися за допомогою механізмів перетворити весь світ задля блага і втіхи людства чи ще для чогось, дружина його точно не знала.

Через старість батько їздив рідко. Він значився резервним механіком, підміняв хворих, працюючи на обкатці паровозів, що вийшли з ремонту, або водячи легковагові состави ближнього сполучення. Рік тому його спробували перевести на пенсію. Старий, не знаючи, що то таке, погодився, але, проживши чотири дні на волі, на п'ятий день вийшов за семафор, сів на пагорб у смузі відчуження й просидів там до темної ночі, стежачи заплаканими очима за паровозами, що важко бігли на чолі поїздів. Відтоді він узявся ходити на той горбок щодня, щоб дивитися на машини, жити співчуттям і уявою, а ввечері приходити додому стомленим, наче повернувшись з тягового рейсу. На квартирі він мив руки, зітхав, казав, що на дев'ятитисячному ухилі в одного вагона відпала гальмова колодка або сталося ще щось таке, потім несміливо просив у дочки вазеліну, аби змастити ліву долоню, нібито натруджену об тугий регулятор, вечеряв і незабаром блаженно спав. На ранок відставний механік знову йшов у смугу відчуження і проводив черговий день у спостеріганні, в сльозах, у фантазуванні, в співчутті, в шаленстві самотнього ентузіазму. Якщо, на його думку, на паровозі, що проходив, була неполадка чи машиніст вів машину не по формі, він кричав йому зі свого високого пункту, лаючи й наказуючи: «Води перекачав! Відкрий кран, стерво! Продми!» — «Пісок бережи; станеш на підйомі! Чого ти сиплеш його здуру?» — «Підтягни фланці, не трать пари, що в тебе: машина чи лазня?» При неправильному составі поїзда, коли легкі порожні платформи були в голові і в се-

редині поїзда й могли бути придушені під час екстреного гальмування, вільний механік погрожував кулаком з горба хвостовому кондукторові. А коли йшла машина самого відставного машиніста і вів її його колишній помічник Веніамін, старий завжди знаходив помітну несправність у паровозі — при ньому так не було — й радив машиністові вжити заходів проти свого недбалого помічника. «Вен'ямінчику, Вен'ямінчику, затопи йому в пику!» — гукав старий механік з горба свого відчуження.

Похмурої години він брав із собою парасольку, а обід йому приносила на пагорб його єдина дочка, бо їй було жаль батька, коли він повертався увечері худий, голодний і лютий від непогамованої робочої жаги. Та недавно, коли старий механік як звичайно галасував і лаявся на своєму узвишші, до нього підійшов парторг депо товариш Пискунов; парторг узяв старого за руку й одвів у депо. Конторник депо знову записав старого на паровозну службу. Механік заліз у будку однієї холодної машини, сів біля котла і задрімав, виснажений власним щастям, обіймаючи однією рукою паровозний котел, як живіт усього трудящого людства, до якого він знову прилучився.

— Фросю! — сказав батько дочці, коли вона повернулася зі станції, вирядивши чоловіка в далеку дорогу. — Фросю, дістань мені з печі чогось пожувати, бо ще, бува, викличуть мене вночі їхати...

Він щохвилини чекав, що його викличуть у поїздку, та викликали його рідко — раз на три-чотири дні, коли підбирався збірний, легковаговий маршрут або траплялася інша неважка робота. Все-таки батько боявся вийти на роботу голодним, непідготовленим, похмурим, і тому завжди дбав про своє здоров'я, бадьорість і правильне травлення, розцінюючи сам себе як провідний залізний кадр.

— Громадянине механік! — виразно, з гідністю говорив іноді старий, звертаючись особисто до себе, й значущо мовчав у відповідь, мовби слухаючи далеку овацію.

Фрося дістала з духовки горщика і дала батькові їсти. Вечірнє сонце просвічувало квартиру наскрізь, світло проникало аж до Фросиноного тіла, у якому грілося її серце і невпинно переганяло плинну кров і життєве почуття. Вона пішла до своєї кімнати. На столі у неї була дитяча фотографія її чоловіка; пізніше він жодного разу не фотографувався, бо не цікавився собою й не вірив у значення свого обличчя. На пожовклій карточці стояв хлопчик з великою, як у немовляти, головою, в бідній сорочці, в дешевих штанях і босий; позад нього росли чарівні дерева, і віддалік були

водограй і палац. Хлопчик уважно дивився у ще малознайомий світ, не помічаючи позад себе прекрасного життя на полотні фотографа. Прекрасне життя було в самому цьому хлопчикові з широким, натхненним і несміливим обличчям, який тримав у руках стебло трави замість іграшки й торкався землі довірливими босими ногами.

Зайшла вже ніч. Селищний пастух пригнав на ніч дійних корів із степу. Корови мукали, просилися на спочинок до хазяїв, жінки, домашні господарки, вели їх додому; довгий день холонув, переходячи в ніч; Фрося сиділа в сутінках, у блаженстві спогадів і кохання до чоловіка, що поїхав. За вікном, почавши пряму дорогу в небесний щасливий простір, росли сосни, тихі голоси якихось дрібних пташок наспівували останні, дрімотливі пісні, вартові п'ятьми, цвіркуни, видавали свої лагідні мирні звуки — про те, що все спокійно і вони не сплять і все бачать.

Батько спитав у Фросі, чи не піде вона до клубу: там сьогодні нова постановка, бій квітів і виступ витівників із кондукторського резерву.

— Ні,— сказала Фрося,— я не піду. Я за чоловіком сумуватиму.

— За Федьком? — промовив механік.— Він з'явиться. Ми не один рік, і він буде тут... Сумуй собі, бо що ж! Я, бувало, на добу, на дві поїду, твоя небіжчиця мати все одно скучала: міщанка була!

— А я ось не міщанка, а однаково скучаю! — з подивом промовила Фрося.— Ні, мабуть, я теж міщанка...

Батько заспокоїв її:

— Ну яка ти міщанка!.. Тепер їх немає, вони давно по-вмирили. Тобі до міщанки ще довго жити і вчитися потрібно: ті хороші жінки були...

— Тату, йди до своєї кімнати,— сказала Фрося.— Я тобі скоро вечеряти дам, я зараз хочу бути сама...

— Вечеряти вже пора! — погодився батько.— А то як би його з депо викликальнич не прийшов: може, захворів хто, або запиячив, чи в сімействі якась драма — всяке буває... Я тоді враз мушу з'явитися: рух зупинитися ніколи не може!.. Ех, Федько твій на кур'єрському тепер мчить — зелені сигнали йому світять, на сорок кілометрів уперед дороги йому звільняють, механік далеко дивиться, йому електрика машину освітлює,— все як належить!..

Старий барився йти, тупцював на місці й бурмотів далі: він любив бути з дочкою чи з кимось іншим, коли паровоз не володів його серцем і розумом.

— Тату, йди вечеряти! — звеліла йому дочка: вона хотіла

слухати цвіркунів, бачити нічні сосни за вікном і думати про чоловіка.

— Ну, на пси перевелася! — тихо сказав батько й пішов геть.

Нагодувавши батька, Фрося пішла з дому. В клубі буяли веселощі. Там грала музика, чути було, як співав хор витівників із кондукторського резерву: «Ох ялина, ти ялина! Ти ялина з шишечками!», «Ту-ту-ту-ту: паровоз, ру-ру-ру-ру: аероплан, пир-пир-пир-пир: криголам... Разом з нами нахиляйся, разом з нами піднімайся, вимовляй ту-ту-ру-ру, ворухися кожен гроб, більше пластики, культури, виробництво — в нас мета!..»

Публіка в клубі ворушилася, несміливо бурмотіла й мучилася заради веселощів, слідом за витівниками.

Фрося пройшла мимо; далі було пусто, з обох боків головної колії починалися захисні посадки. Здалеку, зі сходу, йшов швидкий поїзд, паровоз працював на великій відсічці, машина завойовувала простір і світила зі свого фронту вперед сяючим прожектором. Цей поїзд десь зустрів кур'єрський состав, що мчав на Далекий Схід, ці вагони бачили його пізніше, ніж розлучилася Фрося зі своїм коханим чоловіком, і тепер вона з пильною увагою розглядала швидкий поїзд, який був поряд з її чоловіком після неї. Вона пішла назад до станції, та поки йшла, поїзд постояв і поїхав; хвостовий вагон шез у пільмі, забуваючи про всіх зустрічних людей, яких проминув. На пероні і всередині вокзалу Фрося не побачила жодної незнайомої, нової людини — ніхто з пасажирів не зійшов із швидкого поїзда, не було в кого спитати що-небудь про зустрічний кур'єрський поїзд і про чоловіка. Може, хтось бачив його і знає щось!

Але у вокзалі сиділи лише дві бабусі, що чекали опівнічного поїзда місцевого сполучення, і той самий, що й удень, чоловік знову змітав їй під ноги сміття. Вони завжди замітають, коли хочеться стояти й думати, їм ніхто не подобається.

Фрося трохи відійшла від чоловіка, що підмітав, та він знову підбирався до неї.

— Чи не знаєте ви, — спитала вона, — як кур'єрський поїзд номер два — він благополучно їде? Він удень виїхав од нас... Як, на станцію нічого про нього не повідомляли?

— На перон належить виходити, коли поїзд підійде, — сказав прибиральник. — Зараз поїздів не очікується: ідуть у вокзал, громадянко... Завжди тут публічність усяка перебуває — лежали б удома в ліжку й читали газету. Таж ні, вони не можуть, треба насмітити піти...

Фрося рушила по коліях, по стрілках — в інший бік від вокзалу. Там було кругле депо товарних паровозів, вуглеподача, шлакові ями й паровозний круг. Високі ліхтарі яскраво освітлювали місцевість, над якою блукали хмарища пари й диму: деякі машини потужно сифонили, піднімаючи пару для поїздки, інші спускали пару, охолоджуючись під промивку.

Повз Фросю пройшли чотири жінки із залізними совковими лопатами, за ними йшов чоловік, нарядник або бригадир.

— Кого загубила тут, красуне? — спитав він Фросю.— Загубила — не знайдеш, хто поїхав — не вернеться... Ходімо з нами транспортів допомагати!

Фрося задумалася.

— Давай лопату! — сказала вона.

— На тобі мою,— відповів бригадир і дав жінці інструмент.— Молодиці! — сказав він іншим жінкам.— Ідіть ставайте на третю яму, а я буду на першій...

Він одвів Фросю на шлакову яму, куди паровози очищали свою топку, й велів працювати, а сам пішов. У ямі вже працювали дві жінки, викидаючи назовні гарячий шлак. Фрося й собі спустилася до них і почала працювати, задоволена, що з нею поруч перебувають невідомі подруги. Від гару й газу дихати було важко, кидати шлак нагору виявилось нудно й не з руки, бо яма була вузька й жарка. Та зате на душі у Фросі стало краще: вона тут розважалася, жила з людьми-подругами й бачила велику, вільну ніч, освітлену зірками й слектрикою. Любов мирно спала в її серці; кур'єрський поїзд геть віддалився, на верхній полиці твердого вагона спав, оточений Сибіром, її коханий чоловік. Нехай він спить і не думає нічого! Нехай машиніст дивиться далеко вперед і не допустить аварії!

Незабаром Фрося і ще одна жінка вилізли з ями. Тспер треба було викинутий шлак навантажити на платформу. Кидаючи гар за борт платформи, жінки поглядали одна на одну і час од часу розмовляли, щоб відпочивати й дихати повітрям.

Фросиній подрузі було років тридцять. Вона чомусь мерзла і поправляла на собі бідну одежу. Її сьогодні випустили з-під арешту, вона просиділа там чотири дні за наклепом злої людини. Її чоловік служить сторожем, він ходить цілу ніч з берданкою довкола кооперативу, одержує шістдесят карбованців на місяць. Коли вона сиділа, сторож плакав за нею і ходив до начальства просити, аби її випустили, а вона до арешту жила з одним коханцем, який ненароком, під настрій (мабуть, від знемоги чи від страху), розповів їй про

своє шахрайство, а потім, певно, злякався й хотів занапасти-ти її, щоб не було свідка. Та тепер він сам спіймався, нехай уже помучиться, а вона житиме з чоловіком на волі: робота є, хліб тепер продають, а одержу вони вдвох якось уже справлять.

Фрося сказала, що в неї теж горе: чоловік поїхав далеко.

— Поїхав — не помер, назад повернеться! — заспокоїли-во повідомила Фросі її робоча подруга. — А я там, в арешті, зажурилася, загорювала. Раніше не сиділа, якби сиділа, то й горя було б мало. А я ж завжди невинувата така була, що влада мене не чіпала... Вийшла я звідти, прийшла додому, чоловік мій зрадів, заплакав, а обнімати мене боїться: думає, я злочинниця — важна людина. А я така ж, я доступна... А ввечері йому на чергування треба йти, і так ото сумно нам зробилося. Він узяв берданку — ходімо, каже, я тебе фруктовою водою похачую: у мене дванадцять копійок є, вистачить на одну склянку, ми по половині її вип'ємо. А в мене журба не минає. Я йому веліла піти в буфет само-му, нехай уже склянку солодкої води він вип'є, а коли зберуться у нас гроші й відляже від мене тюремна журба, тоді ми сходімо в буфет удвох і вип'ємо цілу пляшку... Сказала я йому, а сама пішла на колію, сюди працювати. Може, думаю, баласт де підбивають, рейки міняють або що. Хоч і нічна година, а робота завжди трапляється. Думаю, ось побуду серед людей, серцем відійду, знову спокійна стану. І правда, побалакала оце з тобою, наче сестру двоюрідну зустрі-ла... Ну давай платформу кінчати: в конторі грошей дадуть, уранці піду хліба куплю... Фросю! — гукнула вона в шла-кову яму: там працювала тезка верхньої Фросі. — Чи багато там лишилося?

— Ні, — відповіла тамтешня Фрося. — Тут трішки, самі вишкребки...

Навколо них шумно набиралися сили паровози, які мали далі їхати, або, навпаки, охолоджувалися на відпочинок, випускаючи в повітря своє дихання.

— Лізь сюди, — веліла їй дружина берданкового сторо-жа. — Скінчимо швидше, разом розрахунок підемо одер-жувати.

Прийшов нарядчик.

— Ну як, молодиці? Кінчили яму?.. Ага! Ідуть мерщій у контору, я зараз прийду. А там — гроші одержите, — там видно буде: хто до клубу танцювати, хто додому — дітей по-чинати! Вам справ багато!

У конторі жінки розписалися: Єфросинія Євстаф'єва, Наталя Букова й три літери, схожі на слово «Єва», з серпом і молотом наприкінці замість ще однієї Єфросинії, у якій був рецидив неписьменності. Вони одержали по три карбованці двадцять копійок і пішли по хатах. Фрося Євстаф'єва й дружина сторожа Наталя йшли разом. Фрося покликала до себе додому нову подругу, аби вмитися й почиститися.

Батько спав у кухні на скрині, зовсім одягнений, навіть у товстому зимовому піджаку і в шапці із значком паровоза: він чекав раптового виклику або якоїсь загальної технічної аварії, коли він повинен враз з'явитися в розпал біди.

Жінки тихо впоралися зі своїми справами, трохи напудрилися, посміхнулися й пішли. Тепер уже пізно було, в клубі, напевне, почалися танці і бій квітів. Поки Фросин чоловік спить у твердому вагоні десь далеко і його серце однаково нічого не відчуває, не пам'ятає, не любить її, вона наче сама в цілому світі, вільна від щастя й туги, і їй хотілося тепер трішки потанцювати, послухати музику, потриматися за руки з іншими людьми. А вранці, коли він прокинеться там наодинці і одразу згадає її, вона, можливо, заплаче.

Дві жінки бігом добігли до клубу. Пройшов місцевий поїзд: опівніч, ще не дуже пізно. У клубі грав самодіяльний джаз-оркестр. Фросю Євстаф'єву одразу запросив на турвальсу «Ріо-Ріта» помічник машиніста.

Фрося пішла танцювати з щасливим лицем; вона любила музику, їй здавалося, що в музиці сум і щастя з'єднані нерозлучно, як у справжньому житті, як у її власній душі. В танці вона слабо пам'ятала сама себе, вона перебувала в легкому сні, в здивуванні, і її тіло, не напружуючись, само знаходило потрібний порух, бо Фросина кров зігрівалася від мелодії.

— А бій квітів уже був? — тихо, часто дихаючи, запитала вона в кавалера.

— Тільки недавно кінчився: чому ви запізнилися? — значущо промовив помічник машиніста, неначе він кохав Фросю вічно й сумував за нею повсякдень.

— Ох, як жаль! — сказала Фрося.

— Вам тут подобається? — спитав кавалер.

— Ну, звичайно ж! — відповіла Фрося. — Тут так гарно!

Наташа Букова танцювати не вміла, вона стояла в залі біля стіни й тримала в руках капелюшок своєї нічної подруги.

У перерві, коли відпочивав оркестр, Фрося й Наташа пили ситро й випили дві пляшки. Наташа тільки один раз була в цьому клубі, та й то давно. Вона розглядала чисте, прикрашене приміщення з тихою радістю.

— Фросю, чуєш, Фросю! — прошепотіла вона.— А при соціалізмі всі кімнати такі будуть чи ні?

— А які ж? Звісно, такі! — сказала Фрося.— Ну, може, тільки трішки кращі!

— Це б нічого! — погодилася Наташа Букова.

Після перерви Фрося знову танцювала. Тепер її запросив маневровий диспетчер. Музика грала фокстрот «Мій бєбі», диспетчер міцно тримав свою партнерку, намагаючись притиснутись щокую до Фросиної зачіски, але Фросю не хвилювала ця прихована ласка, вона кохала далеку людину, стиснутим і глухим було її бідне тіло.

— Ну, то як же вас звать? — говорив кавалер серед танцю їй на вухо.— Мені знайоме ваше обличчя, я тільки забув, хто ваш батько.

— Фро! — відповіла Фрося.

— Фро?.. Ви не росіянка?

— Ну, звичайно, ні!

Диспетчер розмірковував.

— Чому ж ні?.. Адже батько ваш росіянин: Євстаф'єв.

— Байдуже,— прошепотіла ледь чутно Фрося.— Мене звать Фро!

Вони танцювали мовчки. Публіка стояла біля стін і дивилася на танцюристів. Танцювало всього три пари людей, решта соромилась чи не вміли. Фрося ближче схилила голову до грудей диспетчера, він бачив під своїми очима її пишне волосся у старовинній зачісці, і ця ослабла довірливість була йому люба й приємна. Він пишався перед народом. Він навіть хотів ухитритися обережно погладити її по голові, та побоявся публічного розголосу. Крім того, серед публіки була його наречена, яка могла йому потім щось заподіяти за близькість із цією Фро. Тому диспетчер для годиться трохи відсахнувся від жінки, але Фро знову припала до його грудей, і краватка зсунулася під вагою її голови набік, а в сорочці утворилася розпірка з голим тілом. Відчуваючи страх і незручність, диспетчер танцював далі, чекаючи, коли кінчить грати музика. Та музика грала чимраз схвильованіше й енергійніше, і жінка не відставала від свого друга. Він відчув, що по його грудях, оголених під краваткою, пробираються лоскітливі краплини вологи — там, де росте в нього мужнє волосся.

— Ви плачете? — злякався диспетчер.

— Трошки,— прошепотіла Фро.— Відведіть мене до дверей. Я більше не танцюватиму.

Кавалер, не припиняючи танцю, підвів Фросю до виходу, і вона зразу вийшла в коридор, де було мало людей.

Наташа винесла подрузі капелюшок, Фрося пішла додому, а Наташа попрямувала до складу кооперативу, що його стеріг її чоловік. Поряд із тим складом був двір будівельних матеріалів, а його охороняла миловида жінка, і Наташа хотіла перевірити, чи нема у її чоловіка з тією сторожкою таємної любові й симпатії.

Наступного дня вранці Фрося одержала телеграму з сибірської станції, з-за Уралу. Чоловік писав їй: «Люба Фро, я кохаю тебе, бачу уві сні».

Батька вдома не було. Він пішов у депо: посидіти й поговорити в червоному кутку, почитати «Гудок», довідатись, як минула ніч на тяговій дільниці, а потім зайти в буфет, аби випити з яким-небудь приятелем пивка й трохи побалачкати про душевні інтереси.

Фрося не чистила зуби; вона вмилася, поплескавши трохи водою в обличчя, і більше не подбала про свою зовнішність. Їй не хотілось витрачати час на що-небудь, окрім почуття любові, і в неї не було тепер жіночої дбайливості щодо себе. Над Фросиною кімнатою, на третьому поверсі, весь час лунали короткі звуки губної гармонії; потім музика затихла, та невдовзі грала знову. Фрося прокидалася сьогодні ще вдосвіта, потім вона знову заснула, і тоді теж чула над собою цю скромну мелодію, схожу на пісню сірої, робочої пташки в полі, у якої для пісні не залишається духу, бо сила її витрачається в праці. Там, нагорі, жив маленький хлопчик, син токаря з депо. Батько, мабуть, пішов на роботу, мати пере білизну — нудно, нудно йому. Не попоївши, Фрося пішла на заняття — на курси залізничного зв'язку й сигналізації.

Єфросинія Євстаф'єва не була на курсах чотири дні, і за нею вже, певно, скучили подруги, а вона ішла до них зараз неохоче. Фросі багато прощали на курсах за її здібності до науки, за її глибоке розуміння предмета технічної науки; та вона сама не знала ясно, як це в неї виходить, — багато в чому вона жила наслідуванням своєму чоловікові, який закінчив два технічних інститути і відчував машинні механізми, наче власний організм.

Спершу Фрося вчилася погано. Її серце не вабили котушки Пуліна, релейні упряжки чи розрахунок опору залізничного дроту.

Проте уста її чоловіка якось вимовили ці слова, і, більше того, він з щирістю уяви, що втілювалася навіть у темні, нецікаві машини, змалював їй жваву роботу загадкових, мертвих для неї предметів і приховану властивість їх чуйного розрахунку, завдяки якому машини живуть.

Фросин чоловік мав властивість відчувати вслицину напруги електричного струму, як особисту пристрасть. Він одухотворяв усе, чого торкалися його руки або думка і тому мав правильне уявлення про рух сил у будь-якому механічному пристрої і безпосередньо відчував страдницький, терплячий опір машинного тілесного металу.

Відтоді котушки, містки Уїтстона, контактори, одиниці світлосили стали для Фросі священними речами, немовби вони самі були одухотвореними частинами її коханої людини; вона почала розуміти їх і берегти в свідомості, як у душі. У складних випадках Фрося, приходячи додому, сумно казала: «Федоре, там мікрофарада і ще блукаючі струми, мені нудно!» Та, обнімаючи дружину після денної розлуки, Федір сам перетворювався на мікрофараду і на блукаючий струм. Фрося майже бачила очима те, що раніше лише хотіла й не могла збагнути. Це були такі самі прості, природні й захоплюючі предмети, як різнобарвна трава в полі. Ночами Фрося часто журилася, що вона тільки жінка й не може відчувати себе мікрофарадою, паровозом, електрикою, а Федір може,— і вона обережно водила пальцем по його гарячій спині; він спав і не прокидався. Він чомусь завжди був гарячий, чудний, міг спати в гаморі, їв усяку їжу — добру й несмачну, ніколи не хворів, любив витратити гроші на дрібнички, збирався поїхати в південний радянський Китай і стати там солдатом...

На курсах Євстаф'єва сиділа тепер із слабкою, неуважною думкою, нічого не засвоюючи з чергових лекцій. Вона з нудьгою малювала, з дошки у зошит векторну діаграму резонансу струмів і з сумом слухала розповідь викладача про вплив насичення заліза на появу вищих гармонік. Федора не було, тепер її не цікавили зв'язок і сигналізація, і електрика зробилася чужою. Котушки Пупіна, мікрофаради, уїтстонівські містки, залізні осердя засохли в її серці, а вищих гармонік струму вона ніяк не розуміла: у її пам'яті звучала весь час одноманітна пісенька дитячої губної гармонії: «Мати пере білизну, батько на роботі, не скоро прийде, нудно, нудно самому».

Фросина увага була далека від лекції, і Фрося писала у зошит свої думки: «Я дурна, я жалюгідне дівчисько, Федю, приїжджай швидше, я вивчу зв'язок і сигналізацію, бо інакше помру, поховаєш мене й поїдеш у Китай».

Удома батько сидів узутий, одягнений і в шапці. Він гадав, що сьогодні його неодмінно викличуть у поїздку.

— Прийшла? — спитав він у дочки; він радів, коли хтось приходив у квартиру; він дослухався до всіх кроків на

сходах, наче завжди чекав незвичайного гостя, який ніс йому щастя, зашите в шапку.

— Тобі каші з маслом підігріти? — питав батько.— Я швидко.

Дочка відмовилась.

— Ну, ковбаски підсмажу!

— Ні! — сказала Фрося.

Батько ненадовго замовкав, а потім знову питав, проте вже не так наполегливо:

— Може, чайку з бубликами вип'єш? Я вмить нагрію...

Дочка мовчала.

— А макарони вчорашні!.. Вони цілі, я їх тобі залишив...

— Та відчепися ти нарешті! — казала Фрося.— Хоч би тебе на Далекий Схід відрядили...

— Просився, не беруть, кажуть — старий, зір поганий,— пояснював батько.

Він боявся, що Фрося зараз піде в свою кімнату, а йому хотілося, аби вона побула з ним і поговорила, і старий чоловік шукав приводу затримати коло себе Фросю.

→ Чого ж ти сьогодні собі губки не намалювала? — спитав він.— Чи помада вся вийшла? То я зараз куплю, збігаю до аптеки...

У Фросі з'явилися сльози в її сірих очах, і вона пішла до себе в кімнату. Батько лишився сам; він заходився прибирати в кухні й поратися по хазяйству, потім сів навпочіпки, відчинив дверцята духовки, всунув туди голову і заплакав над сковорідкою з макаронами.

У двері постукали. Фрося не вийшла відчиняти. Старий витяг голову з духовки, всі ганчірки висіли брудні — він втер обличчя об віника й пішов відчиняти двері.

Прийшов викликальнич з депо.

— Розписуйся, Нефеді Степановичу: сьогодні тобі о восьмій годині з'явиться — поїдеш супроводити холодний паровоз у капітальний ремонт. Причеплять до триста десятого збірного, харчів візьми й одягу, раніш як за тиждень не обернешся...

Нефед Степанович розписався в книзі, викликальнич пішов. Старий відкрив свою залізну скриньку; там лежав іще вчорашній хліб, цибуля й грудка цукру. Механік додав туди восьмушку пшона, двоє яблук і замкнув дорожню скриньку на величезний висячий замок.

Потім він тихо постукав у двері Фросиної кімнати.

— Дочко!.. Зачини за мною, я в рейс поїхав — тижнів на два... Дали паровоз серії «Ща»: він холодний, та нічого.

Фрося вийшла не одразу, коли батько вже пішов, і зачинала двері квартири.

«Граї! Чому ти не граєш?» — шепотіла Фрося вгору, де жив хлопчик з губною гармошкою. Та він пішов, мабуть, гуляти — було літо, йшов довгий день, вітер на вечір заспокоювався серед сонних, блаженних сосен. Музика був ще малий, він ще не вибрав з усього світу щось єдине для вічної любові, його серце билося порожнє й вільне, нічого не викрадаючи для себе одного з добра життя.

Фрося відчинила вікно, лягла на велике ліжко й задрімила. Чути було, як слабо порипували стовбури сосен від верхньої течії повітря й сюрчав один далекий цвіркун, не дочекавшись ночі.

Фрося прокинулася; ще видно на світі, треба було вставати жити. Вона задивилась на небо, сповнене теплом, вкриті живими слідами сонця, що зникало, наче там було щастя, створене природою з усіх своїх чистих сил, аби щастя від неї ззовні проникало всередину людини.

Поміж двох подушок Фрося знайшла коротку волосину, вона могла належати тільки Федорові. Вона роздивилася волосину на світло, вона була сива: Федорові уже йшов двадцять дев'ятий рік, і в нього росли сиві волосини, штук двадцять. Батько теж сивий, та він ніколи, навіть близько не підходив до їхнього ліжка. Фрося прийохалася до подушки, на якій спав Федір, — вона ще пахла його тілом, його головою, наволочку не прали відтоді, як з неї востаннє піднялася чоловікова голова. Фрося уткнулася лицем у Федорову подушку й затихла.

Нагорі — на третьому поверсі повернувся хлопчик і заграв на губній гармошці — ту саму музику, яку він грав сьогодні вдосвіта. Фрося підвелася й сховала чоловікову волосину в порожню коробочку на своєму столі. Хлопчик перестав грати: йому пора спати, адже він рано встає, — або ж він зайнятий з батьком, що прийшов з роботи, й сидять у нього на колінах. Його мати розколєє цукор щипцями й каже, що треба докупити білизни: стара зносилася й дереться, коли її переш. Батько мовчить, він думає: обійдемося й так.

Цілий вечір Фрося ходила коліями станції, до ближніх гаїв і полями, зарослими житом. Вона побувала біля шлакової ями, де вчора працювала, — шлаку знову було майже повно, але ніхто не працював. Наташа Букова мешкала не знати де, її вчора Фрося не спитала: до подруг і знайомих їти не хотіла, їй було чомусь соромно перед усіма людьми, — говорити з ними про свою любов вона не могла, а інше жит-

тя стало для неї нецікавим і мертвим. Вона пройшла повз кооперативний склад, де самотній Наташин чоловік ходив з берданкою. Фрося хотіла була дати йому кілька карбованців, аби він завтра з дружиною випив фруктової води, та посоромилася.

— Проходьте, громадянко! Тут не можна бути: тут склад — казенне місце,— сказав їй сторож, коли Фрося-зупинилась і намацувала гроші десь у кишенях своєї куртки.

Далі за складами лежала пустою необроблена земля, там росла якась невелика, цупка, злісна трава. Фрося прийшла туди й постоjala в знеможі серед дрібного світу гостролистої трави, звідки, здавалося, до зірок було кілометрів зо два.

— О Фро, Фро, хоч би обійняв тебе хто-небудь! — сказала вона собі.

Повернувшись додому, Фрося одразу ж лягла спати, бо хлопчик, що грав на губній гармошці, давно вже спав, і цвіркуни теж перестали сюрчати. Але їй щось заважало заснути. Фрося роззирнулася в п'ятьмі й прийнялася: її непокоїла подушка, на якій поруч з нею колись спав Федір. Від подушки ще й досі ішов тліючий, земляний дух теплого, знайомого тіла, і від цього запаху у Фросиному серці повставала туга. Вона загорнула Федорову подушку в простирадло й сховала її в шафу, а потім заснула сама, по-сирітському.

На курси зв'язку й сигналізації Фрося більше не пішла — однаково тепер наука стала їй незрозумілою. Вона жила вдома й чекала листа чи телеграми від Федора, боячись, що листоноша віднесе листа назад, якщо не застане нікого вдома. Проте минуло вже чотири дні, потім шість, а Федір не надсилав жодної звістки, окрім першої телеграми.

Відвівши холодний паровоз, повернувся з рейсу батько; він був щасливий, що поїздив і попрацював, що бачив багато людей, далекі станції і всілякі події; тепер йому довго буде про що згадувати, думати й розповідати. Але Фрося не спитала його ні про що; тоді батько почав розповідати їй сам — як ішов холодний паровоз і доводилося не спати ночами, щоб слюсарі попутних станцій не познімали з машин деталей, де продають дешеві ягоди, а де їх весною морозом побило. Фрося нічого не відповідала, і навіть коли Нефед Степанович говорив їй про маркізет і про штучний шовк у Свердловську, дочка не зацікавилася його словами. «Фашистка вона, чи що? — подумав про неї батько.— Як же я її зачав від дружини? Не пам'ятаю».

Не дочекавшись ні листа, ні телеграми від Федора, Фро-

ся пішла працювати в поштове відділення листоношею. Вона думала, що листи, мабуть, пропадають, і тому сама хотіла носити їх усім адресатам. А листи від Федора вона хотіла доставати швидше, аніж принесе їх до неї сторонній, чужий листоноша, і в її руках вони не пропадуть. Вона приходила до поштової експедиції раніше за інших листонош — іще не грав хлопчик на губній гармошці на верхньому поверсі — й добровільно розбирала й розподіляла кореспонденцію. Вона прочитувала адреси на всіх конвертах, що надходили в селище, — Федір нічого їй не писав. Усі конверти призначалися іншим людям, і всередині конвертів лежали якісь нецікаві листи. Все-таки Фрося акуратно, двічі на день, розносила листи по хатах, сподіваючися, що в них лежить щось приємне для місцевих жителів. На світанні вона швидко йшла вулицями селища з важкою сумкою на животі, наче вагітна, стукала в двері й подавала листи й бандеролі людям у підштанках, напівголим жінкам і малим дітям, що прокинулися раніше за дорослих. Ще темно-синє небо стояло над околишньою землею, а Фрося вже працювала, поспішаючи втомити ноги, щоб стомилося її тривожне серце. Багато хто з адресатів цікавилися нею, її життям і, одержуючи кореспонденцію, задавали побутові запитання: «За дев'яносто два карбованці на місяць працюєте?» — «Так, — говорила Фрося, — це з вирахунками». Один передплатник журналу «Красная новь» запропонував Фросі одружитися з ним — як дослід: що вийде, можливо, щастя буде, а воно корисне. «Як ви на це реагуєте?» — спитав передплатник. «Подумаю», — відповіла Фрося. «А ви не думайте! — радив адресат. — Ви приходьте до мене в гості, відчуйте спершу мене. Я чоловік ніжний, культурний, люблю читати, — ви ж бачите, що передплачую! Це журнал, виходить під редакцією редколегії, там люди розумні — ви бачите, — і там не одна людина, і нас буде двоє! Це ж усе солідно, і у вас, як у заміжньої жінки, авторитет буде більший!.. Дівчина, це що — одиначка, антигромадська особа якась!»

Багатьох людей знала Фрося, стоячи з листом чи паке-том під чужими дверима. Її навіть намагалися частувати вином і закускою і скаржилися їй на свою приватну поточну долю. Життя ніде не мало порожнечі й спокою.

Від'їжджаючи, Федір обіцяв Фросі відразу ж повідомити адресу своєї роботи, він сам точно не знав, де перебуватиме. Та ось уже минуло чотирнадцять днів після його від'їзду, а від нього нема жодної кореспонденції, а їй писати нікуди. Фрося терпіла цю розлуку, вона чимдалі швидше розносила

пошту, чимдалі частіше дихала, аби заповнити серце сторонньою роботою і втомити його відчай. Та якось ненароком вона закричала серед вулиці — під час другої пошти. Фрося не помітила, як у її грудях раптом стислося дихання, закотилося серце, й вона протяжно закричала високим, співучим голосом. Її бачили перехожі. Отямившись, Фрося побігла в поле разом із поштовою сумкою, бо їй стало важко відчувати своє зникаюче, порожнє дихання; там вона впала на землю й почала кричати, поки серце не пройшло.

Фрося сіла, обсмикнула на собі сукню й усміхнулася: тепер їй знову було добре, більше кричати не треба. Після рознесення пошти Фрося зайшла до відділення телеграфу, там їй передали телеграму від Федора з адресою і поцілунком. Удома вона зразу ж, навіть не попоївши, заходилася писати листа чоловікові. Вона не бачила, як кінчився день за вікном, не чула хлопчика, який грав перед сном на своїй губній гармошці.

Батько, постукавши, приніс дочці склянку чаю, булку з маслом і запалив електричне світло, аби Фрося не псувала очей у п'яті.

Вночі Нефед Степанович задрімав у кухні на скрині. Його вже шість днів не викликали в депо: він вважав, що нинішньої ночі йому не минути поїздки, і очікував кроків викликальника на сходах.

О першій годині ночі до кухні зайшла Фрося із складеним аркушем папери в руці.

— Тату!

— Ти чого, дочко? — старий спав неміцно й чутко.

— Однеси телеграму на пошту, бо я стомилася.

— А що, як я піду, а викликальник прийде? — злякався батько.

— Зачекає,— сказала Фрося.— Адже ти недовго ходитимеш... Тільки ти сам не читай телеграму, а віддай її там у віконце.

— Не буду,— обіцяв старий.— А ти ж листа писала, давай заодно однесу.

— Тебе не стосується, що я писала... У тебе гроші є?

У батька гроші були; він узяв телеграму й пішов. У поштово-телеграфній конторі старий прочитав телеграму: всяке буває, вирішив він, може, дочка помилково щось пише, треба подивитися.

Телеграма призначалася Федорові на Далекий Схід: «Виїжджай першим поїздом твоя дружина дочка Фрося помирає при смерті ускладнення дихальних шляхів батько Нефед Євстаф'єв».

«Іхне діло молоде!» — подумав Нефед Степанович і віддав телеграму в приймальне вікно.

— А я ж бачила сьогодні Фросю! — сказала телеграфна службовка. — Невже вона захворіла?

— Виходить, що так, — пояснив машиніст.

Вранці Фрося веліла батькові знову йти на пошту — віднести її заяву, що вона добровільно звільняється з роботи через хворобливий стан здоров'я. Старий знову пішов, він однаково хотів йти в депо.

Фрося заходилася лагодити білизну, штопати шкарпетки, мити підлогу й прибирати квартиру й нікуди не виходила з дому.

Через дві доби надійшла відповідь блискавкою: «Вийжджаю хвилююся мучуся не ховайте без мене Федір».

Фрося точно підрахувала час приїзду чоловіка, й на сьомий день після одержання телеграми вона ходила по перону вокзалу, тремтлива й весела. Із сходу без запізнення прибув трансибірський експрес. Фросин батько був тут-таки на пероні, але тримався оддалік від дочки, щоб не заважає її настроєві.

Механік експреса підвів поїзд до станції з розкішною швидкістю, м'яко, ніжно посадив состав на гальма. Нефед Степанович, спостерігаючи це діло, трохи пустив сльозу, забувши навіть, чого він сюди прийшов.

З поїзда на цій станції вийшов тільки один пасажир. Він був у капелюсі, в довгому синьому плащі, запалі очі його блищали від уважливості. До нього підбігла жінка.

— Фро, — сказав пасажир і кинув валізу на перон.

Батько потім підняв цю валізу й поніс її слідом за дочкою й зятем.

На півдорозі дочка обернулася до батька.

— Тату, піди в депо, попроси, щоб тобі поїздку дали, — тобі ж нудно весь час дома сидіти.

— Нудно, — погодився старий, — зараз піду. Візьми у мене валізу.

Зять глянув на старого машиніста.

— Здрастуйте, Нефеді Степановичу!

— Здрастуй, Федю. З приїздом.

— Спасибі, Нефеді Степановичу...

Молодий чоловік хотів був іще щось сказати, але старий передав валізу Фросі й пішов убік, у депо.

— Любий, я всю квартиру прибрала, — говорила Фрося. — Я не вмирала.

— Я здогадався в поїзді, що ти не вмирала, — відповів чоловік. — Я вірив твоїй телеграмі недовго.

— А чого ж ти тоді приїхав?— здивувалася Фрося.

— Я кохаю тебе, я скучив,— сумно мовив Федір.

Фрося зажурилася.

— Я боюся, що ти мене колись розлюбиш, і тоді я справді помру...

Федір поцілував її збоку в щоку.

— Якщо помреш, тоді ти всіх забудеш, і мене,— сказав він.

Фрося отямилась від горя.

— Ні, вмирати нецікаво. Це пасивність.

— Звісно, пасивність,— посміхнувся Федір: він любив її високі, вчені слова.

Раніше Фро навіть спеціально просила, щоб він навчив її розумних фраз, і він написав їй цілий зошит розумних і пустих слів: «Хто сказав «а», мусить говорити «б», «Камінь, покладений в основу основ», «Якщо це так, а це саме так»,— і всяке інше. Але Фро сама здогадалася про обман. Вона спитала його: «А навіщо після літери «а» неодмінно казати «б», а якщо не треба і я не хочу?»

Удома вони зразу лягли відпочивати й заснули. Години через три постукав батько. Фрося відчинила йому й почекала, поки старий наклав у залізну скриньку харчів і знову пішов. Його, певно, призначили в рейс. Фрося зачинила двері й знову лягла спати.

Прокинулися вони вже вночі. Трохи поговорили, потім Федір обійняв Фросю, і вони замовкли до ранку.

Наступного дня Фрося швидко приготувала обід, нагодувала чоловіка й сама попоїла. Вона робила тепер усе абияк, та їм обом було однаково, що їсти й пити, аби лиш не витратити на матеріальну, сторонню потребу час свого кохання.

Фрося розповідала Федорові про те, як вона тепер візьметься добре й старанно вчитися, багато знатиме, працюватиме, щоб у країні всім людям жилося ще краще.

Федір слухав Фро, тоді докладно пояснював їй свої думки й проекти — про передачу силової енергії без дротів, через іонізоване повітря, про збільшення міцності всіх металів шляхом обробки їх ультразвуковими хвилями, про стратосферу на висоті сто кілометрів, де є особливі світлові, теплові й електричні умови, здатні забезпечити вічне життя людині,— тому мрія давнього світу про небо може бути здійснена,— і багато чого ще обіцяв обміркувати й зробити Федір задля Фросі й заодно задля всіх інших людей.

Фрося слухала чоловіка в блаженстві, розтуливши вже стомленого рота. Набалакавшись, вони обіймалися,— вони хотіли бути щасливими негайно, зараз, раніше, аніж їхня

майбутня старанна праця дасть результати для особистого й загального щастя. Жодне серце не терпить зволікання, воно болить, воно наче нічому не вірить. Поснувши, стомлені від думки, розмови й насолоди, вони прокидалися знову свіжі, готові до повторення життя. Фрося хотіла, щоб у неї народились діти, вона їх виховуватиме, вони виростуть і довершать справу свого батька,— справу комунізму й науки. Федір у мрійній пристрасті шепотів Фросі слова про таємні сили природи, які дадуть багатство людству, про докорінну зміну жалюгідної людської душі. Потім вони цілувалися, пестили одне одного, і їхня благородна мрія перетворювала-ся в насолоду, немовби одразу ж здійснившись.

Вечорами Фрося виходила з дому ненадовго й купувала харчі для себе й чоловіка; у них обох тепер весь час зростає апетит. Вони прожили, не розлучаючись, уже чотири доби. Батько досі ще не повернувся з поїздки: мабуть, знову далеко повів холодний паровоз.

Ще через два дні Фрося сказала Федорові, що ось вони ще побудуть отак разом трішки, а потім треба за діло й за життя братися.

— Завтра чи післязавтра ми почнемо з тобою жити по-справжньому! — казав Федір і обнімав Фро.

— Післязавтра! — пошепки згоджувалася Фро

На восьмий день Федір прокинувся сумний.

— Фро! Давай працювати, давай жити, як треба... Тобі слід знову на курси зв'язку вступити.

— Завтра! — прошепотіла Фро і взяла голову чоловіка в свої руки.

Він усміхнувся їй і упокорився.

— Коли ж, Фро? — запитував Федір дружину наступного дня.

— Скоро, скоро,— дрімаючи, відповідала покірنا Фро; руки її тримали його руку, він поцілував її в чоло.

Якось Фрося прокинулася пізно, день давно розгорівся. Вона була сама в кімнаті, минав, мабуть, десятий чи дванадцятий день її нерозлучного побачення з чоловіком. Фрося враз піднялася з ліжка, розчинила навстіж вікно й почула губну гармошку, про яку вона зовсім забула. Гармошка грає не нагорі. Фрося подивилась у вікно. Біля сарая лежала колода, на ній сидів босий хлопчик з великою дитячою головою і грав на губній музиці.

В усій квартирі було тихо й чудно. Федір кудись відлучився. Фрося вийшла на кухню. Там на табуреті сидів батько і дрімав, поклавши голову в шапці на кухонний стіл. Фрося розбудила його.

— Ти коли приїхав?
— Га? — озвався старий.— Сьогодні, рано-вранці.
— А хто тобі двері відчинив? Федір?
— Ніхто,— сказав батько,— вони були відчинені... Мене Федір на вокзалі знайшов, я там спав на лавці.

— А чому ти спав на вокзалі, що в тебе, місця нема? — розгнівалася Фрося.

— А що? Я там звик,— казав батько.— Я думав — заважатиму вам...

— Та годі вже, святенник! А де Федір, коли він прийде?.. Батько завагався.

— Він не прийде,— сказав старий,— він поїхав...

Фро змовчала перед батьком. Старий пильно дивився на кухонну ганчірку й вів далі:

— Вранці кур'єрський був, він сів і поїхав на Далекий Схід. Може, каже, потім у Китай проберуся — невідомо.

— А що він іще казав? — спитала Фрося.

— Нічого,— відповів батько.— Велів мені йти до тебе додому й берегти тебе. Коли, каже, поробить усі справи, то або сюди повернеться, або тебе до себе випише.

— Які справи? — допитувалася Фрося.

— Не знаю,— промовив старий.— Він сказав, ти все знаєш: комунізм, чи що, або іще щось — що вийде!

Фро залишила батька. Вона пішла до себе в кімнату, лягла животом на підвіконня й задивилася на хлопчика, як він грає на губній гармошці.

— Хлопчику! — покликала вона.— Йди до мене в гості.

— Зараз,— відповів гармоніст.

Він підвівся з колоди, витер свою музику об пелену сорочки й попрямував у дім, у гості.

Фро в нічній сорочці стояла серед великої кімнати. Вона усміхалась, очікуючи гостя.

— Прощавай, Федоре!

Може, вона дурна, може, її життя не варте й двох копійок і не треба її кохати й берегти, та зате вона одна знає, як дві копійки перетворити на два карбованці.

— Прощавай, Федоре! Ти повернешся до мене, і я тебе дочекаюсь!

У надвірні двері несміливо постукав маленький гість. Фрося впустила його, сіла перед ним на підлогу, взяла руки дитини в свої руки й замилувалася музикантом: ця людина, мабуть, і була тим людством, про яке Федір говорив їй любі слова.

Третій син

В обласному місті померла стара жінка. Її чоловік, сімдесятирічний робітник на пенсії, пішов до телеграфної контори й дав у різні краї й республіки шість телеграм однакового змісту: «Мама померла приїжджай батько».

Літня працівниця телеграфу довго лічила гроші, помилялася в лічбі, писала розписки, накладала штемпелі тремтливими руками. Старий лагідно дивився на неї через дерев'яне віконце червоними очима й розгублено думав щось, бажаючи відвернути горе від свого серця. Літня працівниця, здавалося йому, також мала розбите серце й назавжди збентежену душу — можливо, вона була удовою чи зі злої волі покинутою дружиною.

І ось тепер вона повільно працює, плутається в рахуванні, забуває й не може зосередитися; навіть для звичайної, нескладної роботи людині потрібне внутрішнє щастя.

Відіславши телеграми, старий батько повернувся додому; він сів на осліні коло довгого столу — біля холодних ніг своєї небіжчиці дружини, палив, шепотів сумні слова, стежив за самотнім життям сірого птаха, що стрибав по жердинках у клітці, іноді потихеньку плакав, потім заспокоювався, накручував кишенькового годинника, поглядав у вікно, за яким мінялася погода в природі, — то падало листя разом із пластівцями вологого, стомленого снігу, то йшов дощ, то світило пізнє сонце, нетепле, як зірка, — і старий чекав синів.

Старший син прилетів на аероплані другого ж дня. Решта п'ятеро синів зібралися протягом двох наступних діб.

Один із них, третій за старшинством, приїхав разом із дочкою, шестирічною дівчинкою, яка ніколи не бачила свого діда.

Мати чекала на столі вже четвертий день, але тіло її не пахло смертю, таким воно було сухим від хвороби й виснаження; давши синам щедру, здорову життя, сама стара залишила собі маленьке, скупе тіло й довго намагалася зберегти його, хоча б у найжалюгіднішому вигляді, задля того, щоб любити своїх дітей і пишатися ними, — поки не вмерла.

Величезні чоловіки — віком від двадцяти до сорока років — мовчки стали довкола труни на столі. Їх було шестеро чоловіків, сьомим був батько, на зріст менший за наймо-

лодшого свого сина і кволіший за нього. Дід тримав на руках онуку, яка заплющила очі від страху перед мертвою незнайомою бабусею, яка ледь дивилася на неї з-під приплюснених повік білими застиглими очима.

Сини мовчки плакали скупими, стриманими слізьми, кривлячи обличчя, щоб без звуку стерпіти печаль. Батько їхній уже не плакав, він виплакався на самоті раніше за всіх, а тепер з прихованим хвилюванням, з недоречною радістю поглядає на могутню півдюжину своїх синів. Двоє з них були моряками — командирами кораблів, один — московським артистом, один — той, що з дочкою, — фізиком, комуністом, наймолодший учився на агронома, а старший син працював начальником цеху аеропланового заводу й мав орден на грудях за свою робітничу гідність. Усі шестеро й сьомий батько тихо стояли довкола мертвої матері й мовчки оплакували її, приховуючи один від одного свій відчай, свій спогад про дитинство, про втрачене щастя любові, що безупинно й безвідплатно народжувалося в серці матері й завжди — через тисячі верст — знаходило їх, і вони це повсякчас підсвідомо відчували й були дужчими від цього відчуття й сміливіше досягали успіхів у житті. Тепер мати перетворилася на труп, вона більш нікого не могла любити й лежала, як байдужа, чужа бабуся.

Кожен її син відчув себе тепер самотньо й страшно, немовби десь у темному полі світилася лампа на підвіконні старого будинку, і вона освітлювала ніч, летючих жуків, синю траву, рій комах у повітрі — увесь дитячий світ, що оточував старий дім, покинутий тими, хто в ньому народився; в тому домі ніколи не були зачинені двері, щоб у нього могли повернутися ті, хто з нього вийшов, та ніхто не повернувся назад. І тепер наче враз погасло світло у нічному вікні, а дійсність перетворилася на згадку.

Помираючи, стара наказала чоловікові, аби священик відслужив по ній панахиду, коли вона лежатиме вдома, а вже виносити й опускати в могилу можна без попа, щоб не образити синів і щоб вони могли йти за її труною. Стара не так вірила в бога, як хотіла, щоб чоловік, якого вона все життя любила, дужче тужив за нею під звуки молитов, при світлі воскових свічок над її посмертним лицем; вона не хотіла розлучитися з життям без урочистості й не залишаючи пам'яті. Старий після приїзду дітей довго шукав якого-небудь попа, нарешті привів під вечір одного чоловіка, теж старенького, одягненого звичайно, по-цивільному, рожевого від рослинних, пісних харчів, із жвавими очима, в яких блищали якісь дрібні цільові думки. Піп прийшов з військовою ко-

мандирською сумкою на боці; в ній він приніс своє духовне начиння: ладан, тонкі свічки, книгу, епітрахиль і маленьке кадило на ланцюжку. Він швидко встановив і запалив свічки навколо труни, роздмухав ладан у кадилі і одразу, без попередження, забурмотів слова з книги. Сини, що були в кімнаті, підвелися; їм стало незручно і чогось соромно. Вони непорушно, один за одним, стояли перед труною, опустивши очі. Перед ними квапливо, майже іронічно співав і бурмотів літній чоловік, поглядаючи невеликими розуміючими очима на гвардію нащадків покійної. Він їх трохи побоювався, трохи ж поважав і, мабуть, був не від того, аби почати з ними розмову і навіть висловити ентузіазм перед будівництвом соціалізму. Проте сини мовчали, ніхто, навіть чоловік старої, не хрестився — це була варта коло домовини, а не присутність на божій службі.

Скінчивши швидко панахиду, піп проворно зібрав свої речі, потім погасив свічки, що горіли біля труни, і склав усе своє добро назад у командирську сумку. Батько синів дав йому в руку грошей, і піп, не затримуючись, пробрався крізь стрій із шістьох чоловіків, які й не глянули на нього, й боязко зник за дверима. По суті ж, він радо б залишився в цьому домі на поминки, поговорив би про перспективи воєн і революцій і надовго мав би втіху від побачення з представниками нового світу, якими він потай захоплювався, але проникнути в нього не міг; він мріяв у самоті здійснити колись героїчний подвиг, щоб прорватися в блискуче майбутнє, в коло нових поколінь, — для цього він навіть подав прохання на місцевий аеродром, щоб його підняли на найвищу височінь і звідти скинули вниз без кисневої маски, та йому не дали звідти відповіді.

Увечері батько постелив шість постель у другій кімнаті, а дівчинку-онуку поклав на ліжку поруч себе, де сорок років спала покійна стара. Ліжка стояло в тій же великій кімнаті, де була труна, а сини перейшли в іншу. Батько постояв на дверях, поки його діти не роздяглися й не повклалися, а потім причинив двері й пішов спати поруч з онукою, усюди погасивши світло. Онука вже спала, сама на широкому ліжку, закутавшись у ковдру з головою.

Старий постояв над нею у нічній сутіні; свіжий сніг збирав на вулиці біде, розсіяне світло неба й освітлював темряву в кімнаті через вікна. Старий підійшов до відкритої труни, поцілував руки, лоб і губи дружини і сказав їй: «Спочивай тепер». Він обережно ліг поряд з онукою й заплющив очі, щоб його серце все забуло. Він задрімав і раптом знову прокинувся. З-під дверей кімнати, де спали сини, просочу-

валосся світло — там знову запалили електрику, і звідти лунали сміх і голосна розмова.

Дівчинка від шуму почала крутитися, можливо, вона теж не спала, тільки боялася вистромити голову з-під ковдри — від страху перед нічю й мертвою бабусею.

Старший син захоплено, із захватом переконаності говорив про порожнесті металеві пропелери, і голос його звучав соковито й дужо, відчувались його здоров'я, вчасно відремонтовані зуби й червона глибока гортань. Брати-моряки розповідали випадки в іноземних портах і реготалися, що батько вкрив їх оце старими ковдрами, якими вони вкривалися ще в дитинстві й отроцтві. До цих ковдр зверху й знизу були пришиті білі смужки бязі з написами: «голова», «ноги», щоб стелити ковдри правильно й брудним, пітним краєм, де були ноги, не вкривати обличчя. Потім один моряк зчепився з артистом, і вони почали борюкатися на підлозі, як у дитинстві, коли жили всі разом. А молодший син під'юджував їх, обіцяючи прийняти їх обох на одну свою ліву руку. Всі брати любили один одного й раділи своєму побаченню. Уже багато років вони не з'їжджалися всі разом, і в майбутньому невідомо, коли ще з'їдуться. Може, тільки на похорон батька? Розборююкавшись, обоє братів перекинули стілець, тоді вони на хвилику принишкли, та, згадавши, мабуть, що мати мертва, нічого не чує, продовжували своє діло. Незабаром старший син попрохав артиста, аби той заспівав щось півголосом, адже він знає гарні московські пісні. Та артист сказав, що йому важко почати ні з того ні з сього. «Ну, закрийте мене чимось», — попрохав московський артист. Йому вкрили чимось обличчя, й він заспівав з-під прикриття, щоб не було соромно починати. Поки він співав, молодший син щось там вчинив, через що другий його брат зірвався з ліжка й упав на третього, який лежав на підлозі. Усі засміялися й сказали молодшому негайно підняти й покласти того, що впав, однією лівою рукою. Молодший тихо відповів своїм братам, і двоє з них зареготали — так голосно, що дівчинка-онука вистромила свою голову з-під ковдри в темній кімнаті й поклікала:

— Дідусю! Чуєш, дідусю! Ти спиш?

— Ні, я не сплю, я нічого, — сказав старий і несміливо покашляв.

Дівчинка не стрималася й схлипнула. Старий погладив її по обличчю: воно було мокре.

— Ти чого плачеш? — пошепки спитав старий.

— Мені бабусю жаль, — сказала онука. — Всі живуть, сміються, а вона одна померла.

Старий нічого не сказав. Він то сопів носом, то покашлював. Дівчинці стало страшно, вона трохи підвелася, щоб краще бачити діда й знати, що він не спить. Вона розгледіла його обличчя й спитала:

— А чому ти теж плачеш? Я перестала.

Дід погладив її по голівці й пошепки відповів:

— Так... Я не плачу, в мене піт тече.

Дівчинка сиділа на ліжку в головах у старого.

— Ти за бабою тужиш? — говорила вона. — Краще не плач: ти старий, скоро помреш, тоді все одно не плакатимеш.

— Я не буду, — тихо відповів старий.

У другій, гамірній кімнаті нараз настала тиша. Хтось із синів перед цим щось сказав. Там усі відразу замовкли. Один син знову щось стиха проказав. Старий по голосу впізнав третього сина, вченого-фізика, батька дівчинки. Досі його не чути було: він нічого не говорив і не сміявся. Він чимось утихомирив усіх своїх братів, і вони перестали навіть розмовляти.

Незабаром звідти відчинилися двері, і вийшов третій син, вдягнений, як удень. Він підійшов до матеріної домовини й нахилився над її майже невидним у темряві лицем, у якому не було більше почуття ні до кого.

Стало тихо, бо ніч була пізня. Ніхто не йшов і не їхав вулицею. П'ятеро братів не ворушилися в другій кімнаті. Старий і його онука уважно стежили за своїм сином і батьком, затамувавши подих.

Третій син враз випростався, простягнув руку в пільмі й схопився за край труни, але не втримався за неї, а тільки відтягнув її трохи вбік, по столу, і впав на підлогу. Голова його вдарилася, як чужа, об дошки підлоги, але син не вимовив ні звуку — закричала тільки його дочка.

П'ятеро братів у білизні вибігли до свого брата й занесли його до себе, щоб привести до тями й заспокоїти. Через якийсь час, коли третій син опам'ятався, всі інші сини вже були одягнені в свою форму й одягу, хоч ішла лише друга година ночі. Вони поодиноці, потай розійшлися по квартирі, по двору, по всій ночі навколо дому, де жили в дитинстві, й там заплакали, шепочучи слова й нарікаючи, наче мати стояла над кожним, чула його й журилася, що вона померла й примусила своїх дітей тужити за нею; якби вона могла, вона б залишилася жити завжди, щоб ніхто не мучився через неї, не тратив би на неї свого серця й тіла, яке вона народила... Але мати не витерпіла довгого життя.

Вранці шестеро синів підняли труну на плечі й понесли її закопувати, а старий узяв онуку на руки й пішов за ними

слідом; він тепер уже зник тужити за старою і був задоволений і гордий, що його так само ховатимуть ці шестеро ду-
жких людей, і не гірше.

Річка Потудань

Трава знову виросла по столочених путівцях громадянської війни, бо війна припинилась. У світі, по губерніях знову стало тихо й малолюдно: деякі люди вмерли в боях, багато хто лікувався від ран і відпочивав у рідних, забуваючи в довгих снах важкий труд війни, а дехто з демобілізованих іще не встиг повернутися додому і йшов тепер у старій шинелі з похідною сумкою, у м'якому шоломі чи в смушковій шапці. Йшов густою, незнайомою травою, яку раніше не було часу бачити, а може, тоді вона просто була витолочена походами й не росла. Вони йшли із завмерлим, здивованим серцем, знову впізнаючи лани й села, що лежали навкруги на їхньому шляху; їхня душа вже змінилася в муках війни, в хворобах і в щасті перемоги — вони немовби вперше тепер ішли жити, невиразно пам'ятаючи себе, якими були три-чотири роки тому, бо перетворилися на інших людей — вони виросли роками й порозумнішали, стали терплячіші й відчули в собі велику всесвітню надію, яка тепер стала ідеєю їхнього поки що невеликого життя, що до громадянської війни не мало ясної мети й призначення.

Пізнього літа поверталися додому останні демобілізовані червоноармійці. Вони затримались по трудових арміях, де були зайняті всіляким незнайомим ремеслом і впадали в тугу, і лише тепер їм веліли йти додому до свого й загального життя.

Узгір'ям, що розляглося далеко над річкою Потудань, уже другу добу йшов додому, в маловідоме повітове містечко, колишній червоноармієць Микита Фірсов. Це був чоловік років двадцяти п'яти, із скромним, наче завжди засмученим обличчям, — та цей вираз його обличчя походив, можливо, не від смутку, а від стриманої доброти характеру або від звичайної для молодості зосередженості. Білявий, давно не стрижений чуб його спадав з-під шапки на вуха, великі сірі

очі дивилися з похмурим напруженням у спокійну, нудну природу одноманітної країни, наче перехожий був нетутешній.

Опівдні Микита Фірсов ліг біля маленького струмка, що витікав із джерела по дну балки в Потудань. І перехожий задрімав на землі під сонцем, у вересневій траві, що стомилася вже рости тут із давньої весни. Тепло життя ніби потьмарилася в ньому, і Фірсов заснув у тиші глухої місцини. Комахи літали над ним, пливло павутиння, якийсь бурлака-чоловік переступив через нього і, не зачепивши сонного, не зацікавившись ним, пішов далі в своїх справах. Курява літа й довгого бездошів'я високо стояла в повітрі, зробивши блідішим і кволішим небесне світло, та однаково світовий час, як завжди, ішов віддалік слідом за сонцем... Нараз Фірсов підвівся і сів, важко, злякано дихаючи, наче задихався в невидимому бігові й боротьбі. Йому приснився страшний сон, що його душить своєю гарячою шерстю маленька вгодована тварина, щось подібне до польового звірка, який від'ївся на чистій пшениці. Ця тварина, мокріючи потом від зусиль і пожадливості, залізла сонному в рот, у горло, намагаючись пробратися чіпкими лапками аж у середину його душі, щоб спалити його дихання. Задихнувшись уві сні, Фірсов хотів був скрикнути, побігти, але звірок самотійно вирвався з нього, сліпий, жалюгідний, сам наляканий та тремтячий, і зник у темряві своєї ночі.

Фірсов умився в струмку й прополоскав рот, а потім скоріше пішов далі; дім його батька був уже близько, й до вечора можна встигнути дійти до нього.

Щойно смерклося, Фірсов побачив свою батьківщину в сутіні близької ночі. То було положисте нагір'я, що піднімалося від берегів Потудані до житніх, що стояли вище, полів. На цьому нагір'ї розмістилося невелике місто, майже невидиме тепер через темряву. Жоден вогник там не світився.

Батько Микити Фірсова спав: він ліг одразу, тільки-но повернувся з роботи, коли ще сонце не зайшло. Він жив самотньо, дружина давно померла, двоє синів пропали на імперіалістичній війні, а останній син, Микита, був на громадянській: він, може, ще повернеться, думав про останнього сина батько, громадянська війна йде поблизу будинків та по дворах і стрілянини там менше, ніж на імперіалістичній. Спав батько багато,— з вечірньої зорі до ранкової,— бо, коли не спати, починаєш думати всякі думки, уявляти забуте, і серце тужить за втраченими синами, в печалі за своїм одноманітно прожитим життям. Зранку він одразу йшов до

майстерні селянських меблів, де вже багато років працював столяром — і там, серед роботи, йому було терпиміше, він забувався. Та на вечір йому на душі ставало гірше, і, повернувшись на квартиру, в одну кімнату, він скоріше, майже перелякано, засинав до завтрашнього ранку; йому й гасу не треба було. А на світанку мухи починали кусати його в лисину, старий прокидався й довго, помаленьку одягався, взувався, вмивався, зітхав, тупцював, прибирав кімнату, бурмотів сам до себе, виходив надвір, дивився там на погоду й повертався — аби згаяти непотрібний час, що лишався до початку роботи в майстерні селянських меблів.

Цієї ночі батько Микити Фірсова спав, як звичайно, з необхідності і від втоми. Цвіркун, уже котре літо, жив собі в призьбі й наспівував звідти у вечірній час — чи то був той самий цвіркун, що й позаминулого літа, чи то онук його. Микита підійшов до призьби й постукав у батькове віконце; цвіркун на часинку замовк, неначе прислухався, хто це прийшов — незнайома, пізня людина. Батько зліз із старого дерев'яного ліжка, на якому він спав ще з покійною матір'ю всіх своїх синів, і сам Микита народився колись на цьому ж самому ліжку. Старий, худий чоловік був зараз у підштанках, від довгого ношення й прання вони збіглися й повужчали, через те сягали йому тільки до колін. Батько близько прихилився до віконної шибки й дивився звідти на сина. Він уже побачив, упізнав свого сина, та все дивився й дивився на нього, бажаючи надивитись. Потім він, невеличкий і худий, як хлопчак, побіг кругом через сіни й двір — відчиняти замкнену на ніч хвіртку.

Микита зайшов до старої кімнати, з лежанкою, низькою стелею, з одним маленьким вікном на вулицю. Тут пахло так само, як і в дитинстві, як і три роки тому, коли він пішов на війну; навіть запах материнської пелени ще відчувався тут — у єдиному місці на всьому світі. Микита скинув торбину й шапку, поволі роздягнувся й сів на ліжку. Батько весь час стояв перед ним, босий і в підштанках, не сміючи ще ні привітатися як слід, ані заговорити.

— Ну, як там буржуї й кадети? — спитав він через якийсь час. — Усіх побили чи ще трохи лишилося?

— Та ні, майже всіх, — сказав син.

Батько не надовго, але серйозно замислився, адже все-таки цілий клас умертвили, це була велика робота.

— Авжеж, вони ж нікудишні! — сказав старий про буржуїв. — Що вони можуть, вони тільки задарма жити звикли...

Микита став перед батьком, він тепер був вищий за нього голови на півтори. Старий мовчав біля сина в несміливому

зачудуванні своєї любові до нього. Микита поклав руку батькові на голову й пригорнув його собі до грудей. Старий чоловік припав до сина й почав часто, глибоко дихати, наче він прийшов до свого спочинку.

На одній вулиці того ж таки міста, що виходила просто в поле, стояв дерев'яний будинок із зеленими віконницями. В цьому будинку мешкала колись стара вдова, вчителька міського училища; разом з нею жили її діти — син, хлопчик років десяти, і дочка, білява дівчинка Люба, п'ятнадцяти років.

Батько Микити Фірсова кілька років тому хотів був одружитися з овдовою вчителькою, та незабаром облишив свій намір. Двічі він брав із собою в гості до вчительки Микиту, тоді ще хлопчика, й Микита бачив там задумливу дівчинку Любу, яка сиділа й читала книжки, не звертаючи уваги на чужих гостей.

Стара вчителька частувала столяра чаєм із сухарями й говорила щось про просвіту народного розуму та про ремонт шкільних грубок. Батько Микити сидів весь час мовчки; він ніяковів, крєктав, кашляв і курив цигарки, а потім несміливо пив чай з блюдечка, не беручи сухарів, бо, мовляв, давно вже ситий.

У квартирі вчительки, в усіх її двох кімнатах і в кухні, стояли стільці, на вікнах висіли занавіски, в першій кімнаті стояли піаніно й шафа для одягу, а в другій, дальній, кімнаті були ліжка, два м'яких крісла з червоного оксамиту й там-таки на стінних полицях стояло багато книжок — мабуть, ціле зібрання творів. Батькові й синові ця обстановка здавалася занадто багатою, і батько, навідавши вдову всього двічі, перестав до неї ходити. Він навіть не встиг їй сказати, що хоче з нею одружитися. Але Микиті було цікаво ще раз побачити піаніно й задумливу дівчинку, яка весь час читала, тому він просив батька одружитися з старенькою, щоб ходити до неї в гості.

— Не можна, Микито! — сказав тоді батько. — У мене освіти мало, про що я з нею розмовлятиму! А до нас їх покликати — соромно: у нас посуду немає, харч поганий... Ти бачив, які в них крісла? Старовинні, московські! А шафа! По всьому фасу різьба й вибірка: я розумію!.. А дочка! Вона, певно, курсисткою буде.

І батько вже кілька років не бачив своєї старої нареченої, лише зрідка він, можливо, скупав за нею чи просто замислювався.

Наступного дня після повернення з громадянської війни Микита пішов до військового комісаріату, щоб його записали там у запас. Потім Микита обійшов усе знайоме, рідне місто, і в нього заболіло серце від вигляду старих, невеликих будинків, зотлілих парканів і тинів та поодиноких яблунь по дворах, багато які серед них уже вмерли, всохли назавжди. За його дитинства ці яблуні ще були зелені, а одноповерхові будинки здавалися великими й багатими, населеними таємничими розумними людьми, і вулиці тоді були довгими, лопухи високими, і бур'ян на пустирях, на занедбаних городах уявлявся в той давній час лісовою, мото-рошною хащею. А тепер Микита побачив, що маленькі будинки жителів були жалюгідними, низькими, їх треба фарбувати й ремонтувати, бур'ян на пустирях бідний, він росте не страшно, а якось сумно, населений лише старими, терплячими мурашками, і всі вулиці скоро кінчалися вільною землею, ясним небесним простором,— місто стало невеликим. Микита подумав, що, значить, ним уже багато життя прожито, якщо великі, таємничі предмети перетворилися на маленькі й нудні.

Він поволі пройшов повз будинок із зеленими віконницями, куди колись ходив у гості з батьком. Зелену фарбу на віконницях він знав тільки з пам'яті, тепер від неї залишились ледве помітні сліди,— вона злиняла від сонця, була вимита зливами й дощами до деревини; і залізний дах на будинку вже геть поіржавів — тепер, мабуть, дощі протікають крізь дах і мокне стеля над піаніно в квартирі. Микита пильно подивився у вікно цього будинку; занавісок на вікнах тепер не було, по той бік шибок виднілася чужа пільма. Микита сів на лаву біля хвіртки обшарпаного, та все ж знайомого будинку. Він думав, що, можливо, хтось грає на піаніно всередині будинку, тоді він послухає музику. Та в будинку було тихо. Почекавши трохи, Микита подивився крізь шпарку в паркані у двір: там росла стара кропива, безлюдна стежка вела через її зарості в сарай і три дерев'яні сходинки піднімалися в сіни. Певно, померли вже давно і старенька вчителька, і її дочка Люба, а хлопчик добровільцем пішов на війну...

Микита попрямував додому. День хилився до вечора,— незабаром прийде батько, треба буде подумати з ним, як далі жити і куди йти на роботу.

На головній вулиці повіту була невелика гулянка, бо народ почав оживати після війни. Вулицею ішли службовці, курсистки, демобілізовані, одужуючі від ран, підлітки, люди домашньої й кустарної праці та інші, а робочий люд вийде

сюди на прогулянку пізніше, коли зовсім смеркне. Вдягнені люди були в стару одержу, по-бідному, або в ношене військо-ве обмундирування часів імперіалізму.

Майже всі перехожі, навіть наречені, що йшли об руку, мали при собі щось для хазяйства. Жінки несли в господарських сумках картоплю, а подеколи рибу, чоловіки тримали під пахвою пайковий хліб чи половину коров'ячої голови, або обережно несли в руках тельбухи на юшку. Та рідко хто йшов смутний, хіба що зовсім літня, зморена людина. Молодші сміялися й близько дивилися в обличчя одне одному, збуджені й довірливі, наче були напередодні вічного щастя.

— Здрастуйте! — несміливо сказала Микиті Фірсову жінка збоку.

І голос той враз торкнувся й зігрів його, немовби хтось, дорогий і втрачений, озвався йому на допомогу. Проте Микиті здалося, що це помилка і привіталися не з ним. Боячись помилитися, він повільно подивився на ближчих. Та їх зараз було тільки двоє, і вони вже проминули його. Микита озирнувся — висока, доросла Люба зупинилася й дивилася на нього. Вона сумно й збентежено посміхалась йому.

Микита підійшов до неї й несміливо оглядів її — чи справді вона збереглася вся ціла, бо навіть у спогадах вона для нього була коштовністю. Австрійські черевики її, зашнуровані мотузком, дуже стопталися, бліда серпанкова сукня сягала їй тільки до колін, більше, мабуть, не вистачило матеріалу, — і ця сукня змусила Микиту одразу пожаліти Любу — він бачив такі ж сукні на жінках у домовинах, а тут серпанок укривав живе, виросле, але бідне тіло. Поверх сукні був надітий старий жіночий жакет, — певно, його носила ще Любина мати в свою дівочу пору, — а на голові Люби нічого не було, саме просте волосся, скручене нижче шиї в біляву міцну косу.

— Ви мене не пам'ятаєте? — спитала Люба.

— Та ні, я вас не забув, — відповів Микита.

— Забувати ніколи не треба, — посміхнулася Люба.

Її чисті очі, сповнені таїною душі, ніжно дивилися на Микиту, наче милувалися ним. Микита також дивився їй в обличчя, і його серце раділо й боліло від самого вигляду її очей, глибоко запалих через життєвські знегоди і освітлених довірливою надією.

Микита пішов із самою Любою до її дому, — вона досі жила там само. Мати її померла не дуже давно, а молодший брат підхарчовувався в голод біля червоноармійської

польової кухні, потім пішов разом із червоноармійцями на південь проти ворога.

— Він там кашу їсти звик, а вдома її не було,— говорила Люба про брата.

Люба тепер мешкала тільки в одній кімнаті,— більше їй не треба. Затамувавши подих, Микита оглядівся в цій кімнаті, де він уперше бачив Любу, піаніно й багату обстановку. Тепер тут не було вже ні піаніно, ані шафи з різьбою по всьому фасу, лишилися тільки два м'яких крісла, стіл і ліжко, й сама кімната тепер перестала бути такою цікавою й загадковою, як тоді в ранній юності,— шпалери на стінах вицвіли й обдерлися, підлога вичовгалася, біля кахляної печі стояла невелика залізна грубка, в якій можна було випалити жменю трісок, аби трохи зігрітися коло неї.

Люба дістала з-за пазухи загальний зошит, потім скинула черевики й лишилася боса. Вона вчилася тепер у повітовій академії медичних наук: у ті роки по всіх повітах були університети й академії, бо народ хотів якнайшвидше здобути вище знання; безглуздість життя, так само як голод і злидні, надто змучили людське серце, і треба було зрозуміти, що ж воно таке — існування людей, це — серйозно чи так собі?

— Вони мені муляють,— сказала Люба про свої черевики.— Ви посидьте ще, а я ляжу спати, бо дуже вже їсти хочеться, а я не хочу думати про це...

Люба, не роздягаючись, залізла на ліжко під ковдру й поклала косу собі на очі.

Микита мовчки просидів години дві-три, поки Люба не прокинулася. Тоді вже запала ніч, і Люба встала у темряві.

— Моя подруга, певно, сьогодні не прийде,— сумно промовила Люба.

— А що — вона вам потрібна? — запитав Микита.

— Ще й як,— відказала Люба.— У них велика сім'я і батько військовий, вона мені приносить вечерю, коли в неї щось залишається... Я попоїм, і ми з нею починаємо заняття...

— А гас ви маєте? — спитав Микита.

— Ні, мені дрова дали... Ми грубку запалюємо — на підлозі сідаємо й бачимо від вогню.

Люба безпорадно, ніяково посміхнулася, наче їй прийшла в голову жорстока й сумна думка.

— Мабуть, її старший брат, хлопчак, не заснув,— сказала вона.— Він не хоче, щоб мене його сестра годувала, йому шкода... А я не винувата! Я й так не дуже люблю їсти:

це не я — голова сама починає боліти, вона думає про хліб і заважає мені жити й думати про інше...

— Любо! — покликав біля вікна молодий голос.

— Женю! — озвалася Люба у вікно.

Прийшла Любина подруга. Вона дістала з кишені своєї куртки чотири великі печені картоплини й поклала їх на залізну грубку.

— А гістологію дістала? — спитала Люба.

— А в кого її діставати? — відповіла Женя.— Мене в чергу в бібліотеці записали...

— Нічого, обійдемося,— мовила Люба.— Я два перші розділи на факультеті напам'ять вивчила. Я казатиму, а ти запишеш. Вийде?

— Питаєш! — засміялася Женя.

Микита розпалив грубку для освітлення зошитів вогнем і зібрався йти до батька на нічліг.

— Ви тепер не забудете мене? — попрощалася з ним Люба.

— Ні,— сказав Микита.— Мені більше нема кого пам'ятати.

Фірсов побув удома після війни два дні, а потім пішов працювати в майстерню селянських меблів, де працював його батько. Його зарахували теслею на підготовку матеріалу, і розцінки його були нижчі за батькові майже вдвічі. Та Микита знав, що це тимчасово, а тоді його переведуть у столяри й заробіток стане кращий.

Працювати Микита ніколи не відкивав. У Червоній Армії теж люди не самою війною були зайняті — на тривалих постах і в резервах червоноармійці копали криниці, ремонтували хатинки бідняків у селах і саджали чагарник по верху яруг, щоб земля далі не розмивалася. Адже війна мине, а життя залишиться, і про нього треба було заздалегідь подбати.

Через тиждень Микита знову пішов у гості до Люби; він поніс їй у подарунок варену рибу й хліб — свою другу страву від обіду в робітничій їдальні.

Люба поспішала читати по книжці біля вікна, користуючись тим, що ще не погасло сонце на небі; тому Микита якийсь час сидів у кімнаті в Люби мовчки, чекаючи нічної темряви.

Та незабаром сутінь зрівнялася з тишею на повітій вулиці, а Люба потерла очі й закрила підручник.

— Як живете? — тихо спитала Люба.

— Ми з батьком живемо, ми — нічого,— сказав Микита.— Я вам там попоїсти приніс,— ви з'їжте, будь ласка,— попрохав він.

— Я з'їм, спасибі,— проказала Люба.

— А спати не будете? — спитав Микита.

— Не буду,— відповіла Люба.— Я ж повечеряю зараз, буду сита!

Микита приніс із сіней трохи дрібних дровець і розпалив залізну грубку, щоб було світло для занять. Він сів на підлогу, відчинив дверцята грубки й клав тріски й тонкі короткі поліна у вогонь, намагаючись, щоб тепла було поменше, а світла побільше. З'ївши рибу з хлібом, Люба також сіла на підлогу, проти Микити, біля світла з грубки, й почала вчити по книжці свою медицину.

Вона читала мовчки, однак зрідка шепотіла щось, усміхалася й записувала дрібним, швидким почерком кілька слів до блокнота,— певно, найважливіші речі. А Микита тільки стежив за правильним горінням вогню, і лиш подеколи — не часто — він дивився в обличчя Люби, та потім знову подовгу дивився на вогонь, тому що боявся надокучити Любі своїм поглядом. Так минав час, і Микита сумно думав, що незабаром він мине зовсім і прийде час іти йому додому.

Опівночі, коли віддзвонив годинник на дзвіниці, Микита спитав у Люби, чому не прийшла її подруга на ймення Женя.

— А у неї тиф повторився, вона, мабуть, помре,— відповіла Люба й знову почала читати медицину.

— Оце жаль! — сказав Микита, але Люба нічого не відповіла йому.

Микита уявив собі хвору, гарячу Женю— і, по суті, він теж міг би її щиро полюбити, якби знав раніш і якби вона була трохи ласкава до нього. Вона теж, здається, прекрасна: даремно він її не роздивився тоді в п'ятні й погано запам'ятав.

— Я вже спати хочу,— прошепотіла Люба, зітхаючи.

— А чи все зрозуміли, що прочитали? — спитав Микита.

— Усе чисто! Хочете, розповім? — запропонувала Люба.

— Не треба,— відмовився Микита.— Ви краще бережіть при собі, бо я однаково забуду.

Він підвів віником сміття біля грубки й пішов до батька.

Відтоді він бував у Люби мало не щодня, лиш інколи пропускаячи добу чи дві, задля того щоб Люба понудьгувала за ним. Тужила вона чи ні — невідомо, та в ці пусті вечори Микита змушений був ходити по десять, по п'ятнадцять

верст, кілька разів кругом усього міста, бажаючи втримати себе в самотині, витерпіти без розради тугу за Любою і не піти до неї.

У неї в гостях він тільки й робив, що палив грубку й чекав, коли вона щось скаже йому, відірвавшись від свого навчання по книжці. Кожного разу Микита приносив Любі на вечерю трохи їжі з їдальні при майстерні селянських меблів; обідала ж вона в своїй академії, але там давали їсти надто вже мало, а Люба багато думала, вчилася й до того ж іще росла, і їй не вистачало харчування. В першу ж свою получку Микита купив у селі, що було поблизу, коров'ячі ноги і потім цілу ніч варив холодець на залізній грубці, а Люба до півночі сиділа над книжками й зошитами, потім лагодила свій одяг, церувала панчохи, мила підлогу на світанку й купалася у дворі в діжці з дощовою водою, поки ще не прокинулись чужі люди.

Микитиному батькові було нудно проводити всі вечори самому, без сина, а Микита не казав, куди він ходить. «Він сам тепер чоловік,— думав старий.— Адже міг бути вбитий чи поранений на війні, а коли живе — нехай ходить!»

Якось старий зауважив, що син приніс звідкілясь дві білі булки. Та одразу ж загорнув їх у окремих папір, а його не почастивав. Потім Микита, як звичайно, надів кашкета й пішов до півночі, і обидві булки теж узяв із собою.

— Микито, візьми мене з собою! — попросився батько.— Я там нічого не казатиму, я тільки погляну... Там цікаво,— мабуть, щось видатне!

— Іншим разом, батьку,— ніяковіючи, сказав Микита.— Бо зараз тобі спати пора, завтра ж треба на роботу йти...

Того вечора Микита не застав Люби, її не було вдома. Він сів тоді на лавочку біля воріт і почав чекати хазяйку. Білі булки він поклав собі за пазуху і грів їх там, щоб вони не задубіли до приходу Люби. Він сидів терпляче до пізньої ночі, спостерігаючи зірки на небі й поодиноких людей, що поспішали до дітей у свої оселі, слухав дзвін міських дзигарів на дзвіниці, гавкання собак по дворах і всякі тихі, невиразні звуки, які вдень не існують. Він би міг прожити тут, очікуючи, мабуть, до самої своєї смерті.

Люба нечутно виникла з п'ятми перед Микитою. Він став перед нею, та вона сказала йому: «Ідіть краще додому»,— й заплакала. Вона пішла до себе в квартиру, а Микита спантеличено почекав ще надворі й пішов за Любою.

— Женя померла,— сказала Люба йому в кімнаті.— Що ж я тепер робитиму?..

Микита мовчав. Теплі булки лежали в нього за пазухою — чи то їх треба дістати зараз, чи то тепер уже нічого не треба. Люба не роздягаючись лягла на ліжко, відвернулася лицем до стіни і плакала там сама до себе, безгучно і майже не ворущаючись.

Микита довго стояв сам у нічній кімнаті, щоб не заважати чужому сумному горю. Люба не звертала на нього уваги, бо печаль від власного горя робить людей байдужими до всіх інших страдників. Микита самовільно сів на ліжко в ногах у Люби й дістав булки з-за пазухи, щоб подіти їх кудись, та поки що не знаходив для них місця.

— Давайте я з вами буду тепер! — сказав Микита.

— А що ви будете робити? — спитала Люба в сльозах.

Микита подумав, боячись помилитися чи ненароком образити Любу.

— Я нічого не буду, — відповів він. — Ми будемо жити як звичайно, щоб ви не мучилися.

— Зачекаймо, нам нема чого квапитись, — замислено й розважливо промовила Люба. — Треба ось подумати, в чому Женю ховати, — у них труни немає...

— Я взавтра її принесу, — пообіцяв Микита й поклав булки на ліжко.

Наступного дня Микита спитав дозволу у майстра й заходився робити труну; їх завжди дозволяли робити вільно й за матеріал не вираховували. Через невміння він робив її довго, зате ретельно й особливо чисто вистругав усередині ложе для покійної дівчини; уявляючи померлу Женю, Микита сам засмутився і трохи покапав слізьми на стружки. Батько, проходячи двором, підійшов до Микити й помітив його смуток.

— Ти чого тужиш: наречена вмерла? — спитав батько.

— Ні, подруга її, — відповів він.

— Подруга? — сказав батько. — Та кат її бери!.. Дай я тобі борти в труні підрівняю, у тебе негарно вийшло, точності не видно!

Після роботи Микита поніс труну до Люби; він не знав, де лежить її мертва подруга.

Того року була довга тепла осінь, і народ був задоволений. «Хліб не вродив, то ми на дровах збережемо», — казали економні люди. Микита Фірсов заздалегідь замовив пошити зі своєї червоноармійської шинелі жіноче пальто для Люби, та пальто вже приготували, а потреби в ньому, з огляду на теплий час, усе ще не було. Микита, як і досі, ходив до Люби на квартиру, щоб допомагати їй жити, а самому водночас діставати поживу для втіхи серця.

Він її питав якось, як вони далі житимуть — разом чи окремо. А вона відповіла, що до весни не має змоги відчувати своє щастя, бо їй треба якнайшвидше закінчити академію медичних знань, а там — видно буде. Микита вислухав цю далеку обіцянку, він не вимагав більшого щастя, ніж воно вже є в нього завдяки Любі, і він не знав, чи є воно ще краще, але серце його зболіло від довгого терпіння і непевності — чи потрібен він Любі сам по собі, як бідна, малописьменна, демобілізована людина. Люба іноді з усмішкою дивилася на нього своїми ясними очима, у яких містилися великі, гарні, незрозумілі цятки, а обличчя її навколо очей було сповнене добром.

Якось Микита заплакав, укриваючи Любу на ніч ковдрою, перед тим як піти додому, а Люба лиш погладила його по голові й сказала: «Ну годі ж бо, не можна вам так мучитися, коли я ще жива».

Микита поспішив піти до батька, щоб там прихиститися, опам'ятатися й не ходити до Люби кілька днів підряд. «Я читатиму, — вирішив він, — і почну жити по-справжньому, а Любу забуду. Що вона таке особливе — на світі великі мільйони живуть, ще кращі за неї є! Вона негарна!»

Уранці він не піднявся з підстилки, на якій спав на підлозі. Батько, йдучи на роботу, помацав його лоба й сказав: — Ти гарячий: лягай у ліжко! Похворій трохи, потім одужаєш... Ти на війні ніде не поранений?

— Ніде, — відповів Микита.

Під вечір він знепритомнів; спершу бачив весь час стелю й двох пізніх передсмертних мух на ній, що притулилися грітися там для продовження життя, а потім ці ж предмети почали викликати в нього нудьгу, відразу, — стеля й мухи немовби залізли до нього всередину мозку, їх не можна було вигнати звідти й перестати думати про них дедалі наростаючою думкою, що з'їдала вже кістки голови. Микита заплющив очі, та мухи кипіли в його мозкові, він схопився з ліжка, аби прогнати мух із стелі, і впав назад на подушку: йому здалося, що від подушки ще пахло материнським диханням, — адже мати спала тут-таки поруч з батьком, — Микита згадав її і впав у забуття.

Через чотири дні Люба відшукала помешкання Микити Фірсова і вперше прийшла до нього сама. Була тільки середина дня; в усіх будинках, де жили робітники, було безлюдно — жінки пішли діставати харч, а дошкільні дітлахи розбрелися по дворах і пустирищах. Люба сіла на ліжко до Микити, погладила йому лоба, протерла очі кінцем свого носовика й спитала:

— Ну що, де в тебе болять?

— Ніде,— сказав Микита.

Сильний жар заносив його в своїй течії далеко від усіх людей і близьких предметів, і він зараз ледве бачив і пам'ятав Любу, боячись втратити її в темряві байдужої свідомості; він узявся рукою за кишеню її пальта, пошитого з червоноармійської шинелі, й тримався за нього, як стомлений плавець за стрімкий берег, то потопаючи, то рятуючись. Хвороба весь час намагалася затягти його на сяючий, порожній обрій,— у відкрите море, щоб він там відпочив на повільних, важких хвилях.

— У тебе грип, мабуть, я тебе вилікую,— сказала Люба.— А може, й тиф!.. Та нічого — не страшно!

Вона підняла Микиту за плечі й посадовила його спиною до стінки. Потім Люба швидко й наполегливо переодягла Микиту в своє пальто, знайшла батьків шарф і зав'язала ним голову хворого, а ноги взула у валянки, що валялися до зими під ліжком. Обхопивши Микиту, Люба веліла йому йти і вивела його, змерзлого, на вулицю. Там стояв візник. Люба посадила хворого в дροжки, і вони поїхали.

— Не жалець народ живе! — сказав візник, звертаючись до козя, безупинно підганяючи його віжками на дрібну рись.

У своїй кімнаті Люба роздягла Микиту, поклала його в ліжку і вкрила ковдрою, старою килимовою доріжкою, старою материною шаллю — усім зігріваючим добром, яке вона мала.

— Нащо тобі вдома лежати? — задоволено казала Люба, підтикаючи ковдру під гаряче Микитине тіло.— Ну навіщо!.. Батько твій на роботі, ти лежиш цілий день сам-один, ніякого догляду не маєш і за мною нудьгуєш...

Микита довго вирішував і думав, де Люба взяла грошей на візника. Може, вона продала свої австрійські черевики чи підручник (спершу вона вивчила його напам'ять, щоб не потрібний був), або ж вона заплатила візникові всю місячну стипендію...

Вночі Микита лежав з потьмареною свідомістю: іноді він розумів, де тепер перебуває, і бачив Любу, яка палила грубку й готувала на ній їжу, а потім Микита спостерігав незнайомі видіння свого розуму, що діяв поза його волею в стиснутій, гарячій тисняві голови.

Йому дедалі гіршало. Час від часу Люба торкалася долонею лоба Микити й лічила пульс на його руці. Пізно вночі вона напоїла його кип'яченою, теплою водою і, скинувши верхнє плаття, лягла до хворого під ковдру, бо Микита тремтів від лихоманки і треба було зігріти його. Люба обняла

Микиту й притисла до себе, а він згорнувся від холоду в клубок і припав лицем до її грудей, аби щільніше відчувати чуже, вище, краще життя й забути свою муку, своє промерзле порожнє тіло. Та Микиті жаль було тепер умирати,— не задля себе, а задля того, щоб мати відношення до Люби й до іншого життя,— тому він пошепки спитав у Люби, видужає він чи помре: вона ж училася й повинна знати.

Люба стиснула руками Микитину голову й відповіла:

— Ти незабаром одужаєш... Люди вмирають через те; що вони самотні й нема кому їх любити, а ти тепер зі мною...

Микита зігрівся й заснув.

Тижнів через три Микита видужав. Надворі вже випав сніг, враз всюди стало тихо, і Микита пішов зимувати до батька; він не хотів заважати Любі до закінчення академії, нехай її розум розвинеться увесь цілком, вона також із бідних людей. Батько зрадів поверненню сина, хоча й навідував його в Люби через два дні на третій, щоразу приносячи для сина харчі, а Любі якогось гостинця.

Микита знову почав працювати в майстерні, а вечорами навідував Любу й зимував спокійно: він знав, що з весни вона буде його дружиною і з того часу настане щасливе, довге життя. Зрідка Люба зачіпала, термосила його, бігала від нього по кімнаті, і тоді,— після гри — Микита обережно цілував її у щоку. А взагалі Люба не веліла йому чіпати себе.

— Бо я тобі набридну, а нам ще ціле життя доведеться жити! — казала вона.— Адже я не така вже й смачна: тобі це здається!..

У дні відпочинку Люба й Микита ходили гуляти зимовими дорогами за місто або йшли, напівобнявшись, по льоду заснулої річки Потудані — далеко вниз за літньою течією. Микита лягав на живіт і дивився під кригу, де було видно, як тихо текла вода. Люба теж влаштовувалась поруч нього, і, торкаючись одне одного, вони спостерігали тихий плин води й говорили, яка щаслива річка Потудань, тому що вона спливає в море, і ця вода під кригою тектиме повз береги далеких країн, у яких тепер ростуть квітки й співають птахи. Поговоривши трохи про це, Люба казала Микиті негайно встати з льоду; Микита ходив тепер у старому батьківському піджаку на ваті, він йому був закороткий, грів мало, й Микита міг застудитися.

Отак вони терпляче дружили удвох майже цілу довгу зиму, в пекучому передчутті свого близького майбутнього

щастя. Річка Потудань також цілу зиму таїлася під кригою, й озимина дрімала під снігом,— ці явища природи заспокоювали і навіть утішали Микиту Фірсова: не тільки його серце лежить поховане перед весною. У лютому, прокидаючись уранці, він дослухався — чи не дзижчать уже нові мухи, а надворі дивився на небо й на дерева сусіднього саду: може, вже прилітають перші птахи з далеких країн. Та дерева, трави й мухи ще спали в глибині своїх сил.

В середині лютого Люба сказала Микиті, що випускні іспити у них починаються двадцятого числа, бо лікарі дуже потрібні людям і народ не може їх довго чекати. А до березня іспити вже закінчаться,— тому нехай сніг лежить і річка тече під кригою хоч до липня місяця! Радість їхнього серця настане раніше, аніж тепло природи.

На цей час — до березня місяця — Микита захотів виїхати з міста, щоб скоріше проминув час до спільного з Любою життя. Він зголосився в майстерні селянських меблів іти з бригадою столярів лагодити меблі по сільрадах та сільських школах.

Батько тим часом — на березень місяць — зробив не поспішаючи в подарунок молодим велику шафу, на зразок тієї, що стояла в квартирі Люби, коли ще її мати була ніби нареченою Микитиною батька. На очах старого столяра життя повторювалося вже по другому чи по третьому своєму колу. Збагнути це можна, а змінити навряд чи можливо, і, зітхнувши, Микитин батько поклав шафу на санки й повіз її на квартиру нареченої свого сина. Сніг потеплішав і танув проти сонця, та старий чоловік був ще дужий і волік санки вперто навіть по чорному тілу оголеної землі. Він думав потай, що й сам би міг цілком одружитися з цією дівчиною Любою, якщо з її матір'ю не насмілився, та соромно якось і нема в домі достатку, щоб побалувати, привернути до себе таку молоду дівчину. І Микитин батько робив звідси висновок, що життя далеко не таке як слід. Син щойно прийшов з війни і знову йде з дому, тепер уже назавжди. Доведеться, мабуть, йому, старому, взяти до себе хоч старчиху з вулиці — не задля сімейного життя, а щоб, мов хатній їжак чи кролик, була друга істота в домі: хай вона заважає жити і вносить бруд, та без неї перестав би бути людиною.

Віддавши Любі шафу, Микитин батько спитав у неї, коли йому приходити на весілля.

— А коли Микита приїде: я готова! — сказала Люба.

Батько вночі пішов на село за двадцять верст, де Микита працював на виготовленні шкільних парт. Микита спав у по-

рожньому класі на підлозі, та батько розбудив його й сказав, що час іти в місто — можна одружуватися.

— Ти йди, а я за тебе парти дороблю! — сказав батько.

Микита надів шапку і зразу ж таки, не чекаючи світанку, вирушив пішки в повіт. Він ішов самотою безлюдною місцевістю всю другу половину ночі; польовий вітер безладно кружляв біля нього, то торкаючись обличчя, то задимаючи в спину, а іноді й зовсім тікаючи на спочинок у тишу придорожнього яру. Земля по схилах і на високих нивах лежала темна, сніг зійшов із неї в низини, пахло молододою водицею й сухими травами, що полягли з осені. Та осінь уже забутий, давній час, — земля тепер була бідна й вільна, вона родитиме все спочатку й лише тих істот, які ніколи не жили. Микита навіть не квапився йти до Люби; йому подобалося бути в тьмяному світлі ночі на цій безпам'ятній ранній землі, яка забула всіх померлих на ній і не знала, що вона народить у теплі нового літа.

Перед ранком Микита підійшов до Любиного дому. Легка паморозь лягла на знайомий дах і на цегляний фундамент, — Люби, певно, солодко спиться зараз у теплому ліжку, і Микита пройшов повз її дім, щоб не будити наречену, не студити її тіла заради своєї цікавості.

Надвечір того ж дня Микита Фірсов і Любов Кузнецова записалися в повітовій Раді, потім вони прийшли в Любиному кімнату й не з'яли, що їм робити. Микиті тепер стало соромно, що його щастя повністю збулося, що найпотрібніша для нього людина в світі хоче жити заодно з його життям, наче в ньому заховано велике дорогоцінне добро. Він узяв Любиною руку до себе й довго тримав її; він утішався теплотою долоні цієї руки, він відчував через неї далеке биття серця, що любить його, й думав про незбагненну таїну: чому Люба усміхається йому й любить його не знати за що. Сам він знав точно, чому дорога для нього Люба.

— Спершу давай поїмо! — сказала Люба й вивільнила свою руку з Микитиної.

Вона сьогодні дещо приготувала: після закінчення академії їй дали посилену допомогу продуктами і грошми.

Микита зніяковіло почав їсти смачну, різноманітну їжу у своєї дружини. Він не пам'ятав, щоб колись його частували майже задарма, йому не траплялося відвідувати людей задля своєї втіхи та до того ще й наїдатися у них.

Попоївши, Люба перша встала з-за столу. Вона розкрила обійми назустріч Микиті й сказала йому:

— Ну!

Микита підвівся й несміливо обняв її, боячись пошкодити щось у цьому особливому, ніжному тілі. Люба сама стисла його в обіймах, але Микита попрохав: «Зачекайте, у мене серце дуже заболіло»,— і Люба дала спокій чоловікові.

Надворі смеркло, й Микита хотів запалити грубку для освітлення, та Люба сказала: «Не треба, адже я вже скінчила вчитися, і сьогодні наше весілля». Тоді Микита розібрав постіль, а Люба тим часом роздяглася при ньому, не відчуваючи сорому перед чоловіком. А Микита зайшов за батькову шафу і там скоріше скинув із себе одягу, а потім ліг поруч із Любою.

Другого дня Микита встав удосвіта. Він підмів кімнату, запалив грубку, щоб закип'ятити чайник, приніс із сіней воду у відрі для вмивання і під кінець не знав уже, що йому ще зробити, поки Люба спить. Він сів на стілець і зажурився: Люба тепер, мабуть, скаже йому йти до батька назавжди, бо, виявляється, треба вміти кохатися, а Микита не може мучити Любу заради свого щастя, і у нього вся сила б'ється в серці, приливає до горла, не залишаючись більш ніде.

Люба прокинулася й дивилась на чоловіка.

— Не журися, нема чого,— сказала вона, посміхаючись.— У нас усе з тобою налагодиться!

— Давай я підлогу вимию,— попрохав Микита,— бо у нас брудно.

— Ну мий,— погодилася Люба.

«Який він нещасний і кволий від любові до мене! — думала Люба в ліжку.— Який він любий і дорогий мені, і нехай я буду з ним завжди дівчиною!.. Я витерплю. А може — колись він стане любити мене менше, і тоді буде дужим чоловіком!»

Микита ялезив по підлозі мокрою ганчіркою, змиваючи бруд з дошок, а Люба в ліжку сміялася з нього.

— Ось я й заміжня! — раділа вона й сіла в сорочці поверх ковдри.

Прибравши в кімнаті, Микита заодно витер вологою ганчіркою всі меблі, потім розвів холодну воду у відрі гарячою і дістав з-під ліжка таз, аби Люба вмивалася над ним.

Після чаю Люба поцілувала чоловіка в лоба й пішла на роботу до лікарні, сказавши, що годині о третій вона повернеться. Микита помацав на лобі місце жінчиного поцілунку й залишився сам. Він не знав, чому він сьогодні не пішов на роботу,— йому здавалося, що жити тепер йому соромно і, можливо, зовсім не потрібно; навіщо ж у такому

разі заробляти гроші на хліб? Він вирішив сяк-так дожити свій вік, поки не зачахне від сорому й туги.

Обстеживши спільне сімейне майно в квартирі, Микита знайшов продукти й приготував обід з однієї страви — куліш з яловичиною. А після такої роботи ліг долілиць на ліжко й почав рахувати, скільки часу лишилося до скресання річок, щоб утопитися в Потудані.

— Зачекаю, поки скресне крига: недовго! — сказав він собі вголос для заспокоєння й задрімав.

Люба принесла з роботи подарунок — зимові квіти в двох горшечках; її там привітали із шлюбом лікарі й сестри-жалібниці. А вона трималася серед них поважно й таємниче, як справжня жінка. Молоді дівчата з сестер та сиділок заздрили їй, одна ж щира працівниця лікарняної аптеки довірливо запитала у Люби — чи правда, що кохання — це щось чарівне, а заміжжя з кохання — п'янке щастя? Люба відповіла їй, що все це чиста правда, через це й люди на світі живуть.

Увечері чоловік і жінка сиділи й розмовляли. Люба говорила, що у них можуть бути діти і треба заздалегідь про це подумати. Микита обіцяв почати в майстерні робити наднормово дитячі меблі: столик, стілець і ліжечко-гойдалку.

— Революція лишилась назавжди, тепер родити добре, — казав Микита. — Діти нещасними вже ніколи не будуть!

— Тобі добре говорити, а мені ж доведеться родити! — ображалася Люба.

— Боляче буде? — питав Микита. — Краще тоді не роди, щоб не мучитися...

— Та ні, я, певне, витерплю! — погоджувалася Люба.

Коли звечоріло, вона постелила ностіль, причому, щоб не тісно було спати, підставила до ліжка два стільці для ніг, а лягати веліла впоперек постелі. Микита ліг на вказане місце, затих і пізно вночі заплакав уві сні. Але Люба довго не спала, вона почула його сльози й обережно витерла сонне Микитине обличчя краєчком простирадла, а вранці, прокинувшись, він не запам'ятав своєї нічної печалі.

Відтоді їхнє спільне життя пішло своїм плином. Люба лікувала людей у лікарні, а Микита робив селянські меблі. У вільні години й по неділях він працював у дворі і вдома, хоч Люба його й не просила про це, — вона сама тепер точно не знала, чий це дім. Раніше він належав її матері, потім його зробили власністю держави, та держава забула про дім — ніхто ні разу не приходив поцікавитися, чи цілий ще дім, і не брав грошей за квартиру. Микиті це все було байдуже. Він роздобув через батькових знайомих зеленої фар-

би-мідянки і, як тільки встановилася весняна погода, заново пофарбував дах і віконниці. Так само старанно він поступово полагодив старий сарай у дворі, поправив ворота й паркан і збирався копати новий погріб, бо старий завалився.

Річка Потудань уже скресла. Микита двічі ходив на її берег, дивився, як тече вода, й вирішив не вмирати, поки Люба ще терпить його, а коли перестане терпіти, тоді він устигне померти — річка не скоро замерзне. Дворові господарські роботи Микита робив звичайно повільно, щоб не сидіти в кімнаті й не набридати даремно Любі. А все поробивши, він нагрібав собі в поділ сорочки глини з старого погребка і йшов з нею в хату. Там сідав на підлогу й ліпив із глини фігурки людей і різні предмети, — що не мали подоби й призначення, — просто мертві вимисли у вигляді гори, з якої виросла голова тварини чи кореневища дерева, причому корінь був наче й звичайний, але такий заплутаний, непрохідний, уп'ятий одним своїм відростком в другий, гризучий і мордуючий сам себе, що від довгого споглядання цього кореня хотілося спати. Микита несамохіть, блаженно усміхався під час своєї глиняної роботи, а Люба сиділа тут-таки поруч з ним, на підлозі, лагодила білизну, мугикала почуті колись пісеньки і час від часу пестила Микиту однією рукою, — то гладила його по голові, то лоскотала під пахвою. Микита жив у ці години із стиснутим покірним серцем і не знав, чи треба йому іще щось вище й могутніше, чи життя насправді невелике, — таке, яке вже є в нього тепер. А Люба дивилась на нього втомленими очима, сповненими терплячої доброти, наче добро й щастя стали для неї важкою працею. Тоді Микита м'яв свої іграшки, перетворював їх знову на глину й питав у дружини, чи не треба запалити грубку, щоб зігріти воду для чаю, чи піти кудись у справах.

— Не треба, — посміхалася Люба. — Я сама все зроблю...

І Микита розумів, що життя велике і, можливо, йому не під силу, що воно не все зосереджене в його трепетному серці — воно ще цікавіше, сильніше й дорожче в іншій, недоступній йому людині. Він узяв відро й пішов по воду до міського колодязя, де вода була чистіша, ніж у вуличних басейнах. Микита нічим, ніякою роботою не міг втишити своє горе й боявся, як у дитинстві, наближення ночі. Набравши води, Микита зайшов з повним відром до батька й посидів у нього в гостях.

— Що, весілля так і не відгуляли? — спитав батько. — Потай, по-радянському управилися?

— Відгуляємо ще, — пообіцяв син. — Давай з тобою зробимо маленький стіл із стільцем і ліжко-гойдалку, — ти

побалакай завтра з майстром, щоб дали матеріал... Бо в нас діти, певно, підуть!

— Ну що ж, можна,— погодився батько.— Таж діти у вас скоро не повинні бути: не час ще...

Через тиждень Микита поробив для себе всі потрібні дитячі меблі; він залишався кожного вечора наднормово й старанно працював. А батько начисто обробив кожну річ і пофарбував її.

Люба поставила дитячі речі в окремий куточок, прикрасила столик майбутньої дитини двома горщиками квітів і повісила на спинку стільця новий вишиваний рушник. На знак подяки за вірність їй і її невідомим дітям Люба обняла Микиту, вона поцілувала його в шию, припала до грудей і довго зігрівалася біля коханого чоловіка, знаючи, що більше нічого зробити не можна. А Микита, опустивши руки, ховаючи своє серце, мовчки стояв перед нею, бо не хотів здаватися сильним, будучи безпорадним.

Тої ночі Микита виспався рано, прокинувшись трохи за північ. Він довго лежав у тиші й слухав дзвін дзигарів у місті — пів на першу, година, пів на другу: тричі по одному удару. На небі, за вікном, почалося якесь неясне мерехтіння — ще не світанок, а тільки ворушіння темряви, повільне оголення порожнього простору, і всі речі в кімнаті і нові дитячі меблі теж зробилися помітні, та після прожитої темної ночі вони здавалися жалюгідними й стомленими, наче кличучи до себе на поміч. Люба поворушилася під ковдрою й зітхнула; може, вона теж не спала. Про всяк випадок Микита завмер під ковдрою й почав наслухати. Проте Люба більше не ворушилася, вона знову дихала рівно, і Микиті подобалося, що Люба лежить біля нього жива, вкрай потрібна для його душі, і не розуміє уві сні, що він, її чоловік, існує. Аби лиш вона була ціла й щаслива, а Микиті досить для життя самого тільки усвідомлення, що вона є. Він задрімав, спокійний, втішаючись сном близької любові людини, й знову розплющив очі.

Люба обережно, майже нечутно плакала. Вона вкрилася з головою і там мучилася сама, придушуючи своє горе, щоб воно вмерло безгучно. Микита обернувся лицем до Люби й побачив, як вона, жалібно згорнувшись під ковдрою, часто дихала й стримувалася. Микита мовчав. Не всяке горе можна розрадити; є горе, яке кінчається лиш після виснаження серця, в довгому забутті або серед щоденних житейських турбот.

На світанку Люба затихла. Микита зачекав якийсь час, потім трохи підняв краєчок ковдри й подивився в лице дру-

жини. Вона спокійно спала, тепла, сумирна, з висхлими слізьми...

Микита встав, безшумно вдягнувся й вийшов надвір. Слабкий ранок починався в світі, перехожий жебрак ішов з повною торбою посеред вулиці. Микита рушив слідом за цим чоловіком, щоб мати сенс іти кудись. Жебрак вийшов за місто й попрямував битим шляхом до слободи Кантемирівки, де споконвіку були великі базари й жив заможний люд; щоправда, там убогій людині подавали завжди мало. Годуватися якраз випадало по далеких, бідняцьких селах, та зате в Кантемирівці було весело, цікаво, можна пожити на базарі самим спостереженням безлічі людей, щоб розважилася на часинку душа.

До Кантемирівки старець і Микита прийшли опівдні. На околиці міста убогий чоловік сів у рівчаку, відкрив торбу й разом із Микитою почав звідти пригощатися, а в місті вони розійшлися в різні боки, бо у жебрака були свої плани, у Микити ж їх не було. Микита прийшов на базар, сів у затінку за торговим зачиненим рундуком і перестав думати про Любу, про турботи життя і про самого себе.

Базарний сторож жив на базарі вже двадцять п'ять років і всі роки масно їв зі своєю гладкою, бездітною старою. Йому завжди купці давали м'ясні, некондиційні залишки й відходи, відпускали за собівартістю матеріал на пошиття, а також речі для господарства, як-от нитки, мило тощо. Він уже й сам здавна помаленьку торгував порожньою, бракованою тарою і складав гроші. За посадою йому належало вимітати сміття з усього базару, змивати кров із торгових полиць у м'ясному ряду, прибирати публічне відхоже місце, а ночами стерегти торгові навіси та приміщення. Та він тільки походжав уночі по базару в теплому кожусі, а чорну роботу доручав босякам і злидарям, які ночували на базарі; його жінка майже завжди виливала рештки вчорашнього капусняку в помийну яму, отже, сторож завжди міг годувати якусь бідну людину за прибирання відхожого місця.

Жінка постійно наказувала йому — не братися за чорну роботу, адже в нього вже борода сива он яка відросла, — він тепер не сторож, а наглядач.

Останнім часом уже кілька ночей підряд сторож проганяв з базару якогось чоловіка. Коли сторож штовхав його, сонного, той підводився і йшов, нічого не відповідаючи, а потім знов лежав чи сидів десь за віддаленим рундуком. Якось сторож цілу ніч полював за цим безпритульним чоловіком, у ньому навіть кров заграла від жадоби замучити, перемог-

ти чужу, стомлену істоту... Разів зо два сторож кидав у нього палицею і влучав у голову, та волоцюга на світанні все ж сховався від нього,— мабуть, зовсім пішов з базарного майдану. А вранці сторож знову знайшов його — він спав на кришці помийної ями за відхожим місцем, просто зверху. Сторож покликав його, той розплющив очі, але нічого не відповів, глянув і знову байдуже задрімав. Сторож подумав, що це — німий чоловік. Він тицьнув наконечником ціпка сонного в живіт і показав рукою, щоб той ішов за ним.

У своїй казенній охайній квартирі — з кухні й кімнати — сторож дав німому посьорбати з горщика холодного капуста з вишкварками, а після їжі велів узяти в сінях мітлу, лопату, скребачку, відро з вапном і чисто прибрати відхоже місце. Німий блимав на сторожа туманними очима: певно, він був і глухий ще... Але ні, навряд,— німий забрав у сіннях увесь потрібний інструмент і матеріал, як сказав йому сторож, виходить — він чує.

Микита акуратно зробив роботу, і сторож прийшов потім перевірити, як воно вийшло; для початку вийшло терпимо, тому сторож повів Микиту на конов'язь і довірив йому зібрати гній і вивезти його на тачці.

Вдома сторож-наглядач наказав своїй хазяйці, аби вона тепер не виплескувала в помийницю залишки від вечері й обіду, а зливала б їх в окремий черепок: нехай німий чоловік доїдає.

— Либонь, і спати його в світлиці покласти накажеш? — спитала хазяйка.

— Це ні до чого! — сказав хазяїн.— Ночуватиме він надворі: адже він не глухий, хай лежить і злодіїв наслухає, а почує — прибіжить мені скаже... Дай йому ряднину, він знайде собі місце й постелить.

На слобідському базарі Микита прожив довгий час. Відвикнувши спершу говорити, він і думати, згадувати й мучитися став менше. Лише зрідка йому лягав гніт на серце, та він терпів його без роздумів, і почуття горя в ньому поступово втомлювалося й минало. Він уже звик жити на базарі, а велелюдність народу, гомін голосів, щоденні події відвертали його від думок про самого себе і від своїх інтересів — їжі, відпочинку, бажання побачити батька. Працював Микита повсякчас; навіть уночі, коли Микита засинав на порожньому ящику серед безлюдного базару, до нього навідувався сторож-наглядач і наказував йому дрімати й наслухати, а не спати як убитий.

«Мало що буває,— казав сторож,— недавно он злодюжки дві дошки від ятки відірвали, пуд меду без хліба з'їли...»

А вдосвіта Микита вже працював, він поспішав прибрати базар, поки нема народу; вдень також їсти не можна було, то треба гній накладати з купи на комунальну підводу, то копати нову яму для помиїв і нечистот, то розбирати старі ящики, що їх сторож брав задарма в торгівців і продавав потім на село окремими дошками,— або іще знаходилася робота.

Серед літа Микиту забрали у в'язницю за підозрою в крадіжці москательних¹ товарів із базарного філіалу сільпо, але слідство виправдало його, бо німий, вкрай виснажений чоловік був зовсім байдужий до обвинувачення. Слідчий не виявив у характері Микити і в його скромній роботі на базарі помічником сторожа ніяких ознак жадоби до життя й потягу жити собі на втіху,— він навіть у в'язниці не з'їдав увесь харч. Слідчий зрозумів, що ця людина не знає вартості особистих і громадянських речей, а в обставинах проти нього не було прямих доказів. «Нема чого бруднити в'язницю такою людиною!» — вирішив слідчий.

Микита просидів у в'язниці всього п'ять діб, а звідти знову прийшов на базар. Сторож-наглядач утомився без нього працювати, тому зрадів, коли німий знову з'явився біля базарних рундуків. Старий покликав його в квартиру і дав поїсти свіжого гарячого капусняку, порушивши цим лад і бережливість у своєму господарстві. «Один раз поїсть — не розорить! — заспокоїв себе старий сторож-хазяїн.— А далі знову на вчорашні холодні харчі перейде, коли щось залишиться!»

— Іди сміття згреби в бакалійному ряду,— звелів сторож Микиті, коли той з'їв хазяйський капусняк.

Микита пішов на звичну роботу. Він тепер слабо відчував самого себе й думав небагато, коли щось ненароком виринало в його думках. До осені, мабуть, він зовсім забуде, що він таке, і, бачачи навколо дію світу, не буде більше мати про нього уявлення; нехай усім людям здається, що цей чоловік живе собі на світі, а насправді він тільки перебуватиме тут й існуватиме в непам'яті, в бідності розуму, нечутливості, як у домашньому теплі, як в укритті від смертного горя...

Незабаром після в'язниці, вже під кінець літа,— коли ночі зробилися довшими, Микита, як було заведено, хотів увечері замкнути двері у відхоже місце, та звідти почувся голос:

— Підожди, хлопче, замикати!.. Чи й звідси добро крадуть?

¹ Клей, фарба, лак.

Микита почекав чоловіка. З приміщення вийшов батько з порожнім мішком під пахвою.

— Здрастуй, Микито! — сказав батько й раптом жалібно заплакав, соромлячись сліз і не втираючи їх нічим, наче їх немає.— Ми думали, ти покійник давно... Виходить, ти цілий?

Микита обійняв схудлого, зніченого батька,— в ньому заземіло зараз серце, що відвикло від почуттів.

Потім вони пішли на порожній базар і притулилися в проході поміж двома рундуками.

— А я по крупу сюди прийшов, тут вона дешевша,— пояснив батько.— Та ось, бачиш, запізнився, базар уже розійшовся... Ну, тепер переночую, а взавтра куплю й поїду... А ти тут що?

Микита хотів був відповісти батькові, та в нього зсохлося горло, і він забув, як треба говорити. Тоді він розкашлявся й прошепотів:

— Я нічого. А Люба жива?

— У річці втопилася,— сказав батько.— Та її рибалки зразу ж побачили й витягли, якось відволали,— вона і в лікарні лежала: оклигала.

— А тепер жива? — тихо спитав Микита.

— Та поки ще не вмерла,— проказав батько.— У неї кров горлом часто йде: мабуть, коли тонула, то застудилася. Вона час поганий вибрала, тут якось погода зіпсувалася, вода була холодна...

Батько дістав з кишені хліб, дав половину синові, і вони пожували трохи на вечерю.

Микита мовчав, а батько постелив на землю мішок і зібрався лягати.

— А в тебе є місце? — спитав батько.— А то лягай на мішок, а я буду на землі, я не застуджуся, я старий...

— А через що Люба топилася? — прошепотів Микита.

— У тебе горло болить, чи що? — спитав батько.— Минеться!.. За тобою вона дуже побивалася й тужила, ось через що... Цілий місяць по річці Потудані, берегом, вперед-назад за сто верст ходила. Думала, ти втопився й сплинеш, а вона хотіла тебе побачити. А ти, виявляється, ось тут живеш. Це погано...

Микита думав про Любу, і знову його серце повнилося горем і силою.

— Ти ночуй, батьку, сам,— сказав Микита.— Я піду на Любу подивлюсь.

— Іди,— погодився батько.— Зараз іти добре, не жарко. А я взавтра прийду, тоді поговоримо...

Вийшовши із слободи, Микита побіг безлюдним повітовим битим шляхом. Стомившись, він на якийсь час перейшов на крок, потім знову біг у вільному легкому повітрі по темних полях.

Пізно́ї ночі Микита постукав у вікно до Люби й поторгав віконниці, які він пофарбував колись зеленою фарбою,— зараз віконниці здавалися синіми від темної ночі. Він припав обличчям до шибки. Від білого простирадла, що спустилося з ліжка, по кімнаті розсіювалося слабеньке світло, і Микита побачив дитячі меблі, зроблені ним із батьком,— вони були цілі. Тоді Микита сильно постукав по віконній рамі. Але Люба знову не відповіла, вона не підійшла до вікна, щоб упізнати його.

Микита переліз через хвіртку, зайшов у сіни, затим до кімнати,— двері були не замкнені: той, хто тут мешкав, не думав про збереження майна від злодіїв.

На ліжку під ковдрою лежала Люба, вкрившись з головою.

— Любо! — тихо покликав її Микита.

— Що? — спитала Люба з-під ковдри.

Вона не спала. Може, вона лежала сама в страху й хворобі або вважала стукіт у вікно і Микитин голос сном.

Микита сів з краєчку на ліжку.

— Любо, це я прийшов! — сказав Микита.

Люба відкинула ковдру з свого обличчя.

— Іди мерщій до мене! — попрохала вона своїм колишнім, ніжним голосом й простягла руки до Микити.

Люба боялася, що все це зараз-таки зникне; вона схопила Микиту за руки й потягла його до себе.

Микита обійняв Любу з тією силою, яка прагне вмістити іншу, кохану людину всередину своєї нужденної душі; та скоро він опам'ятався, і йому стало соромно.

— Тобі не боляче? — спитав Микита.

— Ні! Я не відчуваю,— відповіла Люба.

Він захотів її всю, щоб вона втішилася, і жорстока, жалісна сила прийшла до нього. Проте Микита не пізнав від свого близького кохання з Любою більш високої радості, ніж знав її звичайно,— він відчув лиш, що серце його тепер панує в усьому його тілі й ділиться своєю кров'ю з бідною, але необхідною насолодою.

Люба попрохала Микиту,— може, він запалить грубку, адже надворі ще довго буде темно. Нехай вогонь світить у кімнаті, все одно спати вона більше не хоче, вона буде чекати світанку й дивитися на Микиту.

Та в снігах більше не виявилось дров. Тому Микита віді-

рвав у дворі від сарая дві дошки, поколов їх на частини й на тріски й розпалив залізну грубку. Коли вогонь добре зайнявся, Микита відчинив пічні дверцята, щоб світло виходило назовні. Люба зійшла з ліжка й сіла на підлозі проти Микити, де було світло.

— Тобі нічого тепер, не жалко зі мною жити? — спитала вона.

— Ні, мені нічого,— відповів Микита.— Я вже звик бути щасливим з тобою.

— Розпали грубку дужче, бо я змерзла,— попрохала Люба.

Вона була зараз у самій заношеній, нічній сорочці і її худле тіло змерзло в прохолодній сутіні пізнього часу.

Світло Невістки

У глибині нашої пам'яті зберігаються і сновидіння, й дійсність; і через якийсь час уже неможливо відрізнити, що було колись насправді, а що наснилося,— особливо якщо промайнули довгі роки і спогад сягає в дитинство, в далеке світло раннього життя. В цій пам'яті дитинства давно минулий світ існує незмінно й безсмертно... Росло дерево десь на галявині в межах батьківщини, освітлене червневим полудневим сонцем; світло неба лежало на траві, і від мерехтіння марева тінь від листя на дереві нечутно тріпотіла по трав'яній сяючій землі, ніби видно було, як дихає сонячне світло.

Млосно й нудно сидіти десятирічному хлопчикові Якимові під тим деревом, та в його серці саме по собі жило тихе, щасливе почуття, що жилося теплом землі, світлом сонця, синім небом над далекими полями і уявленням усього цього видимого, ще незвичного світу всередині власної дитячої душі, як коли б і трава росла, і світло світило, і вітер ворушився не зовні, а в глибині Якимового тіла,— і йому цікаво було бути ними і уявляти, що думають і чого хочуть вітер, сонце і трава. В дитинстві увесь світ належить дитині, і Яким усе, що бачив, перетворював у власне переживання, думаючи про себе, як про дерево, про мурашку, про вітер, щоб угадати, навіщо вони живуть і чому їм добре. Мати веліла

йому йти з двору, гуляти й не приходити до обіду, а ще краще — до вечері, щоб Яким не просив дочасно їсти. Яким образився на матір:

— Я зовсім до вас більш не прийду, живіть самі, або повернуся на старості років, коли ви всі повмираєте, а я один буду.

У Якимової матері було багато дітей, крім нього, вона стомилася від злиднів і голодних років і сказала синові:

— Ото вже скривдиш! Ото вже заплачемо! Та йди собі, куди хочеш, вік би тебе не бачити!

І Яким пішов з дому; він ходив навколо свого двору просторими полями, чагарниками, схилом великого яру, порослого березовим гаєм, і раз у раз знаходив таємні, задумливі місця, де він ніколи не був. Захоплений своєю цікавістю і спостереженням, тихо, мов дрімаючи, ішов у природі маленький Яким. І він вийшов на далеке поле, що лежало над річкою Стара Сосна. Було літнє свято, люди ходили в танку полем біля узлісся; вони зривали віття з листям, збирали квіти на межах коло половіючих хлібів і сплітали вінки. Вони співали пісень, тримали одне одного за руки, і чужа мати, що пахла квітками, обновками й теплим лицем — не так, як пахла Якімова мати,— чужа жінка взяла до себе Якіма на руки, почала його цілувати, гратися з ним і сміятися, а потім нагодувала його білими пампушками. Тут гуляло чуже село: у Якимовому селі пшениці не сіяли й білого хліба не пекли, у них їли чорний хліб, картоплю й цибулю. До заходу сонця пробув Яким серед чужих людей, дивлячись у їхні незнайомі, лагідні обличчя, слухаючи гру на гармошці й забувши про свою домівку. Він сидів на кручі понад річкою. За річкою, на другому березі, лежали луки, і Якимові було видно, як там удалині на землі й на небі кінчався день — світло ховалося в туман, у синій вечір, у велику й страшну ніч, де вже виблискують зірніці над високими травами, що схилилися в сонній росі.

Зробилося пізно, і Якимові давно час був іти додому, та йому не хотілося, він надумав зовсім залишитися тут, де опинився. І одна велика, весела й боса тітка з чужого села взяла Якіма за руку й повела його звідси, щоб малий ішов спати додому. Тітка вивела Якіма на дорогу між селами й залишила його там, далі він сам знайде шлях до свого села. Яким і без тітки знав, що звідси починається земля його села, але додому не пішов. «Не час іще»,— сказав він сам собі; він не любив іти звідти, де йому подобалось, і озирнувся назад, на тітку. Чужа тітка бігла великими ногами назад до своїх по вогкій вечірній траві. «Гладка, сита,— по-

думав про цю тітку Яким.— Харчі їдять... Не піду я додому, що я, батька з матір'ю не бачив: побачу. Повернуся назад до чужих, вони по своїх домівках підуть, і я з ними, вони мене приймуть у гості, а я в них наймся білих пампушок і млинців: черево стане, мов барабан, одразу виросту, великий буду, піду в далекий край... Ні, трохи зачекаю, нехай вони мене спершу забудуть, а я позад них піду. Бо ця тітка гладка згадає мене й прожене: ти знову, скаже, тут, іди геть звідси, гуляю! Зачекаю... А таки піду до них у гості, попрошуся днів на п'ять чи на чотири. Нехай вдома більше хліба залишиться, тоді мати з батьком наїдяться краще, і брати з сестрами. Паньці й Дуньці, Сеньці й Фільці моя частка перепеде, і ніхто в нашій хаті не лятиметься й не казатиме поганих слів».

Яким сів під дозріваюче споловіле жито й обережно торкнув рукою колос. Потім нахилив цей колос і роздивився його: в колосі наливалось вологе, ніжне зерно хліба; Яким вирішив, що воно таким і має бути, бо дощі йдуть часті, роси теж нічого, тільки хліб усе одно випікається в печі чорний та кислий, несхожий на світле жито.

У полях і на небі потемнішало, запахло вогкою сонною землею й квітками, що посихляли свої високі голови донизу, на плечі сусідньої трави. Яким подивився на жито — його колоски дримали, значить, хліб теж хотів спати, і Яким, подумавши, приліг головою на грудку зораної землі, щоб подримати разом із травою й житом.

Засвітилися зірки на небі. «А вони прокинулись і дивляться! — побачив зірки Яким.— Я теж не спатиму, а дивитимуся, бо дядьки й жінки повернуться додому у своє чуже село, посідають вечеряти й поїдять усю їжу, а я так залишуся, а в них, одразу видно, харчі добрі — люди в них білі, ситі, голосисті... Нагулялися тепер, прийдуть і поїдять геть чисто все. Піду і я за ними, бо інакше не встигну!»

Яким вийшов на нічну галявину над річкою. Там було вже порожньо, люди пішли на нічліг, лише вдалині на тому березі річки світилися чотири вогники в хатках таємничого чужого села. Яким пішов росою туди, боячись запізнитися на вечерю.

У курені біля дерев'яного мосту жив старезний дід; він сидів у цей час біля маленького багаття і грів собі на вечерю куліш на палаючих трісках чи суп з картоплею й цибулею — щось таке. Яким спитав у старого:

— Дідусю, чи ти не бачив — народ тут проходив на своє село, дядьки й жінки, чи нема їх іще? Вони отамечки пісень співали, нічого не робили.

Старий чоловік сидів, схилившись над їжею в казанку, він не глянув на хлопчика й не відповів йому: мабуть, йому набридло вже й примічати, що діється круг нього, і говорити, й думати — нехай діється всюди що хоче, а його діло вже прожите. Удень цей старий постійно лагодив міст, а вночі стеріг його, та міст усе одно вмирав, бо дерево на мосту струхлявіло від старості, воно дихало, як порожнє, під Якимовими ногами.

Де тепер через цілий людський вік той дід? Можливо, живе й дихає ще десь: звик жити, а відвикнути забув. А міст, напевне, давно знесло повинню. Але що там є тепер — через п'ятдесят з гаком років? Хто живий ще з людей, які плели вінки на високому березі в часи Якимового дитинства, і що росте тепер на тій землі — звичайна трава чи ні, і які там стоять технічні споруди?..

Яким перейшов міст і, щоб менше боятися темряви, побіг мерщій через луг на вогник у вікні, що світився йому назустріч з чужого села.

Крайня хатка, у якій горіло світло, була невелика й поганенька з виду. Яким виліз на призьбу й зазирнув усередину хати — що там діється. У світлиці за столом, вкритим скатертиною, сиділа худа жінка і їла вечерю з миски. Яким подумав про жінку, що вона стара, та для нього всі люди тоді, хто трохи старший за нього чи вищий на зріст, були старими. Біля жінки стояли прихилені до столу дві милиці. «Вона, зачить, шкандиба! — вирішив Яким. — Сидить сама, вінки плести не ходить, їй не треба». Він тихо постукав у шибку. Кульгава жінка обернула своє обличчя до вікна, і Яким побачив незнайомі добрі очі, що спокійно дивилися на нього з глибини чужого серця, наче здаля. Жінка взялася за милиці й пішла, спираючись на них натрудженими руками, щоб відчинити двері й зустріти гостя.

Яким зайшов до хати й спитав кульгаву:

— Ти тут живеш?

— Тут, а де ж, — сказала жінка. — Сідай вечеряти зі мною.

— Насипай у миску й ложку давай, — погодився Яким.

Але жінка сіла знову на лавку й поставила, стуливши, свої милиці.

— Сам собі насип, — сказала вона. — У печі горщик з молочною локшиною стоїть... Ти бачиш, я кульгава. Бери мою миску й ложку, я наїлася. Хліба собі вріж. З сіяного борошна візьми, чорний я увесь поїла.

Яким узявся самостійно поратися по хазяйству, а жінка мовчки стежила за хлопчиком з тим сумовитим терплячим

смирненням, яке було схоже на скромне, але непорушне щастя.

— А сонце, бач, допіру зайшло,— сказала хазяйка й спитала в Якіма: — А ти чий будеш? Куди йдеш такої темної пори?

— На шахту йду,— відповів Яким; він іще не думав, куди йому йти, та зараз вирішив рушити туди; у нього дядько працював шахтарем біля Криндачівки, він листа надіслав звідтіля, давно вже, й писав, що шахтарі живуть ситно; Якимів батько читав листа вголос, по літерах.

— Втомишся,— промовила кульгава.— І за тобою батько з матір'ю скучатимуть.

— Батько з матір'ю звикнуть, а потім забудуть,— говорив Яким, запахаючись молочною локшиною з великої миски.— Я їм заробітки надсилатиму, коли грошей зберу.

— А ти ж звідки родом? — питала жінка, і обличчя її пожвавівало цікавістю до чужого життя, забутого в хворобі й самотині.

— Я нетутешній,— розповідав Яким.— Я сам з Меловатки.

— З Меловатки? — здивувалася кульгава жінка.— То від нас туди верстви півтори буде чи й того менше... Який же ти нетутешній?

— Я недалекокий,— погоджувався Яким.— А ти на що хвора, на ноги?

— Якби ж то тільки на ноги,— промовила жінка,— я на все хвора: слабість... Доїдай усю локшину, не лишай нічого — нема кому їсти.

— Я всю,— сказав Яким.— А хто тебе годує?

— Сини в мене. Вони окремо живуть, через невісток, а самі добрі й годують мене добре, жалітися гріх,— відповіла хазяйка хати.— Та мені помирати вже пора.

— Живи, чого тобі,— сказав Яким.— Харчі є, в хаті спокій. У нас гірше.

— Ні для чого жити... Я стара, хвора, ходити не можу, побути зі мною нікому, у всіх своя нужда, чужа душа... Попоїв, хлопче? Час уже лягати, я лампу гаситиму...

Якимові хазяйка сказала дістати зі скрині чисту мату й лягати на долівці, а потім дмухнула на лампу, з зусиллям і боєм залізла на ліжку й затихла на ніч.

І Яким прижився в чужій хаті. Він помагав кульгавій хазяйці прибирати світлицю, ходив по воду й приносив солому та хмиз, щоб палити піч. Хворій жінці було зручніше й веселіше жити з Якимом, і вона його не проганяла від се-

бе, тільки казала, що батько з матір'ю скучають за Якимом і йому слід би навідатися додому. Та Яким не хотів.

— Додому встигну,— відповідав він,— у нас земля малодушна — суглинок, пісок, вално, з неї не наїсися. А минулого літа дощів було мало, ні вологи, ні роси, чим там годуватися! Нехай мою пайку рідні з'їдять — у нас шестеро душ, я сьомий, роти великі, а я у тебе буду, тобі ж нудно, ти кульгава, сидиш сама в хаті, а тепер я з тобою — тобі краще.

Кульгава жінка погоджувалася з хлопчиком, що з ним їй жити краще, й побалакати є з ким, і подивитися є на кого.

— З тобою моє серце відвертається від думок, і години скоріше минають,— казала хазяйка.— Але ж ти на шахти незабаром підеш...

— Погостюю в тебе ще,— обіцяв Яким.

Та через два чи три дні життя у кульгавої хазяйки Яким захотів піти від неї кудись у більш далекий край, а спершу навідатися додому — чи живі там батько з матір'ю і брати з сестрами, бо буває, що люди вмирають враз, і серце Якимове защеміло від цієї думки. Та йому треба терпіти життя в чужому краю, щоб удома більше залишалось харчів. На четвертий день кульгава жінка послала Якіма прополоти картоплю на городі, який був за порожньою клунею. Яким пішов на город, і хазяйка вийшла туди слідом за ним. Яким заходився виполювати непотрібну траву, що дарма їла землю, а кульгава стояла віддалік, спершися на свої милиці, й дивилася на хлопчика, щоб не нудитися самій у хаті.

Кульгава жінка, уся зігнувшись, безсило висіла на своїх милицях, і Яким помітив тепер, що в неї був невеликий горб, нажитий чи природний. «На горбоконику схожа! — подумав Яким, пригадавши казку, яку читала йому сестра Панька.— Я працюю, а вона стоїть, нічого не може. Даремно живе. Та ні — їй також треба жити, якщо вона народилася. Якби не треба, вона б не народжувалась. Кому не треба жити, того нема».

З нічного боку віяв холодний рвучкий вітер, літо змінювалося й заздалегідь нагадувало про осінь; знову доведеться сидіти в зачинених хатах, гратися й сваритися з малолітніми братами й сестрами, чекати, коли буде обід, коли вечір, й намагатися виловити із спільної миски якийсь більший шматок, хоч картоплину, й дістати за це від батька ложкою по лобі... «Ні, я додому не вернуся, піду в далекі краї, поки тепло»,— обмірковував свою долю Яким на чужому картопляному городі.

— Іди, бабусю, додому! — сказав він хазяйці хати. — Вітер холодний, застудишся, потім помреш.

— Нічого, любий, — відповіла кульгава жінка. — Я хоч обвітрюся та подихаю.

— Обвітриться вона! — хрипко гнівався Яким. — Ти ж немічна, вся така хвора, йди до хати, кажуть тобі! — виказував Яким, згадуючи свого сердитого батька. — Бач, шкандиба яка, вік би тебе не бачити!

Кульгава боязко й сумно дивилася на свого гостя, потім мовчки пішла в хату, тягнучи за собою покалічені ноги.

— Горщик із кашею далі в пічку засунь, бо вичахне до обіду, — сказав Яким услід хазяйці.

— Чого кричиш, сама знаю, — відповіла йому здаля кульгава жінка. — З салом їстимеш чи з олією?

— З салом, — забажав Яким.

До обіду він устиг прополоти город, потім вийшов за ворота, подивився в свою рідну сторону і пішов до хати обідати.

Вранці хазяйка не встала з ліжка, вона заслабла.

— Застудилася, — казав їй Яким. — Нащо ти на вітрі стояла? Тепер знатимеш!

— Мені давно вже нездужалося, — відповіла хвора. — Зверху піт виходить, а всередині я сохну вся. І до тебе я лежала, а ти ось як прийшов у гості, мені наче полегшало, я передихнула, є на кого подивитися, а тепер ось ізнову. Це я не од вітру, я давно тану сама по собі... Коли засну, відчуваю, що пливу я по водах кудись і вода мене висмоктує, прокинуся, й ваги в мені мало, я легка, наче й немає мене...

— А де твої сини живуть, давай я піду за ними, сюди їх покличу, — сказав Яким.

Жінка подумала й не веліла Якимові ходити.

— Поки що не треба... Та вони вже й звикли, що я недужа. Старшого нема — він на тиждень у місто поїхав, а другий був недавно, він крупи приніс і пляшку гасу, тепер його довго жінка не пустить; може, й зайде колись потай од неї...

На ніч Яким постелив собі на підлозі, біля самого ліжка хворої хазяйки, щоб почути, коли їй погано буде, й одразу прокинутися на допомогу.

Зробилося тихо й темно в усьому селі. У вікно було видно дві зірки, що ледь світилися від своєї слабості, і час од часу вони пригасали зовсім, а потім знову світилися, неясно, наче уві сні. В далеких полях зрідка покрикували пізні перепелиці — один голос запитував, а другий відповідав. І знову було мовчання, і через прочинені в сні двері прохолодно пахло з двору свіжою травою, мокрою від роси.

— Спати пора! — сказав Яким і повернувся на правий бік.

— Спи,— відповіла йому хвора хазяйка з ліжка.— Я одну милицю тут поставлю, біля твоєї голови. Коли буду холонути, постукаю нею об підлогу, ти прокинешся й попрощаєшся зі мною. А тепер спи.

— Гаразд,— промовив Яким і заснув.

Він прокинувся в страшній п'їтьмі, навіть дві бліді зірки зникли на небі за вікном, там тепер нічого не було — порожня п'їтьма, і перепілки замовкли в далекому житі. Якимові знову схотілося спати, та він боявся тепер заплющити очі, щоб хтось не підповз до нього непомітно в темряві чи не показався знадвору у вікно.

— Якиме,— тихо сказала хвора жінка.— Це я тобі милицею стукала. Устань до мене, засвіти вогонь. Мені недобре, я клякну вся.

Почувши голос хазяйки хати, Яким перестав боятися нічної темряви; він потягнувся в теплі сну, заплющив очі і, сердячись, що не може тут-таки встати, вирішив лиш подрімати трішки й зразу ж піднятися: кульгава стара не встигне залякнутися, вона звикла хворіти, сама казала. Намагаючись згадати, що треба прокинутися, Яким рукою вперся в підстилку і, забувшись, поклав голову назад на подушку.

Та крізь сон Яким почув стукіт, що чимраз наближався — наче здаля, ледь чутно, хтось ішов до нього чи просився в його серце, а він не міг підвестися назустріч йому й відповісти.

Милиця стукотіла по підлозі коло Якимового вуха, хвора жінка пошепки кликала хлопчика, але Яким бурмотів у дитячому сні й не міг пробудитися. Жінка застукотіла милицею дужче. Яким розплющив очі й згадав хвору. Милиця перестала стукотіти, вона спокійно стояла нижнім кінцем біля самої Якимової голови. Тепер було тихо; Яким прислухався — хазяйка рідко й важко дихала, але більше не кликала його. «Заснула,— вирішив Яким,— нехай спить, на ранок їй полегшає». Він обережно взяв милицю й сховав її під ліжку, щоб кульгавій хазяйці не було чим стукотіти і щоб вона спала, і Яким знову заснув.

У жінки, що лежала на ліжку, завмирало серце від давньої немочі; вона намагалася глибше дихати й заснути скоріш, та руки в неї хололи і втрачали силу, вона боялася, що не підніме ними милиці, не встигне розбудити Якіма й помре одна, ні з ким не попрощавшись. І вона знову покликáла Якіма ледь шепочучим ротом, а потім простягла руку, щоб постукати милицею, та милиці не було. «Вона впала на підлогу,— подумала хвора,— нахилитися по неї я зараз не

можу, мені й поворухитися несила; я зачекаю вмирати до ранку, буду дихати й проживу, поки прокинеться Яким, нема чим його розбудити».

Вона прожила до ранку. Яким виспався й прокинувся.

— Ти жива? — спитав він хазяйку.

— Жива ще, — відповіла жінка з ліжка. — Мені наче полегшало, і на сон хилить, я цілу ніч не спала... Вкрий мені ноги тепліше, дістань мою подушку із скрині. Обід сам собі звари, — крупа в діжці у сінях стоїть, сала собі вріж...

— Зварю, — погодився Яким. — Знову житимеш, як виспишся?

— Як відпочину, то й знову поживу, — пообіцяла хвора хазяйка.

— Живи, — сказав Яким. — А я пообідаю й далі піду — на шахти.

— Иди, — тихо промовила кульгава жінка. — З шахти назад повертатимешся, заходь знову до мене в гості.

Яким укрив ноги хазяйки тілогрійкою поверх ковдри, підбив їй подушку й відповів:

— Зайду... Я не скоро повернуся, а до тебе однаково прийду. Тоді я заробіток додому понесу й тобі гостинців куплю чи обновку якусь.

— Шаль мені купи, чи хоч хустку, щоб я не мерзла, — попрохала стара жінка.

— З вовни, — сказав Яким, — я знаю. У моєї матері була шаль, батько її продав і пшона купив.

Після обіду Яким узяв собі шмат хліба побільше й попрямував на битий шлях за село. Батько йому казав колись, що цим шляхом усі люди на шахту йдуть, і дядько пішов...

Повернувся Яким назад не скоро — через п'ятдесят п'ять років. З цих п'ятдесяти п'яти років відсутності кожного дня він хотів піти додому, та йому не можна було: то нужда й робота, то власні діти, то тюрма, то війна, то інший клопіт, — так і проминуло все життя — невеликий миттєвий час, як переконався Яким. Все своє життя він готувався до чогось найкращого й мучився, та не встиг слам'ятатися, як став старим. І тепер, на старості, він знову став самотнім і вільним, як був у дитинстві. Діти його повиростали й живуть самі по собі, а дружина померла.

І тоді старий Яким нішов додому. Де був битий шлях, звідки він вирушив на шахти, тепер проходила залізниця. Але Яким не поїхав залізницею, а ішов пішки узбіччям.

У знайомому місці він звернув з битого шляху на село, де жила кульгава жінка, що колись прихистила його, й одразу забулав, не впізнаючи нічого. Він зайшов у велике місто,

повне будинків і заможних людей. Яким пішов у напрямку річки, за неясним спогадом, щоб вийти на високу галявину і звідти дістатися до свого села; там він залишив свою першу стару сім'ю — батька з матір'ю, братів і сестер.

Річки не було. Він запитав у літнього перехожого, де ж річка. Той відповів, що річку давно пустили в трубу, а трубу закопали в глиб землі...

Старий пішов далі довгою вулицею, геть забудованою світло-жовтими, чепурними будинками. Вулиця й після перехрещення з річкою, схованою в трубі, ішла рівно, ніде не видно було тієї високої місцини, серед якої плели вінки в дитинстві Якіма.

Старий проминув усе місто й вийшов на гладенький асфальтовий тракт. Те місце, де стояло його рідне село, він не міг тепер знайти. Тільки руїни печі з батьківської хати, може, лежать десь під фундаментом незнайомого будинку. Яким повернувся назад у місто, звернув у бічну вулицю й зайшов по дорозі у сад на майдані. Там він сів біля фонтана й оговтався. Біля фонтана було прохолодно, тихо, пахло дорогими насадженими квітами. Нові ситі діти гралися в купці піску за фонтаном: їх стерегла молода жінка із замисленим обличчям, вдягнена в білу квітчасту сукню; вона ходила навколо дітей, зайнятих собою, читала книжку, а іноді щось казала дітям, мабуть, навчала їх.

Старий Яким підійшов до молодої задумливої жінки й спитав її, вважаючи, що, можливо, він помилився, заблукав і прийшов не на батьківщину, а в чуже місце.

— Чи ви не знаєте, що тут раніше розміщалося, коли міста не було?

— Знаю,— усміхнулася жінка йому у відповідь.— Тут були поля, ліси, солом'яні села, а в них жили сумні бідні люди.

— Вірно,— погодився старий Яким і одійшов від гарної молодої жінки.

Він згадав жито й дерева, що росли тут за його дитинства, осяйні літні дні, спекотне марево й тремтіння тіней від листя на траві. В природі і в світі все це було й зникло, але в ньому, в людині, нічого не забудеться, поки він живий. Дід, що варив собі вечерю біля дерев'яного сільського мосту, і жінка-шкандиба, котрій Яким не встиг принести в подарунок вовняну хустку, давно віджили на світі, але вони існують у почуттях та пам'яті старого Якіма як любі й безсмертні.

— Ану, йди лиш сюди! — сказав Яким дівчині в білій квітчастій сукні.

Дівчина мовчки й чемно підійшла.

— Ти чия? — спитав її старий. — Давно тут живеш чи зайшла?

— Я народилася тут, — відповіла дівчина. — Я дошкільниця, в дитячому садку працюю, я Надя Іванушкіна. А ви?

— Я з робітничого класу, народився тут, тільки давно вже, за давніх часів, коли тебе не було.

— Мене не було, — погодилася Надя Іванушкіна. — Я не-давно живу: дев'ятнадцять років.

— А я вже в ці роки дідом майже був: на шахтах давно працював, одружився й син у мене ріс, а хлопчаком у тюрмі відсидів — і не раз.

— А ваш син тут живе? — спитала Надя.

— Ні, не живе, — сказав Яким. — Я прийшов сам... Іди, гляди дітей.

Надя ще постояла біля Якіма, збентежена й зніяковіла, а тоді пішла до дітей.

Старому Якимові вона не сподобалась, тому він і підкликав її до себе, проте не став кривдити.

Колишні люди, покійники й старі, мушили жити сумними й бідними в злиденних житлах, щоб оця Надя Іванушкіна могла легко працювати, була гарною й замисленою, вдягтися в білу квітчасту сукню, жити в кам'яному будинку і їсти добрі харчі на обід і на вечерю. Колишні люди не жаліли себе — даремно народились, даремно померли. А ці — бач яке життя собі вигадали!

Старий Яким роздумався, загорював, зморився й заснув; схиливши голову на руки, він сидів на лаві, оточений пахучими квітами, овіяний прохолодою фонтана, в тиші саду, що розпустив все листя.

Коли смеркло, він прокинувся. Дітей біля фонтана не було, їх, мабуть, розвели по домівках. Але Надя Іванушкіна сиділа тепер сама віддалік од Якіма. Старий глянув на неї і знову заплющив очі.

Надя сама підійшла до сонного старого.

— Дідусю, — сказала вона, — ви до кого приїхали?

Яким розплющив очі на неї.

— До тебе в гості, — розгнівався він.

— То ходімо, — погодилася Надя Іванушкіна.

Старий підвівся: «Все одно, — подумав він, — піду подивлюсь».

Надя жила недалеко — в чистій, чепурній кімнаті. Вона посадила старого за стіл і насипала йому в тарілку супу з м'ясом.

— Іжте, — запросила вона. — Я вже обідала.

— Одружена? — спитав Яким.

— Ні ще. Сама живу,— сказала Надя.— Зараз я вам друге підігрую.

— Грій,— сказав Яким.— А де я спатиму, у тебе одне ліжко?

— На ньому ви й спатимете,— вирішила молода хазяйка.— А я на підлозі собі постелю. Я звична, я на будовах працювала, в гуртожитках і в бараках жила, всього надивилася.

Старий придивився до цієї дівчини.

— Ти бач! — промовив він.

Пообідавши, Яким одразу ліг у м'яке ліжко на нічліг. Стомлений і старий, він, проте, довго не міг заснути — звук до безсоння. Надя вже давно спала на вузькому килимі на підлозі, по-дитячому скоцюрбившись під простирадлом.

Серед ночі старому схотілося раптом пити.

— Хазяйко, дай пити! — голосно сказав Яким.

Надя зразу ж підвелася, сторожка, наче й не спала, пішла в самій сорочці на кухню й принесла звідти склянку води, а тоді знову лягла.

Напившись, старий заснув і уві сні почав плакати, немовби в ньому звільнилася смутна, змучена за довге життя душа. Він не бачив сновидінь і не відчував страждань, та йому ставало дедалі легше й легше, сон поглинав його глибше, він спочивав; Яким не знав, що він плаче.

На світанку старий прокинувся. У нього в головах сиділа Надя й витирала йому сльози своєю долонею.

— Заспокойтеся,— казала вона,— ви давно плачете.

— Не відчуваю,— сказав Яким.

— Ну, тепер прокиньтеся й заспокойтеся,— попрохала його молода хазяйка й поцілувала Якима в лоб.— Я розумію.

Старий пригорнув до себе Надю, стиснувши її голову руками.

— Колишні люди забуті, вони померли, а хати їхні погнили,— промовив Яким.— Але ти не гірша за них, ти повинна бути краща.

— Ми кращі,— довірливо сказала Надя.

— Я пам'ятаю їх, ти запам'ятай мене, а тебе запам'ятають, хто після тебе народиться, ті, невідомі, будуть ще кращі за тебе,— говорив старий Яким.— Так і житимуть один в одному, як один світ.

Надя слухала старого. Яким замовк. Йому тепер уже було звично жити тут — в чужому місті на місці рідного села. Перед ним була та сама знайома з дитинства вічна лю-

дина, тільки молодша за кульгаву стару жінку й щасливіша за неї.

— Я сніданок готуватиму,— сказала хазяйка.— Мені на роботу сьогодні йти.

— Готуй, чого ж нам чекати,— відповів Яким.

— Дідусю, а чого ви плакали вночі? — спитала Надя.

Старий нічого не відповів. Він не пам'ятав, що плакав. Надя замислилась.

— Ви жили, мабуть, погано. Пішли далеко і всіх забули, прийшли до нас — і нас не впізнали. А забуті без вас усі померли, а вночі вони прийшли до вас у серце. Та тепер їх нікого нема, не плачте, тепер ми самі живемо...

Старий Яким промовчав. Він збагнув, що життя в людях стало вищим, і трохи сторопів перед цією дівчиною Надею.

Так давно, в турмантній Точності...

I

Батьки її померли від тифу під час громадянської війни в одну ніч. Ользі тоді було чотирнадцять років, і вона залишилася сама, без родичів і без допомоги, в маленькому селищі при залізничній станції, де батько її працював складачем составів. Після того як сусіди й знайомі допомогли поховати батька й матір, дівчинка ще кілька днів жила в порожній, виморочній квартирі, що складалася з кухні та кімнати. Ольга вимила підлогу в кухні й кімнаті, прибралася й сіла на ослін, не знаючи, що їй далі робити і як тепер жити. Сусідка-бабуся принесла дівчинці кулешу в мисці, щоб сирота, худа і, як на свої літа, маленька на зріст, чого-небудь попоїла, і Ольга з'їла геть усе. А коли бабуся пішла, Оля заходилася прати білизну: материну сорочку й батькові підштанки — те, що від них залишилося з білизни і верхнього одягу. Увечері Ольга лягла спати на койку, де завжди спали батько з матір'ю, коли були живі й хворі. Вранці вона встала, вмилася, прибрала постіль, підмела кімнату й сказала: «Знову треба жити!» — так часто говорила її мати. Потім Ольга пішла в кухню й почала там поратися,

мовби вона, як небіжчиця мати, готувала обід; готувати не було чого, не було ніяких продуктів, та Ольга все ж таки поставила порожній горщик на черинь, узяла рогачі, сперлася на них і, зітхнувши, зажурилась біля печі, як це робила мати. Потім вона перетерла й поставила в шухляду столу весь посуд, глянула на годинник, підтягла гирю до циферблата й подумала: «Чи батько вчасно прийде з чергування, чи запізниться? Якщо буде формуватися маршрут, то запізниться»,— так звичайно думала Ольжина мати, називаючи свого чоловіка батьком. Тепер дівчинка-сирота теж думала й робила, як мати, і так їй легше було жити самій. Коли вона замість матері поралася по господарству, коли повторювала її слова, зітхала від нужди й тихо ниділа на кухні, дівчинка уявляла собі, що мати її ще жива в ній трохи, вона відчувала її разом із собою.

Увечері Ольга запалила лампу, в ній на дні був гас, налитий колись батьком, і поставила світло на підвіконня. Так робила і її мати, коли чекала батька в темну пору. Батько, наближаючись до будинку, ще здаля кашляв на вулиці й сякався, щоб дружина й дочка чули, що йде батько. Та тепер на вулиці завжди було тихо; люди розійшлися по сільських хлібних місцях або лежали в своїх оселях, кволі і хворі, а в деяких дворах зовсім повмирили. Ольга все ж дотемна чекала батька чи когось, хто б прийшов до неї, та ніхто не згадав про сироту — ні бабуса-сусідка, ні інші люди, бо в них були свій біль і свій клопіт. Тоді вона лягла в ліжку батьків і заснула сама.

Дівчинка пожила вдома ще два дні, переночувала, а потім пішла на станцію. Далеко, в губернському місті на Волзі, жила її тітка; вона приїздила два роки тому гостювати до матері і була в Ольжиній уяві багатою й доброю. Тітка була сестрою матері, вона навіть схожа була на неї з лиця, і дівчинка хотіла тепер якнайшвидше поїхати до неї, щоб бути коло тітки й не тужити за матір'ю. Хворіючи перед смертю, мати казала, що коли Ользі судилося жити, то нехай вона їде до тітки, щоб не лишатися самій на світі; материна сестра й нагодує сироту, і обшиє, і віддасть учитися. Тепер дочка згадала матір і послухалася її.

На вокзалі було безлюдно; війна з буржуями відійшла на південь. На залізничній колії проти вокзальної платформи стояв один невеликий старий паровоз і два порожні товарні вагони. З будки паровоза на дівчинку дивився помічник машиніста; він пам'ятав батька й матір її і знав, що вони померли, тому покликав сироту на машину. Дівчинка по трапові вилізла на паровоз; механік розв'язав червону

хустку з харчами і видобув звідти чотири печені картоплини; потім погрів їх на казані, посипав сіллю й дав Ользі дві картоплини, а дві з'їв сам. Ользі схотілося, щоб механік узяв її до себе додому, вона б жила в нього і звикла б до нього. Та паровозний механік нічого не сказав дівчинці доброго, він тільки погодував її і сховав назад свою порожню червону хустку. Він сам був багатодітний чоловік і не міг вирішити, чи зможе він прогудувати зайвий рот.

Ольга просиділа на паровозі аж до вечірніх сутінок, поки не під'їхав до вокзалу довгий поїзд з вагонами-теплушками, в яких були червоноармійці.

— Я тепер піду, мені до тітки треба їхати,— сказала Ольга механікові.— Мені мати веліла, коли ще жива була.

— Як треба, то їдь,— сказав їй механік.

Ольга злізла з паровоза й попрямувала до червоноармійського поїзда. Усі вагони були розчинені навстіж, і майже всі червоноармійці повиходили звідти; деякі з них ходили по вокзальній платформі і роздивлялися навколо — на водогінну вежу, будинки біля станції, звичайні лани. Четверо червоноармійців несли суп у цинкових відрах зі станційної кухні; Ольга близько підійшла до тих відер із супом і зазирнула в них: звідти пахло смачним м'ясом і кропом, але це було для червоноармійців, бо вони їхали на війну і їм треба бути дужими, а Ользі їсти цей суп не належало.

Біля одного вагона стояв замислений червоноармієць; він не квапився їти обідати й відпочивав від дороги й від війни.

— Дядечку, можна, я теж з вами поїду? — попросилася Ольга.— Мене рідна тітка чекає...

— А вона де проживає? — спитав червоноармієць.— Далеко?

Ольга назвала місто, і червоноармієць погодився, що це далеко, пішки не дійдеш, а з поїздом завтра на ранок, певне, встигнеш туди.

У цей час до вагона підійшли двоє червоноармійців з відром супу, а за ними ще кілька червоноармійців несли в руках хліб, махорку, кашу в каструлі, мило, сірники та інше продовольство.

— Ось тут дівчинка доїхати до тітки проситься,— сказав червоноармієць своїм товаришам, що надійшли.— Слід би взяти її, чи що...

— А чом би й ні — нехай їде! — сказав червоноармієць з двома хлібинами під пахвою.— В наречені вона не годиться — мала, а в сестри — саме враз...

Ольгу посадовили у вагон, дали їй ложку й велику скибку хліба, і вона сіла серед червоноармійців, щоб їсти спіль-

ний суп з цинкового, чистого відра. Незабаром один червоноармієць помітив, що їй незручно їсти, сидячи на підлозі, і він порадив їй стати на коліна — тоді вона діставатиме ложкою гущу з дна, їй буде видно, де плаває жир і де є м'ясо.

Після вечері поїзд рушив. Червоноармійці влаштували Ольгу на верхню полицю, бо там було тепліше й тихше, а зверху вкрили її двома шинелями, щоб вона не змерзла від нічної чи ранкової прохолоди.

II

Пізнього ранку червоноармійці розбудили Ольгу. Поїзд стояв на великій станції; незнайомі паровози чужими головами гули вдалині, і сонце світило не з того боку, з якого воно світило в селищі, де жила Ольга. Червоноармійці подарували Ользі половину печеного хліба і шмат сала і спустили її з вагона під руки на землю.

— Тут твоя тітка живе,— сказали вони.— Іди до неї, вчи-ся й виростай велика, у твій час буде добре жити.

— А я не знаю, де тітка живе,— промовила Ольга знизу; вона стояла тепер сама, в бідній спідничці, боса і з хлібом під пахвою.

— Знайдеш,— відповів задумливий червоноармієць.— Люди покажуть.

Та Ольга не йшла; їй хотілося залишитися з червоноармійцями у вагоні і їхати з ними, куди вони їдуть. Вона вже трохи звикла до них, і їй хотілося кожного дня їсти суп із м'ясом.

— Ну, іди помаленьку,— поквапили її з вагона.

— А ви сказали, мені добре буде, а коли? — спитала вона, боячись зразу йти до тітки, не знати куди.

— Потерпи,— сказав їй той, задумливий червоноармієць.— Нам тепер клопоту багато: з білими треба кінчати.

— Я потерплю,— погодилася Ольга.— А тепер до побачення, я до тітки пішла.

Тітку вона розшукала, вже коли вечоріло. Вона питала усіх зустрічних, у кого обличчя були добріші, проте ніхто не знав, де мешкає Тетяна Василівна Благих. Хліб у Ольги відібрав один перехожий чоловік, який попрохав відкусити один раз, однак узяв весь хліб і відійшов убік, сказавши дівчинці, що хлібом спекулювати тепер забороняється. Ольга мерщій з'їла все сало, яке дали їй червоноармійці, щоб більше ніхто його не відібрав, і зайшла в один двір — попросити

напитися. Літня жінка винесла їй кухоль води й сказала, що більше подати нічого.

— А я і не жebraчу, я до тітки приїхала,— сказала Ольга.

— А хто ж то твоя тітка? — з підозрою запитала дворова жінка.

Ольга докладно назвала свою тітку; тоді жінка чомусь зітхнула і вказала дівчинці, куди треба йти: праворуч за ріг, і там буде третій дім з лівого боку з нефарбованими віконницями, отам і мешкають Благих, чоловік і жінка, а дітей у них немає.

— Немає? — спитала Ольга.

— Немає,— підтвердила жінка,— у цих людей діти народжуватися не люблять.

Ольга знайшла невеликий дерев'яний будинок з нефарбованими віконницями, зайшла у двір, порослий дикою травою, й постукала в замкнені сніи. Звідти почувся невдоволений, тихий голос, тоді кроки, і двері відчинилися — вони були зачинені на засув і клямку, як на ніч. Боса, простоволоса тітка Тетяна Василівна вийшла до Ольги й огляділа дівчинку. Ольга побачила перед собою тітку; вона гадала, що тітка була веселою й доброю, якою Ольга запам'ятала її в дитинстві, коли Тетяна Василівна жила в гостях у батька й матері, а тепер тітка дивилася на дівчинку байдужими очима й не зраділа, що до неї приїхала кругла сирота.

— Ти чого суди заявилася? — спитала тітка.

— Мені мати веліла,— промовила Ольга.— Адже вона тепер померла разом із батьком, а я сама живу... Тітонько, їх більше немає!

Тетяна Василівна підняла ріжок фартуха й витерла очі.

— Вся наша рідня недовговічна,— сказала вона.— Я ж теж тільки на вигляд здорова, а сама не жилиця... О-ох, ні — не жилиця!

Ольга з подивом дивилась на тітку,— тепер вона здавалася їй доброю, бо сумувала по своїй сестрі й по самій собі.

— Живеш-живеш, і пожуритися ніколи,— зітхнула Тетяна Василівна.— Ти іди поки що посидь на вулиці,— наказала вона племінниці,— бо я оце тільки-но підлогу помила, прибрала все, пустити тебе нікуди...

— А я в дворі побуду, тут у вас трава росте,— сказала Ольга.

Але Тетяна Василівна розгнівалася:

— Нічого тобі тут у дворі робити! Тут у нас кури ходять, вони й так не несуться, а ти лякати їх будеш — сидіти. А траву ми косимо на корм кролям, ходити по ній не можна... Іди стежною за ворота!

Ольга вийшла на вулицю; посеред неї лежали складені в штабель старі іржаві рейки, між ними вже багато разів виростала і вмирала трава, і тепер вона знову росла. Дівчинка сіла на ці рейки,— вони були саме проти вікон того будинку, де жила тітка,— й почала чекати, коли висохне підлога в кімнатах у тітки, і тоді її покличуть і нагодують.

Та пройшли вже всі перехожі, проїхали селяни на возах у свої села, й ломовики, що возили пшоно в лантухах зі станції, перестали їздити,— настав вечір, і зробилося темно. У Ольги змерзли голі ноги, вона їх підібгала під себе й задрімала, сидячи на холонучій рейці. Потім, розплющивши очі, вона побачила, що у вікнах у тітки тепер світилося, а на всій вулиці була страшна, тиха ніч дитинства, населена ледь видимими невідомими істотами, від яких усі люди сховалися додому й замкнули двері на залізо. Ольга побігла мерщій до тітки; хвіртка була зачинена, тоді дівчинка постукала в освітлене вікно. Зсередини кімнати відслонили завіску, і звідти на Ольгу глянуло велике обличчя літнього чоловіка, заросле густою чорною бородою; він швидко проковтнув щось, наче злякавшись, що до нього прийшли віднімати їжу, і уважно вдивлявся в п'їтму своїми очицями, такими маленькими, що вони здавалися лагідними, як буває у тварин. Позад цього чоловіка було видно стіл з вечерею, і Тетяна Василівна саме квапливо прибирала хліб і посуд зі столу.

Ольга відійшла од вікна. Невдовзі відчинилася хвіртка, і звідти визирнула тітка.

— Ти чого стукаєш? — спитала вона. — А ми вже думали, ти давно пішла...

— Я стомилася чекати, коли ви покличете, — сказала Ольга. — Я боюся сама на вулиці...

— Ну йди вже, — покликкала тітка.

У кухні й світлиці у тітки було чисто, прибрано й спокійно, і пахло добре, як у багатих. «Тут я жити не буду, — подумала Ольга. — Тут не можна: скажуть — ти закаляєш усе». Чоловік Тетяни Василівни, який дивився на Ольгу через вікно, знову їв за столом свою вечерю.

— Від своїх дітей бог звільнив, зате нам їх рідня підсипає, — зітхнула Тетяна Василівна. — Ось тобі, Аркашо, племінниця моя, вона тепер кругла сирота: напувай, годуй її, вдягай і взувай!..

— Можете радіти! — байдуже, наче сам до себе, сказав чоловік Тетяни Василівни. — Ну, дай їй попоїсти, і нехай вона сьогодні переночує... Бо ще відповідати за неї доведеться!

— А що ж я їй постелю! — вигукнула тітка. — Адже в нас

нема нічого зайвого: ні білизни, ні ковдри, ні наволочки чистої!

— Я так спатиму — на твердому, а вкриюся своєю сукнею, — погодилась Ольга.

— Нехай почує, — наказав дружині дядько, Аркадій Михайлович. — А ти ниньки не лютуй, бо тобі Радянська влада покаже!

Тетяна Василівна спершу збентежилась, а потім розлютилася:

— Чим же це вона мені ото покаже?.. Радянська ото влада, вона думає, що люди — це янголи-товариші, а вони візьмуть понароджують дітей, а самі повмирають, — от нехай вона їх і годує, влада ото Радянська.

— Прогодує, — впевнено сказав тітчин чоловік, жуючи кашу з маслом.

— «Прогодує!» — передражнила Тетяна Василівна свого чоловіка. — Хто їх прогодує, коли у них батьки родять без упину! Я вже знаю, як важко справлятися Радянській владі, я їй он як співчуваю!..

— Мене годувати не треба, я спати хочу, — сказала Ольга; вона сіла на скриню й одвернулася лицем від миски з кашею, яка стояла на столі перед хазяїном.

Тітчин чоловік витер свою ложку, поклав її біля миски й сказав сироті:

— Іди, доїдай — тут лишилося.

Ольга сіла до столу й почала потроху їсти пшоняну кашу, вигортаючи її з дна миски.

— Ну от, а казала, що тебе годувати не треба, ти спати хочеш, — промовила тітка й квапливо поклала на скриню подушку без наволочки, щоб дівчинка лягала спати.

— Я трошки, — відповіла Ольга; вона ще раз узяла половину ложки каші, потім начисто облизала ложку й акуратно поклала її на стіл. — Більше не буду, — сповістила вона.

— Вже наїлася? — добрим голосом спитала Тетяна Василівна.

— Ні, я перехотіла, — сказала Ольга.

— Ну, лягай тепер спати, відпочивай, — запросила її тітка на скриню. — Бо ми зараз світло погасимо: чого даремно гас палити!

Ольга вместилася на скрині, тихо стислася всім тілом, щоб почувати себе тепліше, й заснула на твердому дереві як на м'якій постелі, бо в неї не було тепер іншого місця на світі.

На другий день дядько й тітка прокинулися рано; дядько був залізничним машиністом і відбував у чергову поїздку на товарному поїзді. Тетяна Василівна збрала чоловікові добрі харчі в дорогу — шматок сала, хліб, склянку пшона для гарячого кулешу, четверо варених яєць, — і машиніст надів теплий піджак і шапку, щоб не застудити голову на вітрі.

— То як же нам тепер ото жити? — пошепки спитала Тетяна Василівна в чоловіка.

— А що? — сказав Аркадій Михайлович.

— Та бачиш он, — вказала тітка на Ольгу, — лежить ото наше нове золото!

— Вона — твоя рідня, — відповів їй чоловік, — роби сама з нею що хочеш, а мені щоб спокій удома був.

Коли чоловік пішов, тітка сіла навпроти племінниці, що спала, підперла рукою щоку, похитала головою і тихо зашепотіла:

— Приїхала, розляглася, — адже у дядька з тіткою добра багато: нагодують, одягнуть і з приданим заміж віддадуть!.. Беріть, мовляв, мене в подарунок, — ось я, боса, в самій спідничині, голодна, немита, сирота нещасна... Може, бог дасть, ви скоро здохнете, дядько з тіткою, то я тут хазяйкою й залишуся: що ви горбом та працею добули, я враз в оборот пушу!.. Е, ні, люба, нехай чорти кромішні тебе до себе заберуть, а з мого добра я й порох тобі витирати не дозволю, і шматком моїм ти вдавишся!.. Чоловік цілісінський день на роботі, на вітрі, на холоді, я з ранку до ночі не присяду, а тут, маєш, приїхала на все готове: любіть, годуйте мене... Ольга, чого ти спиш та спиш? — нараз голосно покликала Тетяна Василівна. — Бач, натомилася, — вставати давно час! Мені через тебе ні за що братися не можна!..

Ольга лежала непорушно, обернувшись обличчям до стіни; вона згорнулася калачиком, притиснувши коліна майже до підборіддя, склавши руки на животі й нахиливши голову, щоб дихати собі на груди й зігрівати їх; поношена, сіра сукня вкривала її, та ця сукня вже була не по ній — вона з неї виросла, і її вистачало лише тому, що Ольга лежала, тісно зібгавшись; а вдень майже до колін були оголені худі ноги підлітка, і руки вкривалися манжетами рукавів тільки до ліктів.

— Бач, розніжилася як! — дратувалася коло неї тітка.

— Я не сплю, — сказала Ольга.

— А чого ж ти лежиш тоді, мені ж світлицю прибирати час!

— Я вас слухала,— відповіла дівчинка.

Тітка розгнівалася:

— Ти ще до пугтя не виросла, а вже видно, що — єхидна!

Ольга встала й обсмикнула на собі одіж. Помовчавши, Тетяна Василівна сказала їй:

— Піди вмийся, потім я самовар поставлю. Либонь, їсти хочеш!

Ольга нічого не відповіла; вона не знала, що тепер треба думати і що їй робити.

За чаєм тітка дала Ользі трохи чорних сухарів і половину вареного яйця, а другу половину з'їла сама. Поївши, що їй дали, Ольга збрала з скатертини ще крихти від сухарів і висипала їх собі в рот.

— Чи ти не наїлася ще? — спитала тітка.— Тебе тепер і не прогонуєш!.. Підеш з дому, а ти почнеш по шафах крихти збирати та по горщиках лазити... А мені зараз саме на базар треба йти, як же я тебе ото саму в усьому домі залишу?

— Я зараз піду, я у вас не залишуся,— відповіла їй Ольга.

Тітка задоволено всміхнулася.

— Що ж, іди,— значить, тобі є куди йти... А коли скучиш, у гості до нас приходитимеш. Отак воно буде краще.

— Коли скучу, тоді прийду,— пообіцяла Ольга, і вона пішла.

На вулиці був ранок, з неба світило тепле сонце; незабаром буде вже осінь, та вона ще не настала, тільки листя на деревах зробилося старим. Ольга пішла повз будинки по чужому, великому місту, але дивилась вона на всі незнайомі місця й предмети з нехиттю, бо зазнала тепер горя від своєї тітки, і це горе в ній перетворилося не на образу чи злобу, а на байдужість; їй стало тепер нецікаво бачити щось нове, немовби все життя перед нею враз омертвіло. Вона ішла вперед разом з різними людьми і, що бачила навколо, відразу забувала. На одному житловому будинку висіли оголошення й плакати, люди стояли й читали їх. Ольга теж прочитала, що там було написано. Там писалося про те, куди потрібні робітники й на який розряд оплати за семирочною тарифною сіткою; потім оголошувалося, що до університету приймаються слухачі з наданням стипендії та гуртожитку. Ольга пішла в університет,— вона хотіла жити в гуртожитку і вчитися; вона вже чотири зими ходила до школи, коли жила з батьками.

В канцелярії університету нікого не було, всі пішли до їдальні, лиш сидів на стільці один дідусь сторож і їв потап-

ці з бляшаного кухля, вибираючи звідти пальцями розмочені шматочки хліба. Він сказав Ользі, що її через малолітство й несвідомість тепер до університету не приймуть, нехай вона спершу повчиться в нижчій школі.

— Я хочу жити в гуртожитку,— промовила Ольга.

— Ще чого! — відповів їй старий.— Живи з рідними, там тобі ліпше буде.

— Дідусю, дай мені потапці доїсти,— попросила Ольга.— У тебе трішки лишилося, а моченики ти вже всі повитягав...

Старий віддав свій кухоль сироті.

— Посьорбай: ти ще маленька, тобі вистачить,— може, наїсися... А ти сама чия будеш?

Ольга почала їсти й відповіла:

— Я нічия, я сама собі своя.

— Бач, яка сама собі своя! — промовив старий.— А страву мою нащо їси? Харчувалася б сама своїм добром, жи-ла б у чистому полі...

Ольга віддала кухоль назад старому:

— Додай сам, тут ще лишилося... Мене в люди не приймають!

IV

Службовці канцелярії, що прийшли з їдальні, виявили снівчуття до Ольги. Завідуючий написав листа на курси підготовки молодших залізничних агентів з проханням прийняти осиротілу дочку робітника на ці курси й забезпечити її всім потрібним для життя. Старий сторож увечері провів Ольгу за адресою, і комендант курсів поки що виділив для Ольги місце в гуртожитку — койку й шафу — поряд з іншою такою самою койкою в маленькій побіленій кімнаті; далі по коридору було ще багато кімнат, де жили учні.

На завтра на ранок, коли прийде завідуючий курсів, комендант велів Ользі оформити свій вступ через заповнення анкети.

Кілька днів Ольга звикала до подруг по гуртожитку і до свого нового життя, а потім відчула, що їй тут добре. Вранці і ввечері вона вчилася в підготовчому класі при курсах, а серед дня була перерва на обід і на відпочинок. Довідавшись, що Ольга бідує й не може платити в їдальні за харчі, завідуючий наказав видати новій учениці стипендію за півмісяця наперед, а також черевики, білизну, нитки, дві пари панчіх, верхню куртку та інше, що належало за нормою.

Тривога й страх перед життям, викликані в Ользі смертю

батьків, ночівлею у тітки й свідомістю, що всі люди обходяться без неї й вона нікому не потрібна, тепер зникли. Ольга розуміла, що вона тепер потрібна й любя, бо їй давали одягу, гроші й харчі, немовби батьки її воскресли і вона знову жила в них у домі. Значить, усі люди, уся Радянська влада вважають її необхідною для себе, і без неї їм буде гірше.

І Ольга вчилася старанно й запопадливо, відчуваючи в собі спокійне, щасливе серце, лиш іноді воно щеміло в неї невтішним спогадом про батька й матір, і дівчинка хотіла, щоб її знову любив хтось — окрема людина, як батько чи мати, а не всі люди, які тепер її годують і вчать, але яких вона добре не знає.

Прокидаючись ночами, Ольга забувала, що вона лежить у гуртожитку, їй здавалося, що поруч з нею сплять у темряві на своєму старому ліжку мати з батьком, що чути свистки маневрового паровоза зі станції й гавкають собаки вдалині, охороняючи добро своїх хазяїв, складене в закутках подвір'я. Та очі її потроху призвичаювалися до темряви, і дівчинка бачила сплячу подругу-сусідку, п'ятнадцятирічну Лізу. Подруга завжди спала сумирно, тихо дихаючи спокійним тілом; їй, можливо, снилося дівоче передчуття — майбутнє щасливе життя; з-за товстих стін великого будинку було чути довгий міський гул, що завжди немовби даленів, але знову виникав з нічної праці й руху людей.

У класі Ольга сиділа поруч з Лізою, яка теж була наполовину сиротою: батька її вбили на імперіалістичній війні, а мати, нестара жінка, одружилася із завідувачем їдальні і, не дбаючи більше про свою дочку, поринула в гамірне, сите життя і якусь громадську діяльність. Та перед Лізою відкрилися інші близькі люди; втративши матір, вона знайшла подруг у гуртожитку, взнала, хто такий Ленін, що таке революція, — і печаль нужди й сирітства залишила її серце, яке доти було бідним і нещасним, бо воно відчувало життя лише як необхідність терпіти голод і тугу вдвох із матір'ю, в самотині своєї кімнати, біля пічки-лежанки, де вони спали й зрідка готували їжу, коли діставали пшона й трісок. Потім мати пішла до чоловіка й забувала приносити дочці хліб...

Подруги, гуртожиток, навчання, гуртки самодіяльності, харчування всім готовим у їдальні — це було не те, що домашня нудьга і безнастанний клопіт про хліб, що стомлював дитячу душу.

Ольга спершу не розуміла, за що її тут годують і дозволяють жити в чистоті й теплі, чому тут не треба на додачу

до навчання працювати, а треба тільки думати, вчитися, слухати музику, коли грають вечорами в клубі на гармошці, й читати книжки, які змальовують усе життя. І Ольга боялася, що її проженуть зі школи й гуртожитку, бо ж її нема поки за що любити, годувати й довірливо витратити на неї добро народу. І хоч вона не лякалася злигоднів і ночівлі в незатишних місцях, та їй було жаль втратити це щасливе й веселе життя в гуртожитку, відчуття волі й свідомості своєї значимості, яке вона набувала з книжок і від учителів на курсах; їй уже не хотілося тепер жити як досі, з закритим, тихим серцем,— вона хотіла ним відчувати все, що їй раніше було незнайоме.

На вечорі на честь річниці Жовтневої революції Ольга вперше в житті довго слухала музику на роялі, привезеному з Палацу праці, і вона заплакала, бо це було добре, бо життя не може бути нудним і буденним, воно повинно бути чарівним,— схожим на справжнє передчуття його, яке існує в дитячому чи юнацькому серці. Ольга запитала у Лізи, яка сиділа поруч з нею:

— Лізо, нас не проженуть звідси додому? У мене ж дому більше немає! Хто це все робить для нас?

— Це Ленін,— сказала Ліза.— Він нас ніколи не скривдить!

— А чому? — спитала Ольга.

Ліза здивувалась:

— Чому?.. А тому, що він нас теж любить, ми майбутні люди, ми будемо комунізмом... Без нас усім стане погано.

Ольга замислилася, вона не зрозуміла:

— А як же він буде — комунізм? Адже треба старатися!

— Ленін знає, як усе буде! — вільно відповідала Ліза.

Ольга подивилася на портрет Леніна: «Він уже старий,— подумала вона,— як мій батько; ми багато хліба їмо і одержу швидко зношуємо, а вчора на курси п'ять возів дров привезли,— нам треба скоріше вчитися й виростати, щоб самим працювати». Вона була маленька на зріст і немідна тілом, і сама це знала. «Хоч би не померти,— ще стурбувалася вона.— Недавно тиф і грип ходили, а то на нас Ленін витратить останнє, а ми раптом помремо від хвороби й нічого не зробимо, і навіть його ніколи не побачимо».

Вночі, вкрившись з головою ковдрою, Ольга почала думати про своє і загальне життя; вона уявила Леніна, як живого, головного батька для себе і для всіх бідних, добрих людей, і від цієї думки відчула ясне, вірне щастя в своєму серці, мовби вся смутна земля стала освітленою й чистою перед нею, і її нікчемний страх втратити хліб і житло минув, бо

хіба Ленін може її скривдити чи залишити знову саму без надії і без рідних на світі?.. Ольга любила правильний устрій світу, щоб усе було в ньому доречно й зрозуміле — так було їй краще думати про нього й щасливіше жити.

V

Кволим і худим учням у їдальні звичайно давали добавку до обіду, якщо вони її просили,— другу тарілку супу чи каші. На початку навчання Ольга теж часто брала собі добавку, щоб добре наїдатися, але тепер вона перестала вимагати добавку і незадоволено дивилася на Лізу, яка завжди з'їдала подвійну порцію другої страви. Ользі шкода було спільних харчів республіки, вона хотіла, щоб залишилося більше хліба для червоноармійців і робітників,— для всіх, хто тепер потрібніший, ніж вона.

Та через кілька місяців, навесні, їхній їдальні раптом зовсім перестали видавати продукти, а всім курсантам, що навчалися, затримали видачу стипендій. Потім виявилось, що в цій справі були винні білі офіцери, які служили в губпродкомі й фінвідділі, і ті, хто їм довірив радянську службу.

Ліза, не поївши всього два дні, на третій день заплакала, а Ольга не плакала. Ольга зранку пішла на третій поверх будинку, де мешкали всякі вільні пожильці, і напилася в хазяйок роботи по хатньому господарству,— уроки цього дня вона пропустила. Та з ощадливості хазяйки всюди справлялися самі, і лише в одній квартирі огрядна жінка, Поліна Едуардівна, веліла Ользі вимити підлогу, бо їй самій важко було нахилитися через зайву огрядність тіла. За цю роботу Ольга одержала фунт хліба, дві грудочки цукру і ще трохи грошей.

Повернувшись до гуртожитку, Ольга почекала, коли закінчатся денні уроки і прийде Ліза, й поділила з нею навіл хліб і цукор. Ліза з'їла свою пайку, але не наїлася й знову зробилася сумна від голоду.

— Скажи мені, які сьогодні були уроки? — спитала в неї Ольга.

— Сьогодні були нецікаві уроки! — відповіла Ліза.

Ольга спохмурніла.

— Ти вчися тепер за себе й за мене, поки нам стипендію не віддадуть,— сказала вона.— А я тебе годуватиму і в тебе уроки записуватиму, а вечорами їх готуватиму...

Ліза спитала:

— А що ти робитимеш?

— Підлогу піду в людей мити, дітей доглядати,— справ усюди багато,— сумно сказала Ольга.— А ти вчися, я тебе сама прогую.

— Я їсти хочу,— промовила Ліза.— Я не наїлася твоїм хлібом і грудочкою цукру.

— Я тобі зараз ще хліба принесу,— пообіцяла Ольга і вийшла з кімнати.

Вона вирушила до тітки, але побоялася піти до неї одразу й сіла на рейки, що лежали на вулиці проти вікон тітчиного будинку. Старі рейки, невідомо чиї, були на тому самому місці, і Ольга, посміхнувшись, як старим знайомим, погладдила їх рукою. Вона сиділа довго й бачила, що тітка двічі дивилася на неї у вікно, але тим важче було їй піти в дім родичів, хоч Ольга вже давно змерзла на зимовому холоді.

Увечері Тетяна Василівна вийшла за хвіртку й покликала племінницю:

— Та йди вже, чого сидиш!.. Потріскай мого кулешу...

Ольга зайшла в дім і з'їла куліш з бляшаної миски, яку подала їй тітка; Аркадія Михайловича вдома не було, але Тетяна Василівна квапила, щоб Ольга їла швидше, бо тітці треба було йти, і вона в поспіху навіть забула дати сироті хліба, заради якого Ольга й прийшла до тітки, з тим, щоб занести хліб Лізі.

Нагодувавши племінницю кулешем без хліба, Тетяна Василівна несподівано сказала:

— Посидь іще, мені рано йти,— і раптом витерла фартухом очі, де не було сліз або було їх дуже мало.

Потім тітка розповіла Ользі, що їй тепер треба йти до залізничної їдальні: чоловік її, Аркадій Михайлович, тепер завжди, як зміниться, то просто з паровоза вмивається і потім іде до їдальні, де він спізнався на старості літ з однією офіціанткою-подавальницею, Маруською Вихревою, і їй треба піти туди, щоб дізнатися про цю зраду...

— Тітонько,— звернулася Ольга,— дайте мені крайчик хліба побільше.

Тітка мовчки подивилась на сироту і ще якийсь час подумала.

— Ну та бери вже,— промовила тітка, роздратована своїми сімейними незгодами.— Однаково жити тепер мені — не судилося... Бідна моя голівонька!

Тетяна Василівна заплакала й заголосила по самій собі, потім по чоловікові і по своїй спустілій домівці, а Ольга самотійно відчинила шафу, де зберігалися продукти, і взяла звідти печену хлібину. Тітка дивилася на неї, але нічого не казала, тільки коли Ольга розрізала хлібину навпіл і поло-

вину хліба взяла собі в руки, Тетяна Василівна зойкнула і ще дужче заплакала.

— От і край моему життю! — тихо сказала вона. — Кого мені тепер годувати, кого харчувати, кого в домі чекати!..

Ольга пообіцяла незабаром ще провідати рідну тітку й попросалася: вона поспішала.

— Приходь хоч ти до мене! — попрохала її Тетяна Василівна. — Ти ж бачиш, яка я зробилася — зовсім на людину не схожа...

У гуртожитку Ольга застала Лізу; вона вже повернулася з вечірніх занять, не досидівши одного уроку. Ольга віддала їй хліб і веліла їсти, а сама почала вивчати пройдені сьогодні предмети, аби не відстати. Ліза жувала хліб і розповідала подрузі, що сьогодні було в класі, та вона сама погано засвоїла уроки й не могла пояснити, що таке періодичне число.

— Треба старатися, — сказала їй Ольга. — Чому ти уроки не досиджуєш? А коли сидиш — про що думаєш? Ех ти, бідна твоя голівонька!

— Тобі яке діло! — образилася Ліза. — Що ми завтра їстимемо? — зітхнула вона.

— Що сьогодні, те й завтра, — відповіла Ольга. — Я дістану. Не треба було говорити, що ми майбутні люди, коли ти від усього боїшся померти й періодичного числа не запам'ятала... Це колишні, буржуазні люди такі були — зітхали й боялися, а самі жили по сорок і п'ятдесят років... Нам треба лишитися живими, нас Ленін любить!

Ліза перестала їсти хліб і сказала:

— Я більше не буду, давай уроки разом робити, у мене в животі щипало, їсти хотілося...

— У тебе що, крім живота, нічого немає, так? — розгнівалася Ольга. — У тебе свідомість десь має бути!

Подруги сіли за один столик робити уроки, і довго ще світило світло на дві їхні задумливі, схилені голови, в яких працював тепер їхній людський розум, живлений кров'ю з серця. Та незабаром вони ненароком задрімали і, стрепенувшись, на мить усміхнулися й лягли на свої ліжка в тихому дитячому сні.

Вранці Ольга знову пішла працювати по людях, щоб годувати себе й Лізу, а Ліза мала вчитися поки що сама за них обох.

Ользі довелося найнятися приходячою нянькою до одного чоловіка, який рано втратив дружину, — іншої хатньої роботи ніде не було. Малюкові було всього півтора року, звали його Юшкою, і Ольга повинна бути з ним у кімнаті по

дев'ять і десять годин на день, поки Юшчин батько надвечір повертався із заводу; за цю роботу Ользі належало одержувати в хазяїна харчі й зарплату за тарифом працівників Нархарчу.

Ольга полюбила Юшку; це був хлопчик з великою головою, чорнявий, з сірими чистими очима, що уважно й добродушно спостерігали всі явища й події в кімнаті; звичайно він не плакав і без роздратування й образи терпів свої дитячі знегоди. Ольгу привабила в малюкові одна його особливість: узявши спершу, він оддавав їй назад усе, що вона йому дарувала, і додавав до того що-небудь іще, що в нього було під руками — в колиці чи на підлозі, де він бавився і повзав. Якщо Ольга давала йому старе брязкальце, то хлопчик дарував їй у відповідь дерев'яну бочку, якою грався перед тим, і намагався ще віддати й соску з пляшечкою чи якусь іншу річ повсякденного вжитку. Коли Ольга годувала Юшку кашею, він їв охоче тоді, коли нянька також їла з ним — одну ложку собі в рот, а другу йому, і так по черзі, — інакше дитина їсти не хотіла.

Рівно місяць прожила Ольга в няньках, приносячи щовечора Лізі харчі з своєї лайки, а потім потреба в роботі минула: курсантам виплатили всю заборгованість по стипендії, і в їдальню почали возити продукти. Та Ольга вже не могла покинути Юшку самого без допомоги; майже щодня вона бачила його, відвідуючи дитину в обідню перерву між уроками чи ввечері після занять.

У Юшки вже була інша нянька, бабуся, але Юшка ставив Ольгу вище, любив її більше за стару і завжди тягнувся до неї.

Юшчин батько, тридцятирічний механік-дизеліст, мовчки дивився на Ольгу, коли вона бавила й пестила дитину при ньому, й шепотів сам до себе: «Який жаль, який жаль!» Йому було жаль, що Ольга ніколи не зможе бути для Юшки названою матір'ю, і він, одвернувшись од сина й Ольги, дивився у вікно й бачив, що воно мутніє, бо в нього туманіли очі від нестриманих сліз.

Ользі не сподобалася нова нянька-бабуся: тепер вона не кожному могла довірити Юшку; тому Ольга знайшла дитячі ясла і вмовила батька влаштувати туди Юшку. Батько спершу вагався, — він не вірив, що державні няньки, члени профспілок, які одержували зарплату за тарифною сіткою, можуть замінити дітям матерів, але Ольга заперечила йому тим, що вона теж державна, радянська нянька і теж одержувала в нього зарплату за тарифом. Тоді батько поміркував і погодився носити Юшку в дитячі ясла.

Через три роки, після закінчення курсів, Ольгу й Лізу направили на залізницю на практику. Перед від'їздом Ольга попрощалася з Юшкою й заплакала над ним. Хлопчик, що підріс уже, давно звик називати Ольгу мамою; він обійняв її і довго не відпускав од себе, поки їм не настав час розлучатися...

Ользі на той час виповнилося сімнадцять років, а Лізі вісімнадцять. Їх як подруг направили разом, щоб вони не сумували й краще працювали.

Їм призначили проходити практику на маленькій станції Сergyа, неподалік від міста, де навчалися. Тут вони мали працювати конторниками, вагарями, підміняти чергового по станції і навіть навчитися керувати маневровим паровозом.

Стояло літо, якогось селища поблизу станції не було, тому начальник станції поселив курсанток у обладнаний для перевезення військ товарний вагон, поданий у віддалений тупик.

Спочатку подруги схотіли пройти практику на станційному паровозі, з цим погодився начальник станції, і вони цілими довгими літніми днями чергували на старому паровозі серії «ОВ». Машиніст, літній чоловік, пішов у відпустку, його заміняв тепер помічник Іван Подметко, мовчазний парубок тридцяти з гаком років, а Ольга й Ліза удвох були йому за помічників. Подметко почав учить дівчат у свій спосіб — як не слід на машині працювати.

— Бачиш, паровоз у мене тепер не зрушить з місця, а пару я відкрию, — казав Подметко. Він відкривав регулятор, але машина не йшла.

Ользі й Лізі треба було здогадуватися, чому так виходило.

— Відсічка мала, поверни реверс! — здогадувалася Ольга.

— Ну, правильно, — усміхався Подметко. — А ось коли я зараз розжену машину вперед, а потім як шарахну реверсом назад, а регулятор залишу повністю відкритим, — пропонував Подметко, — то що в мене тоді вийде?

— Якщо ти продувних кранів не відкриєш, покришки циліндрів порвеш, або поршневий шток зігнеш, або дишла покалічиш, — доповідала йому Ольга.

— Кожному дурню ясно, — погоджувався Подметко. — А казан ви можете спалити? Я вас навчу... Ну, це потім, а зараз ідіть машину всю витріть, щоби блищала, і самі потім умийтеся, чого ви замурзані, як нечупари, сидите на паровозі, адже бруд — це зайве тертя і смерть.. Дивіться на мене — і думайте.

Після трьох місяців роботи на паровозі Ліза стала працювати в конторі у начальника станції — вивчати мистецтво руху поїздів за графіком, а Ольга була направлена в пакагауз — помічником до вагаря; вона хотіла точно знати справу вантажних операцій, головну роботу залізниць.

Пізньої осені практичні заняття обох курсанток закінчилися: вони повинні були тепер повернутися назад на курси, скласти іспити й дістати призначення на постійну, звичайну службу. Навряд чи їх призначать разом, і подруг чекала розлука. Вони часто сиділи вечорами в своєму вагоні, звісивши ноги назовні, і розмовляли про велике життя, яке їх чекає попереду. Перед ними був туманний степ, холонучий у ночі — великий, смутний, але добрий і чарівний, як майбутній час, що чекав юність. У подруг стискалося серце від передчуття й уявлення, й вони обіймали одна одну, сповнені довірливості.

Незадовго до від'їзду зі станції Серьга Ольга якось прокинулася на світанні. Ліза міцно спала поруч з нею, закутавшись з головою в сіру залізничну ковдру, взяту зі спального вагона. У військовій теплушці було звично тепло й тихо, подруги за довге літо встигли обжити її. І це їхнє темне, тихе житло почав заповнювати далекий, тривожний, що рвався вихором швидкості й вітру, гудок паровоза. Тоді Ольга збагнула, через що вона прокинулася: паровоз, мабуть, кричав ще раніше, під час її сну. Вона враз підхопилася з місця й розбудила Лізу:

— Вставай... У нього гальма не тримають!

Ольга схопила з табуретки свою одіж і вдяглася. Паровоз знову заспівав, наближаючися здалеку. Ольга прислухалася до слів машини.

«Ні,— замислилась вона.— Він говорить про те, що в нього состав обірваний...»

Вона розсунула двері, вистрибнула з вагона й побігла до станції; Лізу їй чекати вже було ніколи, нехай вона спить сама на світанні й не розкриває на собі ковдру.

Проти вокзального будинку на третій колії стояв самотній паровоз; він був єдиний на станції, і більше нічого не було навколо нього, крім будинку вокзалу, і степ також тепер був ясний і порожній. З паровоза дивилися в напрямку поїзда, що наближався, двоє чоловіків — літній машиніст і його помічник Іван Подметко; вони чекали, що станеться, коли обірвано состав поїзного маршруту; за правилом усі поїзні маршрути проминали станцію Серьгу з ходу, без зупинки, як і всі пасажирські поїзди, крім поштових.

Минулої ночі на станції чергував сам начальник станції.

Він стояв тепер на платформі і, скинувши кашкета, прислухався до сигналів поїзда, що наближався, йдучи з довгого ухилу.

Ольга підбігла до нього.

— Ви чуєте — у нього состав обірвано!

— Я чую,— невдоволено відповів начальник станції, і враз він спохмурнів і розгнівався, як літня, стомлена людина.— Ну чому всі ці пригоди неодмінно випадають на час мого чергування? Невже мені не повинно бути спокою?..

Ольга йому не відповіла; вона дивилась у бік набігаючої катастрофи; сторопілий начальник станції теж глянув туди.

Вдалині, на прямій, було видно колію, що піднімалася від станції на крутий і довгий підйом, і звідти, з довгого ухилу, грудьми вперед ішов паровоз — з відкритою повною парою, на всій відсічці.

Той паровоз час од часу тривожно співав, то сигналячи про обрив, то просячи наскрізного проходу.

Начальник станції уважно подивився на Ольгу:

— Та це ж військовий состав обірваний! Треба швидше щось вирішувати!

Ольга попросила його:

— Командуйте!

— Зараз,— в тривозі й поспіхові сказав начальник,— зараз думка якась з'явиться!

— Довго,— заперечила Ольга.— Не треба, я сама знаю...

Вона зійшла з платформи вниз, перебігла колії, досягла маневрового паровоза й ухопилася за поручень трапа, що вів до кабіни машини. Затим вона обернулася до начальника станції:

— Попередьте сусідню станцію, дайте наскрізний прохід! — і вбігла на мирний паровоз, що тихо сопів.

Вихідний семафор зі станції був закритий. Начальник станції глянув на нього і зник з платформи вокзалу.

— Сифон! — зразу сказала Ольга, ввійшовши на паровоз.— Що ж ви тут сидите, дивитесь?

Іван Подметко мовчки повернув кран сифона, відкрив дверцята в топку й заходився кидати туди вугілля повною лопатою. Полум'я не встигало висмоктуватися тягою геть в атмосферу й забивалося довгими червоно-чорними язиками всередину паровозної будки через відкриту шуровку.

— Поїдеш зі мною? — спитала Ольга в літнього, спокійного машиніста, хазяїна машини.

Механік відповів не зразу: він подумав, помацав гущу волосся на підборідді й промовив:

— Ухил великий: розіб'ємося... Адже й за Серьгою далі йде ухил до Волги — тут тільки на станції одна маленька площадка. А у мене сімейство велике...

Вихідний семафор відкрив начальник станції. Паровоз військового поїзда проспівав зовсім близько. Ольга сказала механікові:

— Ну, нам треба їхати — ти виходь, бережи своїх дітей! Подметко все ще квапливо завантажував топку.

— А ти? — спитала його Ольга.

— Мені можна, — відповів Подметко. — Давай! Я бездітний!

На платформу вокзалу вийшов начальник станції; він тримав у витягненій руці розгорнутий жовтий прапорець: обережна їзда за власним розсудом. А важкий поїзд уже близько гуркотів сталевими колесами, і паровоз знову завив про катастрофу.

Машиніст станційного паровоза мовчки зійшов на землю і помаленьку попрямував уздовж колії, мовби в поточних справах, що стосувалися обслуговування машини.

Начальник станції був схований від Ольги составом, що набіг. Спершу промчав паровоз, за ним з виттям і скреготом, із жвавою грою ресор пройшло небагато вагонів з навістіж відчиненими дверима. «А де ж Ліза? — подумала Ольга. — Невже вона спить і не чує?» Через відчинені двері вагонів на мить стало видно червоноармійців; вони молодими дужими руками стримували коней, що хропли, злякавшись швидкості й гойдання вагонів, і коні копитами вибивали дошки із стін вагонів, так що видно було деревину на зрізах дощок.

Паровоз із вагонами пройшов, і на платформі лишився лежати жезл, скинутий з паровоза.

Начальник станції швидко підняв жезл, вийняв з нього записку й прочитав: «Обірвано двадцять-тридцять вагонів. Тікаю від хвоста. Дайте прохід і попередження вперед. Механік А. Благих».

Начальник станції з цією запискою стрибнув з платформи, перебіг рейки й віддав записку Ользі.

Ольга взяла записку, прочитала її і подивилась туди, звідки прибув паровоз із головною частиною поїзда.

Звідти, з горизонту, без паровоза насувався і враз наростав летючий хвіст поїзда. Зараз було видно лише передню лобову частину вагона — тупу, сліпу стінку, що від швидкості росла на очах.

Ольга, не знайшовши в собі місця, куди сховати записку начальника станції, взяла її в рот, повернула кілька разів

штурвал реверса вперед, до кінця, й посунула регулятор на відкриття пари; паровоз рушив.

Ольга взяла ручку регулятора на себе, тоді від себе, похитала його й поставила на всю дугу. Паровоз кинувся вперед, пара, прискорено захлинаючись, почала бити в трубу.

Маневровий станційний паровоз уже поїхав зі станції, але начальник про всяк випадок підняв сигнал зупинки — червоний диск — і вільну руку долонею до поїзда. З вихором і музикою вільної швидкості з'явився перед ними хвіст поїзда на двадцять-тридцять вагонів; більша частина вагонів була відкритими платформами. На цих платформах стояли легкі гармати, кухні й лежало, вкрите брезентами, всіляке військове майно. Червоноармійці спокійно сиділи на тих платформах і співали своїх пісень. Лише їхній командир, тримаючись за стойку гальмового вагона, мовчки дивився вперед, і гальма під цим вагоном, як ненароком зауважив начальник станції, були затиснуті намертво, та одним вагоном вдержати состав, що мчав під ухил, було неможливо.

Начальник станції зразу ж пішов до чергової кімнати — повідомити у відділ служби експлуатації про аварію, що насувалася.

Паровоз, якого вела Ольга, дуже розгойдало від швидкості, але вона не зменшувала відкриття пари й відсічки. Час від часу вона дивилась на водомірне скло, на манометр і назад, де її наздоганяв вільний обірваний состав, що розганявся під ухил. Іван Подметко безупинно завантажував топку вугіллям, аби тримати добрий тиск у казані і йти вперед. Та, озирнувшись назад, він засумнівався: обірваний хвіст поїзда швидко наздоганяв їх.

— Не вдержимо состава, розіб'ємося,— сказав він.— Доведеться гинути.

— Стрибай! — порадила йому Ольга.

— А ти? — спитав Подметко.

— Я залишуся сама,— відповіла Ольга.

Подметко розчахнув дверцята топки й знову заходився кидати туди лопати з вугіллям.

— Я теж буду з тобою,— сказав він.— Впораємося.

Машина Ольги вже йшла на граничній швидкості; колісні дишла були майже непомітні від поспішності свого руху. Ольга одна бачила тепер положення своєї машини. Сліпий состав ішов швидше, ніж її паровоз, і майже впритул наздоганяв машину, що тікала.

— Іване! — гукнула вона.— Шуруй скоріше топку. Ти завалив полум'я вугіллям,— що ж ти зі мною робиш?

Подметко взяв кочергу й засунув її в розбурханий вогонь. Однак відстань між паровозом і сліпим составом чимраз більше скорочувалась. «Невже? — думала Ольга. — Невже я зараз помру? Не хочеться!»

Нараз вона почула червоноармійську пісню, яку співали на відкритих платформах скаженого поїзда, що наздоганяв її. «Не буду я помирати!» — вирішила вона. Вона вихилилася з вікна паровозної кабіни далеко назовні й побачила, що зараз їй буде важко: вагони з розгону зіб'ють її легкий паровоз під укіс.

Вона обернулася до Івана Подметка.

— Стрибай! Нас розіб'є зараз!

Іван ще трохи поміркував додатково.

— Треба воду вибити — хутчіш поїдемо. — І смикнув штангу крана продувки циліндрів, а тоді схопився за поручні трапа і зник унизу: мабуть, стрибнув у пісок баласту, аби врятувати своє життя.

Ольга помітила, що Подметко пішов, і прошепотіла: «Боже мій», — як колись казала її покійна мати. Далі вона не встигла нічого подумати. Вона відчула удар у машину, і її паровоз стрибнув уперед, мов живий і свідомий. Ольга обернулася через вікно назад: що сталося? — і зразу відчула другий, нищівний, тупий удар. «Що ж, бідна! — злякано вголос сказала вона сама собі. — Нехай пісні співають без тебе!» — і Ольга закрила регулятор, пустила пісок під колеса, дала реверс назад, знову регулятором відкрила пару на повний хід і повела кран паровозного гальма на все його відкриття. Машина на мить зупинилася намертво, вперлася на місці, — Ольга зразу ж відпустила повітряне гальмо, а тоді сама, всією машиною, натиснула заднім ходом на состав, що вдарив у неї, та інерція задніх вагонів, що напірала, ще не погасла — і вони своєю мертвою силою розгону вглуху вдавили тендер паровоза в його кабіну, де був самотній механік. Ольга зрозуміла, що діється, і згорнулася в клубок на своєму місці машиніста: «Це тітчин чоловік, сволота Благих, Аркадій Михайлович, це він обірвав состав! У мене записка в зубах була — де я її загубила? Де Ліза, невже досі спить?»

Ольгу стиснуло в машині. Вона відчула, як їй зробилося душно, як усю її — до решти, разом із одягом — вдавлює чужа сила в залізне тіло гарячого казана.

Маневровий паровоз навіть не зійшов з рейок, в машину тільки всунувся тендер — на казан, та зате весь обірваний состав залишився цілий, якщо не брати до уваги зчепних приладів одного переднього вагона, який ударив у паровоз.

Тепер увесь поїзд мирно стояв на високому насипу, серед чистого поля, освітленого тихим ранковим сонцем. Чорвоноармійці й командир спершу вийшли на траву й підійшли до паровоза. В паровозі лежала вві сні чи в смерті незнайома, самотня жінка. Тоді командир і його помічник розібрали покрівлю над паровозною будкою, звільнили жінку з машини й опустили її звідти на руки червоноармійців.

Після того командир одійшов убік і голосно сказав:

— Четверо залишаються тут! Решта — бігом, назад до станції. Перші четверо несуть поранену, потім передають її з рук на руки новим чотирьом людям, а ті — іншим! Усе!

За півгодини Ольга була доставлена на руках червоноармійців назад на станцію Серьгу. З нею ж прибув командир ешелону, який не покидав її в дорозі. Він по залізничному телеграфу з'єднався з командуванням військового округу й доповів про подію: у механіка поранена голова й груди; всі червоноармійці неушкоджені, майно ціле; в разі дальшого розвитку вільної швидкості обірваний состав неминуче зійшов би з рейок на заокругленні перед волзьким мостом чи на самому мосту; або ж состав був би розбитий на станції, розміщеній по той бік річки, за мостом, куди поїзд мав увірватися. З військового округу повідомили, що висилають санітарний автомобіль швидкої допомоги з двома лікарями і всім потрібним для першої допомоги; автомобіль піде по шосе навпростець і досягне станції призначення швидше, ніж екстрений паровоз.

Командир схилився до Ольги, яка лежала на канапі в телеграфній кімнаті:

— Кого ви хочете побачити? Ми зараз викличемо. Може, родичів чи друзів?

— Юшку,— сказала Ольга.— А більше нікого не треба: нехай за мене всі люди на світі живуть...

— Гарзд,— відповів командир і дав знак телеграфістові приготуватися до передачі.— А це хто — Юшка?

— Дитина,— промовила Ольга.

Командир здивувався молодості матері, але нічого не сказав.

Вона довго й терпляче хворіла, проте одужала й живе досі.

Липнева гроза

Довго йшла дев'ятирічна Наташа зі своїм меншим братом Антошкою з колгоспу «Спільне життя» до села Панютина, а дорога була завдовжки всього чотири кілометри, та великий світ у дитинстві... Наташа то несла брата на руках, коли він, втомившись, жалісно поглядав на неї, то знову спускала на землю, щоб він ішов своїми ніжками, бо брат був опецькуватий, важкий — йому вже виповнилося чотири роки, і вона стомлювалася нести його.

Обабіч широкої липневої дороги росло високе жито, що вже схилило голову назад до землі, мовби колосся відчуло втому від довгого літа. Наташа злякано вдивлялася в це жито — чи не вигулькне хтось із його гущавини, де неодмінно хтось живе й ховається...

Безхмарне небо, туманне й бліде від полуденної спеки, здавалося Наташі сумним і страшним. Вона згадала ніч із зірками над хатою та подвір'ям, де жила в колгоспі разом з батьком і матір'ю, й вирішила, що ніч цікавіша й краща: вночі в колгоспі тільки цвірчать добрі, лагідні цвіркуни, кумкають жаби у гатці й сопе бугай, що ночує в оборі,— і нема нічого страшного.

Наташа міцніш узяла Антошку за руку й побігла з ним повз жита, аби скоріше побачити хати села Панютина, де жили бабуся й дідусь. Та брат швидко стомився, він упав у куряву й заплакав, а Наташа не здогадалась одразу випустити його руку й ненароком протягла Антошку трохи по землі. Взявши брата знову на руки, утішивши його, Наташа піднялася з ним на горбовину кургану. Тут жито росло низьке, бо земля була пісна, і звідси було видно далеко, як ідуть по верху житніх нив темні хвилі вітру і як світиться плинне повітря над осяйними смугами хліба, яких зараз не вкривала тінь вітру.

Наташа роззирнулася навкруг — коли ж буде Панютино? — й побачила крила вітряка, що виринали з-за дальніх хлібів і знову зникали в них. Наташа зітхнула з полегкістю — он уже видно вітряк, там мелють зерно, це, певно, дідусь привіз мішок: він знає, що прийдуть онука з онуком, і треба спекти млинців із нового борошна; бо старе борошно все вже кінчилося в них, і з нього погано сходить тісто,

а млинці виходять не такі пухкі й дірчасті, як із свіжого помолу.

Наташа понюхала повітря. Пахло соломою, молоком, гарячою землею, батьком і матір'ю. Це було їй знайоме й любе, і дівчинка понесла брата далі. Він тепер обійняв сестричку за шию й дрімав, звисивши голову на плече Наташі.

І вони пішли вдалину дорогою, що пролягала в житі. Раптом Наташа зойкнула й зупинилася. З глибини хлібів вийшов до дітей худий, з голим, незнайомим обличчям дідок; на зріст він був не більший за Наташу, взутий у постולי, а вдягнений у старовинні парусинові штани, залатані латками з військового сукна, і він ніс за спиною плетеного кошика із щавлем та кропивою, мабуть, на борщ. Старий теж зупинився проти дітей. Він подивився на Наташу блідими, добрими очима, що вже давно звикли до всього на світі, скинув шапку, зваляну з домашньої вовни, вклонився й пройшов мимо. «Не страшний! — подумала Наташа про старого.— А хай би тільки зачепив, я б йому сама дала з усієї сили, він одразу б умер... Захарчований, якийсь малосилий, мабуть, нетутешній!»

А дідок той уважно подивився на дітей, що пройшли повз нього. Йому запам'яталося лице Наташі — її сірі, чуткі, задумливі очі, трохи відкритий у подиху дитячий рот, повні щоки й біляве, вицвіле на сонці й висушене польовим вітром волосся. «Добра буде селянка! — вирішив старий. Тепер він намагався роздивитися малюка, якого несла дівчинка.— І цей на неї схожий,— побачив подорожній.— Розімлів і спить. А що ж йому!» І старий пішов собі, втупившись очима в земляне сміття та дрібну траву на дорозі.

Трохи пройшовши, старий чоловік із задоволенням приліг біля жита, поклавши голову на кошик з травою. Ходити йому зараз було жарко й ні до чого; папір у колгосп «Спільне життя» він одніс акуратно й тепер стомився, і час у нього ще є попереду — літній день довгий, додому встигне повернутися.

Дід і бабуся Наташі жили в дерев'яній хатині край села Панютина. Наташина бабуся Уляна Петрівна виглядала за ворота: чи не йде її онука з онуком. Вона ще два дні тому наказала жінці-листоноші, аби та неодмінно зайшла до її дочки в колгосп, з тим щоб дочка пустила онуку з онуком погостювати в Панютино. «Мабуть, поштарка забула до дочки зайти,— думала Уляна Петрівна, вдивляючись у безлюдну гарячу дорогу в житах.— А їй же півтора трудодня за день пишуть: бач, пільгова яка! Ходить, куряву пеленою мете — тільки й діла... Чи в Раду поскаржитися на неї, чи що!..

Та чума з нею, нехай собі ходить!» І бабуся зачинила хвіртку.

Ще зранку, спозарана, вона наклала соломи в піч, а біле тісто стояло з учорашнього вечора, і бабусі вже двічі доводилося відкладати його з горщика в глиняну миску: за ніч тісто зійшло через верх. Все було готове, щоб почати пекти млинці, та гості ще не прийшли, і свій дід як пішов с самого ранку на озеро рибу ловити, то й пропав. Певно, знову сидить у кузні в коваля та ляси точить.

Бабуся старанно перемішала тісто; вже час було з нього пекти млинці, бо воно перестойтється й закисне. Чим же іншим їй було привітати онучку, онука? Що є ще на світі потрібніше, ніж це її частування, вона не знала.

Бабуся не намагалася вгадати щось інше, краще — вона лиш могла поставити тісто, спекти хліб чи млинці, аби нагодувати рідню. Вона не розуміла, як іще жити по-доброму, їй нічого й не треба було більше. Нехай усі якнайшвидше зберуться разом до однієї хати, нехай будуть здорові її дочка з своїм чоловіком і ростуть щасливі онуки.

Уляна Петрівна запалила солому в печі, але тут почула, що в дворі закричав чужий півень, який завжди приходив од сусідів бити бабусиною півня. Уляна Петрівна ревно ставилася до свого добра — вона схопила віник і пішла проганяти хижака. Прогнавши півня, бабуся оглянула вулицю й шлях, що вів у житне поле, — може, хтось покажеться. Але не було нікого, лиш хвилями пливла спека по землі, та старі, звичні хати стояли по селу, й греблися заповорошені сусідські кури в дорожній колії, і бабусі зробилося нараз нудно, наче вона подивилася не на білий світ, а в темну темінь.

Тоді Уляна Петрівна зачинила хвіртку й пішла пекти млинці. Перший млинець одразу вийшов добрий — і недарма: скільки вже їх спекла бабуся на своєму віку! Вони самі у неї рум'янилися і назад з вогню просилися, тільки їсти їх зараз було нікому. Сама Уляна Петрівна свою страву завжди їла останньою. Щоб не пропадало добро, вона брала собі залишки й вишкребочки й пекла з них, що виходило. Вся їжа для неї була однаково добра.

У вікно хтось тихо постукав з вулиці.

«Либонь, старчиха! — подумала бабуся. — Та вони тепер уже й ходити перестали, а то б я дала млинця людині, нині врожаї великі пішли, що й казати».

Вона вийняла сковорідку з вогню, щоби млинець не підгорів, і пішла до вікна. У вікно дивилася онука Наташа; за спиною в неї, обхопивши рученятами сестрину шию, був

Антошка. Він спав тепер, поклавши велику голову на плече Наташі, так що дівчинка вся зігнулася під вагою брата. Однією рукою вона притримувала Антощині руки, що обнімали її, аби вони не розімкнулися, а другою вхопилася за його холошу, щоб ноги хлопчика не висіли в повітрі й він не сповзав донизу. Наташа прихилила брата ногами до призьби, звільнила свою руку і ще раз тихо постукала у вікно.

— Бабусю,— сказала вона,— відчиняй, ми до тебе в гості прийшли.

Уляна Петрівна зауважила, що Наташа ще більше підростає, то робиться кращою й задумливішою на виду і стає все більше схожа на неї, коли бабуся була молодою. Зворушена такою добротою життя, яке знову повторило її в онуці, щоб кожний, глянувши на Наташу, згадав би Уляну Петрівну після смерті, втішена й задоволена, бабуся сказала:

— Ох ви, сердешні мої! Ну йдіть до хати мерщій.

У хаті бабуся хотіла була вкласти Антошку на ліжко, та він потягнувся й розплющив очі.

— Бабусю,— сказав він,— спечи нам млинців. Бо ми ішли-ішли...

— Та вони вже давно готові,— відповіла бабуся.— Сідай на лаву, я тобі зараз свіжих напечу, ті вже захололи.

— І кисляку давай,— попрохала Наташа,— ми в нього млинці вмочатимемо.

— Зараз, зараз... Зараз я коло печі впораюся і в погріб полізу,— говорила бабуся,— а тоді млинців вам напечу, чаю зігрію, а дідусь прийде — обідати будемо, я квасу вчора поставила, холодець зварила, чого ж іще треба!

— Ще варення суничне й гриби,— сказала Наташа.

— Атож, любя, атож, аякже! — згадала Уляна Петрівна й пішла з хати по припаси, рада, що добра в неї багато і є кого годувати.

В хаті пахло гарячою землею, масними смаженими млинцями й димом, а за вікном світило сонце над незнайомою травною чужого села.

— Не сопи! — сказала Наташа Антошці.— Ти до бабусі в гості прийшов, чого ти сопеш? Давай я тобі носа витру...

Антошка затих; він перестав сопіти і тільки тихенько дихав, сидячи на лавці біля порожнього столу. Наташа зазирнула до бабусиної світлиці. Там було чисто, нудно; дві жирні мухи билися в шибку; велика гасова лампа висіла над столом, застеленим, як на свято, вишитою скатертиною.

Наташа сіла на стілець біля столу з скатертиною й почала роздивлятися вишивку; в них удома такої скатерки не було, а їм і не треба: Наташина мати кожного дня мие стіл

і шкребе його ножем; у них і без того чисто й гарно. Заспівали в дворі півні — спершу один, потім другий і всі разом, і квочки заквактали, збираючи ближче до себе курчат; знявся вітер на шляху й поніс куряву.

— Наташко, мене мухи кусають, іди сюди,— покликав сестру Антошка з другої кімнати.

— Нехай кусають, зараз прийду,— відповіла Наташа.

Вона підійшла до вікна і лицем притулилася до шибки: їй хотілося побачити на вулиці щось знайоме чи близьке, як у них у колгоспі були їй знайомі тини, трава й дерева. Та під бабусиним вікном ріс один тільки маленький кущ; його листя було вкрите пилюкою, він ледве ворушив гілками, він змучився від спеки й суші й жив наче уві сні або як мертвий, чужий і сумний для всіх, і йому ніхто не був потрібний.

— Одведи мене додому, я до мами хочу,— попрохав Антошка.

Наташа повернулася до брата: він сидів невеселий.

— Я хочу до нас додому,— сказав він.— Не треба млинців, я кашу буду, її мама вчора варила...

Наташа взяла один холодний млинець із загнітки й сховала його собі за пазуху.

— Бо ти в дорозі їсти схочеш, ти завжди невчасно прошиш,— сказала Наташа братові й підняла його на руки.

Бабуся ще була в погребі; низькі, зелені від моху двері, що вели у погріб, обкладений зверху дерном, були відчинені. Наташа підійшла до них і подивилася, куди зникла бабуся. У погребі було темно, нічого не видно. Бабуся бурмотіла в п'їтмі свої слова,— мабуть, про те, що їй не хочеться помирати, таж вона й так весь час живе собі й живе.

Щоб не грюкнути хвїрткою (вона до того ще й жалібно рипіла завісами, мовби їй було боляче відчинятися), Наташа притисла до себе брата й попрямувала стежкою на картопляний город і звідти через обору вийшла до житнього поля.

Жито росло тихо. У спеці й безгомінні колосся схилилося назад до землі, наче послуло. Наташа роззирнулася в незнайомому полі, щоб побачити, що це заступило сонце. Далека блискавка люто розділила весь світ навпіл, і звідти, з другого боку, що за селом Панютиним, ішов вихор куряви під важкою й повільною хмарою; там пролунав удар грому, спершу глухий і нестрашний, потім звук його розкотився і, повторившись, дійшов до Наташі так близько, що вона відчула біль у серці.

Наташа зайшла в жито, щоб сховатися з Антошкою. Вона

хотіла була навскоси пробігти житами до шляху і тим шляхом втекти від хмари додому до батька й матері, та потім передумала, бо боялася потолочити хліб, і пішла попід полем. Антошка вже помітив усе, що діється вдалині: і хмару, і вихор, і блискавку; він припав до сестри й сховав свою голову біля її гарячої шиї, мов у матері.

Наташа вийшла на шлях і побігла ним додому від бабусі. У Антошки теліпалися ноги, він ненавмисне бив ними по сестрі, та намагався він сидіти тихо й міцно тримався: більше йому тепер нікуди було подітися. Наташа чимдуж поспішала, їй хотілося, аби тільки донести Антошку додому, щоб їх не застала буря й гроза в чистому полі. Проте жито все ще було тихим, вітер сюди не дійшов і, може, все обійдеться, може, страшна хмара проллється вся в далекому місці. Антошка мовчав; він боявся того, що з ним буде тепер, але його цікавила хмара й блискавка, і він хотів, щоб сталося щось страшне, а він би подивився, от тільки б не вмер. Антошка дивився через плече сестри назад, на село. Він ще бачив бабусину хатку, і можна було туди повернутися, та він злякано заплющив очі, бо жита вдалині, починаючи від бабусиноного двору, враз похилились і полягли — на них налетіла буря.

— Наташо, сховай мене кудись мерщій,— сердито сказав Антошка.— Чи ти не бачиш, що робиться, недоумкувата якась!

— Дай ось додому дійти, я вже тебе там відлупцюю,— пообіцяла братові Наташа.

— Ми додому не дійдемо, нас грім уб'є,— прошепотів Антошка.— Неси мене швидше, знову ти повільно йдеш! Ти біжи!

Вихор наздогнав дітей і вдарив у них піском, землею, листям, стеблами трави й сміттям. Наташа сховалася з братом у жито й сіла там на землю, та вітер пригинав жито так низько, що Наташа часом бачила бабусину хату, село й те, що було далеко в полях і на небі.

Разом з вихором, крізь його гарячу куряву, пішов град і почав бити хліб, землю і Наташу з Антошкою. Тоді вона відкрила Антошку собою, прилягла на ньому зверху й сховала голову його в своїх обіймах, тісно пригорнувши всього брата до свого тіла. Град бив по Наташі, по її голові й спині, та вона мовчала, знаючи, що Антошці тепер не боляче й добре — він навіть ворушився під нею трохи, розглядаючи землю біля житнього коріння в давній ріллі.

Град змінився важким, прохолодним дощем. Антошці набридло ховатися під сестрою; йому хотілось подивитися, що

робиться надворі, хотілося намокнути під дощем, і він сказав Наташі:

— Пусти мене, я визирнути хочу.

— Лежи, бо тебе громом уб'є,— відповіла Наташа.

— Ні, він мимо,— сказав Антошка й випручався з-під сестри.

Наташа сіла і взяла на коліна брата, прикривши руками його голову від вітру й дощу. Антошка звівся на ноги на Наташиних колінах і подивився навкруги, терпляче мружачись від бурі, від колосся й водяних краплин, які били його по обличчю. Він побачив чорне, близьке, летюче небо, а під ним висіли сірі хмари, спустивши з себе довге волосся зливи, здмухане бурею в пустий бік, як патли в старій жебрачки, і ці хмари швидко змінювали своє тіло, танули й переставали жити на очах у Антошки. Він вирішив почекаати, що іще буде, та сестра веліла йому сховатися біля неї, а вона нахилиться і сховає його. Але Антошка, не послухавшись сестри, почав знову дивитися на небо й на землю. Однак колосся перешкоджало йому бачити далеко, тому Антошка попрохав Наташу, щоб вона підняла його високо на руки, а він дивитиметься.

Наташа витерла рукавом одежини мокру Антошину голову і ляснула його по потилиці.

— Застудишся,— сказала вона.— Бач, чортяка який: дивитися йому треба на бурю! Я ось мамі скажу, вона тебе стукне по довбешці.

Антошка хотів був відповісти, що мати його по голові не б'є, але задихнувся від удару бурі, від якої враз полягло все жито й стало видно далеко навкруги. Антошка побачив бабусине село й луки за селом, уже по той бік річки в синьому світлі грози і у вітрі, й під вітром бігла до нього злякана, тремтлива трава.

Нараз дощ перестав іти. Вітер ущух, зробилося тихо усюди. Проте важкі жита більше не піднялися. Антошка знову подивився туди, де живе бабуся, і побачив її. Бабуся вийшла на високий ганок хати, що виходив у двір, і роззирилася кругом. Вона турбувалася зникненням онуків. «Чи вони вже скучили в мене? — думала вона.— Та коли ж тут скучати, адже вони щойно прийшли, не час іще! Мабуть, село пішли подивитися, зараз назад прийдуть. Якби їх тільки дощ не намочив, бач, темряви нагнало скільки!.. Піти курей покликати, нехай у повітці побудуть»,— вирішила Уляна Петрівна, але тут-таки присіла від удару грому, що близько повторився потім ще кілька разів, так що старі двері до хати самі

відчинилися й зачинилися, а бабуся як сіла, так і не підвелася, поки грім остаточно не заспокоївся, поки не затих найвіддаленіший його гуркіт.

Антошка побачив блискавку, що вийшла з темряви хмари і вжалила землю. Спочатку блискавка шугонула вниз далеко за селом, підбралася назад у височінь неба, і звідти одразу вбила одиноке дерево, що росло посеред сільської вулиці біля дерев'яної закіптюженої кузні. Дерево спалахнуло синім світлом, наче воно розцвіло, а тоді погасло і вмерло, і блискавка теж умерла в дереві.

Накотив грім, і заворушилося похилене жито, а бабуся опустилася зовсім на ганок і перестала ходити по господарству сюди-туди, і Антошка засміявся з бабусі, що вона боїться.

Слідом за блискавкою на землю линув дощ, густий і раптовий, так що зробилося похмуро навкруги, і бабусю вже було не видно за шумливою імлюю дощу. Та висока блискавка знову освітила жита й село, і тоді Антошка побачив чорний дим і червоний вогонь усередині диму, який поволі здійсмався з-під даху старої кузні, але вогонь не міг розгорітися, бо його заливав дощ. Антошка збагнув, що блискавка, вбивши дерево, сама не вмерла, а пройшла через коріння дерева в кузню і знову стала вогнем.

Наташа обхопила брата, притисла його до себе, як зуміла, і вийшла з ним із жита на шлях; вона хотіла бігти мерщій назад до бабусі, щоб схвати Антошку від дощу й блискавки, та дощ припинився, краплини стали падати рідко, знову почало парити в повітрі, і знову було душно й нецікаво біля чужого села. Наташа зупинилася на дорозі й опустила брата додолу.

Дах кузні тепер спалахнув живим вогнем, полум'я сушило намоклі дошки й горіло. Вже бігли люди на сільську пожежу, дехто з відрами води, а інші з сокирами, і рипіла корба ближчого колодязя, а деякі селяни стояли віддалік біля своїх дворів і нічого не робили,— мабуть, вони думали, що пожежа обійдеться й ущухне сама по собі, бо головна, велика хмара, насичена грозою й зливою, лиш підходила до села Панютина: вона тепер була за річкою, синя, аж чорна, товста й тиха, і в ній миготіли блискавки, та грому їхнього ще не було чути.

Антошка припав до сестри й заплакав од страху. Він боявся, бо горить кузня, а з-за річки йде нова, чорна як ніч хмара, і знову блискає гроза, яка шукає землю, щоб убити дерево й запалити їхню стару хату в колгоспі.

Наташа роззирнулася навкруги. Вона побачила, що хмара ще далеко і вона встигне дійти з Антошкою додому.

— На, тріскай,— сказала вона їй, діставши з-за пазухи холодного млинця, дала його братові.

Антошка сів до сестри за спину їй, обхопивши однією рукою шию, заходився жувати млинець і незабаром зжував його увесь; а сестра все бігла додому, намагаючись не впасти під вагою брата.

Вона бігла між двома стінами мовчазного жита в п'ятьм темної хмари, що насувалася. Антошка дивився на похилене колосся їй розумів, що це росте хліб — найперше добро життя, на якому тримаються люди. Батько його сам казав: аби було жито, а все інше само собою з'явиться — і гас, і одежа, і книжка з малюнками.

Темрява їй хмара, однак, незабаром наздогнали дітей і насунулися на них. Знову почався дощ, і після кожного роздратованого спалаху блискавки, після кожного удару грому дощ ішов усе густіше їй швидше. З темряви неба тепер лився суцільний потік води, який бив у землю з такою силою, що руйнував і краяв її, наче дощ орав поле.

Наташі стало важко дихати в гущі зливи. Вона пересадовила Антошку зі спини до себе на руки, щоб на нього менше падав дощ і щоб блискавка зверху не вдарила в нього, і знов побігла вперед.

Хаша зливи зросталася перед нею, ставала дедалі непрохіднішою, навіть повільно йти зараз було важко їй боляче, немовби дітей обступав похмурий, твердий і жорсткий ліс, що обдирав їхні тіла до кісток.

Шум зливи заглушав удари грому, тільки блискавки було видно. Іноді їх було так багато, що вони зливали своє світло в довге с'яйво, але це с'яйво освітлювало лише горби могутнього мороку на небі, через що було ще страшніше.

Наташа геть змучилась. Вона зупинилася, сіла біля жита і щосили притисла до себе мокрого Антошку, щоб хоч він залишився живим і теплим коло неї, якщо сама вона помре. Та їй подумалося, що раптом Антошка помре, а вона сама залишиться ціла, і тоді Наташа щосили закричала, як доросла жінка, щоб її почули їй допомогли; їй здавалося, що найгірше їй найсумніше було б жити останньою на світі.

Її маленький брат, посидівши трохи мід дощем, сказав сестрі:

— Давай яму копати, ми тут сховаємось і проживемо. Ось дивись, тут пісок... Не плач, бо я боюся за тебе...

Діти заходилися копати руками яму біля жита, де був легкий ґрунт. Та, викопавши невелику заглибину, вони поба-

чили, що сильний дощ далі сам копає їм яму й своєю силою вимиває й несе геть струмком піщану землю, проте сховатися туди вони не могли.

Наташа й Антошка причаїлися під зливою на голій землі, скоцюрбившись і закриваючи руками свої голови.

— Навіщо ти мене до старої бабусі в гості водила? — сказав Антошка сестрі. — Вдома найкраще сидіти, я люблю вдома... А тобі все гульки в голові!

— Сиди краще мовчки! — наказала Наташа. — Хто велів скоріш від бабусі додому йти? Я й млинців зовсім не поїла.

— Я в бабусі скучив, — сумирно промовив Антошка.

Блискавка спалахнула і кілька разів здригнулася зовсім поряд з Наташею й Антошкою, десь недалеко в полеглому житі. Брат і сестра, чекаючи з жахом грому, задалегідь ухопилися руками одне за одне й припали одне до одного: Антошка до грудей сестри, а вона до його плеча, щоб нічого більше не бачити й не чути. Та в шумі зливи грім прозвучав не страшно.

— Знову мимо, — сказав Антошка.

Діти давно змерзли від дощу й тепер тулилися одне до одного, намагаючись зігрітися.

— Ви хто такі? — хрипко спитав їх поряд чужий голос.

Наташа підвела голову від Антошки. Схилившись навколішки, біля них стояв худий дідок з незнайомим обличчям, якого вони зустріли нині, коли йшли в гості до бабусі. Тепер цей дідусь, захищаючись від дощу, надів кошика на голову, а щавель і кропиву, мабуть, викинув геть.

— Втомилися чи злякалися, га? — спитав у Наташі старий, підсуваючись до дітей ще ближче, щоб вони чули.

— Нам страшно стало, — сказала Наташа.

— Ще б пак не страшно, — погодився подорожній. — Бач страх який: і ллється, й гримить, і блискає. Я вже не боюся від старості, від глупоти, а вам чого ж: ви бійтеся, вам це треба.

— А ми вже звикли боятися, — промовила Наташа. — Тепер нам не страшно. А ти сам хто, ти звідкіля?

— Я дальній, — відповів дідок. — Верстов двадцять звідси буде: племгосп «Перемога», не чула? А я звідти, я там по племінному ділу розсильним агентом служу: куди що пошлють, що скажуть — я готовий. А нині до колгоспу «Спільне життя» ходив, мені веліли сказати, щоб колгосп племінного бичка собі взяв. Їм бугай належить. Нехай погоничів пошлють.

— Сказав? — спитала Наташа.

— Сказав. А тепер оце назад повертаюся.

Антошка звівся на ноги й з цікавістю розглядав чужого маленького діда, що стояв на розкислій землі навколішки, з кошиком на голові. Злива перейшла в суцільний густий дощ з бульбашками, і блискавки спалахували вже ген удалині, звідки грім не встигав доходити сюди.

— Ну, йди, нам бугая давно в колгосп треба,— сказала Наташа.

Дід підвівся з землі й почав рихтуватися в далеку дорогу. Він міцно прив'язав свого кошика назад за спину і скинув шапку з голови.

— Ви не дійдете,— сказав старий дітям.— Там дорогу тепер розвезло, там земля густа, добра, а дощ, диви, от-от припустить...

Він надів свою шапку на голову Антошки й, зігнувшись, торкаючись землі, звелів дитині лізти до нього в кошик за спиною і там сидіти й триматися. Антошка одразу ж таки заліз туди, і йому в кошику стало м'яко й добре.

— А куди ж ти понесеш його? — швидко спитала Наташа, готуючись з усієї сили вчепитися в обличчя старому.— Тобі хто дозволив його брати?

— Понесу до батька-матері його, куди ж іще! — відповів дід.— На ваш колгосп. І тебе туди ж.

Старий ще раз нахилився, взяв Наташу на руки й пішов під дощем дорогою на «Спільне життя», несучи на собі двох дітей.

— Ти не бійся,— сказала Наташа братові, який зручно сидів у кошику проти неї.— Я за ним дивитимуся.

— Він не як ти, він дужий,— сказав сестрі Антошка.

У старого випнулися жили на шиї, він згорбився, дощ і піт обмивали його тіло й обличчя, та він звично й терпляче чалапав по багнуці й по воді.

Діти мовчали, очікуючи, коли побачать свою хату в колгоспі. Наташа подумки боялася, що, може, їхній двір уже згорів од блискавки. Старий, щоб берегти силу, теж нічого не говорив, лиш один раз він прошепотів сам до себе:

— Спасибі, град не пішов. Він буває як голубине яйце — побив би дітей.

Дощ лився дрібними, рясними краплинами, грози вже не було. І незабаром Наташа побачила крізь дощ огорожу крайнього двору свого колгоспу; вона радісно усміхнулася. Значить, усе було ціле, і пожежі нема, інакше люди бігли б на пожежу. А може, їхній дім уже згорів і погас, і Наташа знову зажурилася.

Та он верба стоїть, вона росте біля Наташиної хати, вона

жива; он солом'яна стріха на їхній хаті й димар із залізним півником... Наташа одвернула своє обличчя від Антошки й обережно витерла його рукавом від дощу.

Біля батьківського двору Наташа скочила на землю. Антошку ж старий вніс у кошику за спиною просто в хатні сіни.

У світлиці в Наташиних батьків, перечекуючи дощ, сиділо багато людей. Наташин батько частував їх чаєм з хлібом із білого борошна й наклав повну цукорницю колотого цукру. Тут був голова колгоспу Єгор Юхимович Провоторов, дідусь, бабусин чоловік, і незнайомий чоловік, не знати хто, сторонній хтось.

Наташина мати роздягла дочку й Антошку й дала їм суху одежину, обіцяючи, що більше нікуди їх у гості зроду не пустить. А дідок, викрутивши з себе трохи води в сінях, уже сидів за столом у світлиці, пив чай і розповідав, як усе було. Єгор Юхимович його знав — старий з племгоспу щойно був у нього відносно бугая.

— Як же воно вийшло! — сказав Єгор Юхимович, голова, звертаючись до Наташиного батька. — Надворі гроза, злива, буря була, а ти дітей у Панютино послав?

— Вони пішли — ще погода була, — тихо відповів батько.

— А після погоди враз буря почалася й гроза, — говорив Єгор Юхимович, — а діти могли не встигнути добігти до Панютина. Бач, як воно! А ми сидимо тут, другу годину базікаємо, а ти й не згадав про дівча з хлоп'ям ні разу.

— Та що про це балакати! — з досадою відповів батько. — Не сталося з ними нічого, цілі прийшли.

— Та воно так! — погодився голова й глянув на Антошку з Наташею, які тепер стояли біля одвірка й дивилися на гостей. Мати їх уже перевдягла в усе чисте й сухе, і їм було тепер знову добре жити. — І рідний дід, старий пень, — казав голова, — знає, що до нього онук з онукою в гості пішли, сам у грозу до зятя чай пити прийшов і сидить собі, не турбується...

Наташин дідусь мовчав, і всі інші люди теж.

— Я спозаранку сюди в кооператив прийшов, — промовив дідусь. — Хотів гачків на коропа купити, і до вашого лимаря у мене справа була, ми з ним куми... А в нашій багатокрамниці нема тобі ніяких гачків, уся риба в річці ціла живе, а мої снасті нікудишні зробилися. Думав у вашому кооперативі поживитися...

— Ну, гаразд, — примирливо промовив Єгор Юхимович. — Дай-но мені назад документ до племгоспу, що я тобі допіру дав. — І голова простяг руку до Наташиного батька.

Батько нерішуче віддав голові папір.

— Дивись, Юхимовичу, бугай племінний, з ним треба вміти,— сказав батько.— Чи й бугая тепер не довіряєш, бо мої дітлахи намокли?

— Поки що ні,— відповів голова,— не довіряю.

— То хто ж тобі тоді пожене? — цікавився батько.— В колгоспі, крім мене, навряд чи хто відповідати за таке діло візьметься.

— А я он з ним, може, домовлюся,— вказав голова на дідка з племгоспу, що сьорбав чай унакладку.

— Право твоє,— погодився батько.— Ти бач, який дбайливий! Чи піклування про малолітні кадри відчув? Але бугай — одне діло, а дівча з хлоп'ям — зовсім інше.

— Правильно,— промовив голова, ховаючи документ до себе, прочитавши його увесь знову.— Дітлахи — діло непокупне, і для серця вони болісні, як смерть, а бугай не те, бугая і вдруге можна за гроші купити...

— Ух ти, диви-но! — радісно сказав раптом дідок з племгоспу і, відсунувши блюдечко, ненароком укинув собі в рот ще шматочок цукру.

Наташі з Антошкою набридло слухати розмову, і вони вийшли на ганок.

Дощ ледь-ледь накрапав. Довкола стало тихо й похмуро; листя дерев і трав, натомившись, сонно висіло до наступного ранку. Лиш далеко-далеко, в чужих і темних полях, спалахували зірниці, немовби блимала очима стомлена хмара.

— Давай знову завтра до бабусі в гості підемо,— сказав Антошка сестрі.— Я не боюся тепер. Я люблю грозу.

Наташа нічого не відповіла братові. Адже він ще маленький, змучений, і сварити його не можна.

Мати відчинила двері й покликала своїх дітей їсти. Вона вже зварила для них картоплю й полила її зверху яйцями, а тоді сметаною. Нехай діти ростуть і поправляються.

Упрекрасналість бурхливого світі

I

У Толубеевському депо кращим паровозним машиністом вважався Олександр Васильович Мальцев.

Йому було років тридцять, проте він уже мав кваліфікацію машиніста першого класу й давно водив швидкі поїзди. Коли в наше депо прибув перший потужний пасажирський паровоз серії «ИС», то на цю машину поставили Мальцева, що було цілком розумно й правильно. Помічником у Мальцева був літній чоловік, деповський слюсар на ім'я Федір Петрович Драбанов, проте він незабаром витримав іспит на машиніста й пішов працювати на іншу машину, а я був замість Драбанова призначений помічником у бригаду Мальцева; до того я теж працював помічником механіка, та тільки на старій, малопотужній машині.

Я був задоволений своїм призначенням. Машина «ИС», єдина тоді на нашій тяговій дільниці, самим своїм виглядом викликала в мене почуття захвату: я міг довго дивитися на неї, і особлива зворушлива радість прокидалася в мені, така ж прекрасна, як у дитинстві при першому читанні віршів Пушкіна. Крім того, я хотів попрацювати в бригаді першокласного механіка, аби навчитися в нього майстерності водіння важких швидкісних поїздів.

Олександр Васильович сприйняв моє призначення у його бригаду спокійно і байдуже: йому було, видно, однаково, хто в нього буде помічником.

Перед поїздкою я, як звичайно, перевіряв усі вузли машини, випробував усі її обслуговуючі й допоміжні механізми й заспокоївся, вважаючи машину готовою до поїздки. Олександр Васильович бачив мою роботу, він стежив за нею, однак після мене власноручно знову перевіряв стан машини, немов не довіряв мені.

Так повторювалося й згодом, і я вже звик до того, що Олександр Васильович повсякчас втручався в мої обов'язки, хоч і переживав мовчки. Та, звісно, як тільки ми були в русі, я забував про свої переживання. Відриваючи увагу від приладів, що стежили за станом паровоза під час руху, від наглядання за роботою лівої машини й колією попереду, я поглядав на Мальцева. Він вів состав з відважною впевне-

ністю великого майстра, із зосередженістю натхненного артиста, що увібрав увесь зовнішній світ у своє внутрішнє переживання і тому владарює над ним. Очі Олександра Васильовича дивилися вперед, мов пусті, неухважливі, та я знав, що він бачив ними всю колію попереду і всю природу, що мчала нам назустріч,— навіть горобець, зметений з баластного укусу вітром ріжучої простір машини, навіть цей горобець привертав погляд Мальцева, й він повертав на мить голову слідом за горобцем: що з ним буде після нас, куди він полетів?

З нашої вини ми ніколи не запізнювалися; навпаки, часто нас затримували на проміжних станціях, які ми мали проїхати на ходу, бо ми ішли з нагоном часу, і нас, отак затримуючи, знову вводили в графік.

Звичайно ми працювали мовчки; лише зрідка Олександр Васильович, не обертаючись в мій бік, стукав ключем об казан, звертаючи мою увагу на якийсь непорядок в режимі роботи машини або ж попереджаючи мене про різку зміну цього режиму, щоб я був пильний. Я завжди розумів мовчазні вказівки свого старшого товариша й працював з великою старанністю, проте механік однаково ставився до мене, як і до змащувача-кочегара, відчужено й завжди перевіряв на стоянках прес-маслянки, затяжку болтів у дишлових вузлах, випробовував букси на ведучих осях та інше. Щойно я огляну й змащу якусь робочу частину, що третється, Мальцев слідом за мною зразу ж оглядав і змащував її, мовби не вважаючи мою працю справжньою.

— Я, Олександрє Васильовичу, цей крейцкопф уже перевірів,— сказав я йому якимось, коли він почав перевіряти цю деталь після мене.

— А я сам хочу,— усміхнувшись, відповів Мальцев, і в усмішці його був смуток, що вразив мене.

Пізніше я зрозумів причину його смутку й причину його постійної байдужості до нас. Він відчував свою перевагу над нами, бо розумів машину точніше, ніж ми, і він не вірив, що я чи хтось інший може навчитися таємниці його таланту, таємниці бачити водночас і попутного горобця, й сигнал попереду, водночас відчуваючи тої ж миті путь, вагу состава й зусилля машини. Мальцев розумів, звісно, що в ретельності, в старанності ми навіть можемо його подолати, але не припускав, щоб ми більше за нього любили паровоз і краще за нього водили поїзди,— краще, на його думку, було неможливо. І Мальцеву через це було сумно з нами; він нудився від свого таланту, як від самотності, не знаючи, як нам висловити це, щоб ми зрозуміли.

І ми справді не могли збагнути його вміння. Якось я попрохав дозволити повести мені состав самостійно: Олександр Васильович дозволив мені проїхати кілометрів сорок і сім на місце помічника. Я повів состав — і через двадцять кілометрів уже мав чотири хвилини запізнення, а виходи із затяжних підйомів долав із швидкістю не більш як тридцять кілометрів на годину. Після мене машину повів Мальцев; він долав підйоми із швидкістю п'ятдесят кілометрів, і на кривих у нього не закидало машину, як у мене, і невдовзі він надолужив упушений мною час.

II

Близько року я працював помічником у Мальцева, з серпня по липень, і п'ятого липня Мальцев здійснив свою останню поїздку як машиніст кур'єрського поїзда...

Ми взяли состав на вісімдесят пасажирських осей, що запізнився до нас у дорозі на чотири години. Диспетчер вийшов до паровоза й спеціально попросив Олександра Васильовича наскільш можливо скоротити запізнення поїзда, звести це запізнення хоча б до трьох годин, інакше йому важко буде видати порожняк на сусідню колію. Мальцев пообіцяв йому надолужити час, і ми рушили вперед.

Була восьма година пополудні, та літній день ще тривав, і сонце сяяло з урочистою ранковою силою. Олександр Васильович зажадав від мене тримати весь час тиск пари в казані лиш на пів-атмосфери нижче граничного.

За півгодини ми вийшли в степ, на спокійний м'який профіль. Мальцев довів швидкість ходу до дев'яноста кілометрів і нижче не здавав, — навпаки, на горизонталях і малих ухилах доводив швидкість до ста кілометрів. На підйомах я форсував топку до граничної можливості й примушував кочегара вручну завантажувати шуровку, на допомогу стокерній машині, бо пара в мене сідала.

Мальцев гнав машину вперед, відвівши регулятор на всю дугу і віддавши реверс на повну відсічку. Ми тепер ішли назустріч величезній хмарі, що з'явилася з-за обрію. З нашого боку хмару освітлювало сонце, а зсередини її рвали люті, роздратовані блискавки, і ми бачили, як мечі блискавок вертикально встромлялися вдалині в безмовну землю, і ми шалено мчали до тієї землі, наче поспішаючи їй на захист. Олександра Васильовича, видно, захопило це видовище: він далеко вихилився у вікно, дивлячись уперед, і очі його, звиклі до диму, до вогню й простору, тепер блищали від захвату. Він розумів, що робота й потужність нашої ма-

шини можна було порівняти з силою грози, і, можливо, пишався цією думкою.

Незабаром ми помітили курний вихор, що мчав степом нам назустріч. Значить, і грозову хмару несла буря нам у лоб. Світло померкло навколо нас: суха земля й степовий пісок засвітили й заскреготіли по залізному тілу паровоза, видимість зникла, і я пустив турбодинамо для освітлення й увімкнув лобовий прожектор спереду на паровозі. Нам тепер важко було дихати від гарячого курного вихору, що вдирався в кабінку й подвоювався в своїй силі зустрічним рухом машини, від газів топки і ранньої сутіні навколо нас. Паровоз з виттям пробивався вперед у мутний, задушливий морок — у щілину світла, створювану лобовим прожектором. Швидкість упала до шістдесяти кілометрів; ми працювали й дивилися вперед, мов у сні.

Раптом велика краплина вдарила по вітровому склу й одразу висохла, випита гарячим вітром. Затим миттєве сине світло спалахнуло біля моїх вій і болем пройняло мене аж до серця. Я схопився за кран інжектора, та біль у серці вже відійшов од мене, і я зразу глянув у бік Мальцева — він дивився вперед і вів машину, не змінившись на обличчі.

— Що це було? — спитав я в кочегара.

— Блискавка, — сказав він. — Хотіла в нас влучити, та трохи промахнулася.

Мальцев почув наші слова.

— Яка блискавка? — спитав він голосно.

— Оце була, — промовив кочегар.

— Я не бачив, — сказав Мальцев і знову відвернувся.

— Не бачив? — здивувався кочегар. — Я думав, казан вибухнув, так було засвітило, а він не бачив.

Я теж засумнівався, що це була блискавка.

— А грім де? — спитав я.

— Грім ми проїхали, — пояснив кочегар. — Грім завжди потім б'є. Поки він ударив, поки повітря розгойдав, поки сюди-туди, ми вже геть його пролетіли. Пасажири, може, й чули — вони позаду.

Далі ми увійшли в зливу, та незабаром минули її і виїхали в притихлий, темний степ, над яким непорушно спочивали сумирні виснажені хмари.

Потемнішало зовсім, і настала спокійна ніч. Ми відчували дух сирієї землі, пахощі трав і хлібів, напоєних дощем і грозою, і мчали вперед, надолужуючи час.

Я зауважив, що Мальцев почав гірше вести машину — на кривих нас закидало, швидкість доходила то до сотні з гакком кілометрів, то знижувалася до сорока. Я вирішив, що

Олександр Васильович, мабуть, дуже втомився, і через те нічого не сказав йому, хоч мені було дуже важко тримати в найкращому режимі роботу топки й казана за такої поведінки механіка. Проте через півгодини ми мали зупинитися для набору води, і там, на зупинці, Олександр Васильович попоїсть і трохи перепочине. Ми вже нагнали сорок хвилин, а до кінця нашої тягової дільниці ми наженемо ще не менш як годину.

Все-таки мене стурбувала втома Мальцева, і я почав сам пильно дивитися вперед — на колію і на сигнали. З мого боку, над лівою машиною, світила підвісна електрична лампа, освітлюючи махаючий, дишловий механізм. Я добре бачив напружену впевнену роботу лівої машини, та потім лампа над нею пригасла й почала світитися бідно, мов одна свічка. Я обернувся до кабіни. Там теж усі лампи світилися тепер на чверть напруги, ледь освітлюючи прилади. Дивно, що Олександр Васильович не постукав мені ключем у цей момент, аби вказати на такий непорядок. Ясно було, що турбодинамо не давало розрахункових обертів і напруга впала. Я заходився регулювати турбодинамо через паропровід і довго порпався з цим пристроєм, та напруга не піднімалась.

У цей час туманна хмара червоного світла пройшла по циферблатах приладів і стелі кабіни. Я визирнув надвір.

Попереду в темряві — близько чи далеко, не можна було визначити — червона смуга світла хиталася впоперек нашої колії. Я не розумів, що це було, проте зрозумів, що треба робити.

— Олександр Васильовичу! — гукнув я й дав три гудки зупинки.

Пролунали вибухи петард під бандажми наших коліс. Я кинувся до Мальцева, він обернув своє обличчя й подивився на мене порожніми спокійними очима. Стрілка на циферблаті тахометра показувала швидкість шістдесят кілометрів.

— Мальцев! — закричав я.— Ми петарди душимо! — і я простягнув руку до керування.

— Геть! — вигукнув Мальцев, і його очі засяяли, відбиваючи світло тьмяної лампи над тахометром.

Він умить дав екстрене гальмування і перевів реверс назад.

Мене притисло до казана, я чув, як, скрегогучучи по рейках, вили бандажі коліс.

— Мальцев! — сказав я.— Треба крани циліндрів відкрити, машину зламаємо.

— Не треба! Не зламаємо! — відповів Мальцев.

Ми зупинились. Я почав качати інжектором воду в казан і визирнув назовні. Попереду нас, метрів за десять, на нашій лінії тендером у наш бік стояв паровоз. На тендері був чоловік; в руках у нього була довга кочерга, розпечена на кінці до червоного, нею й махав він, прагнучи зупинити кур'єрський поїзд. Паровоз цей був штовхачем товарного состава, що зупинився на перегоні.

Виходить, поки я налагоджував турбодинамо й не дивився вперед, ми пройшли жовтий світлофор, а тоді й червоний, і, мабуть, не один попереджувальний сигнал колійних обхідників. Але ж чому цих сигналів не помітив Мальцев?

— Костю! — погукав мене Олександр Васильович.

Я підійшов до нього.

— Костю!.. Що там поперед нас?

Я пояснив йому.

— Костю... Далі ти поведеш машину. Я осліп.

Наступного дня я привів зворотний состав на свою станцію і здав паровоз у депо, бо в нього на двох скатах дещо змістилися бандажі. Доповівши начальникові депо про пригоду, я повів Мальцева під руку додому; сам Мальцев перебував у стані тяжкого пригнічення і не пішов до начальника депо.

Ми ще не дійшли до того будинку на порослій травою вулиці, в якому жив Мальцев, як він попрохав мене залишити його самого.

— Не можна,— відповів я.— Ви, Олександрє Васильовичу, сліпа людина.

Він подивився на мене ясними, мислячими очима.

— Тепер я бачу, іди додому... Я бачу все — он дружина вийшла зустріти мене.

Біля воріт будинку, де мешкав Мальцев, справді стояла в чеканні жінка, дружина Олександра Васильовича, і її чорні коси блищали на сонці.

— А в неї голова запнута чи без хустки? — спитав я.

— Без,— відповів Мальцев.— Хто сліпий — ти чи я?

— Ну, коли бачиш, то дивись,— вирішив я і відійшов од Мальцева.

III

Мальцева віддали під суд, і почалося слідство. Мене викликав слідчий і спитав, що я думаю про пригоду з кур'єрським поїздом. Я відповів те, що думав,— що Мальцев не винуватий.

— Він осліп від близького розряду, від удару блискавки,— сказав я слідчому.— Він був контужений, і нерви, що

керують зором, у нього були пошкоджені... Я не знаю, як це треба висловити точно.

— Я вас розумію,— мовив слідчий,— ви висловлюєтеся точно. Це все можливо, але недостовірно. Адже сам Мальцев засвідчив, що він блискавки не бачив.

— А я її бачив, і змашувач її теж бачив.

— Значить, блискавка вдарила ближче до вас, аніж до Мальцева,— розмірковував слідчий.— Чому ж ви й змашувач не контужені, не осліпли, а машиніст Мальцев дістав контузію зорових нервів і осліп? Як ви вважаєте?

Я не знав, що казати, й замислився.

— Блискавки Мальцев не міг побачити,— промовив я.

Слідчий здивовано слухав мене.

— Він не міг її побачити. Він враз осліп — від удару електромагнітної хвилі, яка йде поперед світла блискавки. Світло блискавки є наслідком розряду, а не причиною блискавки. Мальцев був уже сліпий, коли блискавка спалахнула, а сліпий не міг побачити світла.

— Цікаво! — усміхнувся слідчий.— Я припинив би справу Мальцева, якби він і тепер був сліпий. Але ж ви знаєте, тепер він бачить так само, як ми з вами.

— Бачить,— підтвердив я.

— Чи був він сліпий,— вів далі слідчий,— коли на величезній швидкості вів кур'єрський поїзд у хвіст товарному поїзду?

— Був,— підтвердив я.

Слідчий уважно подивився на мене.

— Чому ж він не передав керування паровозом вам чи принаймні не наказав вам зупинити состав?

— Не знаю,— сказав я.

— От бачите,— говорив слідчий.— Дорослий, свідомий чоловік керує паровозом кур'єрського поїзда, везе на вірну загибель сотні людей, випадково уникає аварії, а потім виправдовується тим, що він був сліпий. Що це таке?

— Але ж він і сам би загинув! — кажу я.

— Напевно. Проте мене більше цікавить життя сотень людей, аніж життя одного чоловіка. Може, у нього були свої причини загинути.

— Не було,— сказав я.

Слідчий збайдужів; він уже занудьгував від мене, як від дурника.

— Ви все знаєте, окрім головного,— повільно, розмірковуючи, промовив він.— Ви можете йти.

Від слідчого я попрямував на квартиру Мальцева.

— Олександрє Васильовичу,— сказав я йому,— чому ви не покликали мене на допомогу, коли осліпли?

— А я бачив,— відповів він.— Нащо ти був мені потрібен?

— Що ви бачили?

— Все: колію, сигнали, пшеницю в степу, роботу парової машини — я все бачив...

Я збентежився.

— А як же так у вас вийшло? Ви проїхали всі попередження, ви йшли просто в хвіст іншому составу...

Колишній механік першого класу сумно замислився й тихо відповів мені, мов самому собі:

— Я звик бачити світло, і я думав, що бачу його, а бачив я його тоді тільки в своїй уяві. Насправді я був сліпий, та цього не знав... Я і в петарди не повірив, хоча й почув їх: подумав, що вчулося. А коли ти дав гудки зупинки й закричав мені, я бачив попереду зелений сигнал. Я зразу не здогадався.

Тепер я розумів Мальцева, але не знав, чому він не каже про те слідчому,— про те, що після того, як він осліп, він іще довго бачив світ у своїй уяві і вірив у його реальність. І я спитав про це Олександра Васильовича.

— А я йому казав,— відповів Мальцев.

— А він що?

— «Це,— каже,— ваша уява була; може, ви й тепер уявляєте щось, я не знаю. Мені,— каже,— треба встановити факти, а не вашу уяву чи домисел. Вашу уяву — була вона чи ні — я перевірити не можу, вона була лише у вас у голові, це ваші слова, а катастрофа, яка мало не сталася,— це вчинок».

— Він правий,— сказав я.

— Правий, я сам знаю,— погодився машиніст.— І я теж правий, а не винуватий. Що ж тепер буде?

Я не знав, що відповісти йому.

IV

Мальцева посадили у в'язницю. Я, як і раніше, їздив помічником, але вже з іншим машиністом — обережним старим, що гальмував состав ще за кілометр до жовтого світлофора, а коли ми під'їздили до нього, то сигнал перероблявся на зелений, і старий знову починав тягнути состав уперед. Це була не робота — я сумував за Мальцевим.

Узимку я був у обласному місті і відвідав свого брата-студента, який мешкав в університетському гуртожитку.

Брат сказав мені в розмові, що у них в університеті у фізичній лабораторії є установка Тесла для одержання штучної блискавки. Мені запало в голову одне міркування, ще не ясне для мене самого.

Повернувшись додому, я обміркував свій задум щодо установки Тесла й вирішив, що моя думка правильна. Я написав листа слідчому, який свого часу вів справу Мальцева, з проханням перевірити ув'язненого Мальцева на схильність його щодо дії електричних розрядів. Якщо буде доведена схильність психіки Мальцева або його зорових органів піддаватися дії близьких раптових електричних розрядів, то справу Мальцева треба переглянути. Я повідомив слідчого, де знаходиться установка Тесла і як треба провести дослід над людиною.

Слідчий довго не відповідав мені, але потім повідомив, що обласний прокурор погодився провести заплановану мною експертизу в університетській фізичній лабораторії.

Через кілька днів слідчий викликав мене повісткою. Я прийшов до нього схвильований, наперед упевнений в щасливому вирішенні справи Мальцева.

Слідчий привітався зі мною, проте довго мовчав, повільно читаючи якийсь папір сумними очима; я почав втрачати надію.

— Ви підвели свого друга,— сказав слідчий.

— А що? Вирок залишається той самий?

— Ні, ми звільнили Мальцева. Наказ віддано,— можливо, Мальцев уже вдома.

— Дякую вам.

— А ми вам дякувати не будемо. Ви дали погану пораду: Мальцев знову сліпий...

В знеможі я опустився на стілець, у мені враз згоріла душа, і я захотів пити.

— Експерти без попередження, в темряві, провели Мальцева під установкою Тесла,— говорив мені слідчий.— Увімкнули струм, спалахнула блискавка, і пролунав різкий удар. Мальцев пройшов спокійно, але тепер він знову не бачить світла,— це встановлено об'єктивним шляхом, судово-медичною експертизою.

Слідчий випив води й додав:

— Тепер він знову бачить світ тільки в своїй уяві... Ви його товариш, допоможіть йому...

— Можливо, до нього знову повернеться зір,— висловив я надію,— як було тоді, після паровоза...

Слідчий поміркував.

— Навряд. Тоді була перша травма, тепер друга. Рану завдано в поранене місце.

І, не стримуючись більше, слідчий підвівся й схвильовано почав міряти кроками кімнату.

— Це я винен... Нащо я послухався вас і, як дурник, наполог на експертизі! Я ризикував людиною, а вона не витримала ризику.

— Ви не винуваті, ви нічим не ризикували,— втішив я слідчого.— Що краще — вільна сліпа людина чи видюща, але несправедливо ув'язнена?

— Я не знав, що мені випаде довести невинність людини через її нещастя,— сказав слідчий.— Це надто дорога ціна.

— Ви слідчий,— пояснив я йому,— ви повинні знати про людину все,— і навіть те, чого вона сама про себе не знає.

— Я вас розумію, ви маєте рацію,— тихо промовив слідчий.

— Ви не хвилюйтеся, товаришу слідчий. Тут діяли факти всередині людини, а ви шукали їх тільки назовні. Але ви зуміли зрозуміти свій недолік і повелися з Мальцевим як людина благородна. Я вас поважаю.

— Я вас також,— признався слідчий.— Знаєте, з вас міг би вийти помічник слідчого.

— Спасибі, але я зайнятий, я помічник машиніста на кур'єрському паровозі.

Я пішов. Я не був другом Мальцева, і він до мене завжди ставився неуважно і недбало. Та я хотів захистити його від лихого долі, я був лютий проти фатальних сил, що випадково й байдуже знищували людину; я відчував таємний, невловимий розрахунок цих сил у тому, що вони губили саме Мальцева, а, скажімо, не мене. Я розумів, що в природі не існує такого розрахунку в нашому людському, математичному розумінні, але бачив, що відбуваються факти, які доводять існування ворожих, згубних для людського життя обставин, і ці згубні сили нищать кращих, знаючих людей. Я вирішив не здаватися, бо відчував у собі щось таке, чого не могло бути в зовнішніх силах природи і в нашій долі, я відчував свою особливість людини. І я затявся й вирішив чинити опір, сам ще не знаючи, як це треба зробити.

V

Наступного літа я склав іспит на звання машиніста й почав їздити самостійно на паровозі серії «СУ», працюючи на пасажирському місцевому сполученні. І майже завжди, коли подавав паровоз під состав, що стояв біля станційної

платформи, я бачив Мальцева, який сидів на фарбованій лаві. Спершись рукою на ціпок, поставлений між ніг, він обертав у бік паровоза своє пристрасне, чутливе лице з порожніми сліпими очима, й жадібно вдихав запах гару й мастила, і уважно слухав ритмічну роботу пароповітряного насоса. Втішити його мені було нічим, і я їхав, а він залишався.

Минало літо: я працював на паровозі й часто бачив Олександра Васильовича — не тільки на вокзальній платформі, а зустрічав його і на вулиці, коли він поволі йшов, намацуючи дорогу ціпком. Він змарнів і постарівся за останній час; жив він у достатку — йому призначили пенсію, дружина його працювала, дітей у них не було, але туга, безжиттєва доля точила Олександра Васильовича, і його тіло марніло від постійного горя. Я іноді розмовляв з ним, хоч бачив, що йому нудно було говорити про дрібниці й задовольнятися моїм люб'язним заспокоєнням, що й сліпий — це також цілком повноправна, повноцінна людина.

— Геть! — казав він, вислухавши мої доброзичливі слова.

Та я теж був чоловік упертий, і одного разу, коли він, як звичайно, звелів мені йти геть, я сказав йому:

— Завтра о десятій тридцять я поведу состав. Якщо сидітимеш тихо, візьму тебе в машину.

Мальцев погодився:

— Гаразд. Я буду смирний. Дай мені там у руки щось, дай реверс потримати: я крутити його не буду.

— Крутити його ти не будеш! — підтвердив я. — Якщо покрутиш, я дам тобі в руки шматок вугілля і більше зроду не візьму на паровоз.

Сліпий промовчав; він так хотів знову побути на паровозі, що скорився мені.

Наступного дня я запросив його з фарбованої лави на паровоз і зійшов йому назустріч, аби допомогти піднятися до кабіни.

Коли ми рушили, я посадовив Олександра Васильовича на своє місце машиніста, поклав одну його руку на реверс і другу на гальмовий автомат і поверх його рук поклав свої руки. Я водив своїми руками, як потрібно, і його руки також працювали. Мальцев сидів мовчки й слухався мене, насолоджуючися рухом машини, вітром в обличчя й роботою. Він зосередився, забув своє горе сліпця, й лагідна радість освітила змарніле обличчя цієї людини, для якої відчуття машини було блаженством.

Назад ми їхали в такий самий спосіб. Мальцев сидів на місці механіка, а я стояв, схилившись, біля нього й тримав свої руки на його руках. Мальцев уже пристосувався працю-

вати в такий спосіб настільки, що досить мені було легко натиснути на його руку — і він з точністю відчував мою вимогу. Колишній досконалий майстер машин намагався подолати в собі брак зору й відчувати світ іншими засобами, щоб працювати й виправдати своє життя.

На спокійних дільницях я зовсім відходив од Мальцева й дивився вперед з боку помічника.

Ми вже були на підході до Толубеева; наш черговий рейс щасливо завершувався, і йшли ми вчасно. Та на останньому перегоні назустріч нам світив жовтий світлофор. Я не почав дочасно збавляти хід і йшов на світлофор з відкритою парю. Мальцев сидів спокійно, тримаючи ліву руку на реверсі; я дивився на свого вчителя з затаєним чеканням...

— Закрий пару! — сказав мені Мальцев.

Я промовчав, хвилюючись усім серцем.

Тоді Мальцев підвівся з місця, простягнув руку до регулятора й закрив пару.

— Я бачу жовте світло, — сказав він і повів ручку гальма на себе.

— А може, ти знову лише уявляєш, що бачиш світло? — сказав я Мальцеву.

Він обернув до мене своє обличчя й заплакав. Я підійшов до нього й поцілував його у відповідь.

— Веди машину до кінця, Олександрє Васильовичу: ти бачиш тепер увесь світ.

Він довів машину до Толубеева без моєї допомоги. Після роботи я пішов разом із Мальцевим до нього на квартиру, і ми разом просиділи цілий вечір і цілу ніч.

Я боявся залишити його самого, мов рідного сина, беззахисного перед раптовими і ворожими силами нашого прекрасного й бурхливого світу.

Намисленні

(Оповідання про невеликий бій під Севастополем)

У далекому уральському селі співали російські дівчата. Одна з них співала вище й задушевніше від усіх, і сльози текли по її обличчю, але вона все співала, щоб не відстати

від своїх подруг і щоб вони не помітили її горя й печалі. Вона плакала від почуття любові, від згадки про того, хто зараз був на війні; їй хотілося побачити його і втішити коло нього своє серце, що плакало в розлуці.

А він біг зараз полем бою вперед, лице його було вкрите кров'ю й потом, він біг, задихаючись від смертельної втоми, і кричав від люті. У нього була поранена кулею щока, і кров із неї лилася йому за шию і засихала на його тілі під сорочкою. Він хотів рвонутися на собі сорочку, та вона була схована далеко під бушлатом і морською шинелею. Він відчував лише маленьку рану на обличчі і не розумів, чому ж він так слабне на силі і його дихання не підтримує тіло. Тоді він рвонув на собі комір застебнутого бушлата; йому зараз ніколи було слабнути, йому ще треба було трохи часу, тому що він ішов в атаку, він біг вапняковим полем, порослим сухим полином. Кругом, праворуч, ліворуч і позаду, мчали вперед його товариші, і їхні серця билися в один лад з його серцем, зберігаючи життя і надію проти смерті.

Він упав долілиць, скорившись раптовому імпульсу, тому гострому відчуттю небезпеки, від якого око заплющується раніше, ніж у нього попала голка. Він і сам спочатку не зрозумів, чому зненацька припав до землі, але, коли смерть почала наспівувати над ним довгою чергою куль, він згадав матір, що народила його. Це вона, полюбивши свого сина, разом із життям подарувала йому таємну властивість оберегати себе від смерті, що діяла швидше од помислу, тому що вона любила його й готувала його в своєму лоні для вічного життя, такою великою була її любов.

Кулі пройшли над ним; він знову був на ногах, скорившись неминучості бою, і пішов уперед. Та болюча знемога мучила його тіло, і він боявся, що помре на ходу.

Попереду лежав на землі старшина Прохоров. Старшина більше не міг підвестися: моряк був убитий кулею в око — світло й життя погасли в ньому водночас. «Можливо, мати його любила менше, аніж мене, або вона про нього забула»,— подумав моряк, ідучи в атаку, і йому стало соромно за цю свою несподівану думку. Учора він розмовляв із Прохоровим, вони разом палили і згадували службу на кораблі, який зараз загинув. І йому захотілося лягти до Прохорова, аби сказати йому, що він ніколи його не забуде, що він за нього помре, але зараз йому було ніколи прощатися з другом, треба було лише битися в пам'ять його. Йому стало легше, болісна кволість у його тілі, від якої він боявся вмерти на ходу, тепер минулася, ніби він узяв на себе обов'язок жити за померлого друга і сила вбитого ввійшла

в нього. З криком люті він увірвався в окоп, у сховище ворога, побачив там сіре обличчя невідомого чоловіка, відчув чужий сморід і вбив ворога прикладом у лоб, щоб він більше не вбивав нас і не мучив наш народ страхом смерті. Затим моряк обернувся в темряві земляної щілини і замахнувся гвинтівкою на іншого ворога, але не запам'ятав, чи вбив його, чи ні, і впав непритомний, задихнувшись від вибухової хвилі. По німецькому рубежу, атакованому російськими моряками, почалася нищівна пальба німецької артилерії, щоб місце стало нічиєм.

Старший батальйонний комісар Полікарпов здалеку дивився в бінокль на поле бою. Він бачив тих, хто впав на землю і більше не підвівся, і тих, хто подолав зустрічний вогонь ворога і дійшов до ворожих окопів на пагорбі, щоб закінчити його життя багнетом і прикладом. Комісар запам'ятав, як упав убитий Прохоров, як на якусь мить зупинився і неохоче ліг на землю молодший політрук Афанасьєв, і нерівно, але вперто біг уперед на ворога червонофлотець Красносельський, який, очевидно, будучи вже поранений, терпів свою муку до кінця.

Правий і лівий фланги іще йшли, але середини вже не було. Середня частина наступаючого підрозділу вся була розбита і лягла на землю під вогнем; був чи не був там хто живий, комісар Полікарпов не знав; тому він сам вирішив йти туди і половз по землі вперед.

Позад нього був Севастополь, попереду — Дуванкойське шосе. Трохи лівіше шосе повертало і йшло прямо на південь, на Севастополь. Навпроти вигину шосе, по той бік його, простяглося полинове поле, а трохи далі була висота, на якій тепер був ворог. З висоти ворогові вже видно було місто — останню фортецю й притулок російського народу в Криму.

Правий і лівий фланги атакуючої морської піхоти вийшли на узгір'я, на схил висоти і зникли в складках земної поверхні, в окопах противника, почавши там рукопашний бій. Ворожий вогонь ущух. Полікарпов підвівся на весь зріст і побіг узгір'ям. Четверо моряків з правого флангу приєдналися до Полікарпова і помчали вперед, слідом за комісаром, користуючись тишею на цій ще не прогололій від вогню землі смерті.

Полікарпов помітив червонофлотця Нефедова, що мертвий лежав на землі. У комісара здригнулось серце від печалі. Він пригадав Нефедова: це був веселий, привабливий, але складний чоловік, і от він лежить мертвий, він лишився вже позаду комісара, що біг уперед.

Раптовий і одночасний удар вогню з кількох кулеметів розлігся з другого рубежу німців; цей рубіж проходив біля самісінької вершини висоти. Вогонь був щільний і точний; Полікарпов повернувся до бійців, зробив їм знак, аби вони залягли, і сам заліг попереду них.

На додачу до кулеметів почали бити міномети, і загальний вогонь став метушливим і безглуздим. «Навіщо стільки вогню проти п'ятьох? — подумав Полікарпов.— Злякано, бездумно б'ють».

Полікарпов обережно обернувся лицем назад — до бійців. Вони лежали нарізно, правильно, добре втиснувшись у землю, щільно припавши до неї в пошуках захисту від загибелі.

До переднього німецького краю, куди ввірвалися на флангах червонофлотці, залишилося пройти метрів сто, і назад, до Дуванкойського шосе, було стільки ж.

Мінометний вогонь посилювався; маленькі товсті тіла мін із завиванням неслися над тілами людей і рвалися на шматки, ніби од власної внутрішньої люті. Залишатися на місці не можна було, щоб не загинути даремно.

Полікарпов кинувся вперед.

— За мною! Вперед на бандитів, туди їх...

Та міна пройшла повз нього і вибухнула неподалік, а кулі сікли повітря так часто, що воно, здавалося, пересихало й кришилося.

Комісар озирнувся на моряків; вони лежали непорушно; залізна смерть орала повітря низько над їхніми серцями, і душі їхні берегли самих себе.

Полікарпов відчув у лице удар ревучого повітря і знову припав до землі; зграя важких мін пронеслася над загоном. Комісар заліг, наліво обернувшись до своїх людей, щоб бачити, чи всі вони цілі. Поки що всі були живі. Тільки Василь Цибулько щось не ворухився, лежачи ниць. Полікарпов підповз ближче до нього й побачив, що Цибулько також почав ворухитися, — отже, і він був живий. Цибулько зрідка ледь підводив своє обличчя від землі і знову щільно припадав до неї. Опухлі, потріскані од вітру уста його були розкриті, він раз у раз притискався ними до землі і жадібно цілував землю, знаходячи в тому для себе заспокоєння і втіху. Данило Одинцов замислено дивився на билінку полину; вона зараз була люба йому. «Це все добре, — вирішив Полікарпов, — але нам час уперед», — і він знову крикнув червонофлотцям, хоч за свистом та гуркотом вогню його навряд чи почули:

— За мною! — і піднявся на весь зріст, на мить обернувшись до бійців.

Усі бійці підвелися, однак близький вибух артилерійського снаряда повалив їх знову ницьма, і самого комісара повітрям кинуло на землю.

Втретє комісар підвівся мовчки, але тут-таки впав сам, не зрозумівши причини і озлившись на ворожу силу, що повалила його. Незабаром він прийшов до тями і відчув, як холодне, ніби тане й зменшується все нутро його тіла, хоч мазок, як і раніше, був ясний і живий і комісар розумів значення власних вчинків. Він побачив свою ліву руку, відсічену уламком міни майже до плеча. Ця вільна рука тепер лежала окремо, біля його тіла. З передпліччя йшла темна кров, стікаючи крізь обривок рукава кітеля. Із зрізу відсіченої руки також іще помаленьку сочилася кров. Треба було поспішати, тому що життя залишилося небагато.

Комісар Полікарпов узяв свою ліву руку за пальці і звівся на ноги, у гуркіт і свист вогню. Він підніс над головою, як прапор, свою відбиту руку, що сочилася останньою кров'ю життя, і в шаленому пориві свого серця, що гинуло за народ, який його породив, вигукнув:

— Уперед! За Вітчизну! За вас!

Та червонофлотці вже випередили його; вони мчали через хащі смертельного вогню на перший рубіж ворога, почувачи себе тепер вільно й щасливо, так, наче комісар Полікарпов одним рухом відкрив їм таємницю життя, смерті й перемоги.

Полікарпов подивився їм услід задоволеними, поблідлими від кволості очима і ліг на землю в останній знемозі.

Двоє червонофлотців ввірвалися до перших коротких щілин — ворожих окопів — і впризлилися в них. В одному окопі лежав без пам'яті, але ще живий Іван Красносельський; біля нього перекинуті валялися два мертві німці.

Окопи були досить добре вириті в глибину, і вогонь з другого рубежу ворога не завдавав їм шкоди.

— Ну, отут ми поживемо! — сказав Цибулько до Одинцова.

— Ще б пак! — згодився Одинцов. — Тут ресторан-кафе на Приморському бульварі, тільки й усього!

— А хлопці як там влаштувалися? — спитав Цибулько.

Одинцов виглянув з окопа.

— Вони лишилися он у тому бліндажі, — сказав Одинцов. — Там їм зручніше.

Цибулько й Одинцов допомогли Красносельському, і той прийшов до пам'яті. Крім поранення в щоку, у нього була в прудях рана навиліт; натільна сорочка присохла до тіла в двох місцях — біля правого соска грудей, куди куля уві-

йшла, і коло родимки на спині, де куля вийшла. Цибулько зміло й обережно перев'язав Красносельського, порвавши на бинти свою сорочку. Зовнішні ранки на тілі Красносельського вже підсохли й почали заживати, невідомо було тільки, що зробила куля всередині.

— Ну, як ти себе почуваєш? — запитав Цибулько. — Підеш після бою в еваку чи так обійдешся, відхекаєшся під вогнем?

— Тепер мені набагато легше, — сказав Красносельський. — Погано було, коли я в атаку йшов, тоді млість мене всього брала, а поки до ворога дійшов — я обвітрився, озлився і видужав. Отут я знову знесилів, поки двох уклав. А тепер мені нічого. Погано, коли поранення буває з самого початку, коли тільки-но в бій заходиш, воюєш тоді упівсили. А тепер мені нічого — я відійшов од смерті.

Та дихалося Красносельському важко, і піт котився по його обличчю.

— Відпочивай! — гукнув до нього Цибулько, перекриваючи голосом ворожу стрілянину. — А ми поки що без тебе повоюємо.

Цибулько знайшов місце в глухому кінці окопу і почав звідти поглядати в бік ворога. А Одинцов вивалив мертвих німців назовні і прибрав окоп від грудок землі, від осколків, від усього, що не потрібне для життя і бою.

Заходив уже вечір, — стрільба німців порідшала, вони падали зараз тільки для перестороги, очевидно, відклавши свої головні турботи до завтрашнього ранку.

— А де наш батальйонний комісар товариш Полікарпов? — спитав Красносельський.

— Уночі заберемо його з поля... — сказав Одинцов. — Такі люди довго не держаться на світі, а світ на них держиться вічно.

— Це точно! — сказав Цибулько. — Уперед, каже, за Вітчизну, за вас!.. За нас із тобою! Вітчизною для нього були всі ми, і він помер.

— Він кров'ю зійшов? — спитав Красносельський.

— Так, — сказав Цибулько.

На висоті запала птьма, та Севастополь світився: над ним сяяли чотири люстри освітлювальних ракет, і по тілу міста здалеку біла важка ворожа артилерія. З птьми моря через місто стріляли гармати наших кораблів. Цибулько й Одинцов задивилися на місто, на мерехтливу від мертвого світла поверхню моря, що зникала в причаєному темному світі, де спалахували зараз зірниць від стрільби корабельної артилерії.

Красносельський ліг на дно окопу і задрімав, щоб перепочити.

Він дрімав, його хворе тіло відпочивало, та в свідомості не зупинявся тихий потік думок і уяви. Він слухав артилерійську битву за Севастополь, відчував порох, що від двигіння землі сипався на нього зі стін окопу, і усміхався нареченій у далекому уральському селі. Йй там тихо зараз, тепло й спокійно, — нехай вона спить, а вранці прокидається, нехай вона живе довго, аж до старості, і буде сита й щаслива — з ним а чи з іншим гарним чоловіком, якщо сам Красносельський помре отут ранньою смертю, та краще нехай вона буде з ним, а іншому чоловікові нехай дістанеться інша гарна дівчина або вдова — ї вдови є непогані...

А в уральському селі давно замовкла пісня самотніх дівчат; час там пішов далеко за північ, і незабаром треба було вже вставати до сільської роботи. Наречена Івана Красносельського також спала, і тепер вона не плакала; її обличчя, прекрасне не жіночою красою, а виразом зачудування і невинності, зараз було спокійне, і тільки ніжне, лагідне щастя світилося на ньому: йй снилося, що війна скінчилась і ешелони з військами їдуть назад додому, а вона, щоб згаяти час до повернення Вані, сидить і швидко-швидко зшиває дрібні різнобарвні клаптики, аби зробити красиву ковдру...

Опівночі в окоп прийшли з бліндажа політрук Микола Фільченко та червонофлотець Юрій Паршин. Фільченко передав наказ командування: треба зайняти рубіж на Дуванкойському шосе, тому що там насип, там перепона міцніша, аніж оцей голий скат висоти, і там треба триматися до загибелі ворога; окрім того, до світанку треба перевірити своє озброєння, замінити його на нове, якщо старе не підходить або несправне, і одержати боєпостачання.

Червонофлотці, переходячи полинове поле, знайшли тіло комісара Полікарпова і забрали його, щоб поховати і врятувати від ворожої наруги. Чим іще можна виразити любов до мертвого безмовного товариша?

Політрук Микола Фільченко залишив командування загоном на Данила Одинцова і пішов у тил, до Севастополя, на пункт постачання, щоб прискорити доставку боєприпасів.

Освітлювальні ракети поволі і безперервно, одна по одній, опускалися з неба; їх і зараз було чотири люстри, чотири комплекти ракет під кожним парашутом. Їх швидким і точним вогнем гасили, розстрілюючи, наші зонітні кулемети, але противник замість розстріляних кидав з неба нові світільники, і бліде, сумне світло, схоже на світло сновидіння, весь час освітлювало місто і все довкола — море й сушу.

На околиці міста, в одному з гуртожитків будівельних робітників, все ще жили якись мирні люди. Фільченко помітив жінку, котра вішала білизну біля входу в житло, і двох дітей, хлопчика та дівчинку, які в щось гралися на освітленій землі. Фільченко глянув на годинника: була година ночі. Діти, мабуть, виспалися вдень, коли артилерія на цій ділянці працювала мало, а вночі жили й нормально гралися. Політрук підійшов до низького кам'яного муру, що обгороджував двір гуртожитку. Хлопчик років семи совком копав землю, готуючи маленьку могилу. Біля нього вже було невелике кладовище,— чотири хрести з трісок стояли в узголів'ї надмогильних горбиків, а він копав п'яту могилу.

— Ти копай тепер велику! — наказала йому сестра. Вона була старша за брата, років дев'яти-десяти, і розумніша за нього.— Я тобі кажу: велику треба, братську, у мене багато покійників, народ помирає, а ти одна робоча сила, ти не встигаєш копати... Іще копай, ще, більшу і глибшу,— я тобі що кажу!

Хлопчик старався догодити сестрі і швидко працював совком у землі.

Фільченко тихо спостерігав за цією грою дітей у смерть.

Хлопчикова сестра пішла додому і незабаром повернулася назад. Тепер вона щось несла в пелені своєї спідничини.

— Не готова іще? — спитала вона у брата, що працював.

— Тут копати твердо,— сказав брат.

— Ех ти, румун-ледацюга,— присоромила брата сестра і, виклавши щось із пелени на землю, взяла в хлопчика совок і сама почала працювати.

Хлопчик подивився, що принесла сестра. Він підняв із землі зліплений із глини, розміром зо два вершки, мало подібний тулуб чоловічка. На землі лежало іще шість таких чоловічків, один без голови, а два без ніг — вони в них відкришилися.

— Вони погані, таких не буває,— сумно сказав хлопчик.

— Ні, такі теж бувають,— відповіла сестра.— Їх танками порозчавлювало: кого як.

Фільченко пішов далі в своїх справах. «І мої дві сестрички також десь граються тепер у смерть на Україні,— подумав політрук, і в душі його ворухнулося звичне горе, стара туга за зруйнованою батьківською хатою.— Та, мабуть, вони вже більше не граються, вони самі мертві... Треба відучити жити тих, хто навчив дітей гратися в смерть! Я їх сам відучу жити!...»

За насипом Дуванкойського шосе четверо моряків копали могилу для комісара Полікарпова.

Одинцов перестав копати.

— Комісар казав, що ми для нього — все, що ми для нього — Вітчизна. І він також Вітчизна для нас. Не буду я його в землю заривати!..

Одинцов кинув саперну лопатку і сів.

— Це незручно, це совісно,— говорив Одинцову Цибулько.— Треба ж поховати чоловіка, а то його завтра вогонь на шматки рознесе. Потім ми його знову вириємо — це ми його ховаємо поки що, до перемоги!.. Незручно, Даниле!

Та Одинцов не хотів більше копати. Паршин і Цибулько вирили неглибоке ложе біля підніжжя насипу і поклали туди Полікарпова горілиць, але землею не засипали. Вони хотіли, щоб він зараз був з ними і щоб вони могли поглянути на нього в свою тяжку годину. Мертву відбиту ліву руку моряки поклали вздовж грудей комісара і поклали на неї, як на зброю, праву руку.

Після того Одинцов наказав Паршину і Цибулько спати до світанку. Красносельський, як одужуючий, уже спав, похрюпуючи уві сні, дихаючи запахом сухих кримських трав. Паршин і Цибулько лягли в затишну, порослу м'якою травою канаву біля підніжжя насипу, згорнулися там по-дитячому і, зігрівшись власним тілом, одразу заснули.

Одинцов лишився вартувати сам. Ніч минала в рідкій артилерійській перестрілці; над містом сяяло страшне, сліпуче світло ворога, і до світанку було ще далеко.

На ранок знову буде бій. Одинцов нетерпляче очікував його: однаково зараз нема життя на світі, і треба захищати добру правду російського народу незламною силою солдата. «Правда — у нас,— міркував червонофлотець над сонними товаришами.— Нам тяжко, у нас болить душа. А фашист, він діє тільки для свого задоволення — то п'яний нап'ється, то дівчину скалічить, то в мене стрельне. А нас учили жити серйозно, нас готували до вічної правди, ми Леніна читали. Тільки я іще всього не прочитав, прочитаю після війни. Правда є, і вона записана у нас у книгах, вона залишиться, коли б навіть усі ми померли. А цей блідий ворожий вогонь на небі і вся фашистська сила — це наш страшний сон. У ньому багато хто помре не прокинувшись, зате людство прокинеться, і знову всі матимуть хліб, люди читатимуть книжки, буде музика і тихі сонячні дні з хмарками на небі, будуть міста й села, люди знову будуть простими, і душа їхня стане повною...» І раптом Одинцов уявив порожню душу в живому, рухливому мерцеві, і цей мрець спочатку вбиває всіх живих, а потім губить самого себе, тому що для

нього немає смислу в існуванні і він не розуміє, що це таке, він охоплений постійною лютою заклопотаністю.

Одинцов стояв на шосе і дивився вперед, у неясний бік ворога. Він сперся на гвинтівку, підняв комір шинелі і думав і відчував усе, що дано пережити людині за довге життя, тому що не знав, довго чи недовго йому лишилося жити, і про всяк випадок обдумував усе до кінця.

Потім уява, заміна людського щастя, запрацювала в свідомості Одинцова і почала зігрівати його. Він бачив, як житиме після війни. Він закінчить музичну школу при філармонії, де навчався до війни, і стане музикантом. Він буде піаністом, і, якщо зуміє, то й сам почне складати нову музику, в якій звучатиме вражене війною й смертю серце людини, в якій буде зображено новий священний час життя.

Одинцов подивився на товаришів: сплять Цибулько й Паршин, спить Красносельський з пробитими наскрізь грудьми; навіки заснув комісар. Недобре їм спати на твердій землі; не для такого життя народили їх матері і вигодував народ, не для того, щоб кістки відривали від тіла їхніх живих дітей. Одинцов зітхнув: багато ще роботи буде на світі і після війни, після нашої перемоги, якщо ми хочемо, щоб світ став святим і живим, якщо ми хочемо, щоб серце червоноармійця, розірване крицею на війні, не перетворилося на забутий прах...

На світанку прибули на машині політрук Фільченко і полковий комісар Лук'янов; вони привезли з собою боеприпаси, зброю і харчові продукти.

Лук'янов оглянув позицію і забрав із собою в місто тіло Полікарпова, пообіцявши знову приїхати вранці на цю дільницю. Фільченко звелів Одинцову лягти відпочити, тому що сонний боець — не робітник на війні.

— Іди ляж! — сказав Фільченко. — У кожусі — не плавець, у рукавицях — не косець, а сонний — не боець.

Одинцов ліг у канаву біля Красносельського, що розіспавшись хропив, прилаштувався до землі й заснув; він не дуже хотів спати, та якщо так треба було, він заснув.

Розвиднілося. Микола Фільченко переклав своїх бійців зручніше, щоб у них уві сні не затекли руки, ноги і тулуб. Коли він їх повертав, вони бурмотіли йому лайку, але він утихомирював їх:

— Так буде краще, голово! Матір уві сні побачиш.

Він і сам би зараз, хоч уві сні, поглянув би на свою матір і дорого б дав, щоб іще раз обняти її схудле тіло і поцілувати її в заплакані очі.

Запала тиша. Далекі гармати ворога і наших кораблів, що й до того били вже зрідка, зовсім перестали працювати, світильники над Севастополем погасли і стало так тихо, що важко було вухам, і Фільченко почув плюскіт хвиль об мол у бухті. Та в цьому беззгомінні зараз ішла напружена швидка робота майстрових війни — механіків, монтерів, слюсарів, заправників, наладчиків, усіх, хто споряджає в роботу бойові машини.

Фільченко поглянув на товаришів. Вони розкинулися в останньому сні перед пробудженням. У всіх у них були відкриті обличчя, і Фільченко придивився окремо до кожного, тому що ці люди були для нього на війні всім, що необхідно для людини і чого вона позбавлена: вони заміняли йому батька й матір, сестер і братів, подругу серця й улюблену книжку, вони були для нього всім радянським народом у маленькому вигляді, вони поглинали всю його душевну силу, що шукала прив'язаності.

По-дитячому, відкритим ротом, дихав уві сні Василь Цибулько. Він був тракторист із Дніпропетровської області, брав участь уже в кількох боях і поведився в бою хоробро, та після бою або в тихому проміжку, коли бій на якийсь час замовкав, Цибулько ставав похмурим, а одного разу він плакав. «Ти чого, ти боїшся?» — сердито запитав його того разу Фільченко. «Ні, товаришу політрук, я зовсім не боюся, — відповів Цибулько, — це я зараз відчув, як моя мати любить і згадує мене; це вона боїться, що я тут помру, і мені її жаль стало!» У своєму колгоспі, розповідав Цибулько, він придумував різні речі й способи для полегшення роботи людям: там вітряк помпував воду з колодязя в чан; там нагородах і баштанах Цибулько поставив страшні опудала, що діяли від того ж таки вітру, — ці опудала гули, ревли, розмахували руками й головами, і від них не було життя не тільки птахам, а не мали спокою і люди. Нарешті, Цибулько почав їсти тільки варену траву, яка в його місцевості споконвіку вважалася неїстівною; і він від цього не тільки не захворів і не помер, а навпаки — у нього почала прибувати сила, від того й з'явилося переконання, що та трава насправді є корисним харчем.

Цибулько до всього любив додумуватися своєю власною головою; він сприймав світ як прекрасну таємницю і був вдячний та радий, що народився жити саме тут, на оцій землі, ніби хтось міг помістити його для існування як сюди, так і в інше місце.

Фільченко згадав, як чотири дні тому вони із Цибульком лежали поряд у вапняній ямі. На їхній підрозділ ішли три

німецькі танки Цибулько вслухався в хід машин і вловив слухом ритмічну роботу дизель-моторів. «Миколо! — сказав тоді Цибулько. — Чуєш, як туго й рівно дихають дизелі? От де зараз потужність і компресія!» Василь Цибулько з насолодою слухав могутню роботу дизелів, він розумів, що хоч фашисти на цих машинах їдуть убивати його, однак машини тут ні до чого, тому що їх створили вільні генії думки і праці, а не оці вбивці трудівників, які їдуть зараз на машинах. Забувши про безпеку, Цибулько висунувся з вапняної печери, аби краще роздивитися машини; він любовно думав про всі машини, які тільки існують десь на світі, вперто вірячи, що всі вони — за нас, тобто за робітничий клас, тому що робітничий клас є батьком усіх машин і механізмів.

Тепер Цибулько спав; його довірливі очі, що вдивлялися в світ зачудовано і з добрим почуттям, зараз були заплющені; темне волосся під безкозиркою злиплося від старого, денного поту, і змарніле обличчя вже не виражало щасливої юності — щоки запали і уста зімкнулися в постійному напруженні; він кожного дня стояв проти смерті, відштовхуючи її від свого народу.

— Живи, Васю, до смерті, — зітхнув політрук.

Іван Красносельський до служби на флоті сплавляв ліс на Уралі: був плотогоном. Воював він справно і по-хазяйському, наче виконував важку, але необхідну й корисну роботу. У перервах між боями і на відпочинку жив мовчки і з товаришами водився без особливої дружби, без тієї дружби, в якій кожне людське серце еднається з іншим серцем, щоб спільною великою силою вберегти себе й кожного од смерті, щоб позичити силу в кращого товариша, якщо чиясь самотня душа похитнеться перед своєю смертною долею.

Фільченко здогадувався, чому Красносельський не потребує такої дружби. Він був прив'язаний до життя іншою силою, не менш могутньою, — його оберігала любов до своєї нареченої, до далекої дівчини на Уралі, дивної тихої істоти, що живила серце моряка мужністю і спокоєм. Фільченко давно, іще до війни помітив, що Красносельський, буваючи в Севастополі на березі, ніколи не гуляв з дівчатами, мало й рідко пив вино, не пустував по молодості, — не тому, що був на це нездатний, а тому, що це його не цікавило і не втішало, і він нудьгував від таких звичайних розваг. Він жив, занурений у щастя свого кохання; ним володіло постійне, але однократне почуття, яке неможливо було замінити чимось іншим або розділити чи хоч на час відійти від нього. Цього зробити Красносельський не міг, і воював він з люттю і рів-

ною впертістю, очевидно тому, що хотів своїм воїнським подвигом наблизити час перемоги, аби потім почати здійснення іншого подвигу — любові і мирного життя.

Красносельський був високий на зріст, руки мав працюовиті й великі, тулуб розвинутий і був наділений відчутною фізичною силою, — він мав бути шаленим у житті, але був лагідний і терплячий; ніжна, невидима сила керувала цією могутньою істотою і регулювала її поведінку з благородною точністю.

Фільченко замислився, спостерігаючи за Красносельським: життя велике й цікаве, і помирати не можна.

Юра Паршин був чотири рази поранений, двічі тяжко, але не вмер. Невеликий, середній на силу, веселий і живучий, здатний на будь-яку витівку задля власного задоволення, він припускав свою загибель лише після смерті останнього гада на світі. На кораблі, за мирного часу, він двічі падав з борту в холодну осінню воду, поки не стало ясно, що робив це зумисне — заради того, аби корабельний лікар видавав йому для зігрівання спирт, бо людина перемерзла. Паршин знав і любив багатьох своїх севастопольських подруг, і вони у відповідь також любили його і не ревнували одна до одної, що так незвично для жіночої натури. Однак таємниця привабливості Юри Паршина була проста і від розуміння її зростала симпатія до нього. Вона полягала в добрій щедрості його душі, в нещадному ставленні до самого себе заради будь-якого з любих йому людей і в тому, що він завжди був веселий. Він міг узяти на себе провину товариша і відбутися за нього покарання; міг виручити подругу, якщо вона потребувала його допомоги. Якось, будучи у відрядженні у Феодосії, він познайомився з тамтешньою дівчиною; вона, відчувши в ньому справжню людину, попросила Паршина зробити їй послугу: одружитися з нею, але тільки не посправжньому, а фіктивно. Їй так треба було тому, що вона соромилася свого материнства од коханого чоловіка, який покинув її і виїхав невідомо куди, не оформивши з нею формального шлюбу. Паршин, звичайно, з радістю погодився зробити таку послугу молодій жінці. У наступний його приїзд до Феодосії справили весілля. Після весілля він цілу ніч просидів біля ліжка своєї названої дружини, цілу ніч розповідав їй казки й бувальщини, а на ранок поцілував її, як сестру, в чоло і подав руку на прощання. Та в жінки, що цілу ніч слухала його, серце озвалося до свого несправжнього чоловіка, вона вже захопилася ним і затримала руку Паршина в своїй руці. «Залишайтеся зі мною», — попросила вона. «А надовго?» — спитав моряк. «Назавжди», — прошепотіла

жінка. «Не можна, я непутящий»,— відмовився Паршин і пішов назавжди.

Розгледівши в Паршині його душу, люди ніби розслаблялися при ньому, перед таким відкритим і щедрим джерелом життя, ясним і не згасаючим у своїй щедрій силі, і звичайні пристрасті і звички покидали їх: вони забували ревності в коханні, тому що їхньому серцю і тілу ставало соромно за свою скупість, вони зневажали тверезих розумом, і нове, легке відчуття життя зароджувалося в них, наче вища й проста сила на якийсь час торкалася їх і вабила за собою.

Чим займався Юра Паршин до війни і до призову на флот, важко було зрозуміти, тому що він усім казав по-різному і навіть одному комусь двічі не повторював однаково. Істина про самого себе його не цікавила, його цікавила фантазія, і в залежності від фантазії він повідомляв, що був токарем на Ленінградському металевому заводі (і він справді знав токарну справу), або витівником у парку культури імені Кірова, або коком на торговому кораблі. Службові анкети він заповнював так само неточно, що призводило до непорозумінь.

На війні Паршин почувався вільно і страху смерті не знав. Його серце було переповнене повнотою життя й свідомість зайнята вигадкою, і ця властивість правила йому за загороджувальний вогонь проти відчуття небезпеки. Смерті ніде було поміститися в його заповнений, сильній своїм щастям істоті.

Чотири рази він був поранений. Чотири рази вривалася до нього в тіло криця, та не вживалася там, і моряк чотири рази оживав знову. З цього Паршин зробив висновок, що він неодмінно вціліє до кінця війни і побачить нашу перемогу.

Політрук Фільченко дивився зараз на Паршина, що скоцюрбився від холоду, проте всміхався невідомому сновидінню.

— Жаль вас усіх, чортів! — угомос промовив політрук.— Що ж! Коли ми загинемо, інші люди народяться, і не гірші за нас. Аби тільки Вітчизна була, рідне місце, де можуть народжуватися люди...

Фільченко уявив собі Вітчизну як поле, де ростуть люди, схожі на різнобарвні квіти, і серед них немає жодної достоменно схожої на іншу, тому він не міг ні розуміти смерть, ані змиритися з нею. Смерть завжди знищує те, що існує лише один раз, чого ніколи не було і що не повториться ніколи, поки віку. І скорбота за вбитим не може бути втішена. Заради того він і стояв отут,— заради того, щоб зупинити

смерть, щоб люди не зазнали невтішного горя. Та він ще не знав, він не відчув, як треба зустріти й пережити смерть самому, як треба померти, щоб сама смерть знесилася, зустрівши його...

Політрук озирнувся. До насипу, до їхньої позиції, мчала машина. Десь далеко залпом ударила ворожа батарея; їй відповіли з Севастополя. Починався робочий день війни. Сонце світило з-за вершин узгір'я; ніжне світло поволі розтікалося по травах, чагарниках, по місту й морю, — щоб усе жило далі. Настав час піднімати людей.

Крекчучи, сопучи, бурмочучи різні слова, моряки встали з землі і почали чистити одяг від сміття й трави.

— Розібрати зброю і боеприпаси! — наказав Фільченко.

Моряки розібрали доставлену вночі зброю і спорядження — гвинтівки, патрони, гранати, пляшки з горючою сумішшю — і приладнали їх до себе; дехто залишив свою стару гвинтівку, як звичнішу. Цибулько відкотив набік новий кулемет і сів за його наладку.

Під'їхав на машині старший батальйонний комісар Лук'янов. Червонофлотці вишикувалися.

— Здрастуйте, товариші!! — привітався комісар.

Моряки відповіли. Лук'янов подивився в їхні обличчя і помовчав.

— Резерви підійдуть пізніше, — сказав комісар, — вони прибули вночі і тепер споряджаються. Ви зараз ударні загони авангарду. За вами — рубіж із нашою піхотою. Очікується танкова атака ворога. Зумієте затримати, товариші? Зумієте не пропустити ворога до Севастополя?

— Та якось буде, товаришу старший батальйонний комісар! — відповів Паршин.

Комісар суворо глянув на Паршина, однак побачив, що за жартівливими словами червонофлотця був серйозний намір, і втримався від догани червонофлотцю.

— Треба затримати й розбити ворога! — мовив комісар. — За нами Севастополь, а попереду — вся наша велика вічна Вітчизна. Ворог, як волосистий черв'як, лізе в глибину нашої землі, без якої нам немає життя, — тож розсічемо ворога тут вогнем! Будем битися, як споконвіку билися росіяни, — до останнього воїна, а останній воїн — до останньої краплі крові і до останнього подиху.

Комісар поговорив іще окремо з політрусом Фільченком, сказав потрібні відомості і познайомив з інструкцією командування, а потім запропонував червонофлотцям добре й надовго наїстися.

— Їжа — велике діло для солдата! — сказав на прощання

комісар Лук'янов і поїхав, забравши дві старі замінені гвинтівки.

Червонофлотці взялися до пшеничного хліба, до ковбаси й консервів.

— Після такої їжі добре землю орати! — висловив свою думку Цибулько.— Цілину можна підняти, і не втомишся!

— Борщу не вистачає,— сказав Одинцов,— і гарячої яловичини.

— Зараз добре було б газу серцю піддати: горілочки випити,— пошкодував Паршин.

— Обійдешся, не на весілля зараз ідемо,— дорікнув Паршинові Красносельський.

— Чи ти ба! — засміявся Паршин.— Він про мене дбає. Ну гаразд, вино не в безстрокову відпустку пішло: після війни, Ваню, я на твоєму весіллі гулятиму і тоді вже хильну з пляшки!

— У нас на Уралі не з чарок п'ють і не з пляшок,— пояснив Красносельський.— У нас із цеберок хлебчуть, у нас не розмінюються, коли п'ють...

— Поїду вікувати на Урал,— одразу згодився Паршин.

Після сніданку Микола Фільченко сказав своїм друзям:

— Товариші! Наша розвідка розкрила ворожий задум. Сьогодні німці підуть на штурм Севастополя. Сьогодні ми маємо довести, в чому сенс нашого життя, сьогодні ми покажемо ворогові, що ми натхненні люди, що нас надихнув Ленін, а вороги наші тільки шкаралупки від людей, наповнені страхом перед тираном Гітлером! Ми їх розіб'ємо, ми протаранимо виродків тирана! — вигукнув натхненний, сяючий силою Микола Фільченко.

— Єсть, таранити тирана! — крикнув Паршин.

Фільченко прислухався.

— Приготуватися! — наказав політрук.— По місцях!

Морські піхотинці зайняли позиції по укусу шосе — в окопах і щілинах, виритих підрозділом, що стояв тут раніше.

По той бік шосе, на полиновому полі і на схилі висоти, де гніздилися німці, зараз було порожньо. Але звідкілясь здала долинали рівномірне, ледве чути шарудіння, ніби по піску йшли маленькими ніжками тисячі дітей.

— Миколо, що це? — спитав у Фільченка Цибулько.

— Мабуть, якусь нову заразу придумали фашисти... Подивимось! — відповів Фільченко.— Який-небудь фокус, на переляк або на хитрість розраховують.

Шарудіння наближалося, воно йшло від висоти, але її схили і полинове поле, що прилягало до узгір'я, були, як і раніше, порожні.

— А що, як фашисти невидимими стали! — сказав Цибулько. — Що, як вони винайшли таку речовину — намастився нею і шез із поля зору!..

Фільченко різко обірвав бійця:

— Лягай скоріше в окоп і помирай від страху!

— Та це я так сказав, — мовив Цибулько. — Я подумав — може, тут яка-небудь нова техніка... Техніка не винна: вона наука!

— Нехай вони чи видимі, чи невидимі, однаково їх треба розбивати в порошок, — висловив свою думку Паршин.

— Без боротьби помирати не можна, — сказав Красносельський. — Не випадає!

— Стій! Не галасуй! — наказав Фільченко.

Він вдивлявся вперед. На схилах ворожої висоти, десь на половині її відстані від підніжжя до вершини, праворуч і ліворуч здійнялася курява. Щось рухалося сюди з тилу горба, з-за плечей висоти.

Червонофлотці, стоячи на весь зріст у виритій землі, замерли і дивилися через бровку насипу, через шосе, на той бік.

Паршин засміявся.

— Це вівці! — сказав він. — Це отара овець виходить до нас із оточення...

— Це вівці, але йдуть вони до нас даремно, — озвався Фільченко.

— Не даремно: ми гарячий шашлик їстимемо, — сказав Одинцов.

— Тихо! — наказав політрук. — Увага! Товаришу Цибулько, кулемет!

— Єсть, кулемет, товаришу політрук! — озвався Цибулько.

— Усім — гвинтівки!

— Єсть, гвинтівки! — озвалися червонофлотці.

Вівці двома струмками обтекли висоту й почали спускати-ся з неї вниз, з'єднавшись на полиновому полі в один потік. Отара прямувала просто на Дуванкойське шосе. Вже було чути налякані овечі голоси; щось їх турбувало, і вони поспішали, перебираючи худими ніжками.

Раптом одна вівця зупинилась і озирнулася назад, на неї набігли задні вівці, збилися, і з овечої тисняви на мить підвівся чоловік у сіро-зеленій шинелі і замахнувся на тварин зброєю.

«Це розумна вівця!» — подумав Фільченко про ту, що зупинилась, і вирішив діяти.

— Цибулько, кулеметом по гадах серед нашої худоби.

— Бачу, — відгукнувся Цибулько.

Тепер Фільченко побачив поміж овець іще шістьох німців, що бігли, зігнувшись у тионяві овечої отари.

— Цибулько!

— Єсть! Ясно бачу ціль,— відповів кулеметник і від нетерпіння затремтів біля кулеметної машини.

— Цибулько! — гукнув політрук.— Даремно овець не губи, вони племінні. Вогонь!

Кулемет запрацював. Струмінь куль заспівав у повітрі. Двоє ворогів одразу поникли, і задні вівці спокійно й граціозно перестрибнули через убитих.

Отара наблизилася майже до самого протилежного схилу насипу. Тепер німців легко було розрізнити серед щільної маси овечого гурту. Їх було чоловік із п'ятдесят. Деякі били з ходу з автоматів по насипу шосе, інші мовчки бігли вперед.

Фільченко наказав Красносельському стати другим номером біля кулемета, а сам разом із Паршиним та Одинцовим відкрив прицільний вогонь з гвинтівок по німецьких автоматниках.

Кулемет Цибулька працював люто і ефективно, як серце і розум його хазяїна. Половина ворогів уже лягла до землі на спочинок, але ще чоловік із двадцять або й більше німців були цілі; вони встигли добігти до протилежного укосу насипу і залягли там; тепер їх кулеметом чи гвинтівками дістати було неможливо. А тут іще набігли вівці, які йшли тепер просто по головах червонофлотців, тремтячи й жалібно, по-дитячому скрикуючи від страшного життя серед людства.

«Е, добрий харч женуть німці до Севастополя!» — встиг подумати Паршин.

— Цибулько! — крикнув Фільченко.— Дай нам дорогу вперед — через шосе! Вогонь по вівцях!

Цибулько почав сікти овець, що перевалиювалися через дорожний насип на підрозділ. Ближні, передні вівці впали, а ті, що бігли за ними, зміркували, де правда, й кинулися убіч, обходячи людей.

— Усім — гранати! — гукнув Фільченко.— Вперед! — Він кинувся через шосе і кинув гранату в німців; через німців, здіймаючи куряву і гублячи горошини, вище бігли налякані вівці, і німці їх рубали палашами, аби звільнитися від цих чортів, яких вони взяли собі для прикриття.

Моряки впоралися гранатами швидко; вони змішали кров і кістки овець з кров'ю й кістками своїх ворогів.

Червонофлотці повернулися на свою позицію.

— Ну як? — спитав Цибулько у Фільченка.

— Пусте,— сказав політрук.— Більше з вівцями билися.

— Який це бій! — зітхнув Паршин.— Це ніщо.

— Кури потроху,— дозволив Фільченко.

Красносельський постягав з укусу вбитих овець в одне місце, щоб уночі їх забрали в місто, людям на харч.

З-за висоти по шосе і по рубежу, що пролягав позаду моряків, почала бити ворожа артилерія. Гармати били не поспішаючи, не часто, але вперто довбаючи, не так поціляючи, як промацуючи лінії радянської оборони. І німці, очевидно, сподівалися почути відповідь, тому що час від часу їхня артилерія замовкала, ніби наслуховаючи й розмірковуючи. Та оборона не відповідала, і німці знову зрідка били, ніби допитуючи співбесідника.

Комісар Лук'янов короткими перебіжками привів резерв — близько половини роти морської піхоти — і розташував його на флангах підрозділу Фільченка, залишивши ініціативу на цій ділянці за Фільченком.

Лук'янов вислухав повідомлення політрука про невеликий бій з німцями серед овець і зробив висновок:

— Ну що ж. Це була їхня бойова розвідка: бій буде пізніше.

Комісар пішов. Незабаром німецька артилерія перейшла на бойовий, ураганний режим вогню.

«Пустелю розчищають поперед себе,— зрозумів Фільченко.— Отже, незабаром будуть танки».

Він повів свій підрозділ у бліндаж, вкритий лише одним накатом тонких колод, але тут усе-таки було тихіше. А сам Фільченко залишився біля входу, щоб дивитися через насип і стежити за виходом танків.

Шосе і його схили переорювалися снарядами до материкової породи; трупи овець і німців калічилися посмертно, і їх то засипало землею, як у могилі, то знову вони оголялися.

Лівий схил височини закурився біля підніжжя, де височина переходила в полинове солончакове поле. Артилерійський вогонь не вщухав. Темне тіло переднього танка вийшло на полинове поле, за ним ішли іще машини. Вони рухалися вперед під прикриттям артилерійського вогню.

Фільченко сховався в бліндаж від близького вибуху, що закидав його гаром і землею. «Треба вціліти,— подумав він,— зараз артилерія замовкне».

Коли гармати замовкли, Фільченко вивів підрозділ на позицію. Танки підходили до насипу; поки що їх було сім: майже по півтори машини на кожного бійця.

— Васю! — гукнув Фільченко в бік Цибулька.— З кулемета — по оглядових щілинах першої машини! Красносельський, Паршин, пляшки й гранати! Дійте! Вогонь!

Цибулько дав одну чергу, другу, але танк бушував усією

своею потужністю і йшов уперед на моряків. Паршин та Красносельський поповзли через насип на той бік дороги.

— Точніше вогонь, кулеметнику! — скрикнув Фільченко.

Цибулько пристосувався, намацав щілину струменем куль — усім відчуттям своєї подовженої руки — і вп'явся свинцем у оглядову щілину машини. Танк різко обернувся навколо себе на одній гусениці і завмер на місці: він скорився смертельному конвульсійному рухові свого водія. Біля танка на якусь мить став на весь зріст Красносельський і шпурнув у нього пляшку; чорний, смоляний дим піднявся з тіла машини, потім з глибини диму з'явився вогонь і спалахнув високим гарячим полум'ям.

Цибулько бив з кулемета вже по інших танках. Спочатку він, намацуючи, давав короткі прицільні черги, потім смертельно впивався в ціль довгим гострим струменем. Красносельський і Паршин діяли за шосейним насипом. Вони ховалися у воронках, за грудцям розритої землі, за тілами мертвих овець, на мить підводилися і метали пляшки й гранати в реучі механізми.

Фільченко й Одинцов за насипом чекали свого часу. Враз густо задиміли, а потім засвітилися сяючим полум'ям ще два танки. Залишилося живими чотири. Та німці скупі на втрати, своє добро вони не люблять тратити до кінця.

Чотири танки зупинились і розвернулися на місці, відкривши за собою піхоту.

— Пора! — крикнув Фільченко. — Васю! По живій силі — вогонь!

Цибулько направив струмінь вогню в піхоту ворога, яка одразу ж залягла в землю.

Фільченко й Одинцов перекинулись через насип. Та Красносельський і Паршин випередили їх; вони на животах уже підповзали до ворожої піхоти, що залягла, і, ледь піднявшись, метнули в неї перші гранати.

Чотири вцілілих танки мовчки пішли у відступ: вони не відкрили вогню, тому що німецька піхота і російські матроси нерівномірно розподілилися по полю, і вогнем з танків можна вкласти своїх.

Фільченко та Одинцов з ходу пошпурили гранатами по темних постатях піхотинців. Кулемет Цибулька не давав ворогам можливості підвестися. Коли вони пробували встати, Цибулько бив їх точним підсікаючим вогнем; якщо вони ворухилися або повзли, Цибулько переходив на «штопання», тобто направляв вогонь під кутом у землю крізь тіло ворога. Та в кулеметника було важке завдання: він мусив не зачепити своїх, які впритул наблизилися до ворога.

Німці, однак, також дещо тямали; вони зрозуміли, що краще відійти на якийсь час, аніж передчасно померти. Чоловік із тридцять одразу підхопилися з землі, жалібно закричали і побігли слідом за танками. Фільченко й Одинцов кинули в них гранатами, потім додали по них із гвинтівок, і чоловік із десять впали назад на землю. Решта піхотинців — із півсотні — вже ніколи не могли підвестися.

Цибулько дав останню довгу чергу по тих, що втікали, і вилущив із них ще семеро ворогів, і ще по них били з флангів.

Червонофлотці повернулися на свою позицію в дорожньому насипі, вже обжиту й звичну, як дім. Вони повернулися втомлені, немов після важкої роботи, і одразу задрімали, користуючись тишею, що запала в повітрі й на землі. На посту залишився тільки Фільченко.

Через півгодини над полиновим полем і над шосейною дорогою низько пронеслися німецькі штурмовики. Вони обстрілювали землю з кулеметів і водночас бомбили її, і без того зранену. Моряки, що дримали в окопі, не підвелися; Фільченко, який не опав, не будив їх; день попереду довгий, і бій ще буде, нехай вони поки що відпочивають.

Після того, як літаки відлетіли, знову запала тиша. І в тиші хтось покликав Фільченка на ім'я.

Вздовж насипу біг корабельний кок Рубцов. Він насилу ніс у правій руці велику посудину, пофарбовану у захисний колір війни; це був польовий англійський термос.

— А я їжу приніс! — тихо й чемно мовив кок.— Дозвольте пригостити бійців, товаришу політрук?

— Дозволю, — серйозно сказав Фільченко.

— Дякую вам, — уклонився кок.— Де накажете накрити стіл під гарячий, вогненний шашлик? М'ясо — вашої заготовки!

— Коли ж ти встиг шашлик засмажити? — здивувався Фільченко.

— А я змілою рукою діяв, товаришу політрук, і встиг! — пояснив кок.— Ви ж тут встигаєте овець заготовляти, про вас уже половина фронту все знає. Скільки ви овець підбили, і те люди знають, ну — точно!

— Та звідки ж люди знають, коли ми самі того не знаємо? — засміявся Фільченко.

— А на фронті, як у селі на вулиці: чого не треба — то всі враз знають, а що треба — то, либонь, і забули! — сказав кок.

Рубцов знайшов під самісіньким насипом рівне місце, розстелив чисту скатертину, розіклав на ній прибори, поста-

вив тарілки — усе було в спеціальному ящикку коло термоса, — а потім вийняв із термоса алюмінієву посудину, що парувала й пахла м'ясом.

Червонофлотці, що під час повітряного бомбування дрімали, тепер прокинулись і на запах м'яса вийшли з окопу.

— Ти що це за кафе на війні влаштував? — суворо сказав Фільченко.

— Кафе на фронті корисне, товаришу політрук, — пояснив кок Рубцов, — воно перемозі не зашкодить, аніскілочки! От труна — це зайве, її я й не захопив. А кафе — це велике діло, товаришу політрук: це нагадує бійцям мирний час!

Моряки пильно роздивлялися польове кафе Рубцова, потім водночас глянули на кока й зареготали на всю силу своїх молодих, дужих горлянок.

— Бігаєш ти отут на передньому краї, бацнуть тебе, кок, по довбещці! — попередив Рубцова Паршин.

— Ні, я чуткий, я буду живий, — відхилив кок таке передбачення. — А я ж для вас стараюся, щоб тіло ваше годувати!

— Брешеш! — сказав Цибулько. — Не бреши!

— Та я ж, Васю, брешу трішки, — признався кок. — Ну, я теж хочу собі щось на груди почепити!

— Що тобі треба на груди почепити? — прохрипів Красносельський.

— Ну, так, — сказав кок, — нехай орден, нехай буде медаль: я бійців під вогнем годую, а чим кок гірший за сестру?

— Оце-то кок! — сказав Одинцов. — Він і герой, він і кар'єрист, можна медаль йому дати, а можна й ляпаса! Він вартий двох речей одразу!

— Істи давай! — не витримав Цибулько.

— Будь ласка, — запросив кок, — у вас же в роті весь час слова були, для шашлика місця немає!

Увесь підрозділ Фільченка розташувався на траві біля скатертини, а кокові звеліли стати на пост і дивитися вперед — стежити за ворогом.

Попоївши, моряки вирішили, що кок Рубцов «може». Це слово їхньою дружньою мовою означало вищу оцінку якогось вчинку; зараз вони в такий спосіб оцінили шашличну роботу кока.

— Кок, ти можеш! — гукнув Рубцову Паршин.

— Знаю. Я ж працівник творчий! — байдуже озвався кок.

— Цей кок далеко піде, — сказав Одинцов, — у нього є і талант, і нахабство.

Після обіду моряки вишикувалися. Фільченко скомандував:

— Струнко! Рівняння на кока!

Це було воїнське висловлення подяки за шашлик, і кок пішов у тил, цілком задоволений своїм героїчним заходом по нагодуванню бійців.

Моряки залишилися самі. Вже звернуло з полудня. Фільченко поставив вартовим Одинцова, а решті своїх бійців звелів відпочивати. Бійці лягли на схилі насипу, аби трохи погрітися на весняному сонці.

— Чорти б його забрали, я пити захотів! — поскаржився Паршин на свою звичку пити після їжі. — Добре в бою: нічого не хочеш! А як тільки мирно заживеш, то весь час тобі чогось хочеться: то їсти, то пити, то спати, то нудно тобі, то...

І Паршин детально перелічив, що потрібне людині в мирному житті; такій людині і жити ніколи, тому що весь час треба задовольняти свої потреби. Виявляється, що щасливим і вільним життям боець живе лише, коли він перебуває в смертельному бою, — тоді йому не треба ні пити, ні їсти, а треба тільки бути живим, і з нього досить оцього одного щастя.

— Бачу танки! — сказав Одинцов з насипу.

— По місцях! — наказав Фільченко. — Зустріти танки вогнем! .

Він вийшов на позицію і почав терпляче лічити танки, які виходили з-за висоти. Їх було п'ятнадцять: по три машини на душу бійця, а раніше було по півтори; отже, німці подвоїли порцію. І одразу ж розпочалася швидка артилерійська стрілянина; зараз німці били густим вогнем, відвертаючи увагу росіян, щоб зайняти їхні сили на широкому фронті і раптово прорвати оборону в одному місці, ввірвавшись туди танками.

— Поважають нас, — сказав Цибулько, полічивши машини, — ач, скільки виставляють проти мене одного: п'ятнадцять поділити на п'ять і помножити на тисячу кінських сил! Я задоволений!

Одинцов задумався. Гуркіт танків, що швидко наближалися, артилерійський вогонь, неспокійна, галаслива і якась демонстративна настирливість ворога — усе це наче несерйозно, все це хоч і небезпечно, але схоже на вчинок людини, що нападає з переляку, намагаючись врятуватися від загибелі за допомогою злості й метушні.

Потужні танки йшли навпростець; можливо, німці хотіли тепер вийти на Дуванкойське шосе і по шосе рвонутися одразу на Севастополь — так воно було б парадніше.

Крізь скрегіт гусениць та брязкання сталевих кузовів Цибулько прислухався до частого мелодійного дихання дизель-

моторів і сказав сам до себе: «Ех, і все це проти мене! Здрастуйте, інженере Рудольф Дизель! Я на вас не ображаюся, я поважаю вас за великий винахід двигуна, я — Цибулько, простий червонофлотець, але велика людина!»

Фільченко сказав, звернувшись до всіх:

— Товариші!

Хоч говорив він тихо, а навколо зараз було шумно, однак його чули всі.

— Товариші! Я хочу вам сказати, що нам буде важко. Я хочу сказати, що ми відступити не можемо, ми будемо тут битися, поки не ляжемо кістками...

— І кістками можна битися,— мовив Паршин.— Рвонув із скелета — і бий. Хотів же комісар товариш Полікарпов битися своєю відірваною рукою!..

— Товариші! — говорив Фільченко.— Я кажу вам — друзі, у мене зараз на серці таке почуття, як у вас, тому ви мене добре розумієте. Наказую вам стояти на цій землі і не помирати, щоб битися довго, поки ми не поламаємо тут машини і ворожі кістки!

Цибулько підійшов до Фільченка і поцілував його. І всі один з одним поцілувалися і на вічну пам'ять глянули один одному в лице.

Із вдоволеним, заспокоєним серцем оглянув себе, приготувався до бою і став на своє місце кожен червонофлотець. У них було зараз мирно й гарно на душі. Вони благословили один одного на найвеличніше, найневідоміше і найстрашніше в житті, на те, що руйнує й творить його,— на смерть і перемогу, і страх відступив од них, тому що совість перед товаришем, приреченим на таку саму долю, перемогла страх. Тіла їхні сповнилися сили, вони відчули себе здатними на велике діло, і вони зрозуміли, що народилися на світ не для того, аби розтратити, знищити своє життя в пустій насолоді ним, а для того, щоб віддати його назад правді, землі й народові,— віддати більше, аніж вони одержали, народившись, щоб зріс сенс існування людини. Якщо ж вони не зуміють зараз подолати ворога, якщо вони загинуть, не перемігши його, то на світі після них нічого не зміниться, і долею народу, долею людства буде смерть. Вони дивилися на танки, що йшли на них, і бажали, щоб машини йшли швидше: лише смертельний бій міг їх тепер задовольнити.

На фланги підрозділу Фільченка вийшли з-за танків автоматники; їх зустріли вогнем моряки і червонофлотці Фільченка і та піврота, яку привів комісар Лук'янов. Отже, у флангів Фільченка були свої турботи, на їхню допомогу розраховувати не можна було. Та й фланги Фільченка, пра-

воруч і ліворуч, мали тільки по тридцять бійців, а ворог тиснув на кожен фланг силою по півбатальйону.

Там, на флангах, розгорався густий стрілецький бій, але в центрі, на лінії руху танків, Фільченко звелів припинити стрілянину, аби не виявляти своїх незначних сил.

Битву моряків із танками мав почати Василь Цибулько. Фільченко наказав йому зачекати, щоб дати машинам наблизитися метрів на сто.

На підході головний танк ривком кинувся вперед, і всі танки за ним різко збільшили свою швидкість.

І тоді Цибулько почав битву; він давно вже націлив кулемет і стежив за рухом танка; тепер він пустив кулемет у роботу. Звична рука і чуле серце Цибулька діяли точно: перша ж черга куль пішла в щілину головного танка, машину занесло вбік, і вона на всій швидкості зупинилася в руках свого мертвого водія. Та другий танк з відважною люттям вилетів на шосейний насип, наїхавши майже впритул на підрозділ Фільченка. Миттю, випереджаючи свою думку, Цибулько підвівся, пристосувався всім тілом і жбурнув зв'язку гранат під цей танк.

Цибулько забув про себе й товаришів, і всю групу бійців оглушило близьким вибухом і збило з ніг повітряною хвилею. Танк завмер на місці, потім поволі від власної ваги сповз юзом на протилежний бік, над яким іще зависала половина його тулуба. Підвівшись, Цибулько вдарив своєю лівою рукою об камінь, щоб із руки вийшов біль, та біль не минав, і рука мучила бійця; з розірваних м'язів ішла густа, дужа, сильна кров, стікаючи по пальцях руки; краще за все було б відірвати руку зовсім, щоб вона не заважала, та нічим було це зробити і ніколи було цим займатися.

Два танки одразу з'явилися на шосе. Цибулько забув про поранену руку і змусив її діяти як здорову. Він знову припав до кулемета і бив з нього впритул по машинах, стараючись поцілити в службові щілини броні. Та кулемет замовк, заряджати його було нічим, закінчилася остання стрічка. Тоді Цибулько, не даючи життя машинам, звівся й кинувся на найближчий танк і жбурнув під його гусеницю, що на ходу їла землю, зв'язку гранат. Пролунав різкий клекочучий вибух — вогонь почав рвати крицю, і розбитий танк замовк навіки.

Цибулько не чув кулеметної стрілянини з цього танка; однак тепер він відчув, що в тілі його наче поселилися дрібні сторонні істоти, які гризли його зсередини; вони були в животі, в грудях, у горлі. Він розумів, що увесь поранений, він відчував, як тане, виходить його життя і порожньо й холодно

стає в його серці; він ліг на грудки землі й зіщулювався, як спав у дитинстві в матері під ковдрою, щоб зігрітися.

Іван Красносельський не дав другому танкові йти на Севастополь; він вибіг йому навперейми й кинув у нього одну по одній три пляшки з рідиною. Танк зайнявся і, пройшовши ще трохи, зупинився догорати. Красносельський обернувся до товаришів; іще чотири танки вирвалися і з ходу, страхаючи, били з гармат та кулеметів. Одинцов і Паршин, лежачи, повзли в мертвій зоні обстрілу. Паршин метнув із землі пляшку в танк, пальна суміш влипла в броню і зайнялася полум'ям. Снаряд, завиваючи, пролетів повз голову Красносельського; боєць розлютився, що його може вбити фашист, і закричав на машину страшним голосом, забувши, що ніхто його там не слухатиме, потім рвучко й точно пожурих пляшку в смертоносне тіло машини і зрадів, що спалахнув вогонь. У Красносельського залишилася ще одна пляшка з сумішшю; він кинувся в яму, тому що свіжий танк, обійшовши підпалений, рухався на бійця. Зараз Красносельський пізнав відчуття господарського задоволення: він уже знищив дві машини, можна знищити ще одну, від цього все-таки поменшає смерті на світі і жити людям стане легше; знищуючи ворога, Красносельський наче накопичував добро, і він розумів користь від своєї праці.

Шмагаючи вогнем простір, танк мчався вперед,— низький, упертий, потужний.

— Стей, стерво! — крикнув Красносельський і метнув у грімкотливу крицю жалюгідну пляшку. Машину охопило полум'я; верхній люк танка відкинувся, і там з'явилось неясне обличчя ворога. Красносельський підняв гвинтівку, та ворог випередив його скорострільним пістолетом, і Іван Красносельський упав на землю з серцем, розбитим свинцем. Умираючи, він дивився в небо, він жалкував, що його наречена залишиться без нього сиротою, тому що ніхто її так не любитиме, як він любив; він заплющив очі, повні сліз, і більше вони в нього не розплющилися.

Паршин ударив пляшкою в наступний танк, що кинувся по шосе прямисінько на Севастополь. Та полум'я погано прийнялося на машині, і танк ішов далі, збиваючи з себе швидкістю дим і вогонь. Тоді Паршин побіг слідом за танком із гранатою, та Фільченко й Одинцов перехопили цей танк раніше за Паршина: вони рвонули його гранатами по ходовому механізму так, що з нього бризнув метал, і машина, покрутившись на місці, замертвіла. Однак Паршин уже не володів собою і додав машині жару, метнувши в неї пляшку, щоб смерть ворога була вірніша.

На шосе горіли танки, але нові, свіжі машини, змінивши курс, мчали долиновим полем і поспішали вийти туди, де шосе повертає, проминувши палаючі і змертвілі танки. Остерігаючися ворожого вогню, що бив зараз картечю з танків, які наближалися, Фільченко, Одинцов і Паршин зіскочили в найближчий окоп і пройшли ним у бліндаж.

У сутінках бліндажа Фільченко уважно оглянув своїх товаришів, чи не поранені вони і чи не торкнувся страх їхньої душі. Одинцов і Паршин часто дихали, обличчя їхні вкрилися кіптявою й землею, та в очах світилася сила й невдоволена лють бою.

— Що, Юро? — спитав Фільченко у Паршина.

— Нічого! — хрипко сказав Паршин. — Давай зупинимо їх усіх, — не страшно, я бачив смерть, я звик до неї!

Схвильований Паршин, не знаючи, що йому робити і як себе зупинити, погладив зчорнілою долонею земляну стінку бліндажа.

— Давай їх крушити, командире! А то я сам піду!.. Я ніколи не любив народ так, як зараз, тому що вони його вбивають. До чого вони нас довели — я звіром став!.. Сип мені в рот порох із патронів — я черевом їх підірву!

— Ти сам знаєш, патронів більше немає, — сказав Фільченко і зняв із себе гвинтівку.

Одинцов тремтів від горя й люті.

— Пішли на смерть! Краще за неї немає тепер життя! — тихо пробурмотів він.

Ворог гримів близько. Фільченко мовчки й надійно підв'язав собі до пояса одну гранату, а дві залишив товаришам; крім цих останніх трьох гранат, у них більше не було ніяких боєприпасів на ворога. Тому тепер не можна було промахнутися або вдарити слабо, тепер треба бити точно й на смерть з першого разу.

Фільченко нічого не наказав товаришам. Він вийшов із бліндажа і щез у громі гарматної стрілянини з набігаючих танків і в скреготі їхніх механізмів, що дробили придорожне каміння. Він підповз до повороту шосе і на якийсь час завмер у чеканні.

Одинцов та Паршин, як і Фільченко, підв'язали до поясів по гранаті і вийшли на вогонь, назустріч машинам ворога. Вони лобачили Фільченка, що заліг біля вигину дороги, куди, обходячи підбиті машини, мали вийти танки, і причаїлися у ямці. Вони розуміли, що тепер для них найважливіше за все пробути живими ще хоч кілька хвилин, і берегли себе лякливо й обережно.

Фільченко також хвилювався; він боявся, що помилився

в розрахунках — і танки не вийдуть на шосе, а підуть понад дорогою з того боку. І поки він перебіжить через шосе й добереться до машини, його розсічуть з кулемета і він помре, як нерозумна покірنا тварина, — на втіху ворогові. Він знемагав, прислухаючись до гуркотіння машини, що наближалася по той бік дорожнього насипу, і боявся, що це останнє щастя обмине його. Тепер із машини стріляли менше, і то тільки з гармат, спрямовуючи вогонь на той рубіж оборони, що був ближче до Севастополя, позаду в моряків. Оддалік, на флангах, увесь час було чути стрілянину з гвинтівок та автоматів, — там невеликі підрозділи чорноморців стримували німців, що вгризалися вперед.

Передній танк перевалив через шосе, не доїжджаючи повороту, і почав сходити насипом на той бік, де був Фільченко. Мабуть, командир машини хотів іти на прорив рубежа оборони польовою цілиною.

Потужна важка машина пішла повільніше і тепер обережно з'їжджала з земляного насипу; водій, очевидно, не хотів гнати її як попало і зношувати її дорогий механізм. Жалюгідні живі стеблинки, що росли на схилі, вбита вівця і чиїсь давно зотлілі кістки однаково зчавлювалися ребрами танкових гусениць у терплячий прах землі.

Фільченко трохи підвів голову. Настав його час знищити цей танк і померти самому. Серце його пойняла туга за звичним життям. Але танк уже сповз із насипу, і Фільченко близько від себе побачив живе, гаряче тіло вбивці-мучителя, і так мало треба було зробити, щоб його не було, аби змести з лиця землі в смерть це похмуре залізо, яке душило душу й кістки людей. Тут одним рухом можна було вирішити, чому бути на землі — смислу й щастю життя чи одвічному відчаю, розлуці й погибелі.

І тоді в своїй вільній силі і в шаленому захопленні здригнулося серце Миколи Фільченка. Перед ним, біля нього було його щастя і його вище життя, і це життя він зараз жадібно й палко переживав, припавши до землі в радісних сльозах, тому що сама гнітюча смерть зараз зупиниться на його тілі і в безсиллі впаде на землю з волі самого його серця. І з нього, можливо, почнеться звільнення мирного людства, почуття до якого в ньому народжене материнською любов'ю, Леніним і Радянською Вітчизною. Перед ним була його життєва проста доля, і Миколі Фільченку було добре, що вона так легко лягає на його душу, ту душу, що згоджується померти й вимагає смерті, як життя.

Він підвівся на весь зріст, скинув бушлат і в одну мить опинився перед набігаючими на нього згори ребрами гусени-

ці танка, що дихав в самотню людину жаром напруженого мотора. Фільченко прицілювався одразу всім своїм тілом, що звикло його слухатися, і кинув себе в полинову траву, під ненажерну гусеницю, упоперек її ходу. Він прицілювався точно — так, щоб граната, прив'язана до його живота, прийшла на середину ходової ланки гусениці, і припав лицем до землі з останнім зітханням любові й ненависті.

Паршин та Одинцов бачили, що зробив Фільченко, вони бачили, як зупинився на кістках політрука підірваний вибухом танк. Паршин узяв у рот жменьку землі і зжував її, не тямлячи себе.

— Коля помер, — сказав Одинцов. — Нам теж пора.

П'ять нових танків з'явилися на шосе і почали поволі спускатися схилом насипу, обходячи підірвану машину.

Двоє моряків підвелися.

— Даниле! — тихо озвався Паршин.

— Юро! — відповів йому Одинцов.

Вони наче брали один одного до себе в серце, щоб не забути і не розлучитися в смерті.

— Ех, вічна нам пам'ять! — сказав, заспокоюючись і веселючись, Паршин.

Вони побігли на танки, зробивши півколо, щоб зустріти їх грудьми. Та Одинцов упав на землю раніше, аніж встиг упритул зустріти машину, тому що кулеметник із танка майже впритул почав сікти свинцем груди червонофлотця. Одинцов, помираючи, силою самого свого ще живого серця напружив розбите тіло й поповз назустріч танкові — і гусениця роздробила його разом із гранатою, перетворивши людину на вогонь і світло вибуху.

Паршин, підбігши до другого танка, вхопився за службовий поручень і встиг прокататися трохи на чужій машині, а потім, почувши вибух на тілі Одинцова, кинув поручень і відбіг від танка вперед по його ходу. Там Паршин скинув бушлат і відкрив на собі живіт із гранатою, щоб вороги бачили того, хто йде проти них. А потім, зачекавши, поки танк наблизиться до нього, вільно й розраховано ліг під гусеницю.

Танки, які лишилися цілі, зупинились на шосе і на схилах насипу. Потім вони запрацювали своїми гусеницями одна назустріч другій і пішли назад — через полинове поле, до свого сховища за височиною. Вони могли битися з будь-яким, навіть найстрашнішим ворогом. Але бою із всемогутніми людьми, які підривали самих себе, аби знищити свого ворога, вони не могли прийняти. Подолати їх вони не могли, а бути переможеними не хотіли.

І от усе скінчилося. Німецькі автоматники, що з флангів

обходили місце бою танкістів з моряками, затихли ще раніше: одні були перебиті, а ті, що лишилися живі, окопалися.

На місці бою підрозділу, яким командував політрук Фільченко, видно було лише мертві танки і одного живого бійця. Живим залишився один Василь Цибулько; він розумів, що незабаром помре, та поки що був живий. Він виповз на край шосе далі від місця бою танків з його товаришами і бачив майже все, що там було вчинено.

Тепер він побачив, як з рубежа оборони розсипаним строем підходила до шосе наша військова частина. Від кровотечі й млості Цибулько то бачив усе ясно, то світло перед ним мерхло, і він впадав у забуття.

Прийшовши до пам'яті, Цибулько роздивився біля себе людей, упізнав серед них комісара Лук'янова. Люди перев'язали Цибулька, потім підняли на руки й понесли його до Севастополя. Йому стало добре на руках бійців, і він, як міг, почав розповідати їм та Лук'янову, який також ніс його, що бачив сьогодні. Проте всього розповісти не встиг, бо замовк і вмер.

Бездимний вогонь

Кожен, якщо проживе хоча б років до двадцяти, обов'язково буває багато разів близько до смерті, або навіть переступає поріг своєї загибелі, та все ж повертається назад до життя. Деякі такі випадки люди пам'ятають, але найчастіше забувають їх або й зовсім не помічають. Смерть взагалі не раз навідується до людини, не раз вона буває близьким супутником нашого існування,— та тільки раз їй удається цілковито оволодіти людиною, яка так часто протягом свого життя — іноді з недбалою мужністю — долала її і відсувала від себе в майбутнє. Смерть можна перемогти,— в усякім разі, їй, перш ніж вона переможе один раз, доводиться терпіти поразку кілька разів. Смерть буває переможена, тому що жива істота, захищаючись, сама стає смертю для тієї ворожої сили, яка несе їй загибель. І оця вища мить, коли життя стикається зі смертю, щоб перемогти її, звичайно не запам'ятовується, хоч ця мить є чистою, натхненною радістю.

Нещодавно смерть підступила і до мене на війні: повітряною хвилею від вибуху фугасного снаряда мене підняло в повітря, задушило в мені останній віддих, і світ завмер для мене, як замовкає далекий крик. Потім мене кинуло назад на землю і засипало зверху її зрушеним прахом. Та життя в мені збереглося; воно вийшло з серця і полишило темною мою свідомість, однак воно сховалося в якомусь таємному, можливо, останньому притулку в моєму тілі і звідти боязко й повільно знову розійшлося в мені теплом і відчуттям звичного щастя існування.

Я відігрівся під землею і почав усвідомлювати своє становище. Солдат оживає швидко, тому що він скупий на життя і при найменшій можливості він уже знову існує; йому жаль покидати не тільки все високе й священне, що є на землі і заради чого він тримав зброю, а навіть добру їжу в шлунку, яку він з'їв перед боєм і яка не встигла переваритися в ньому й піти на користь.

Я спробував відгребти землю і вибратися на волю, та мое змучене тіло було тепер неслухняним, і я продовжував лежати в безсиллі і в п'єтмі; мені здавалося, що й нутрощі мої були порушені ударом вибухової хвилі і трималися неміцно, тепер їм потрібен спокій, щоб вони знову приросли зсередини до тіла; а зараз мені було боляче від найменшого руху; навіть для того, щоб зітхнути, треба було страждати й терпіти біль, ніби розбиті гострі кістки кожного разу впивалися в м'якуш мого серця. Повітря для дихання доходило до мене вільно через щілини в зрушеному прахові землі; та все ж таки довго жити похованим було важко і негаразд для живого солдата, тому я весь час пробував повернутися на живіт і виповзти на світ. Гвинтівки зі мною не було, її, мабуть, вибило повітрям із моїх рук при контузії,— виходить, я тепер зовсім беззахисний і непотрібний боєць. Артилерія гула недалеко від тієї купи землі, у якій мене було поховано; я розрізняв по звуку, коли били наші гармати, а коли гармати ворога, і моя майбутня доля залежала тепер від того, хто займе цю порушену, могильну землю, в якій я лежу майже без сил. Якщо цю землю займуть німці, то мені вже не пощастить вийти звідси, мені не прийдеться більше глянути на білий світ і на любе російське поле.

Я примудрився схопити рукою корінець якоїсь рослини, перекинувся на живіт і поповз у сухій розкришеній землі крок або півтора, а потім, знемігшись, знову ліг лицем у прах. Трохи полежавши, я знову підвівся, щоб помаленьку повзти далі на світ. Я голосно зітхнув, збираючись на сили, і в цей час почув близьке зітхання іншої людини. Я про-

стягнув руку в груддя і сміття землі й намацав гудзик і груди невідомого чоловіка, так само похованого в цій землі, як і я, і так само, певно, знесиленого. Невідомий лежав майже поряд зі мною, на відстані півметра, і обличчя його було звернуте до мене,— це я встановив по теплих легких хвилях його дихання, що досягали мене. Я спитав у невідомого про російському, хто він такий і в якій частині служить. Невідомий мовчав. Тоді я повторив своє запитання по-німецькому, і невідомий по-німецькому відповів мені, що його звать Рудольф Оскар Вальц, що він унтер-офіцер 3-ї роти автоматників з батальйону мотопіхоти. Потім він запитав мене про те саме, хто я такий і чому я тут. Я відповів, що я російський рядовий стрілець і що йшов у атаку на німців, поки не впав без пам'яті.

Рудольф Оскар Вальц замовк; він, певно, щось думав, потім різко ворухнувся, намацав рукою місце довкола себе і знову заспокоївся.

— Ви свій автомат шукаєте? — спитав я в німця.

— Так,— відповів Вальц.— Де він?

— Не знаю, тут темно,— сказав я,— і ми засипані землею.

Гарматні залпи на полі порідшали і зовсім припинилися, але посилилася стрільба з гвинтівок, автоматів та кулеметів. Ми прислухалися до бою; кожен з нас намагався зрозуміти, чия сила бере гору — російська чи німецька — і хто з нас буде врятований, а хто знищений. Але бій, судячи з пострілів, стояв на місці і тільки ставав запеклішим та гримів дедалі лютіше, не наближаючись до якогось вирішення.

Ми лежали, напевне, десь посередині бою, тому що звуки пострілів тієї й іншої сторони долинали до нас із однаковою силою і рвучку люті німецьких автоматів гасила точна, напружена робота російських кулеметів.

Німець Вальц знову заворушився в землі; він мацав довкола себе руками, відшукуючи свій загублений автомат.

— Для чого вам потрібна зараз зброя? — спитав я в нього.

— Для війни з тобою,— сказав мені Вальц.— А де твоя гвинтівка?

— Фугасом вирвало з рук,— відповів я.— Давай битися врукопашну.

Ми присунулися один до одного, і я схопив його за плечі, а він мене за горло. Кожен з нас хотів убити або поранити іншого, та, надихавшись земляним сміттям, привалені накиданним на нас ґрунтом, ми скоро знесилилися від нестачі повітря, яке нам було потрібне для частого дихання в боротьбі, і завмерли в безсиллі. Віддихавшись, я доторкнувся до

німця — чи не відсунувся він від мене, і він також для перевірки доторкнувся до мене рукою.

Бій росіян із фашистами тривав коло нас, та ми з Рудольфом Вальцем уже не прислухалися до нього; кожен із нас вслухався в дихання другого, боячись, що він нишком відповзе далі, в темну землю, і тоді важко буде наздоганяти його, щоб убити.

Я старався якнайшвидше відпочити, віддихатися і пережити кволість свого тіла, розбитого ударом повітряної хвилі; я хотів потім схопити фашиста, що дихав поряд зі мною, і руками обірвати його життя, назавжди подолати цю дивну істоту, що народилася десь далеко, але прийшла сюди, аби знищити мене.

Стрілянина на полі і шарудіння землі, що осідала навколо нас, заважали мені слухати дихання Рудольфа Вальца, і він міг непомітно для мене відповзти. Я понюхав повітря і зрозумів, що від Вальца пахло не так, як від російського солдата, — від його одягу пахло дезинфекцією і якоюсь чистою, але неживою хімією; а шинель російського солдата пахла звичайно хлібом і овечою вовною. Проте навіть цей німецький запах Вальца не міг би допомогти мені весь час чути ворога, що він тут, якби він захотів утекти, тому що, коли лежиш у землі, пахне ще багато чим, що народжується і зберігається в ній, — і корінням жита, і зітлілими травами, і прілим насінням, що зачало нові стеблинки, — і тому мертвий хімічний запах німецького солдата розчинявся в загальному густому диханні живої землі.

Тоді я став розмовляти з німцем, щоб чути його.

— Ти чого сюди прийшов? — спитав я Рудольфа Вальца. — Чого лежиш у нашій землі?

— Тепер це наша земля. Ми, німці, організуємо тут вічне щастя, достаток, порядок, їжу й тепло для німецького народу, — з чіткою точністю й швидкістю відповів Вальц.

— А ми де будемо? — спитав я.

Вальц одразу ж відповів мені.

— Російський народ буде вбитий, — переконано сказав він. — А хто залишиться, того ми проженемо в Сибір, у сніги і лід, а хто буде покірний і визнає, що Гітлер божий син, той нехай працює на нас усе життя і вимолює собі прощення на могилах німецьких солдатів, поки не вмере; а після смерті ми утилізуємо його труп у промисловості і пробачимо його, бо його більше не буде.

Усе це було мені більш-менш відомо; у своїх бажаннях фашисти були відважні, але в бою їхнє тіло покривалося сиротами, і, вмираючи, вони припадали устами до калюж, га-

мюючи серце, що засихало від страху... Це я сам бачив не раз:

— Що ти робив у Німеччині до війни? — спитав я далі у Вальца.

І він одразу повідомив мене:

— Я був конторником цегельного заводу «Альфред Крейцман і син». А тепер я солдат фюрера, тепер я воїн, якому вручено долю цілого світу і врятування людства.

— У чому ж буде врятування людства? — спитав я в свого ворога.

Помовчавши, він відповів:

— Це знає тільки фюрер.

— А ти? — спитав я у лежачого.

— Я не знаю нічого, я не повинен знати, я меч у руці фюрера, що творить новий світ на тисячу років.

Він говорив складно і без помилок, як грамофонна платівка, та голос його був байдужий. І він був спокійний, тому що був звільнений від свідомості й від зусилля власної думки.

Я спитав його ще:

— А сам ти певен, що тоді буде добре? А що, як тебе обдурять?

Фашист відповів:

— Вся моя віра, все моє життя належить Гітлеру.

— Якщо ти все віддав своєму Гітлеру, а сам нічого не думаєш, нічого не знаєш і нічого не відчуваєш, то тобі однаково — що жити, що не жити, — сказав я Рудольфу Вальцу і дістав його рукою, щоб іще раз побитися з ним і подолати його.

Над нами, поверх сипкої землі, в якій ми лежали, почала ся гарматна канонада. Обхопивши один одного, ми з фашистом вовтузились у тісному грудкуватому ґрунті, що тиснув на нас. Я хотів убити Вальца, та мені ніде було розмахнутися, і, знемігшись від своїх зусиль, я випустив ворога; він бурмотів мені щось і бив мене в живіт кулаком, та я не відчував від цього болю.

Поки вовтузились у боротьбі, ми втрамбували довкола себе сиру землю, і в нас вийшла невеличка зручна печера, схожа і на житло, й на могилу, і я лежав тепер поряд із ворогом.

Артилерійська пальба зовні знову змінилась; тепер стріляли лише автомати й кулемети; бій, очевидно, стояв на місці без змін, він забурився, як казали червоноармійці-гірники. Вийти з землі і поповзти до своїх було для мене зараз неможливо, — тільки марно будеш поранений або вбитий. Про-

те й лежати тут отак під час бою без користі — для мене було совісно й недоречно. Однак під руками в мене був німець; я взяв його за комір, шарпнув ворога ближче до себе і сказав йому:

— Як же ти посмів воювати з нами? Хто ж ви такі і чого ви такі?

Німець не злякався моєї сили, тому що я був кволий, але він зрозумів мою серйозність і почав тремтіти. Я не відпустив його й тримав силоміць при собі; він припав до мене і тихо вимовив:

— Я не знаю...

— Все одно — кажи! Як це ти не знаєш, коли на світі живеш і прийшов нас убивати! Чи ба, який фокусник! Кажи — нас обох, може, вб'є і завалить тут,— я хочу знати!

Бій над нами гуркотів у ритмі неквапливої роботи: обидві сторони терпляче стріляли, намацуючи одна одну для остаточного удару.

— Я не знаю,— повторив Вальц.— Я боюсь. Я зараз вилізу. Я піду до своїх, а то мене розстріляють: обер-лейтенант скаже, що я сховався під час бою.

— Ти нікуди не підеш! — попередив я Вальца.— Ти в мене в полоні!

— Німець у полоні буває тимчасово і недовго, а в нас усі народи будуть у полоні вічно! — чітко й швидко повідомив мене Вальц.— Ворожі народи, бережіть і шануйте полонених німецьких воїнів! — вигукнув він на додаток, наче звертався до тисяч людей.

— Кажи,— наказав я німцеві,— кажи, чого ти такий не схожий на людину, чого ти неросіянин.

— Я неросіянин тому, що народжений для влади й панування під керівництвом Гітлера! — з тією самою швидкістю і завченим переконанням пробурмотів Вальц, але дивна байдужість була в його рівному голосі, ніби його самого не радувала власна віра в майбутню перемогу і в панування над цілим світом.

У підземній п'їтмі я не бачив обличчя Рудольфа Вальца, і я подумав, що, можливо, його немає, що мені лише здається, ніби Вальц існує,— а насправді він один із тих несправжніх, вигаданих людей, що в них ми гралися в дитинстві і в яких ми вдихали своє життя, розуміючи, що вони в нашій волі і живуть тільки в уяві. Тому я приклав свою руку до обличчя Вальца, аби перевірити, чи він є; обличчя Вальца було тепле, отже, цей німець справді був біля мене.

— Це все Гітлер тебе налякав і навчив,— сказав я ворогові.— А який ти сам по собі?

Я почув, як Вальц здригнувся і витягнув ноги, наче в строю.

— Я не сам по собі, я весь у волі фюрера! — відрпортував мені Рудольф Вальц.

— А ти жив би з власної волі, а не з фюрерової! — сказав я ворогові.— І прожив би ти тоді вдома до старості літ і не ліг би в могилу в російській землі.

— Не можна, неприпустимо, заборонено, карається законом! — вигукнув німець.

Я не погодився.

— Виходить, ти що ж,— ти клоччя, ти ганчірка на вітрі, а не людина!

— Не людина! — охоче погодився Вальц.— Людина є Гітлер, а я ні. Я той, ким призначить мене бути фюрер.

На поверхні землі бій одразу припинився, і ми, дослухаючись до тиші, замовкли. Все стихло, наче люди, що билися, розійшлися в різні боки і залишили місце бою назавжди порожнім. Я насторожився, тому що мені тепер було страшно; раніше я весь час чув стрілянину своїх кулеметів та гвинтівок, і я почувався під землею спокійно, ніби стрілянина нашої сторони була для мене заспокійливим гомоном знайомих, рідних голосів. А зараз ці голоси раптово замовкли.

Для мене настав час пробиратися до своїх, та раніше треба було знищити ворога, якого я тримав своєю рукою.

— Кажі швидше! — наказав я Рудольфу Вальцу.— Мені тут ніколи з тобою бути!

Він зрозумів мене, що я мушу вбити його, і притулився до мене, припав лицем до моїх грудей. І нишком, але вмить він наклав свої холодні руки на моє горло і здушив мені дихання. Я не звик до такої манери воювати, і мені це не сподобалось. Тому я вдарив німця в підборіддя, він відсунувся від мене й замовк.

— Ти чого так нахабно дієш! — заявив я ворогові.— Ти зараз на війні, ти повинен бути солдатом, а ти хуліганш. Я сказав тобі, що ти в полоні,— значить, ти не втечеш і не дряпайся!

— Я обер-лейтенанта боюся,— прошепотів ворог.— Пустити мене, пусти мене швидше — я в бій піду, а то обер-лейтенант не повірить мені, він скаже — я ховався, і накаже вбити мене. Пустити мене, я сімейний. Мені одного росіянина треба вбити.

Я взяв ворога рукою за комір і знову притягнув його до себе.

— А якщо ти не вб'єш росіянина?

— Уб'ю,— говорив Вальц.— Мені треба вбивати, щоб самому жити. А якщо я не буду вбивати, то мене самого вб'ють або посадять у тюрму, а там теж помреш від голоду й туги, або на каторжну роботу засудять — там скоро втрапиш силу, постарієш і також помреш.

— То тебе трьома смертями позаду лякають, щоб ти однієї попереду не боявся! — сказав я Рудольфу Вальцу.

— Три смерті позаду, четверта смерть попереду! — полічив німець.— Четвертої я не хочу, я сам буду вбивати, я сам буду жити! — закричав Вальц.

Він тепер не боявся мене, знаючи, що я, як і він, беззбройний.

— Де, де ти будеш жити? — спитав я у ворога.— Гітлер жене тебе вперед страхом трьох смертей, щоб ти не боявся однієї четвертої. Чи довго ти проживеш у проміжку між своїми трьома смертями і нашою однією?

Вальц мовчав; можливо, він задумався. Та я помилився — він не думав.

— Довго,— сказав він.— Фюрер знає все, він усе обрахував — ми вперед поб'ємо російський народ, нам четвертої смерті не буде.

— А якщо тобі одному вона буде? — спитав я дурного ворога.— Як ти тоді обійдешся?

— Хайль Гітлер! — вигукнув Вальц.— Він не залишить мою родину: він дасть хліба дружині й дітям — хоч по сто грамів на один рот.

— І ти за сто грамів на їдця згоден загинути?

— Сто грамів — це також можна тихо, економно жити,— сказав лежачий німець.

— Дурень ти, ідіот і лакуза,— сказав я ворогові.— Ти й дітей своїх ладен приректи на голод та смерть заради Гіллера.

— Я цілком згоден,— охоче й чітко сказав Рудольф Вальц.— Мої діти матимуть тоді вічну вдячність і славу вітчизни.

— Ти геть дурний,— сказав я німцеві.— Невже цілий світ крутитиметься довкола одного єфрейтора?

— Так,— сказав Вальц,— він крутитиметься, тому що він боїтиметься.

— Може, тебе? — спитав я ворога.

— Мене,— впевнено відповів Вальц.

— Не буде він тебе боятися,— сказав я ворогові.— І чого ти такий огидний?

— Тому що фюрер Гітлер теоретично сказав, що людина є грішник і сволота від народження. А оскільки фюрер поми-

лятися не може, то, виходить, я мушу бути сволотою.

Німець раптом обняв мене і попросив, щоб я вмер.

— Все одно ти будеш убитий на війні,— говорив мені Вальц.— Ми вас переможемо, і ви не житимете. А в мене вдома троє дітей і сліпа мати. Я мушу бути хоробрим на війні, аби їх там годували. Мені треба вбити тебе, тоді оберлейтенант буде задоволений, і він дасть про мене добрі відомості. Помри, будь ласка. Тобі все одно не треба жити, тобі не належить. У мене є складаний ніж, мені його подарували, коли я скінчив школу, я його бережу... Тільки давай скоріше — я знудьгувався в Росії, я хочу до свого святого фатерлянду, я хочу додому, до своєї родини, а ти все одно ніколи додому не повернешся...

Я мовчав; потім я відповів:

— Я не буду помирати за тебе.

— Будеш! — сказав Вальц.— Фюрер сказав: росіянам смерть. Як же ти не будеш?

— Не буде нам смерті! — сказав я ворогові і, не тямлячись від ненависті, що відродила силу мого серця, я обхопив і стиснув тіло Рудольфа Вальца в своїх руках. Потім у боротьбі ми непомітно минули сипкий ґрунт і вивалились назовні, під світло зірок. Я бачив це світло, але Вальц дивився на них уже некліпаючими очима: він був мертвий, і я не запам'ятав, як умертвив його, в який саме час тіло Рудольфа Вальца стало не живим. Ми обидва лежали, наче впадши в безодню з високої кручі, перелетівши страшний простір висоти, мовчки й непритомні.

Маленький нічний комарик сів на лоб покійника й почав помаленьку ссати людину. Мені це було приємно, тому що в комара більше душі й розуму, аніж у Рудольфа Вальца — живого чи мертвого, байдуже; комар живе своїм зусиллям і своєю думкою, хоч би якою вона була нікчемною в нього,— у комара немає Гітлера, і він не дозволяє йому бути. Я розумів, що й комар, і хробак, і будь-яка билинка — це натхненніші, корисніші і добріші істоти, аніж Рудольф Вальц, який щойно був живий. Тому нехай ці істоти переживуть, висуть і розкришать фашиста: вони здійснять роботу оживлення світу своїм тихим життям.

Та я, російський радянський солдат, був першою і вирішальною силою, яка зупинила просування смерті в світі; я сам став смертю для свого обездушеного ворога і перетворив його на труп, аби сили живої природи розмололи його тіло в прах, щоб їдкий гній його істоти просяк землю, очистився там, висвітлився і став звичайною вологою, що зрошує коріння трави.

Дід-сарагат

Дід жив на світі довго і так звик жити, що забув про смерть і ніколи не збирався помирати. Усі його діти й рідня давно померли, залишився лише один найменший онук, дев'ятирічний сирота Альоша.

— Дідусю, ти живеш? — питав Альоша й дивився на діда з подивом, наче не був певний, що все це є насправді — і він сам, і дід.

— Живу,— поволі говорив дід.— Жити, Альошо, зроду не відвикнеш. Та мені скаржитися нема на що,— тільки смерть, певне, прорахувалася: всіх до одного полічила, а мене пропустила. Я мимо ліку пройшов, так і залишився тепер жити навіки, вам, малолітнім, на підмогу...

Альоша дивився на діда, старого, зігнутого, волохатого, але живого; у діда вже й волосся на голові і в бороді з білого зробилося бурим, і очі його були порожнього кольору, як вода, а він усе жив.

— І я живу,— замислено казав Альоша.— Давай обід готувати, бо вже пора. Адже ти жив довго, ти їв багато, а я мало.

Дід з онуком жили в курені на великому колгоспному городі. Дід стеріг овочі, доглядав розсаду, стежив за погодою, міряв і записував, скільки було дощів і гарної погоди, а онук був при ньому і вчився в діда жити й працювати.

Наївшиися кулешу з цибулею й салом, дід, як звичайно, поклав ще собі в кишеню штанів окраєць хліба на запас і пішов за Альошею на став, до якого спускався город.

— Ходімо, мені треба загату подивитися,— казав дід, і вони йшли до загати. Загату цю з глини й землі склала півстоліття тому селянська артіль, у якій ще працював батько діда й сам дід. Загата досі була ціла; вона пережила й великі зливи, й потоки весняних вод; ні бурі її не розкидали, ні води не розмили, бо загату будували вмілі селянські руки, що звикли до землі й любили її.

Дід і Альоша зупинилися на гребені загати, над лоном тихої води, у якій зараз відбивалося літнє тепле небо, в якому пливли хмарки і пролітали пташки.

Дід неквапом оглянув усе кругом і зітхнув:

— Звик я тут.

— А нащо ти звик? — спитав його Альоша.

Дід помовчав трохи.

— Жити звик... Бач, як у нас тут. Згори небо,— знизу земля, а ми, виходить, у проміжку — між тим і тим.

Альоша сів навпочіпки коло самої води, що сягала майже гребеня загати; недавно пройшли рясні дощі, і став наповнився доверху. В синій глибині озера росла підводна трава, й ослабле у воді, тихе сонце, мов місяць, освітлювало там непорушні стебла тонких темних билинок.

— Йй там нудно живеться,— вирішив Альоша про підводну траву.

Він згадав, що все живе під водою зветься підводним царством. Про це він чув, коли читали вголос книжки у хаті-читальні. І Альоша вирішив зробитися найголовнішим у підводному царстві їхнього ставу і вважати все це царство своїм, щоб усім билинкам у воді і всьому, хто там живе й ворухиться, не було нудно.

— Я тепер буду головний у вас,— голосно сказав Альоша над водою.— Ви підводне царство, а я у вас голова сільради. Потім я виросту, зароблю трудодні й куплю велосипеда...

Голова сільради в Альошиному селі мав велосипеда, він крутив його ногами, взутими в брезентові чоботи, і їздив, куди треба, в справах. Альоша подумав, що йому теж треба мати велосипеда, щоб їздити у справах підводних риб, билинок і павуків, бо без нього їм буде погано.

Потім дід покликав Альошу до себе, і вони сіли на сухому схилі загати, звідки далеко було видно небо, землю і всю природу навкруги.

— Що там? — спитав дід, що задрімав був на землі після кулешу.

— Нічого нема,— сказав Альоша.— На небі біла хмарка, на землі сидить один горобець; він, мабуть, теж старенький.

— Хай буде,— промовив дід.— Я думав — там щось інше... У нас у турецьку кампанію знаєш що було...

Дід засопів і заснув, а потім зненацька сказав у сні:

— У нас у турецьку кампанію, стою я якось на посту...

Дід замовк, він уже спав. Альоша прогнав муху з його обличчя й спитав у діда:

— Турецька... Ти завжди кажеш — турецька. Яка тепер турецька?

— Ого-го-го! — зареготав уві сні дід.— Турецька кампанія ти знаєш що...

— А де турецька, її нема,— промовив Альоша.

— Тепер нема,— погодився дід.— Тепер кампанія повітряна, ерманська, шпигунська, підводна, загробна, для людини

зовсім не годяща... Вони думають зробити нам тринчик, аби ми хряпнули, та ми їм самі дамо поперек.

Дід сказав і заснув. Альоша теж стомився й заплющив очі. І в дрімоті йому зробилося гарно — через те, що в нього тепер є власне підводне царство, де живуть трав'яні билинки, і маленькі розумні павучки, й пуголовки, де повзають добрі хробаки й плавають тихі риби коропи, — і все це тепер належить Альоші і він повинен повсякчас думати про своє підводне царство й берегти його; адже він один тепер там головний — голова сільради, і якщо його не буде, то всі там помруть.

Прокинувшись, Альоша побачив, що часу до вечора ще багато, що був іще довгий літній день і, як і досі, світило над ним тепле небо, що пахло житом і квітками, а дід спав і рівно дихав уві сні. Він лежав на сухому схилі загати, на своїй улюбленій траві лободі; далі загата спускалася донизу, в широку балку, і там на низькій глинястій землі росли лопухи, будяки й жорсткі сухі чагарники. Там нікого ніколи не було, і тільки зелені товсті мухи й оси нудно дзижчали.

Альоша витяг із дідових штанів окраєць хліба, розкришив його і покидав із загати хлібні крихти у воду.

— Іжте, — сказав він підводному царству. — Тепер я у вас годувальник і голова, а ви народжуйтеся й живіть. І я у вас буду вважатися батьком, щоб ви не були як сироти, — промовив Альоша на додачу.

Риби коропи впливли до поверхні води й почали жувати більші шматочки хліба, а дрібні вони ковтали одразу. Альоша дивився, тішачись, як риби їдять, і думав про весь став як про свою державу.

Погодувавши жителів своєї держави, Альоша пішов берегом, щоб оглянути увесь став і провідати ропух і жаб на міліні.

А дід zostався сам спати на землі; та невдовзі він чогось прокинувся — чи то в повітрі щось прошуміло і розбудило його, чи то він уже виспався. Він сів, зачудований, і пошкрібав великим нігтем ґрунт загати.

— Ти бач, — зрадів дід, — кістяна зробилася, піввіку стоїть. І ще вік простоїть. Таж народ її будував і ми з батьком — не хтось інший: тому й міцно. Народ, він завжди намагається навек усе зробити й смерть ошукати, — так у нього й виходить.

Дід подивився вниз у зарослу балку — в лопухи й чагарники. Там стояло зараз сторонне темне тіло — таке велике й гаряче, що навіть при світлі сонця було видно, як з нього виходив у повітря тремтливий жар.

— Втомилася, видно, машина,— сказав дід.— У турецьку кампанію з нас піт ішов із-під казенної сорочки, а тут жар із заліза... Он війна яка тепер стала. Та що ж, час іде, люди розумнішають, харчі дорожчають... Треба глянути, наші це прибули чи чужі?..

Дід підійшов до прибулого залізного танка, щоб глянути, хто там є всередині. Альоша був далеко на березі; він не бачив, як із сухого гирла балки до загати вийшов танк.

Біля великої машини, пофарбованої в земляний колір, сидів чужий чоловік у чужій одежі і їв із жмені сухар, ошаджуючи кожну крихту. Чужий солдат був брудний і слабосилий на вигляд; він байдуже подивився на діда і сказав:

— Лапша!

— Лапші хочеш? — спитав дід.— Лапша в нас є.

Дід подумав: «Зараз, чи що, навпіл перебити його чи зачекати?» — і підійшов ближче до німця.

— Борщ із капустою і каша з маслом! — сказав дід.

— Зуп, м'ясо! — сказав німець.

— І це можна! — відповів дід.— А скільки порцій треба? Там у тебе хто? — дід показав німцеві на гарячу машину, з якої щось тихо капало й шипіло.

Німець підвівся; на боці в нього висів револьвер. «Ти бач,— зауважив дід,— з оглядкою на нас, порожняком боїться ходити». Німець постукав по залізу кулаком і сказав туди свої слова. Звідти йому відповіли два голоси — невіразно, мов уві сні. «Двоє,— вирішив дід,— вважай, що четверо, цей п'ятий: навряд, щоб менше було — машина он яка важка, менш, як п'ятеро, з нею не впораються. У нас в турецьку кампанію що багнет, то чоловік, а тут зразу не второпаєш — скільки їх у цій залізній скриньці. П'ятеро та машина шоста, а я сам-один. Ну що ж, впораюся, помирати зараз однаково нема коли».

Німець дістав револьвер, тицьнув діда в спину дулом і знову сказав:

— Лапша, зуп, м'ясо!

— Ти не тицяй, я сам — російський солдат! — розгнівався дід.— І не тороч про лапшу двічі — я з одного разу частувати вмію.

Дід пішов, за ним ступав ворог із револьвером у руці.

«Дожився,— думав дід з прикрістю.— По своїй землі як чужий іду, народився від матері, а помру від німця!»

Він обернувся до ворога:

— Коли народ почнете вбивати — зразу чи потім, попоївши?

— Лапша, лапша, м'ясо,— говорив німець і підганяв ста-рого.

— А, так, попоївши,— здогадався дід.

Вони піднялися на загату.

— Цю землю ми всім народом склали,— показав дід нім-цеві.— І я тут з батьком силу вклав. А тепер, бачиш, краса яка стала — природа, озеро, риба, повітря легке і народ нав-коло харчується. Вже піввіку, як отут так стало, а було пу-стище, яруга, нічого не було...

Німець похмуро зиркнув на прохолодне озеро, що сяло на сонці, йому було байдуже — добре тут чи погано, він хотів якнайшвидше наїстися лапші.

Альоша побачив з берега ставу, що його діда чужий чоло-вік повів убивати, і побіг за ними слідом. Він біг і чув своє серце, що голосно калатало від своєї сили і від близькості страшного ворога.

— Дідусю, дідусю! — закричав Альоша.— Ти його не бій-ся, я тут. Це противник.

Дід обернувся до онука:

— Який він противник? Він фашист Ай-Гітлер! Противни-ки раніше були, вони були в кримську, в турецьку кампа-нію... А це просто так собі, одна гадюка...

— А ти вбий його! — сказав Альоша.

— Почекай, не квапся,— відповів дід.— Війна — це розум, а не вулична бійка.

У курені дід дістав казанок із рештками кулешу, врізав скибку хліба і витер дерев'яну ложку жмутом трави.

Фашист сів біля входу в курінь на дідів кожух, поклав ре-вольвер коло себе й простягнув руку за ложкую.

— Потерпиш! — попередив його дід.— Ви за що ж на нас розгнівалися, нащо війною пішли?

Німець щось сказав, підняв револьвер і націлив його на діда.

— Бач, який дурний, невчений який,— промовив дід.— Ме-не сама смерть не бере, а ти взяти хочеш.

Своєю сухою, кістлявою селянською рукою дід нараз уда-рив німця вперек його руки, в якій той тримав револьвер, і німець випустив зброю. Тоді дід припав до ворога, обхопив його і притиснув навзнік до землі. Німець спершу притих під дідом, а тоді жалібно забурмотів.

— Сам тепер бачиш, що я звичніший за тебе до всякої ро-боти,— сказав дід і, залишивши німця лежати, підняв ре-вольвера й поклав його собі в штани.

Альоша стояв біля куреня; він теж хотів кинутися на во-рога, дідові на допомогу, та не встиг — дід сам упорався.

— Дідусю, я теж хочу дати йому! — сказав Альоша.

— Тепер уже не можна, — відповів дід, — тепер він полонена людина.

Дід подав дерев'яну ложку полоненому ворогові й підніс до нього ближче казанок з кулешем.

Упокорений бранець підсунув до себе казанок і заходився їсти з нього, зачерпуючи повну ложку і поглядаючи на безмежне російське поле замисленими очима...

Дід витяг з куреня залізну сапку й дав її Альоші.

— Иди на загату, — наказав він, — і продовбай у ній ривчачок, щоб вода впоперек пішла.

— А нащо? — спитав Альоша.

— Там побачиш — нащо.

— А загата тверда, вона зробилася як кістка — ти сам казав, вона піввіку стоїть, об неї сапка зігнеться.

— Иди довбай, тобі кажуть, — розгнівався дід. — Нехай вона хоч залізна буде, а ти все одно продовбай, а вода її сама слідом за тобою зруйнує і піде потопом.

Альоша поклав сапку на плече й пішов, вирішивши, що він тепер на війні червоноармієць, а дід — командир.

Із загати він побачив похмуру чужу машину, що стояла в заростях сухої балки, і здогадався, навіщо треба роздобтати в загаті протоку.

— Ми їх змиємо потопом! — зрадив Альоша й заходився добтати сапкою важку, закам'янілу землю.

Він працював і думав, що незабаром уся вода вийде геть і помруть усі жителі його любого підводного царства. Йому було жаль риб, жаб і трави, та вони разом із водою кинуться на ворогів усіх людей — фашистів.

— Червона Армія краща над усе — вона краща за підводне царство, — сказав Альоша, руйнуючи сапкою землю загати. — Вона не боїться ні смерті, ні фашистів, нічого. І ви не бійтеся, і я теж не боюся, тоді ми житимемо! Ми після війни знову всі разом зберемося...

З німецького танка на загату дивилася німа коротка гармата.

Заходив вечір, але спека, що зібралася за довгий день, встоялася на землі й пекла тіло під жалке дзижчання товстих трав'яних мух.

Альоша працював швидко. Розбивши ґрунт сапкою, він вигрібав його наверх руками й знову бив залізом углиб. Він змучився, але терпів свою муку, тому що на війні треба вміти терпіти все, навіть смерть.

Діставшись до води, Альоша перестав працювати й почекав, що тепер буде. Вузьким ривчаком, продовбаним у твер-

дому ґрунті, із ставу пішов водяний струмок. І цей слабкий струмок почав своєю живою силою руйнувати землю далі — він виносив її геть, різав загату впоперек чимраз глибше й ширше і перетворювався на потік, бо струмок народжувався з великого озера, і озеро все цілком намагалось ввійти у його вузьке русло. Спокійна вода зробилася тепер шаленою силою, і тихий став шумів у потоці.

Струмок чимдалі ширшав, він обвалював землю на своїх берегах і ніс її геть у каламутній воді. Альоша злякався й пішов у курінь до діда. Та діда в курені не було; полонений теж кудись пішов чи, може, подолав діда, а сам утік.

Альоша бачив із куреня воду в ставу, вона поступово спала й відходила від старого берега. Альоша нудився, чекаючи, щоб швидше минув страшний час, він ліг на дідів теплий кожух і задрімав від втоми.

Його розбудив постріл з гармати. Альоша враз очумався й побіг до загати.

Загати вже не було; її розмила вода, став витік. Від загати залишилося тільки одне її плече, що впиралося в материнську землю. На цьому підвищеному плечі стояв дід з револьвером у руці й дивився вниз уздовж балки, де раніше було сухе місце. Суху балку тепер замулило, занесло сирію землею із ставу.

З цього вогкого, драглистого намулу було видно одну тільки башту німецького танка з гарматою, а весь танк був похований у рідкому, липучому мулі, що осів з води.

Альоша вхопив діда за сорочку й припав до нього. З башти показався чоловік; він намірявся вилізти звідти.

— Там чоловіка три-чотири, — сказав дід. — Втомилися воювати й послули, а одного по харчі послали. Їм давно час відпочити.

Дід підняв револьвер, навів його, як належить, і вистрілив у того чоловіка, що вилізав із танка; чоловік завмер і мовчки опустився назад униз, убитий.

— А той де, полонений противник, фашист Ай-Гітлер? — спитав Альоша.

— Нема коли на війні з одним возитися, — відповів дід. — Того я старими віжками зв'язав і в яр одніс. Нехай полежить, поки руки мої звільняться... Збігай у Раду, нехай там червоноармійців покличуть, щоб танк забрали, він нам згодиться. А я тутечки сам-хажака постережу — у них ще чоловіка два-три в машині живими залишились...

Та Альоша зажурився:

— Дідусю, а де ж риби, коропи і жаби житимуть? Увесь став на фашистів пішов.

Дід розгнівався на онука:

— Ти бачиш — у мене руки зброєю зайняті. От як упораюся з ворогами, то всю загату наново складу. Ми своє добро тільки тимчасово зруйнували.

Дід подивився в розмиту вирву, де недавно стояла віковична загата, складена селянськими руками, і двічі кліпнув, щоб перша сльоза висохла, а друга не пішла.

Коротке полум'я вихопилося з танкової гармати, і звідти з залізним мертвим звуком пролетів снаряд повз діда і онука.

Снаряд сухо розірвався над проваллям вмерлого ставу, а дід і Альоша відчули удар холодного, важкого вітру, твердого, як ґрунт, але невидимого. Тоді танк загурчав своєю машиною з глибини мулкої, масної землі, що поховала його, поворушився трохи всім тулубом і затих.

— Дарма стараєшся,— промовив дід.— Потоплені й заколоті самі не вилазять.

Альоша городами побіг на село, а дід заліг за плечем загасти й наставив револьвер на башту танка: може, іще хтось звідти вигулькне.

Невдовзі, як і мало бути, звідти повільно й обережно почав підніматися чоловік. Дід націлився й вистрілив у нього з німецької ручної зброї: лізь, мовляв, назад у залізний короб. Ворог враз провалився назад.

— Ех ти, лапша, зуп, м'ясо! — промовив старий.— Кого обдурити хотіли? Наш народ уже вкотре смерть обдурює і ще не раз її обдурить.

Салмо

Не піду, допоки жив я
І допоки с'є місяць,
У ті житла Саріюли,
В темні мешкання Похьоли,
Де героїв пожирають,
Де мужів скидають в море.

«Калевала»

На річці Пожві в Карелії було мале село, теж Пожва, а в тому селі був колгосп під назвою «Добре життя», і все село з колгоспом звали Добра Пожва.

Від усієї Доброї Пожви залишилось тепер саме тільки водяне колесо, бо воно було мокре й не згоріло в пожежі. А все інше добро, здавна нажите й збережене, погоріло у вогні й зітліло на вугілля, вугілля ж дотліло далі саме по собі, покришилося на порох і його вимів геть вітер.

По Добрій Пожві німці й фінни били з гармат, її палили бомбами з неба, й дерев'яна Добра Пожва погоріла і вмерла.

Тільки водяне колесо залишилося ціле; воно, як і раніш, у мирний час, оберталося на своєму дерев'яному валу й обертало також дерев'яну шестірню; тільки цівки цієї шестірні тепер не зачіпали другої шестірні: все обладнання погоріло і те, що це обладнання крутило, працюючи на користь народу — цілий машинний пристрій,— також зітліло у вогні.

Лиш одне водяне колесо невпинно працювало тепер немарне: поверх, по жолобу, на нього, як і раніш, лилася вода, вона наповнювала ковші і своєю вагою веліла колесу крутитися день і ніч, бо потік води був живий, і він не меншав.

Битва росіян і карелів з білофіннами й німецькими фашистами пройшла цим краєм і відійшла звідси, і не стало її більше чути. В безлюдній тиші, що запала після цього, тільки водяне колесо в Добрій Пожві порипувало від старості й працювало задарма.

Навкруги росли й ворушилися обгорілим гіллям ліси, й мовчазно лежала під ними чуйна материнська земля, що все породила, але сама була непорушна й незмінна. Проте від цієї землі, сірої й байдужої, відвикнути неможливо було нікому, хто на ній народився колись. І коваль, карел Нігаре, теж не міг одвикнути від звичної землі. Він повернувся в пусту Добру Пожву, де колись народився й жив усе життя до війни.

Нігаре служив у морській піхоті, спішеної з Ладозької флотилії, рядовим бійцем. Щоб краще й звичніше було, його в частині прозвали Кириєм, і він тепер сам звик до себе, що він є Кирій; він витримав у боях усю зимову кампанію і не був поранений ворогом, та недавно його оглушило близьким вибухом бомби, і він без пам'яті упав на полі бою; прийшовши до тями, він залишився цілий, однак почав гірше вимовляти слова, почав заїкатися, а при звуках музики чи пісні чий від вигляду квітнучих рослин він зразу плакав у сердечній тривозі. Тоді його відпустили з армії на безстроковий час, і Кирій пройшов з партизанами через фронт, і тут, біля рідного міста, відстав від них, аби побути вдома, а тоді знову повернутися до партизанів і допомагати їм у лагодженні зброї та металевих речей, у чому Кирій з молодих років був неабиякий майстер. Кирій розумів, що, поки йде війна, на-

віль покалічена чи убога людина повинна бути в ділі при війні, бо іншого життя, крім війни, немає, поки по хатах і землі Карелії ходить мучитель-ворог.

Кирій обійшов тихим кроком усю погорілу Добру Пожву й сів біля водяного колеса, що самотньо працювало.

Людина стала сумною. Її освітило вечірнє сонце, вже слабке на півночі о цій порі пізнього літа. На пеньку сиділа стомлена, постаріла людина в поношеній сірій шинелі; обличчя її зробилося тепер худим і обросло бородою сірого, вицвілого кольору, тіло складалося переважно з кісток, а вільного м'яса давно вже не було, і очі її доброго лляного кольору спокійно дивилися на спустошену землю, не виражаючи тепер нічого, крім байдужості. Тіло червонофлотця Кирія всохло в боях, схудло в тривозі і в походах, а серце його, побачивши смерть Доброї Пожви, сповнилося горем по вінця, коли воно більше вже не приймає мук, бо людина не встигає долати їх своїм серцем. І тоді вся людина стає мовби байдужою, вона тільки дихає й мовчить, і горе живе в ній непорушно, стиснувши її душу, що стала жорсткою від свого останнього страждання,— та горе тоді вже безсиле подолати людину на смерть.

Кирій не знайшов у Добрій Пожві жодного жителя, і його дружина й четверо дітей теж зникли. Тепер залишилося тут саме тільки водяне колесо і ще трохи далі від нього вгрузло в землю мертво залізне тіло електричної машини, яку в мирний час обертало водяне колесо. Від цієї електричної машини йшов дріт по всій Добрій Пожві й далі навкруг — на ферму, на город і на тартак. Сила води крутила машину, а від машини народжувалася електрика, яка робила все, що корисно людині. Електрика робила світло й тепло в хатах, вона також обігрівала худобу й птицю в зимові морози, щоб худоба залишалася в тілі, а птиця давала м'ясо, перо і яйця; електрика молола зерно на млині, м'яла льон, крутила прядки, давала воду по трубі до середини села, щоб ходити по неї було близько, різала ліс на дошки, корчувала пеньки, дробила камінь на будівництво доріг і гріла молоко для дітей. І ще робила електрика все, що корисне і в чому є потреба, бо сили машини з лишком вистачало для роботи.

Жити тоді було ситно, вільно, і рукам була полегкість. Кирій, коли в нього народився молодший син, створив на електриці маленьку машину, щоб вона помаленьку колихала колиску дитини і щоб матері не треба було сидіти коло неї. Пізніше, перед війною, голова колгоспу сказав Кирієві поставити на млині вальці, щоб молоти з зерна тонкого помолу солодке борошно, бо стало народжуватися багато ді-

тей, а малолітнім борошно грубого помолу шкідливе для шлунка, і в них починається розладнання. Кирій почав був в'язати рублений фундамент під вальцьовий млин, та не встиг і пішов на війну, а тепер і сліду не лишилося від його роботи.

Кирій пригадав тепер, як його дружина, лагідної вдачі, схожа на дівча, хоч і сама вже родила дітей, якось увечері вголос читала йому давню карельську книжку «Калевала». Там було написано про одного майстра Ільмарінена, який зробив саомельного млина Сампо: він сам молот зерно, і хліб ішов з нього даром, щоб годувати усіх досхочу і щоб нікому не треба було турбуватися про шматок хліба.

— Це неправда, — сказав тоді Кирій своїй дружині. — Це даремно написано в книжці. Нашо хліб даром потрібен? Народові без турбот жити не можна, у нього серце салом вкритється, і розум стане дурним.

— А добре б так було, — сказала тоді дружина. — Мели та й мели зерно, а ні сіяти, ні жати не треба...

— Це погано, — вирішив Кирій. — По тілу жир піде, в голові пусті думки будуть... Нам таке ні до чого, у нас краще є, аніж Сампо, у нас — електрика.

— Вона не така, вона не даром, — сказала дружина, — до неї старання треба.

— Через те вона й краща, що вона не даром, а вимагає від людини розуміння, — відповів Кирій. — Треба, щоб людина мала розвиток, а не жила тільки в своє м'ясо...

— Може, й правда твоя, — замислено мовила дружина. — Усе в нас було, а завжди наче чогось бракувало, невідь-чого...

— Невідь-чого не буває, — промовив Кирій, — колгосп наш повен добра був, чи все тобі мало?

Дружина промовчала; невідомо, що вона думала й чого хотіла.

І все це тепер минуло. В Добрій Пожві було зроблено краще, ніж у казці про саомельний млин Сампо; електрика була вміліша за казкову силу, яка могла тільки молоти зерно, й розумніша, бо вимагала від людини осмисленої роботи і не давала їй жити задарма.

Що ж тепер треба було робити бідному, хворому Кирію, коли все життя в Добрій Пожві, що було сильнішим і розумнішим, ніж написано в казці, погоріло, перестраждало й загинуло, мов і не існувало ніколи, коли залишився тільки вітер і пуста земля?..

Кирій не знав, що йому треба тепер робити і як бути. І він узявся робити спершу те, що було раніше; нехай буде знову все, що вмерло й погоріло в Пожві.

Він пішов на місце своєї хати, помацав там погорілу землю й вирішив знову збудувати житло. Обійшовши село, він знайшов сокиру без топорища, побачив деревинку в лісі й сів стругати кишеньковим ножом нове топорище... Народ не може вмерти до останньої людини, хтось та залишиться, і старі люди повернуться жити на колишнє місце, і на додачу до них понароджуються нові люди, і Добра Пожва побудується краще ніж було, і знову електрика світитиме й працюватиме на користь і щастя. Знову буде добре, та тільки ж убиті й померлі ніколи не повернуться в свої хати, і кращого життя їм не випаде.

Що ж це так? Кирій перестав працювати, відчувши болісне горе в серці, яке вже не може загоїти в ньому жодне добро чи щастя. Його дружина й діти додому не придуть, і Сампо — електрика — для них уже не потрібна. Дружині потрібно було, крім хліба й доброго життя, іще щось, невідьщо, вона про те казала. Що ж це було, невідоме їй самій, проте конче потрібне? Якби ж то вона була жива, і діти живі... Та вони загинули.

«Чому ж вони загинули? — скрушно запитав Кирій, дивлячись на всю спустілу, змордовану землю.— У нас усе було, а вони померли... Чи й справді нам бракувало чогось, чим дружина гризлася, і через те погоріла й померла вся наша Добра Пожва... Я того не знаю, я тільки живу й страждаю в самотині».

Кирій мало що знав. Зробивши топорище до сокири, він заходився підрубувати дерево в лісі, вирішивши, за звичкою до життя, будуватися заново. Біль у серці від горя і споминів заважав йому іноді працювати, і тоді він опускав сокиру й думав, полонений своїм смутком: «Чому наше добро не подужало враз їхнього зла?.. Воно ж було могутнє — добро й сила нашого життя!»

Кирій розгнівався й заходився знову завзято працювати сокирою. Він не знав усієї таїни життя і не знав того, чому зло хоч на час може долати добро й безповоротно вбивати любих людей. А це вже горе не на час, а навіки.

Аж до пізнього вечора старанно працював Кирій, втихомирюючи свій смуток. Він хотів, аби знову настав такий час, коли в новій Добрій Пожві електрика молотиме зерно, освітлюватиме темряву, нагнітатиме воду й крутитиме самопрядки. Та це все буде саме лише добро, а його замало для життя, тому що добре життя піддатливе смерті, як стало видно на війні.

«Ми зробимо так тепер,— міркував собі Кирій,— щоб у новій Добрій Пожві молотилося не тільки хлібне зерно, а пе-

ремелювалося ще в смерть зло життя. Електрика того робити не вміє, і ніхто, певно, не вміє. Але ми помучимося й тоді зуміємо. Хліб теж потрібен, а здолати смерть від зла, від ворога-супротивника ще потрібніше. Дружина-небіжчиця відчувала правду, і померла вона через те, що ми її не відчували».

Кирій вирішив відбудувати поки що одну хату і зробити в ній кузню для лагодження партизанської зброї. А далі він хотів жити до кінця, до самої далекої смерті, поки стане снаги, щоб будувати всю Добру Пожву, якою вона була, і ще кращу, і зробити власноручно найважливіше й невідоме: добру силу, яка розмелюватиме враз на порох усяке зло.

Самому Кирієві вже нічого не потрібно було, бо його серце поринуло у вічне горе по мертвих дітях і дружині. Але совість перед мертвими давала йому тепер силу для життя. Кирій не хотів піти до любих мерців, не відробивши своєї провини за живих. Нехай живі будуть не його діти й чужі люди, однак їхнє серце ніколи не повинно бути вороже-не ні залізом ворога, ні горем вічної розлуки.

Залізна баба

Шуміло листя на дереві; у ньому співав вітер, що йшов світом. Малий Єгор сидів під деревом і слухав гомін листя, його лагідні шелесткі слова.

Єгор хотів дізнатися, що означають оці вітрові слова, що вони йому кажуть, і він питав, повернувши проти вітру лице:

— Ти хто? Що ти мені кажеш?

Вітер замовкав, ніби сам у цей час слухав хлопчика, а потім знову стиха шепотів, ворущачи листя і повторюючи ті самі слова.

— Ти хто? — спитав іще раз Єгор, не бачачи нікого.

Ніхто йому більше не відповідав; вітер кудись пішов, і листя поснуло. Єгор зачекав, що буде далі, і побачив, що вже заходить вечір. Жовте світло пізнього сонця осяяло старе осіннє дерево, і стало скучніше жити. Треба було йти додому, вечеряти, спати в темряві. А Єгор спати не любив,

він любив жити без перерви, щоб бачити все, що живе без нього, і жалкував, що вночі треба заплющувати очі, й тоді зорі палають на небі самі, без його участі.

Він підняв жука, що повз по траві додому на ночівлю, і заглянув у його маленьке незворушне лице, у чорні добрі очі, що дивилися водночас і на Єгора, і на цілий світ.

— Ти хто? — спитав Єгор у жука.

Жук не відповів нічого, проте Єгор розумів, що жук знає щось таке, чого не знає сам Єгор, та тільки прикидається маленьким, він навмисне став жуком і мовчить, а сам не жук, а іще хтось — невідомо хто.

— Ти брешеш! — сказав Єгор і повернув жука догори черевцем, щоб побачити, хто він такий.

Жук мовчав; він люто ворушив сухими чіпкими ніжками, захищаючи життя від людини і не визнаючи її. Єгора здивувала вперта сміливість жука, він полюбив його і ще більше переконався, що то не жук, а хтось поважніший і розумніший.

— Ти брешеш, що ти жук,— прошепотів Єгор у самісіньке лице жука, захоплено розглядаючи його.— Ти не прикидайся — я все одно дізнаюся, хто ти такий. Краще одразу відкрийся.

Жук замахнувся на Єгора одразу всіма ногами й руками. Тоді Єгор перестав з ним сперечатися.

— Коли я тобі попадуся, я теж нічого не скажу.— І він випустив жука високо вгору, щоб той летів собі в своїх справах.

Жук спочатку полетів, а потім сів на землю і пішов пішки. І Єгорові враз стало нудно без жука. Він зрозумів, що більше його ніколи не побачить, а якщо побачить, то не впізнає його, тому що в селі багато інших жуків. А цей жук де-небудь житиме, а потім помре, і всі його забудуть, один лише Єгор пам'ятатиме цього невідомого жука.

Сухий листок упав з дерева. Він колись виріс на дереві з землі, довго дивився на небо і тепер знову повертався з неба в землю, немов додому з довгої мандрівки. На листок виповз мокрий хробак, худий і блідий.

«Хто ж це такий? — замислився Єгор перед хробаком.— Без очей і без голови, про що він думає?» — Єгор узяв хробака й поніс його до себе додому.

Вже зовсім смерклося; у хатах засвітились вогні, всі люди поприходили з полів, аби жити разом, тому що кругом стало темно.

Вдома мати дала Єгорові вечеряти, потім звеліла лягати спати і вкрила його на ніч ковдрою з головою, щоб

він не боявся спати і не почув страшних звуків, які часом серед ночі чути з полів, лісів та байраків. Єгор причаївся під ковдрою і розтулив ліву долоню, де в нього весь час сидів хробак.

— Ти хто? — спитав Єгор, піднісши хробака до обличчя.

Хробак дрімав, він не ворухився в розтуленій долоні. Від нього пахло річкою, свіжою землею і травою; він був невеличкий, чистий і сумирний, мабуть, іще дитина, а може, вже худий маленький дідусь.

— Чого ти живеш? — говорив Єгор.— Добре тобі чи ні?

Хробак згорнувся на долоні, відчуваючи ніч і бажуючи спокою. Та Єгор не хотів спати; він хотів іще жити, з ким-небудь гратися, він хотів, щоб уже відразу за вікном був ранок і можна було встати з постелі. Проте надворі стояла ніч — вона тільки почалася, довга, всю її не проспий; і якщо заснеш, усе одно прокинешся вдосвіта, у той страшний час, коли всі сплять, і люди й трави, а той, хто прокинеться, буває один на світі — його ніхто не бачить і не пам'ятає.

Хробак лежав у Єгоровій руці.

— Давай я буду тобою, а ти будеш мною! — сказав хробаківі Єгор.— Я тоді дізнаюся, хто ти, а ти станеш, як я, ти будеш людиною, тобі краще буде.

Хробак не згоджувався; він, напевно, вже спав, не подумавши про те, хто такий Єгор.

— Мені набридло бути Єгором та Єгором,— говорив хлопчик сам собі.— Я хочу бути іще чимсь. Прокинься, хробаче. Давай з тобою розмовляти — ти думай про мене, а я думатиму про тебе...

Мати почула синову розмову і підійшла до нього. Вона ще не спала, вона ходила по хаті й закінчувала справи, що з ними не впоралася за дня.

— Ти чого там не спиш, бурмочеш, баламуте такий,— сказала вона і підіткнула ковдру під Єгорові ноги.— Спи. А то залізна баба ходить у темному полі, вона шукає тих, що не сплять, і забирає з собою.

— Мамо, а вона хто? — спитав Єгор.

— Вона залізна, її не видно, вона в п'їтьмі живе, вона страхом лякає, і в людей серце завмирає...

— А вона хто?

— А хто її зна, синку. Ти спи,— промовила мати.— Ти її не бійся, може, вона ніхто, якась бідна бабуся.

— А де вона живе? — допитувався Єгор.

— Вона по байраках ходить, траву шукає, сухі кістки гризе, а коли хто вмере, вона рада, вона хоче сама-одна за-

лишитись на світі і все живе та й живе, все хоче дочекатися, коли всі помруть і лише сама вона, залізна баба, ходитиме. Ну, спи тепер, вона по хатах не ходить, я двері замкну...

Мати відійшла від сина. Єгор сховав хробака під подушку, щоб він там спав у теплі і нічого не боявся.

— Мамо, а хто ти? — спитав він.

Але мати нічого не відповіла йому. Вона вирішила, що Єгор іще трохи поговорить-поговорить та й засне, він уже, певно, дримає.

«А хто я? — думав Єгор і не знав. — Я також хтось. Так не буває, щоб я був ніхто».

У хаті запала тиша. Мати лягла, батько вже давно спав. Єгор прислухався. Надворі зрідка скрипів тин, його похитував клен, що ріс коло тину. Єгор помітив, що й за найтихішої погоди клен помаленьку хитається, ніби він тягнеться кудись, хоче скоріше вирости або рушити з місця й піти, і тин завжди скрипить від нього, нарікаючи, що його турбують. Нудно, либонь, бути деревом, воно живе на одному місці.

— Мамо, — стиха погукав Єгор, висунувши голову з-під ковдри. — Що таке клен?

Але мати заснула, ніхто нічого не відповів Єгорові. Він вгледівся в сутінки; вікно, що виходило на просяне поле, світилося неясним примарним світлом ночі, ніби за вікном була глибинь непорушної води. Єгор підвівся в ліжку, думаючи про те, що зараз робиться в темному полі і хто там іде самотою з торбиною хліба в далеку дорогу. Напевно, хто-небудь іде безлюдним шляхом і не боїться нічого. Хто він такий?

Здалеку хтось протягло зітхнув, потім застогнав і замовк. Єгор втупився у вікно; світло темної землі, як і раніше, освітлювало шибки, але сумний тягучий, як стогін, звук повторився знову — чи то далеко їхав віз, чи залізна баба йшла байраком і мучилася, що люди живуть і народжуються, а вона ніяк не дочекається, коли буде сама на світі. «Піду, про все дізнаюся, — вирішив Єгор. — Що там уночі, хто та баба?»

Він надів штани і босий вийшов надвір.

Клен ворухив гіллям, збираючись рушити в дорогу, лопухи терлися об пліт, і корова жувала в повітці. Надворі ніхто не спав.

Ясні зорі світилися на небі; їх було так багато, що вони здавалися близькими, — тому вночі під зорями було так само не страшно, як удень серед польових квітів.

Єгор проминув просо, перейшов соняшники, що сонно перешіптувалися, і покинутою, забутою дорогою рушив до байраку.

Байрак був старий, його вже не розмивала вода, і він заріс бур'яном та чагарником. Діди й баби запасалися тут пруттям і взимку по хатах плели з нього корзини.

Коли Єгор перейшов зарості бур'яну та чагарника й опинився на дні байраку, то побачив, що тут було тихіше й темніше, ніж нагорі,— ні травинка, ні листок тут не ворухилися,— і йому стало страшно.

— Зорі, дивіться на мене,— прошепотів Єгор.— А то я боюся сам.

Та з байраку видно було тільки три зірки, і ті ледь мерехтіли в далекій стрімкій височині, так наче вони віддалилися й мерхли там у пільмі.

Єгор торкнувся трави, побачив камінчик, потім погойдав лопух, такий самий, як на своєму дворі, і прогнав страх: нічого, адже всі вони живуть тут і не бояться, і він буде з ними. Незабаром він помітив маленьку печеру, вириту на схилі байраку, щоб брати звідти глину, й заліз туди. Йому схотілося тепер трохи подрімати,— він стомився за день жити й ходити.

— А як ітима тут залізна баба, то я її гукну,— сказав Єгор сам собі і, згорнувшись у ямці від нічної прохолоди, заплющив очі.

Тужливий звук пролунав у цій заглибині землі, наче зітхнули від жалю всі померлі люди. Почувши вві сні цей тягучий звук, Єгор одразу ж розплющив очі. Над ним стояла темна постать людини, велика й майже непомітна в навколишній чорній ночі, готова бути і готова шезнути.

— Ти хто? — спитав Єгор.— Ти баба?

— Баба,— відповіла стара.

— А ти залізна? Мені потрібна залізна.

— Навіщо я тобі? — спитала залізна баба.

— Я хочу тебе побачити — ти хто, ти навіщо? — казав Єгор.

— Помиратимеш, тоді скажу,— відповів бабин голос.

— Скажи, я помру,— згодився Єгор і взяв грудку глини в руку, щоб заліпити бабі очі й подужати її.

— Ходи до мене, я тобі скажу на вухо.— І баба вперше ворухнулася, і знову почувся знайомий тужливий звук шелесткого заліза чи хрусту висхлих кісток.— Ходи до мене, я все тобі скажу, і ти тоді помреш. А то ти маленький, тобі ще довго жити, і мені довго чекати твоєї смерті. Пожалій мене, я стара.

— А ти хто, ти скажи,— допитувався Єгор.— Ти не бійся мене, я тебе не боюся.

Баба схилилася до Єгора й почала до нього наближатися.

Хлопчик притиснувся спиною до землі в своїй печері і розплющеними очима вдивлявся в бабу, що нахилилася над ним. Коли вона зігнулась і наблизилася до нього і пільми між ними лишилося мало, Єгор закричав:

— Я знаю, я знаю тебе. Мені тебе не треба, я тебе вб'ю! — Він кинув їй в обличчя жменю глини, і сам завмер і припав до землі.

Проте й завмерши, лежачи долілиць, Єгор іще раз почув голос залізної баби:

— Ти мене не знаєш, ти мене не розгледів. Та все твоє життя я чекатиму твоєї смерті і шукатиму на тебе згуби, бо ти мене не боїшся.

«Трошки таки боюся, потім звикну і перестану»,— подумав Єгор і впав у забуття.

Опам'ятався він від знайомого тепла, його несли м'які великі руки, і він запитав:

— Ти хто? Ти не баба?

— А ти хто? — спитала його мати.

Єгор розплющив очі і знову зажмурих їх: сонячне світло осявало все село, клен на їхньому дворі і всю землю. Єгор знову розплющив очі і побачив материну шию, біля якої лежала його голова.

— Ти чого втік у байрак? — спитала мати.— Ми з самісінького ранку тебе шукали, батько в поле на роботу поїхав сам не свій.

Єгор розповів, що він боровся в байраці з залізною бабою, та тільки не встиг розгледіти її обличчя, бо кинув у нього глиною.

Мати задумалася, потім опустила Єгора на землю і подивилася на нього, як на чужого.

— Іди своїми ногами, борець... Тобі це приснилось.

— Ні, я справді її бачив,— сказав Єгор.— Залізні баби бувають.

— Може, й бувають,— промовила мати і повела сина додому.

— Мамо, а хто вона?

— А я не знаю, я тільки чула, я сама її не бачила. Люди кажуть, що доля, чи що, а чи горе наше ходить. Виротеш, сам дізнаєшся.

— Доля,— промовив Єгор, не знаючи, що вона значить.— Ще трішечки виросту і спіймаю залізну бабу...

— Спіймай, спіймай її, синку,— сказала мати.— Я тобі зараз картоплі начищу й насмажу.

— Давай,— згодився Єгор.— Я їсти захотів, баби дужми бувають. Я втомився від неї.

Вони ввійшли в сіни. У сінях по долівці повз знайомий хробак, повертаючись із Єгорової постелі до себе додому, в землю. «Повзи, німий! — розсердився Єгор.— Ач який! Хто він, так і не сказав. Опісля все одно дізнаюся. І про бабу дізнаюся — сам стану залізним дідом».

Єгор зупинився в сінях і замислився: «Це я тільки вдаватиму залізного, щоб налякати бабу, хай вона околіє. А потім я залізним не буду,— не хочу, я знову буду хлопчиком з мамою».

(Докір тих, що загинули)

З безодні волаю.

Слова мертвих

Мати повернулася до свого дому. Втікши від німців, вона переходила з місця на місце, та ніде вона не могла жити, крім свого рідного місця, й повернулася додому.

Вона двічі перейшла проміжними полями повз німецькі укріплення, тому що фронт тут був з перервами, а вона йшла навпростець, ближчою дорогою. Вона не мала страху й не остерігалася нікого, і вороги її не зачепили. Вона йшла полями скорботна, простоволоса, із затуманеним, наче невидючим обличчям. І їй було байдуже все, що зараз є на світі і що в ньому діється, і ніщо в цій світі не могло її ні стривожити, ні звеселити, бо горе її було вічним і печаль непогамовною — мати втратила всіх своїх дітей. Вона була тепер така кволла й байдужа до цілого світу, що йшла дорогою, немов суха билинка, яку несе вітер, і все, що вона зустріла, теж було байдуже до неї. І їй зробилося ще важче, бо вона відчула, що їй ніхто не потрібний, так само, як і вона нікому не потрібна. Цього досить, щоб людині вмер-

¹ У деяких виданнях назва — «Докір тих, що загинули».

ти, та вона не померла; їй було необхідно побачити свій дім, де вона прожила життя, і місце, де в битві і страті полягли її діти.

На своєму шляху вона зустрічала ворогів, але вони не займали цю стару жінку; їм було якось дивно бачити таку згорьовану бабу, вони вжахнулися від виразу людяності на її обличчі і лишили її без уваги, щоб вона сама собі померла. У житті буває таке дивне відчужене світло на обличчях людей, якого лякається звір і лиха людина, і таких людей нікому не дано згубити, і до них неможливо наблизитися. Звір і людина охочіше б'ються із схожими собі, а несхожих обминають стороною, щоб не піддатися страхові і не бути переможеними невідомою силою.

Пройшовши через війну, стара мати повернулася додому. Але рідне її місце тепер було пустищем. Маленька бідна хата на одну родину, обмашена глиною, пофарбована жовтою фарбою, з цегляним комином, схожим на замислену людську голову, давно згоріла від німецького вогню і залишила по собі згарище, на якому вже росла трава. І всі сусідні житла, усе це старе місто також померло, і скрізь стало ясно й сумно, і видно було далеко навкруги на замовклій землі. Мине ще небагато часу, і місце, де жили люди, поросте буйною травою, його заметуть вітри, зрівняють дощові потоки, і тоді не залишиться людського сліду, а всі муки людського існування на землі нікому буде зрозуміти й успадкувати на добро й науку в майбутньому, тому що не зостанеться живого нікого. І мати зітхнула від цієї останньої своєї думи і від болю в серці за безпам'ятне гинуче життя. Та серце в неї було добре, і від любові до тих, що загинули, воно схотіло жити за всіх, хто помер, аби виконати їхню волю, яку вони забрали з собою в могилу.

Мати сіла посеред захололого згарища й почала перебирати руками попіл свого житла. Вона знала свою долю, знала, що їй пора помирати, та душа її не мирилася з цією долею, тому що коли вона помре, то де збережеться пам'ять про її дітей і хто їх збереже у своїй любові, коли її серце також перестане дихати?

Мати того не знала, і вона думала сама. До неї підійшла сусідка, Євдокія Петрівна, молода, колись гарна з лиця і в тілі жінка, а тепер кволла, тиха, байдужа: двох малих дітей її убило бомбою, коли вона тікала з ними з міста, а чоловік пропав безвісти на земляних роботах, і вона вернулася назад, аби поховати дітей і дожити свій вік на мертвому місці.

— Здрастуйте, Маріє Василівно,— промовила Євдокія Петрівна.

— Це ти, Дуню,— сказала їй Марія Василівна.— Сідай зі мною, давай погомонимо з тобою. Поськай у мене в голові, я давно не милася.

Дуня покійно сіла поряд; Марія Василівна поклала їй голову на коліна, і сусідка почала ськати у неї в голові. Обом тепер було легше за цим заняттям; одна старанно працювала, а друга притулилася до неї і спокійно задрімала коло знайомої людини.

— Твої всі померли? — спитала Марія Василівна.

— Всі! — відповіла Дуня.— І твої всі?

— Всі, нікого немає,— сказала Марія Василівна.

— У нас із тобою однаково нікого немає,— промовила Дуня, вдоволена, що її горе не найбільше в світі: у інших людей таке саме.

— У мене горя більше, як у тебе буде: я й раніше вдовою жила,— промовила Марія Василівна.— А двоє моїх синів отут, за містом, біля околиці полягли. Вони в робітничий батальйон вступили, коли фашисти з Петропавловки на Митрофанівський тракт вийшли... А дочка моя повела мене звідси світ за очі, вона любила мене, вона була моя дочка, потім вона відійшла від мене, вона полюбила інших, вона полюбила всіх, вона пожаліла одного — вона була добра дівчинка, вона моя дочка,— вона нахилилася до нього, він був хворий, поранений, він був як неживий, і тоді її теж убили, убили зверху, з аероплана... А я повернулася, я що ж! Що ж мені тепер! Я сама тепер як мертва...

— А що ж тобі робити: живи як мертва, я теж така живу,— сказала Дуня.— Мої лежать, і твої полягли... Я знаю, де твої лежать,— вони там, куди всіх постягали й поховали, я тут була, я на власні очі бачила. Спершу вони всіх убитих покійників полічили, бумагу написали, своїх окремо поклали, а наших геть далі відтягли. Потім наших усіх роздягли догола і в папір увесь прибуток від речей записали. Вони довго отак поралися, а вже потім почали тягти й ховати...

— А хто ж могилу вирив? — занепокоїлась Марія Василівна.— Чи ж глибоко копали? Адже голих, замерзлих ховали, глибока могила була б тепліша!

— Ні, яке там глибоко! — сказала Дуня.— Яма від снаряда, от тобі й могила. Навалили туди повно, а всім місця не вистачило. Тоді вони танком проїхали через могилу, по мертвих, покійники прим'ялися, місце стало, і вони ще туди поклали, хто zostався. Їм копати не хочеться, вони

силу свою бережуть. А зверху ледь-ледь землею прикидали, то й лежать там покійники, мерзнуть тепер; тільки мертві й витерплять таку муку — вік лежати роздягненими на холоді...

— А моїх теж танком калічили чи їх зверху цілими поклали? — спитала Марія Василівна.

— Твоїх? — озвалася Дуня. — Та я того не розгледіла... Там, за околицею, край дороги, всі лежать, підеш — побачиш. Я їм хреста з двох гілок зв'язала й поставила, та це ні до чого: хрест повалиться, хоч ти його залізним зроби, а люди забудуть мертвих...

Марія Василівна підвелася з Дуниних колін, поклала її голову собі на коліна й сама почала ськати в неї в голові. І від роботи їй зробилося легше; ручна робота лікує хвору сумуючу душу.

Потім, коли геть звечоріло, Марія Василівна підвелася; вона була стара втомлена жінка; вона попрощалася з Дунею й пішла в морок, де лежали її діти — двоє синів у ближній землі і дочка далі.

Марія Василівна вийшла на околицю міста. Там у дерев'яних будиночках раніше жили садоводи й городники; вони жили з тих угідь, що прилягали до їх житла, і з того існували тут споконвіку. Тепер тут нічого вже не зосталося, і земля зверху запеклася від вогню, а ті, що жили тут, або вмерли, або пішли в мандри, або їх узяли в полон і повели на роботу та на смерть.

З передмістя простягся в рівнину Митрофанівський тракт. Вздовж тракту колись росли верби, тепер війна обгризла їх до самісіньких пеньків, і сумна була зараз безлюдна дорога, наче вже близько звідси кінчався світ і мало хто доходив сюди.

Марія Василівна прийшла на те місце, де стояв хрест, зроблений із двох зв'язаних нахрест сумних, тремтячих гілок. Мати сіла біля цього хреста; під ним лежали її роздягнені діти, убиті, понівечені, зневажені й кинуті в землю чужими руками.

Настав вечір і перейшов у ніч. Останні зорі засвітилися на небі, наче, виплакавшись, там розплющилися здивовані й добрі очі, що непорушно вдивлялися в темну землю, таку згорьовану й принадну, що від жалю і болісної прив'язаності ніхто не може одвести від неї погляду.

— Якби ви були живі, — прошепотіла мати в землю своїм мертвим синам, — якби ви були живі, скільки б роботи переробили, яку б долю мали! А тепер, що ж, тепер ви померли, — де ваше життя, якого ви не прожили, хто

проживе його за вас?.. Скільки ж то було Матвієві? — двадцять третій ішов, а Василеві двадцять восьмий. А дочці було вісімнадцять, тепер уже дев'ятнадцятий ішов би, вчора вона іменинниця була... Скільки я серця свого витратила на вас, скільки крові моєї пішло, та, виходить, мало було самого мого серця і крові моєї, якщо ви померли, якщо я дітей своїх живими не вдержала і від смерті їх не врятувала... Вони, що ж, вони мої діти, вони жити на світ не просилися. А я їх родила — не думала; я їх родила, нехай самі живуть. А жити на землі, видно, ще не можна, тут нічого не підготовлено для дітей: готували тільки, та не вправилися!.. Тут жити їм не можна, а більше їм ніде було, — то що ж нам, матерям, робити, і ми родили дітей. А інакше-бо як? Самій отак жити, либонь, і ні для чого.

Вона торкнулася могильної землі і лягла до неї лицем. В землі було тихо, нічого не чути.

— Сплять, — прошепотіла мати, — ніхто й не ворухнеться, — важко було вмирати, і вони потомилися. Нехай сплять, я почекаю — я не можу жити без дітей, я не хочу жити без мертвих...

Марія Василівна підвела обличчя від землі; їй почулося, що її покликала дочка Наташа; вона покликала її, не промовивши й слова, ніби сказала щось самим лише своїм тихим зітханням. Мати озирнулася довкола, щоб побачити, звідки озивається до неї дочка, звідки пролунав її лагідний голос — з тихого поля, із земної глибини чи з небесної високості, з тієї ясної зорі? Де вона зараз, її вбита дочка? Чи її більше нема ніде, і матері лише вчувається голос Наташі, який звучить спогадом у її власному серці?

Марія Василівна знову прислухалась, і знову з тиші почувся їй голос доньки, яка кликала її, такий далекий, наче безмовний, і, однак, чистий і виразний за змістом; в ньому звучала радість і надія про те, що збудеться все те, що не збулося, а померлі повернуться жити на землю, і люди після розлуки обнімуть одне одного і ніколи більше не розлучаться.

Мати розчула, що доньчин голос був веселий, і зрозуміла, що це означає надію і довіру її доньки на повернення в життя, що вона чекає допомоги од живих і не хоче бути мертвою.

«Як же, доню, я тобі допоможу? Я сама ледве жива, — сказала Марія Василівна; вона говорила спокійно й переконливо, наче вона була в своїй хаті, за мирного часу, і вела розмову з дітьми, як бувало за її колишнього щасливого життя. — Я сама не підніму тебе, доню; коли б увесь

народ полюбив тебе та всю неправду на землі знищив, тоді б і тебе, і всіх, що праведно померли, підняв би він до життя: адже смерть є перша неправда! А сама я тобі чим поможу? Сама тільки помру від горя і тоді буду з тобою!»

Мати довго говорила своїй доньці слова розумної втіхи, наче Наташа і двоє синів у землі уважно слухали її. Потім вона задрімала й заснула на могилі.

Опівнічна зоря війни зайнялася вдалині, і звідти пролунав гуркіт гармат; там почався бій. Марія Василівна прокинулася, поглянула на вогонь у небі і дослухалася до частого дихання гармат. «Це наші йдуть,— подумала вона.— Нехай скоріше приходять, нехай знову буде Радянська влада, вона любить народ, вона любить роботу, вона всього навчає людей, вона неспокійна; може — вік мине, і народ навчиться, щоб мертві стали живими, і тоді зітхне, тоді втішиться осиротіле материне серце».

Марія Василівна вірила й розуміла, що так усе й збудеться, як вона прагнула і як їй було необхідно для заспокоєння своєї душі. Вона бачила летючі аероплани, а їх теж трудно було придумати й зробити, і всіх померлих можна повернути із землі до життя на сонячне світло, коли б людський розум звернувся до потреб матері, яка народжує і охороняє своїх дітей і помирає від розлуки з ними.

Вона знову припала до м'якої могильної землі, аби бути ближче до своїх замовклих синів. І їхнє мовчання було осудом усьому світові-лиходію, що вбив їх, і горем для матері, яка пам'ятала їхні дитячі тільця і колір їхніх живих очей...

Опівдні російські танки вийшли на Митрофанівську дорогу і зупинилися біля передмістя на огляд та заправку; зараз вони не стріляли, тому що німецький гарнізон загиблого міста уникнув бою і заздалегідь відступив до своїх військ.

Один червоноармієць з танка відійшов од машини, вирішивши походити по землі, над якою зараз світило мирне сонце. Червоноармієць був уже немолодий, в літах, і любив подивитися, як живе трава і перевірити — чи живуть ще метелики і комахи, яких він знав.

Біля хреста, зв'язаного із двох гілок, червоноармієць побачив стару жінку, що припала лицем до землі. Він нахилився до неї і послухав її дихання, а потім повернув тіло жінки горілиць і, щоб не помилитися, притулився вухом до її грудей. «Її серце замовкло»,— зрозумів червоноармієць і накрив утихомирене лице покійної чистою полот-

нинкою, яку мав при собі як запасну онучу. Йї уже і жити нічим було: он як голод і горе замордували тіло — кістки крізь шкіру світяться.

— Спи з миром,— сказав уголос червоноармієць на прощання.— Чиєю б ти матір'ю не була, а й мене ти осиротила.

Він ще трохи постояв, знеможений своєю розлукою з чужою матір'ю.

— Темно тобі зараз, і далеко ти пішла від нас... Що вдієш! Зараз нам ніколи тужити за тобою, треба спершу ворога покласти. А потім весь світ має порозумнішати, інакше не можна буде жити, інакше — все ні до чого!..

Червоноармієць пішов назад, і сумно йому стало жити без мертвих. Проте він відчув, що тепер йому жити ще необхідніше. Треба не лише намертво винищити ворога людського життя, яке нам безмовно заповіли померлі, а й, задля вічної їх пам'яті, треба здійснити всі їхні надії на землі, щоб їхня воля здійснилася і серце їхнє, що перестало дихати, не було обмануте. Мертвим нема кому довіритися, окрім живих,— і нам тепер треба так жити, щоби смерть наших людей була виправдана щасливою і вільною долею нашого народу і тим була спокутана їхня смерть.

Палотняна сорочка

Було це під час війни. Я лежав у госпіталі, в просторій світлиці сільської хати, а хата стояла на березі озера, неподалік від Мінська. Поряд зі мною лежав поранений танкіст — старшина Іван Фірсович Силін. Він був поранений у груди навиліт; повітря знадвору, як йому здавалося, проникло в нього через рану аж до серця, і Силін весь час мерз. Перші дні Іван Силін лежав у гарячковому маренні чи в дрімотному забутті й розмовляв зі мною мало. Він тільки спитав у мене, чий я сам і звідки родом,— і замовк. Мабуть, Силін хотів довідатися, чи не земляк я йому, чи не далекий родич. Це йому треба було знати на випадок своєї смерті, аби я, повернувшись на батьківщину, розповів там про Силіна його сім'ї і близьким людям. Однак я народився далеко від Силіна.

— Ні, ти не той! — зітхнув Силін.

— Не той,— сказав я.

Через тиждень Івану Фірсовичу стало краще; дихати він почав вільніше, і смертна синява зійшла з його обличчя. Тепер він уже більше був схожий на самого себе, і я побачив його сірі очі, які заблищали життєвою силою, й широке рябе добре обличчя, м'яке, мов рілля.

— Ти не спиш? — спитав він мене.

— Ні. А що?

— Так. Помирати не хочеться.

— А ми не будемо.

— Бути будемо,— сказав Іван Силін,— як то не будемо? Та не скоро.

— Ну то що ж! — відповів я йому.— Якщо не скоро — це не біда.

— Біда! Як то не біда! — сказав Силін.— Я не хочу ніколи помирати! Сто років проживу — не схочу, і ти не схочеш.

— Я б років у сто шістдесят, певно, схотів би.

— Брешеш. Знову прибавки попросив би, знову краплі пив би і пульс лічив.

— Хтозна...

— Як то хтозна? — розгнівався Іван Фірсович.— Та я знаю! Мені ось мати, рідна мати, помирати ніколи не веліла! І чого зі мною не було — з іншого давно б весь дух вийшов, і з мене виходив,— скільки разів я увесь кров'ю сходив, та кінець кінцем стиснуся в останній останок, розгніваюся весь, збережу одну живу краплину крові й від неї знов зігріюся й віддихаюся. І ось живу й житиму, хоч вогонь пройшов мене наскрізь і дві дірки в легенях залишив, дихати важко, холодно мені дихати...

І Силін розповів про своє життя, що з ним було.

— Я почав пам'ятати життя з того ранку, як прокинувся, пригорнувшись до матері. Я завжди спав поруч із матір'ю, у нас було в кімнаті одне залізне ліжко і ще дерев'яний стіл та дві табуретки. Батька в мене не було, він давно помер, я його зовсім не пам'ятаю. Зосталися ми з матір'ю на світі й почали жити. Це було ще до революції, я тоді народився. Жили ми так бідно, як уві сні тепер може тільки приснитися... У нас нічого не було, нічого не вистачало — ні хліба з картоплею, ні дров на зиму, ні гасу, щоб світити, ні вдяганки ніякої,— і хазяїн дому виганяв з кімнати за те, що матері нічим було платити за кімнату, карбованець на місяць. Мати працювала поденно, вона робила всяку роботу, яку люди їй давали,— білизну прала, підлогу мила,

дрова рубала, біля вмираючих сиділа, як от біля нас із тобою... Вона за все бралася, аби лиш мене було чим годувати, аби лиш мене виростити, а самій потім померти. Хіба можна було жити в тому лихому житті! Розсердитись треба було, розгніватись усім народом,— таж це сталося потім, а ми тоді мучились... А, та не про те я все розповідаю! Я тобі про серце своє хочу розповісти, що воно відчувало. Багато говорити мені ніколи, дихання не вистачить... З голоду я ріс повільно, довго був маленький. І пам'ятаю, як я горював, як плакав, коли мати йшла на роботу; до вечора я тужив за нею і плакав. І хоч би де я був, завжди мерщій додому — з ровесниками дітлахами я грався недовго, нудьгувати починав, по хліб до крамниці піду, назад теж біжу і від хліба шматочка не відщипну, увесь хліб цілком приносив. А ввечері мені було щастя. Мати вклала мене спати й сама лягала поруч; вона завжди була стомлена й не могла зі мною сидіти й розмовляти. І я спав, я солодко спав, пригорнувшись до матері; це був мій час. Нікого й нічого у мене не було на світі, все було чуже навколо нас; не було в мене жодної іграшки; пам'ятаю якийсь порожній слоїк, якого я знайшов у дворі, і ще обгризену дерев'яну ложку,— я не грався ними, а тримав їх у руках, перекладав їх і щось думав. Була в мене тільки одна рідна мати. І я до неї пригортався, я цілував її натільну сорочку й гладив сорочку рукою, я все життя пам'ятаю її теплий запах, цей запах для мене найчистіші, найбільш хвилюючі пахощі... Ти цього, мабуть, не розумієш?

— Ні,— відповів я.— Моя мати вмерла, коли народжувала мене, я нічого про неї не знаю, батька теж не пам'ятаю.

— Це погано... Тобі погано! — сказав Іван Фірсович.— Хто ні батька, ні матері не пам'ятає, той і солдатом рідко буває добрим; я це помічав...

Він оддихався пораненими, хворими грудьми й знову заговорив про своє життя:

— Вранці мати вставала рано, а я тримався за її руку й не відпускав од себе. Мати жаліла мене, і, щоб я не сумував за нею, коли її нема, вона віддавала мені свою натільну сорочку, а вона в неї була одна. І коли мені було страшно чи журно, я притискав до себе материну сорочку й цілував її,— і тоді я наче відчував матір біля себе, і мені було легше. Материна сорочка пошита з полотна, скільки я не смикав її, а вона все ціла... Незадовго до Жовтневої революції, мені було років дев'ять-десять, мати моя померла. Вона захворіла на запалення легенів: теплої одежі в неї

не було, вересень стояв холодний, і вона померла. Перед смертю вона тужила й цілувала мене — їй страшно було залишити мене самого на світі, страшно було, що мене затопчуть люди, що я загину без неї і мене навіть не помітять ніхто. Вмираючи, вона веліла мені жити. Вона обняла мене, а другу руку звела на когось, немовби обороняючи мене, — та тільки рука її зразу ж опустилася від слабості.

«А ти живи, ти живи — не бійся! — казала вона мені. — Побий, коли хто тебе вдарить. Живи довго, живи за мене, за нас усіх, не вмирай ніколи, я тебе люблю». Вона обернулася до стіни і вмерла сердита; вона, мабуть, знала, що життя в неї забране силоміць, та я тоді нічого цього не знав, я тільки запам'ятав усе як було. І відтоді я ціле життя бережу при собі полотняну сорочку моєї бідної, покійної, вічної моєї матері. Сорочка вже майже зотліла, а ціла ще, і в ній я завжди відчуваю матір, у ній вона бережеться для мене... Без матері я, певно, загинув би і давно помер, але тоді в світ прийшов Ленін, почалася революція. Я вже був хлопчиком, потім юнаком, я навчився розуміти життя. Ленін для мене, круглого сироти, став батьком і матір'ю, я відчував здалеку, що потрібен йому, — це я, котрий був нікому не потрібний і занедбаний, — і віддав йому все своє серце, віддав назавжди — до могили й після могили. Що ж мати, — вона померла, а мені наказала жити, й жити сильно, гнівно проти зла. Але навіщо було мені жити — цього мати не сказала. Це сказав мені Ленін, і в мене тоді, в ранній юності, засвітилося серце, мені прийшла думка, і я став щасливий... Слухай-но далі. Коли хочеш знати, в Леніні для мене наче знову воскресла мати, і для мене він більше, ніж мати, — адже мати була тільки нещасною жінкою, мученицею, що померла в рабстві, а Ленін! Чи знаєш ти, ким був і є Ленін?

— Знаю, — сказав я.

— Не знаєш! — промовив Іван Силін. — І ось я жив і жив, і повітря для життя ставало чимдалі більше й більше, як і для всіх людей у нашій робітничій країні... А зрідка я діставав стару полотняну материнську сорочку й цілував її, тоді більш спомину про матір вогнем проходив по мені; проте я відчував, що мати ставала немовби все більш далекою і з кожним роком чимдалі відходила від мене, та я все ще бачив її в своїй пам'яті; вона не звала мене за собою й була задоволена, що я живу, як вона наказала, але я зрозумів, що як тільки вона відійде далеко-далеко, коли я вже не побачу її в своєму спогаді, тоді я й сам померу, тільки це буде не скоро, може, ніколи цього не буде,

бо мертві матері також люблять нас; вона знову стане до мене ближче... Під час війни я беріг материну сорочку у себе на грудях, за пазухою; зараз тільки вона у мене під подушкою... Ти ось не знаєш, ти не зрозумієш, як легко буває померти, як помираєш з охотою і з ясною думкою, коли йдеш на смерть під прапором Батьківщини, і Батьківщина ця живе в твоєму серці, як істина, як Ленін, і ти притискаєш її до себе, як бідну сорочку любої матері... А все-таки жаль буває перед смертю цієї краси й казковості життя! Ти цього не збагнеш, ти навряд чи жертвував собою...

— Я це розумію,— відповів я.

— Не розумієш,— сказав Силін,— і не зрозумієш!.. Ось зі мною як було. Ти чув про річку Проню?

— Чув.

— Ми форсували Проню саме вранці найкоротшої ночі; значить, це було двадцять другого червня сорок четвертого року. Цілу ніч працювала наша авіація, на світанні вдарила артилерія, потім пішли ми. Ось перейшли рубіж, оцю річку Проню, йдемо вперед, увійшли в смугу прориву, я веду машину, башнер б'є по цілях — бій іде нормально. І час у тім бою швидко проминув, ми воювали старанно. Раптом командир машини до мене: боекомплект увесь! — нема чим вести вогонь. А з бою нас не виводять, завдання все ще виконується, ворог хоч і подався й відходить, а живий. Наказу виходити з бою нема — ми йдемо переслідувати. Веду я машину й бачу поганенький, сяк-так зліплений, але живий дзот противника: б'є звідти важкий кулемет, я отак бачу цівку вогню, бачу, як кулеметник стволи повертає в щілинному зазорі. І я знаю, куди він б'є,— по нашій піхоті. А в піхоті йдуть такі самі діти Леніна, як я, і в них були матері, які також заповідали їм жити довго й вічно. Та де ж вічно, коли їх січе зараз вогонь на смерть! Я заплющив очі й розплющив їх; я чомусь подумав: може, кулемет ворога припинить вогонь цієї хвилини, може, ствол у нього перегріється або наші в нього вліплять. А кулемет б'є, а в нас вогню нема. Командир до мене: бачиш, мовляв, яке становище. Я йому: бачу! Страшно нам і соромно зробилося. Командир: ану! І я зрозумів його; він подумав те саме, що і я,— в крайньому почутті люди схожі. Я повернув машину й просто на дзот — розчавлю його зараз! І знову я бачу їхній кулемет: він працює вогнем упругим, у груди нашій піхоті, і наші цепи залягають. Тут лютє у мені піднялася й запалила мене, наче все життя в ній. Від тієї люті я став увесь як богатир... Я торкнувся рукою своїх грудей,

там, глибоко під комбінезоном, зберігалася сорочка моєї матері. «Мамо,— думаю,— бачиш!» — і наїхав машиною на ворога. Машина просіла в колоди, в ґрунт, це я ще пам'ятаю і пам'ятаю, як одразу з усіх обертів відрізало мотор,— потім я не пам'ятаю себе. А отямившись, я зрозумів, що вийшло: дзот ми роздушили з усією його начинкою, але самі теж підірвалися. Я обмацав себе, відчуваю, залишився цілий, контузило трішки, голова болить, з носа кров. Ех, думаю, і не згорів я, не веліла мені мати вмирати, я й не буду. І тут-таки згадав: а що, як мене заклонило в машині, не вилізу! Але ні, вибрався...— Силін замовк.

— І все? — спитав я.

— Не все, ні. Чого ж усе? Зараз віддыхаюся...

— І я відчуваю — не все!

— А що ти відчуваєш! — сказав Силін.— Даремно ти відчуваєш, ти ж не знаєш, що було зі мною... Вибратися я таки вибрався, та біля машини й заліг: ворог повів сильний вогонь. Неподалік, біля самої машини, дивлюся, лежить командир моєї машини, і з ним наш баштовий стрілець, Микола Верзій; вони вели вогонь з особистої зброї. Я роззирнувся й зміркував: ворог нас контратакує, це ясно. Я хотів перебіжками наблизитися до свого командира. Ледь підвівся, як одразу обпекло мене. В грудях зробилося тепло, потім порожньо й прохолодно, я припав знову до землі, кволий, мов сонний. І двоє німців із землі кидаються на мене,— земля розрита навкруги, хто й близько, того не видно,— кидаються вони на мене... І в ту ж мить були вони — і нема їх, упали обоє на землю. Убив їх хтось, наш боєць, і не чути було, чим убив; став він наді мною й каже: живи, брате,— а сам далі в бій пішов. Потім бачили того бійця й інші, він відзначився, кажуть; я питався про нього, коли мене в госпіталь евакуювали, але казали про нього всяке; адже бій скоро забувається — один так розповість, другий інак. Сказали мені його ім'я, та знову невірно, ніхто на таке прізвище не відгукується. Чи ти не чув про такого: Вермішельник Демон або Дем'ян, чи що, Іванович?

— Чув,— сказав я.— Його звать Карусельников Дем'ян Іванович.

— Отак воно вірніше,— погодився Іван Фірсович.— А то Демона вгадали!.. А де він тепер, бува, не знаєш?

— Знаю.

— Живий він?

— Живий.

— Де він — не знаєш?

— Він тут,— сказав я, Дем'ян Карусельников.

— Де?.. Ти, чи що? Так навряд!

— Так точно, старшина,— це я.

— А не схожий! — сказав Силін.— Ти не схожий на того, хоч я його й не роздивився, зовсім не пам'ятаю... Он як воно вийшло! А ти ж казав — у тебе не було ні батька, ні матері, що ти сирота...

— Материнської сорочки у мене не було за пазухою... А Батьківщина у мене є, і Ленін є, як у тебе. Від них, сам бачиш, і ти живий, і я цілий. Виходить, і я не сирота.

Роздуми офіцера

Червоноармієць передав мені для прочитання потертого записника, який ще зберігав запах людини, котрій колись належав. При цьому червоноармієць сказав, що сам він був ординарцем у власника записника, підполковника Ф. На першій сторінці записника я прочитав вступну вказівку:

«Роздуми, що їх я вважав за доцільне записати, не завжди є лише інтимними настроями, вираженими в думках,— тільки тому я їх і записував. Вони можуть стати власністю будь-якої радянської військової людини, котра схоче з них скористатися, як їй потрібно,— для себе і для інших. Зі мною може статися смертельне нещастя, воно властиве моїй професійній долі. Та я хотів би, щоб деякі думки, породжені війною і довгим життєвим досвідом, які, можливо, можуть бути загальнокорисними, не пішли в небуття разом з моїм прахом і прислужилися, як зброя особливого виду, тій самій справі, якій служив і я. А я служив і служу справі оборони нашого спільного отчого дому, що зветься Вітчизною, я працюю всім своїм духом, тілом і гарматою на оборону живої цілості нашої землі, яку я полюбив ще в дитинстві наївним почуттям, а пізніше — осмислено, як солдат, що згоден віддати життя за цю землю, бо він розуміє: життя йому позичається Батьківщиною тимчасово. Вся честь солдата полягає в цьому розумінні: життя людини є дар, одержаний нею від Батьківщини, і в разі потреби слід уміти повернути цей дар назад».

Я спитав у ординарця, де тепер перебуває підполковник Ф.

— Він помер від ран у польовому госпіталі,— сказав ординарець.— А я їду до його батьків, везу його речі, ордени, нагороди, грамоту й похоронну... Я знаю місце, де його поховали, а тепер треба сказати про це рідним. Його вбили з повітря, а то б він був живий... Його вбили, а от я лишився живий, хоч і при ньому був, коли нас бомбили. Краще було б мені померти, та не сталося так...

Я прочитав увесь записник убитого офіцера і повернув його ординарцеві, запам'ятавши з нього те, що видалося мені найістотнішим або таким, що зберігає образ полеглої за нас людини.

«1943 рік. 10 квітня. Колись давно дружина мені казала, що я пишу непогано, але непослідовно. А я вважаю, що непослідовність може бути формою вияву щирості, і тоді цей недолік є корисним. Я часто згадую, що мені казала дружина, коли ми разом жили в Лузі, і немовби заново перерічує своє життя й знову переживаю свою прив'язаність до дружини, але в спогаді моє почуття складається тільки із суму. Погано, що наші почуття часто приходять у формі смутку, але це тому, що війна — розлука; проте я гадаю, що й розлука, цей важкий смуток наших роз'єднаних сердець, може бути корисною, бо я не впевнений у сталому щасті вічно добрих сердець, прихильних одне до одного і задоволених своєю близькістю. Та почуття моє йде врозріз із моєю думкою, і я хотів би зараз бачити поряд мою дружину і хоч трохи поговорити з нею. А потім я знову був би тут, знову в праці, в напруженні війни, в повсякденному клопоті про безліч речей: про свіжу картоплю, про отримання боєприпасів, про виховання молодших офіцерів, про военторг, про цей клятий автотранспорт, де весь час летять задні мости, конички, якісь підвіски чи опори Гука, які мені ввижаються в маренні живими фігурками, до того ж вони самі називають себе «локальними делегатами мирної конференції». Я артилерист, але всі предмети, що складають навколо мене всесвіт, входять у моє відання — і овочі, й душі людей.

На нашій дільниці поки що тихо. Проти мене в глибину стоять дванадцять німецьких батареїв, з них чотири — важкі.

І вони, й ми мовчимо. Наші гармаші вчать, і всі ми, від нашого генерала до обозного солдата,— учні. Ми вчимося по 14 годин на добу, анітрохи не даємо собі перепочинку. З дозволу командування я ввів у заняття свого дивізіону одну годину «загальних знань». Маються на увазі не військові дисципліни, а російська література, вітчизняна

історія, географія, життя славетних. Я й інші старші офіцери читаємо особовому складу доповіді й лекції з цих дисциплін; я читаю російську літературу й вітчизняну історію. Я не даремно ввів цю гуманітарну годину в наше військове навчання: тепер я цілком переконався, що військові дисципліни краще, охочіше й глибше засвоюються, коли вони трохи розбавлені чи прошаровані викладанням загальних дисциплін. Ми мало даємо цих загальних дисциплін, але їх викладання відіграє роль каталізатора для кращого засвоєння загальновійськової і артилерійської науки. Будь-яка одноманітність, навіть одноманітність великого явища, стомлює людину. Я хочу, щоб цей мій дослід був помічений.

1943. 8 травня. Тиша. Зрідка в психозі б'ють міномети німців, коли їм щось приверзеться на нашому боці. Потім знову мовчання. Бійці люблять сонце і за першої можливості скидають одяг і загоряють, звертаючись до сонця, мов до родича... Я вважаю, що ми стримаємо німців і навіть відкинемо їх назад. Мої гармати працюватимуть шпарко, добра для вогню у мене багато. Відійти я не можу, я вестиму вогонь, поки не почнуть плавитися гармати, і залишусь біля них сам, якщо поляже вся моя обслуга, але відійти назад не можна; якщо я похитнуся, в мені загине сама моя суть, бо я офіцер не тільки за званням і погонями. Я стою тут на передньому краї всього ланцюга народної оборони, в мене одне завдання — здійснювати перемогу, але зароджується перемога не тут, а в тилу, в глибині Батьківщини. Міцніше тил! І міцність тилу залежить од мене: тилову землю треба за собою збільшувати, тобто наступати.

1943. 10 червня. Ти вже заготував для нас перемогу — я кажу про техніку й постачання,— нам лишилося її здійснити. «Міцніше правий фланг!» — навіть помираючи, повторював колись Шліффен; ця фраза, як відомо, стисло визначала загальну тактичну ідею одної запланованої німцями війни. Міцніше тил! — ось загальна стратегічна ідея нашої Вітчизняної війни. Міцніше тил! — це означає, що в перебігу війни наша Батьківщина в ім'я перемоги не повинна розхитуватися й виснажуватися, що її військова, а також моральна міць повинна зростати. Особливість нинішньої війни в тому, що її не можна закінчити із занепадаючими силами, її треба вести до кінця з духовною свіжістю народу, яка повсякчас оновлюється. Наш уряд знає таємницю тилу як першоджерела нашої перемоги і духовної впевненості в святості нашої справи.

1943. 23 червня. На всьому нашому Центральному фрон-

ті панує тиша. Стоїть чудове російське степове літо, половіють хліба, вічне життя хвилями йде всесвітом, але наше серце напружене очікуванням битви. В мені живе палке бажання померти не один раз, подарувати своє життя Батьківщині не один раз, а кілька разів, і в цьому розумінні хочеться жити довше, щоб мати змогу часто віддавати себе Вітчизні цілком і кожного разу, розбивши ворога, самому залишатися неушкодженим. Я помітив, що й інші наші офіцери й солдати мають це щасливе бажання, проте говорити про нього ніхто не любить. І не треба говорити. Найважливіше: міцніше тил! Ця ідея володіє мною. Що вона означає? Що треба зробити, щоб наша могутня Батьківщина утвердилася ще більше? Народ, нація, суспільство організовані складно. Окрема людина не може бути з'єднана одразу, безпосередньо з усім своїм народом. Людина з'єднується з народом багатьма ланками. В цих ланках і є суть справи, саме в них міститься духовна й матеріальна міць народу, зокрема військова міць.

Перша ланка — сім'я; в ній серед усього рідного народу живе найдорожча для кожної людини істота: її мати, її дитина, її дружина... Серед дорогих людей ця істота є найдорожча, вона міцно, твердо прив'язує людину до життя, до обов'язку. Навколо одної цієї чи кількох найдорожчих людей є священне місце людини, її майно, дідівське дерево, нажите добро. Це добро дороге не тільки як корисна власність, а як живий слід батьків, як матеріальне продовження їхньої любові до дітей і після смерті. Та сенс сім'ї — в любові й вірності, без них не буває ні людини, ні солдата. Дитина пізнає в сім'ї любов і вірність спершу через інстинкт, пізніше — через свідомість. Народ же і його держава задля свого порятунку, задля військової міці повинні безнастанно дбати про сім'ю, як про початкове вогнище національної культури, першоджерело військової сили, — про сім'ю і про все, що матеріально зміцнює її. Це не дрібниці — матеріальні предмети можуть бути священними, і тоді вони живлять і збуджують дух людини. Я пам'ятаю дідову свитину, що зберігалася в нашій сім'ї вісімдесят років; мій дід був миколаївським солдатом, який поліг на війні, і я торкався і навіть нюхав його стару свитину, з насолодою віддаючись своєму жвавому уявленню про геройського діда. Можливо, ця сімейна реліквія була однією з причин того, що я сам став солдатом. Малими, непомітними причинами може збуджуватися великий дух.

Друга ланка, друге коло ширше. Людина працює в колективі людей: на підприємстві, в колгоспі, в установі. Сі-

мейна школа любові й вірності доповнюється тут школою обов'язку й честі. В праці, в оточенні товаришів людина знаходить вихід своїй творчій енергії і задовольняє в усвідомленні суспільної корисності своєї діяльності природне честолюбство. А трудове честолюбство за правильного виховання легко обертається на військову честь. А честь — матір сміливості, вона й несміливого робить відважним. Отже, справжня культура праці є також школою честі, школою солдата. У нас у країні ця ланка виховання людини була сильним місцем, і в тому полягає одна з причин відваги й стійкості наших військ.

Третя ланка — це суспільство, тобто всі зв'язки людини: сімейні, виробничі, політичні, зв'язки, що ґрунтуються на симпатіях, дружбі, спільному мисленні, на зацікавленості в майбутті народу, на потязі до науки й мистецтва, на потребі відпочинку, на випадковості, зрештою. Через суспільство людина зустрічається зі своїм народом в особі його окремих представників, тут вона потрапляє на схрещення великих доріг, у взаємодію з різними людьми. Тут людина проходить велике навчання: вона вчиться поєднанню свободи своєї особи із свободою всіх, у ній виховується мислення й ініціатива у змаганні з іншими людьми. Мистецтво взаємодії й маневру, мистецтво ініціативи й змагання тут, у спілкуванні, пізнається людиною практично.

Дух суспільної свободи, високе почуття особистої незалежності й водночас вражаюча, пристрасна повага до особистості іншої людини є необхідна умова для успіху суспільного виховання. Тоді воно, таке виховання, підготує в людині той характер особистості, який необхідний для кваліфікованого воїна, розумного солдата своєї Вітчизни.

За суспільством простягається океан народу, спільне батьківство, поняття якого для нас священне, бо звідси починається наше служіння. Солдат служить лиш усьому народові, а не частині його, ні собі, ні сімейству, і солдат умирає за невмирущість усього свого народу.

Ці три ланки, про які я стільки думаю, і є точне визначення тилу. Від них залежить якість нашої людини й воїна. У них, у цих ланках, в їхній добрій дії, схована таємниця безсмертя народу, тобто сила його непереможності, його стійкості проти смерті, проти зла й розкладання.

1943. 26 червня. Війна — проза, а мир і тиша — поезія. Прози більше в історії, аніж поезії. Зло ще ні разу не зникло навіки, безповоротно. Можливо, лише в далекому майбутньому на місце солдата прийде великий трудівник іншого роду зброї, що вгамовуватиме ворогів не шляхом

смерті... І ще потрібно нам одне — приклад офіцера. Без любові до свого офіцера солдат — сирота, а сирота — поганий солдат. Офіцер повинен заслужити любов солдатів справжньою перевагою своїх людських і вояцьких якостей; лише тоді, коли солдат переконаний у перевазі офіцера, переконаний до серця, переконаний своєю любов'ю, йому легко страждати разом з офіцером і вмерти біля нього, коли цього вимагатиме обов'язок. Солдат твердо розуміє, що несправедливо допускати загибель кращої людини й безчесно жити після неї. Є в нашій радянській людині благородне начало, успадковане від предків, виховане протягом історичного життя народу; це начало треба не розтрачувати, а примножувати.

1943. 30 червня. Я змучився безгомінням війни. Крім сигнальних ракет, «демонів глухонімих», ми давно не бачили й не чули ніякого вогню. Ночами вдалині буває чути «повітря» — невеликі бомбування; і це все. Стволи моїх гармат дримають у чохлах. Я цілий день у клопотах; усім нам відомо, що в тиші нагромаджується гроза проти нас, і ми у відповідь ворогові також збираємо блискавки для контрудару... Але я хочу взнати, що потрібно ще додатково зробити для нашого успіху. Я досить добре знаю своїх, проте я також розумію, наскільки глибока людина, і тому ціную своє знання солдата все ж таки невисоко. Але я впевнений, що саме в солдаті відкритіше виявляються всі найкращі якості його народу й швидше розкриваються його недоліки. Мене більше цікавлять недоліки, бо вони визначають бойову слабкість духу. Для мене як офіцера воєнна цінність людини є головним її виміром. Питоме значення людського духу в нашу війну дуже зросло. Дух, цей рід зброї, вічний. Він діяв за катапультів і переживе танки. У нього я завжди вдивляюсь, — це мій обов'язок, а не примха. Досі я писав про ланки, через які людина з'єднана і зрощена зі своїм народом. Та є ще один засіб, і він має інтегральне значення, він об'єднує кожну людину з її народом напрямки, об'єднує з живими й померлими поколіннями її Батьківщини. Це комуністичний світогляд і світовідчуття народу — коли думка людини знає спільну задушеву істину, почуття любить її, а озброєна рука захищає.

Народ називає свій світогляд правдою і сенсом життя. Традиційне російське історичне правдошукання з'єдналося в Жовтневій революції з більшовизмом — для реального здійснення народної правди на землі. Тоді наш корабель вийшов у відкриту безконечну далину історії, в сяючий простір. Тепер зустрічний шторм війни шарпає наш корабель.

Наша спільна віра, правда й сенс життя із спостереження, з думки обернулись на почуття, на пристрасть ненависті до ворожої сили, на військову справу, на подвиг битви. Я міркую над тим, як треба ще краще, у всенародному і всесолдатському вимірі, перетворити нашу спільну думку, нашу філософію, яка володіє історичною істиною, на просте, доступне всім, палке, святе почуття, подібно до молитви, щоб воно повсякчас зміцнювало воїна й піднімало на ворога його руку. Це велика, потрібна нам зброя, якою ми ще не оволоділи, як належить нею володіти, аби швидше відкинути ворога з нашої землі. У цій справі великою силою володіє наше мистецтво. Ленін думав колись про збільшення значення театру, який може стати для народу тим самим, чим були храми. Він говорив про значення радіо, кіно і про покликання письменників як інженерів, організаторів людських душ. У цьому вся суть: душа людини і насамперед душа солдата має бути організована. Ми багато зробили для цього, але озброювати людину духом треба невинно, щоб у бойовій дії наш воїн мав велику досконалість серця й розуму.

1943. 4 липня. В солдаті є одна особлива таємниця. Він, якого війна позбавила сім'ї і рідних людей, мимоволі, внаслідок властивості людського серця, хоче бачити в офіцерів заміну всіх тих, кого він любив, кого залишив на Батьківщині. Він хоче, щоб і на фронті його серце жилося почуттям прихильності, а не залишалося сумним і порожнім. Це природно. Як багато може зробити офіцер, розуміючи цю обставину, якщо він здатен утвердити в собі високі якості людини й освіченого воїна і не дурить своїх солдатів, ладних вірити йому й любити його... Я живу в своєму дивізіоні як старший у великому сімействі, я не можу скаржитися. Проте мені все ж таки буває важко. Я звик любити свою дружину, я часто забуваю про неї серед багатьох турбот і обов'язків, але й тоді моя душа мовчки страждає, що її немає зі мною, що, може, її нема живою на світі. Не все, виявляється, можна замінити. Є в житті незамінне.

1943. 6 липня. Другу добу ми стримуємо ворога. Тисне він серйозно. Усі мої солдати, всі офіцери, вся обслуга й батареї працюють спокійно й точно. Я їм сказав, що ми повинні стримати смертельний удар ворога, спрямований на всю нашу Батьківщину, ми повинні саме тут і тепер спинити ворога й виснажити його сили своєю обороною. В нас тепер живе тиха радість від довготривалого подвигу. Ми всі розуміємо, в чому справа. Взяти на себе удар смерті, спря-

мований на народ,— цього досить, аби бути щасливим і у вогні. Багато з нас вперше дістали тепер можливість виявити всі свої здібності — в боротьбі зі смертю, що поривається в глибину країни... Навідник на батареї Скорикова, поки техніки перевіряли гармату, перевзувався під вогнем. «Сховайся,— наказав я йому.— Чого ти не боїшся?» Я думав, він дурнуватий. «Я їхніх торохтілок не боюся, товаришу підполковник,— сказав навідник.— Це гучно й страшно тільки для нас, а мурашки по землі повзають, і метелики літають, їм нічого». Він одразу зрозумів, що і жах — річ відносна й залежить від сприйняття. Така філософія теж іде на допомогу солдатові. Метелики й справді літають, наче навколо стоїть споконвічна тиша, й мурашки працюють у землі із звичною ретельністю... Генерал нами задоволений. Наказано не шкодувати «вугілля». Проте марно, тільки заради шуму, я набої не витрачатиму. Ми не торохтілка.

1943. 8 липня. Мое господарство працює день і ніч. Не вистачає сну, люди тримаються духом. Капітана Богатирьова тяжко поранено, вп'яте за війну. Вп'яте він дарує Вітчизні одне своє життя. Мені передали особистий лист у загальному службовому пакеті. Я почав його читати, він від дружини, та мене одірвали од читання, і я дочитав його пізніше. Богатирьову після поранення одразу зробилося погано. Він викликав мене. Я прийшов до нього в бліндаж, він звелів фельдшерові вийти. «Мені страшно, підполковнику,— сказав мені Богатирьов.— Страшно від туги, що я однісінький там буду, на всю вічність однісінький. Чи промине вічність? А чи було вам коли-небудь так страшно, так боляче, як мені зараз?» Я сказав йому, що мені й зараз страшно й болісно. Богатирьов зацікавився, і від цієї зацікавленості трохи полегшилася його передсмертна мука. Я йому сказав як є. Я одержав листа від дружини; її німці застали в Лузі, вона не встигла виїхати. Лист ішов до мене рік, його доставили на наш бік партизани, і він довго шукав мене. Дружина мені пише, що всі люди в них помирають від голоду, а вона вмирає з любові до мене...

Богатирьов ледь посміхнувся. Я зрозумів його: мені сорок два роки, я лисий, яка жінка може любити мене й за що таке особливе? «Де ж тепер ваша дружина?» — спитав Богатирьов. Я цього не знаю й сам, але здогадуюся з натяку в листі, чого вона хотіла. Я сказав Богатирьову, що дружина, певно, пішла до партизанів, сподіваючися разом з ними вийти до нас і знайти мене, і в дорозі вона загинула. Минуло вже багато часу, вона б уже знайшла мене.

Вона вмерла від німецької кулі, вона впала мертва в мокру холодну траву, схудла від голоду, кохаючи мене... «Погано вам тепер»,— сказав Богатирьов заспокоєно. Я залишив його, мені треба було працювати в бою. Через годину мені доповіли, що Богатирьов помер «з тихим духом». Вічна пам'ять усім мертвим, їхня смерть дарує життя нашому народові...»

— А як помер сам підполковник? — спитав я у ординарця покійного офіцера.

— Спокійно,— відповів ординарець.— Рана була в живіт, це місце у людини вразливе, неспокійне, крові звідти багато вийшло... Я кажу: «Товаришу підполковник, крові багато вийшло, а так ви увесь цілий, чистий...»

— А він що?

— А він усе допитувався в мене: «А що іще вийшло з мене? Кров — пусте, що іще вийшло з мене, зсередини?» Я кажу: «Більше нічого, товаришу підполковник, що може бути такого, що з людини виходить»... А він: «Ні, неправда,— каже,— з мене важливе вийшло, головне,— каже,— вийшло: чим я жив, чим тримався, а тепер я весь порожній, дешевий став»,— і помер незабаром, помер сумирно...

— Що ж це важливе було, що вийшло з нього при смерті? — спитав я.

Ординарець замислився.

— Хто ж його знає? Помиратимемо, з нас теж ізсередини вийде щось головне, тоді довідаємося. Почекаємо поки що.

— Хороша була людина підполковник?

— Не поганий, ми всі пам'ятаємо його...

Квітка на землі

Нудно Афоні жити на світі. Батько його на війні, мати з ранку до вечора робить у колгоспі на молочній фермі, а дідусь Тит спить на печі. Він і вдень спить, і вночі спить, і вранці, коли прокидається і їсть кашу з молоком, він також спить.

— Дідусю, ти не спи, ти вже виспався,— сказав сьогодні вранці Афоня дідусеві.

— Не буду, Афонюшко, не буду,— відповів дід.— Я лежатиму і на тебе дивитимусь.

— А чого ти очі заплющувеш і зі мною нічого не говориш? — спитав тоді Афоня.

— Сьогодні я не стулятиму очей,— обіцяв дідусь Тит.— Сьогодні я на світ дивитимусь.

— А чого ти спиш, а я ні?

— Мені років багато, Афонюшко... Мені без трьох дев'яносто буде, очі вже самі жмуряться.

— Таж спати темно,— сказав Афоня.— Надворі сонце горить, там трава росте, а ти спиш — нічого не бачиш.

— Та я вже все бачив, Афонюшко.

— А чого в тебе очі білі і сльози в них плачуть?

— Вони вицвіли, Афонюшко, вони від світла вицвіли й ослабли, адже мені довго довелося дивитися.

Афоня оглянув діда, який він із себе. У бороді в діда були хлібні кришки, і ще там жив один комарик. Афоня заліз на лавку, вибрав із дідової бороди всі кришки, а комарика звідти прогнав — хай він живе собі окремо. Дідусеві руки лежали на столі; вони були великі, шкіра на них була, як кора на дереві, і під шкірою видно було товсті чорні жили, ці руки багато землі зорали.

Афоня зазирнув дідові в очі. Очі його були розплющені, але дивилися байдуже, нічого не бачачи, і в кожному оці світилася велика капля сльози.

— Не спи, дідусю! — попросив Афоня.

Та дідусь уже спав. Мати підсадила його, сонного, на піч, вкрила ковдрою і пішла на роботу. А Афоня лишився в хаті сам, і знову йому нудно стало. Він ходив довкола дерев'яного стола, дивився на мух, які обсіли на підлозі хлібну крихту, що впала з дідової бороди, і їли її; потім Афоня підходив до печі, слухав, як там дихає сонний дід, дивився крізь вікно на безлюдну вулицю і знову ходив довкола столу, не знаючи, що робити.

— Мама немає, тата немає, дідусь спить,— говорив Афоня сам до себе.

Потім він глянув на годинник-ходики, як він іде. Годинник ішов довго й монотонно: тік-так, тік-так, наче він заколисував діда, а сам також стомився і хотів заснути.

— Прокинься, дідусю,— просив Афоня.— Ти спиш?

— Га? Ні, я не сплю,— відповідав дідуть Тит з печі.

— Ти думаєш? — питав Афоня.

— Га? Я тут, Афоню, я тут.

— Ти там думаєш?

— Га? Ні, я все обдумав, Афонюшко, я замолоду думав.

— Дідусю Тите, а ти все знаєш?

— Все, Афоню, я все знаю.

— А що це, дідусю?

— А що тобі, Афонюшко?

— А що це все?

— А я вже забув, Афоню.

— Прокинься, дідусю, скажи мені про все.

— Га? — озвався дідусь Тит.

— Дідусю Тите! Дідусю Тите! — гукав Афоня.— Ти згадай!

Та дід уже замовк, він знову заснув у затишку на руській печі.

Тоді Афоня сам заліз на піч до дідуса і почав його будити. А дід спав і тільки тихо шептав уві сні нечутні слова. Афоня стомився його будити й сам заснув біля діда, притулившись до його добрих знайомих грудей, що пахли теплою землею.

Збудившись зі сну, Афоня побачив, що дід дивиться і не спить.

— Вставай, дідусю! — сказав Афоня.

А дід знову заплющив очі й заснув.

Афоня подумав, що дід тоді не спить, коли він спить; і він захотів ніколи не спати, щоб підстерегти діда, коли той зовсім прокинеться.

І Афоня став чекати. Ходики тік-такали, і коліщатка їхні поскрипували й наспівували, заколисуючи діда.

Тоді Афоня зліз із печі і зупинив маятник у годинника. В хаті стало тихо. Стало чути, як клепає косу косар за річкою і тонко дзижчить комар під стелею.

Дідусь Тит очумався й запитав:

— Ти чого, Афоню? Чого це стало так гамірно? Це ти галасував?

— А ти не спи! — сказав Афоня.— Ти скажи мені про все! А то ти спиш і спиш, а потім помреш, мама каже — тобі недовго зосталось; хто мені тоді скаже про все?

— Чекай, дай мені квасу напитися,— мовив дід і зліз з печі.

— Ти очумався? — спитав Афоня.

— Очумався,— відповів дід.— Ходімо зараз на білий світ дивитися.

Старий Тит напився квасу, взяв Афоню за руку, і вони пішли з хати надвір.

Там високо в небі стояло сонце і освітлювало хліб, що зрів на полях, та квіти понад шляхом.

Дід повів Афоню путівцем, і вони вийшли на пасовисько, де росла солодка конюшина для корів, трави й квіти. Дід зупинився біля блакитної квітки, що терпляче росла з дрібного чистого піску, показав на неї Афоні, потім зігнувся й обережно торкнувся цієї квітки.

— Це я сам знаю! — протягло сказав Афоня.— А мені треба, що найголовніше буває, ти скажи мені про все! А ця квітка росте, вона не все!

Дідусь Тит задумався й розсердився на онука.

— Отут найголовніше тобі і є!.. Ти бачиш: пісок мертвий лежить, він кришений камінь, і більше немає нічого, а камінь не живе й не дише, він мертвий прах. Зрозумів тепер?

— Ні, дідусю Тите,— сказав Афоня,— тут зрозумілого немає.

— Ну, не зрозумів, то чого ж тобі треба, коли ти нетямущий?.. А квітка, ти бачиш, бідненька така, а вона жива, і тіло собі вона зробила з мертвого праху. Виходить, вона мертву сипку землю перетворює на живе тіло і пахне від неї самої чистим духом. От тобі і є найголовніше діло на білому світі, от тобі і є, звідки все береться. Квітка оця — найсвятіший трудівник, вона з мертвого пороху робить життя...

— А трава й жито також головне роблять? — спитав Афоня.

— Авжеж,— сказав дідусь Тит.

— А ми з тобою?

— І ми з тобою. Ми хлібороби, Афонюшко, ми хлібові рости помагаємо. А оцей жовтий цвіт на ліки йде, його і в аптеці беруть. Ти б нарвав його та й одніс. Адже батько твій на війні; що, як поранять його або він від хвороби заслабне, от його й полікують ліками.

Афоня задумався серед трав та квіток. Він сам, як квітка, також захотів тепер робити з мертвого пороху життя; він думав про те, як народжуються із сипкого нудного піску блакитні, червоні, жовті щасливі квіти, що тягнуться до неба своїми добрими обличчями і дихають чистим духом у білий світ.

— Тепер я сам знаю про все! — сказав Афоня.— Іди додому, дідусю, ти, мабуть, знову спати захотів: у тебе очі білі... Ти спи, а коли помреш, ти не бійся, з дізнаюся в квіток, як вони з пороху живуть, і ти знову будеш жити із свого пороху. Ти, дідусю, не бійся!

Дід Тит нічого не сказав. Він у душі всміхнувся до свого доброго онука й пішов у хату спати на печі.

А маленький Афоня лишився сам у полі. Він зібрав жовтих квітів, скільки міг їх утримати в оберемку, і відніс до аптеки на ліки, щоб його батько не хворів на війні від ран. У аптеці Афоні дали за квіти залізний гребінець. Він приніс його дідові і подарував йому — нехай тепер дідусь чеше собі бороду тим гребінцем.

— Спасибі тобі, Афонюшко, — сказав дід. — А квіти тобі нічого не казали, з чого вони в мертвому поросі живуть?

— Не казали, — відповів Афоня. — Ти он скільки живеш, і то не знаєш. А казав, що знаєш про все. Ти не знаєш.

— Твоя правда, — згодився дід.

— Вони мовчки живуть, треба в них допитатися, — сказав Афоня. — Чого всі квіти знають, а самі мовчать?

Дід лагідно усміхнувся, і погладив онукову голівку, і подивився на нього, як на квітку, що росте на землі. А потім дідусь заховав гребінець за пазуху і знову заснув.

Чи жива його Афродіта? — сумніваючись і надіючись, Назар Фомін звертався тепер уже не до людей і установ — вони йому відповіли, що нема сліду його Афродіти, — а до природи, до неба, до зірок і небокраю. Він вірив, що є якась непряма ознака в світі чи неясний сигнал, який би вказував йому, дихає ще його Афродіта чи груди її вже охололи. Він виходив з бліндажа в поле, зупинявся перед синьою наївною квіткою, довго дивився на неї і нарешті питав: «Ну? Тобі там видніше, ти з усією землею з'єднана, а я окремо ходжу — жива чи ні Афродіта?» Квітка не мінялася від його журби й запитання, вона мовчала й жила по-своєму, вітер ішов байдужо поверх трави, як раніше пройшов, можливо, над могилою Афродіти чи над її живим усміхненим обличчям. Фомін дивився вдалечінь, на хмарки, що плинули над обрієм і сяяли чистим світлом, і думав, що звідти, з високості, певно, можна було б побачити, де тепер Афродіта. Він вірив, що в природі є загальне господарство

й по ньому можна помітити сум втрати чи задоволення від того, що все збережено, і хотів розгледіти через загальний зв'язок усіх живих і мертвих у світі ледь помітну, по-таємну звістку про долю своєї дружини Афродіти — про життя її або смерть.

Афродіта зникла на початку війни серед народу, що відходив на схід. Сам Назар Іванович Фомін був тоді вже в армії й не міг нічим допомогти коханій людині. Афродіта була жінка молода, кмітлива, лагідна й не повинна була загубитися без сліду чи померти голодною смертю серед свого ж народу. Можливе, звичайно, нещастя на далеких дорогах чи випадкова загибель. Проте ні в природі, ні в людях не можна було помітити ніякого голосу й здригання, що відповідало б сумною звісткою відкритому в чеканні серцю людини, і Афродіта повинна бути живою. Фомін поринув у спогади колишнього щастя...

Він побачив в уяві невеличке містечко, освітлене сонцем, сліпучі вапняні стіни й черепичні дахи його будинків, фруктові сади, що росли в теплом блаженстві під синім небом. Опівдні Фомін ішов звичайно снідати в кафе, що було неподалік від контори вогнетривкого будівництва, у якій він служив виконробом. У кафе грав патефон. Фомін підходив до буфету, просив собі сосисок з капустою, так звану «летючку», тобто солоний горох, що закидається в рот вільним польотом, і на додачу кухоль пива. Жінка, що спеціально працювала на пиві, наливала напій у кухоль, а Фомін стежив за пивною цівкою, принципово вимагаючи, щоб йому наливали по ризику й не заповнювали ємкості порожньою піною; у цій повсякденній боротьбі з пивною піною він жодного разу не глянув уважно в обличчя жінки, що обслуговувала його, і не пам'ятав її, коли йшов з кафе. Та якось ота жінка ненароком глибоко зітхнула в невідповідний час, і Фомін довгим поглядом подивився на неї. Вона також дивилася на нього; піна переповнила кухоль, а жінка, забувшись, не звертала на це уваги. «Стоп!» — сказав їй тоді Фомін і вперше зауважив, що жінка була молода, ясна з лиця, з темними блискучими очима, що якось чудно поєднували в своєму виразі задумливість і насмішку, з густим чорним волоссям на голові, що росло з дикою силою. Фомін відвів од неї свій погляд, але почуття його вже заповнилось образом цієї жінки, те почуття не стало потім зважати ні на його розум, ані на спокій його духу, а пішло всупереч їм, ведучи людину до її щастя. Він дивився тоді на пивну піну на столі і був уже байдужий, що піна марно шумується на мармуровій пло-

щині стойки. Пізніше він з усмішкою назвав Наталю Володимирівну Афродітою, образ якої з'явився для нього також поверх піни, хоч і не морської води, а іншої рідини. Разом із своєю Афродітою Назар Іванович прожив у подружжі двадцять років, якщо не брати до уваги перерви на два з половиною роки, і тільки війна розлучила їх; а тепер він марно допитується про її долю у рослин і в усій добрій тварі земної і навіть вдивляється з тим самим запитанням у небо, в хмари й зірки. Довідкове бюро про евакуйованих давно розшукувало Наталю Володимирівну Фоміну, та поки ще не знайшло її. Ближче від Афродіти в Назара Івановича не було людини; він усе життя звик з нею розмовляти, бо це допомагало його роздумам і вселяло в нього віру у справу, яку він виконував. І нині на війні, четвертий рік перебуваючи в розлуці з Афродітою, Назар Іванович Фомін кожної вільної години пише їй довгі листи й надсилає їх у довідкове бюро евакуйованих до Бугуруслана з тим, щоб ці листи були вручені адресатові, коли його буде знайдено. За війну вже багато таких листів, певно, зібралося в довідковому бюро — деякі з них будуть вручені, деякі ніколи, і так і зітліють непрочитані. Назар Іванович писав дружині спокійно й докладно, вірячи в її існування і в майбутню зустріч з нею, та ще жодного разу він не одержав відповіді від Афродіти. Червоноармійці й офіцери, якими командував Фомін, пильно стежили за поштою, щоб не загубився лист, адресований командирові, бо він був чи не єдиний чоловік у полку, який не одержував листів ні від дружини, ні від родичів.

Давно минули ті щасливі мирні роки. І вони не могли тривати весь час, бо й щастя повинно змінюватись, щоб зберегтися. У війні Назар Іванович Фомін знайшов своє друге щастя, інше, аніж колишня мирна праця, проте також близьке йому; після війни він сподівався звідати більш високе життя, ніж те, яке він уже спізнав, будучи трудивником і воїном.

Наші авангардні частини зайняли те південне місто, в якому до війни жив і працював Фомін. Полк Фоміна йшов у резерві й не брав участі в операціях, бо не було в тому потреби.

Полк Фоміна розташувався в районі міста в другому ешелоні, щоб вирушити потім у далекий марш на захід. Назар Іванович першого ж днювання написав листа Афродіті й пішов на побивку до наймилішого для нього міста на всій землі. Місто було розбите артилерійським вогнем,

спалене полум'ям пожеж, а міцні будівлі його були підірвані ворогом, стерті на порошок. Фомін уже зник бачити витолочені машинами хлібні лани, знівечену траншеями землю і поорані ударами вогню оселі людей: це була оранка війни, де засівалося в землю те, що ніколи не повинно знову вирости на ній,— трупи лиходіїв, і те, що було народжене для доброго діяльного життя, та приречене лиш на вічну пам'ять,— плоть наших солдатів, які посмертно стережуть у землі полеглого ворога.

Фомін пройшов фруктовим садом до того місця, де містилося колись кафе Афродіти. Був грудень. Голі плодові дерева захололи на зиму й заніміли в сумному сні, і їхні простягнуті гілки, що тримали восени плоди, тепер були розчакнуті чергами куль і безпорадно звисали донизу на решті волокон деревини, і лише окремі гілки збереглися цілі й здорові. Багато дерев були геть зрізані німцями як матеріал для спорудження оборони.

Будинок, де понад двадцять років тому містилося кафе, а потім було житло, тепер лежав розкришений на щербині і сміття, вбитий і мертвий, розвіюваний вітром. Фомін ще пам'ятав зовнішній вигляд цього будинку, та незабаром, з часом, і це стушується в ньому, і він забуде його. Чи не отак десь у далекому глухому полі лежить тепер холодне велике любе тіло Афродіти, і його точать трупні хробаки, воно розчиняється у воді й повітрі, і його сушить і розвіює вітер, щоб уся жива речовина Афродіти розподілилася в світі рівномірно й безслідно, щоб людина була забута.

Він пішов далі на околицю міста, де жив у дитинстві. Безлюддя студило його душу, пізній посмертний вітер віяв у руїнах замовклих осель. Він побачив місце, де жив і грався в дитячі літа. Старий дерев'яний будинок згорів аж по фундамент, розкришена жарким вогнем черепиця лежала поверх його дитячого житла на обпаленій землі. Тополя у дворі, під якою маленький Назар спав літньої пори, була зрізана й лежала біля свого пенька, мертва, з зітлілою корою.

Фомін довго стояв біля цього дерева свого дитинства. Закляте серце його нараз зробилося геть нечутливим, аби не приймати більше в себе печалі. Затим Фомін зібрав кілька вцілілих черепиць і склав їх маленьким правильним стосиком, наче робив заготовку матеріалу для майбутнього будівництва чи збирав насіння, щоб знову посіяти Росію. Ця черепиця, як і все в окрузі, була зроблена в майстернях, що їх заснував тут за давнього мирного часу Фомін і якими він завідував цілі роки.

Фомін пішов у степ; там, за дві верстви від міста, він заклав і спорудив колись на ставку свою першу греблю. Він був тоді щасливим будівничим, та сумним і порожнім було зараз поле його молодості, порите війною і безплідне; незнайомі билінки зрідка виднілися на талому дрібному снігу й, байдужі до людини, покірно хиталися від вітру... Земляна гребля була підірвана в середині свого тіла, й водойма висохла, а риба в ній здохла.

Фомін повернувся до міста. Він знайшов вулицю імені Шевченка й будинок, у якому мешкав по поверненні з Ростова, коли закінчив там політехнічне училище. Будинку не було, проте вціліла лава. Раніше вона стояла під вікнами його квартири; він сидів вечорами на цій лаві, спершу сам, а пізніше з Афродітою, і в цьому будинку, якого вже не було, вони мешкали тоді удвох в одній кімнаті з вікнами на вулицю. Батько його, майстер ливарного заводу, раптово помер, коли Фомін іще вчився в Ростові, а мати одружилася вдруге і виїхала на постійне мешкання до Казані. Юний Назар Фомін залишився жити тоді самотнім, але увесь світ, осяяний сонцем, повний привабливих людей, принадний світ юності й нерозв'язаних вічних таємниць, світ, ще не впорядкований і нужденний, але одухотворений надією і волею робітників-більшовиків,— цей світ чекав юнака, і знайома рідна земля, зголодніла, оголена злигоднями першої світової війни, лежала перед ним.

Фомін сів на лаву, де багато літніх тихих вечорів він провів у розмовах і в коханні з Афродітою. Тепер перед ним був порожній, зруйнований світ, і найкращого його друга вже, можливо, не стало на світі. Все треба робити тепер спочатку, аби продовжувати задумане ще чверть століття тому.

Мабуть, зовсім інакше пішло б життя Назара Фоміна, якби в минулі дні юності його не запалила віра в смисл життя робітничого класу. Він би, можливо, прожив своє життя спокійніше, але нудно й безплідно; він би мав свою окрему долю, та він не пізнав би тієї долі, коли, довіривши народові лиш одне своє серце, відчув і пізнав більше, ніж призначено одному. І він почав жити всім диханням людства. Одній людині не можна збагнути сенсу й мети свого існування. Коли ж вона припадає до народу, що породив її, і через нього до природи й світу, до минулого часу й майбутньої надії, тоді для душі її відкривається те потаємне джерело, з якого повинна жититися людина, щоб мати невичерпну силу для свого діяння й міцність віри в необхідність свого життя.

Радянська Росія тоді тільки почала свою долю. Народ вирушив у велику, безповоротну дорогу — в те історичне майбутнє, куди ще ніхто до нього не ходив: він побажав знайти здійснення всіх своїх сподівань, здобути в праці й подвигах вічну цінність і гідність людського життя й поділитися ними з іншими народами... Фомін бачив замолоду на Азовському морі одну звичайну картину. Він був на березі, й самотній рибальський вітрильник плів удалину по синьому морю під сяючим ясно-золотим небом; судно чимраз віддалялося, його біле вітрило своїм лагідним кольором відбивало сонце, та корабель довго ще бачили люди на березі; потім він зовсім зник за чарівним обрієм. Назар відчув тоді тужливу радість, немовби хтось, кому він був любий, покликав його за собою в осяйний простір неба й води, а він не міг піти за ним слідом. І, наче той корабель, що щезав у далині світла, уявилася йому тоді Радянська Росія, що йшла в далину світу й часу.

Він пам'ятав ще якусь полуденну годину одного давно забутого дня. Назар ішов полем, спускаючись у балку, прослу густою травою; сонце з високості кликало всіх до себе, і з пільми землі піднялися до нього в гості рослини й тварі — всі вони були різнобарвні, кожне — інакше й не схоже ні на кого: хто як міг, той так створився й жив у землі, аби вийти назовні, дихаючи й торжествуючи, й прийти своєчасно на загальне побачення всього сушого, аби встигнути полюбити все, що жило довкола, і потім знову назавжди розлучитися з ним. Юний Назар Фомін відчув тоді велике німе горе всесвіту, яке може збагнути, висловити й подолати лише людина, і в цьому полягає її обов'язок. Назар зрадив у той час своєму обов'язку людини, він знав наперед, що виконає його, бо робітничий клас і більшовики взяли на себе всі обов'язки й весь тягар людства, і героїчною працею, силою правильного розуміння свого смислу на землі робітничий народ виконає своє призначення, й темна доля людства буде освітлена істиною. Так думав Назар Фомін у юності. Він тоді більше відчував, аніж знав, він ще не міг пояснити ідею всіх людей зрозумілими словами, та для нього було досить самої щасливої впевненості, що пільма, яка вкривала світ і затьмарювала людське серце, не вічна, а тільки туман перед світанням.

Ровесники Назара Фоміна, комсомольці й більшовики, були запалені тією ж ідеєю створення нового світу, вони, так само як і Назар, були переконані, що покликані Леніним брати участь у всесвітньому подвигу людства, — задля того, щоб почалася, нарешті, на землі пора справжнього

життя, щоб збулися всі людські надії, що люди їх заслужили століттями праці й смертних жертв, збережених у тривалому досвіді і в терпеливих роздумах...

По закінченні спеціального училища в Ростові-на-Дону Назар Фомін повернувся на батьківщину, в це саме місто, де він сидів тепер у самотині. Назар став тоді техніком-будівельником, і почалася його життєва діяльність. Усе матеріальне, сіре й звичайне він узяв так близько до серця, що воно стало для нього духовним і живило його запал до праці. Тепер він уже не пам'ятав — чи усвідомлював у той час, що все справді високе народжується лише з житейської потреби; та він власними руками робив тоді це перетворення матеріального в духовне і вірив у правду революції, бо сам здійснював її, бачив її користь для народу.

Назар Фомін завідував спершу будівництвом вогнетривких матеріалів у районі — це вважалося невеликою посадою. Та він захопився працею, він прийняв її у своє серце не як службу, а як сенс свого існування, і дивився щасливими очима на перший виготовлений у кустарній майстерні череп'яний виріб; він погладив тоді першу плитку, понюхав її й забрав до себе в кімнату, де мешкав, щоб увечері і вранці ще і ще дивитися на неї — чи справді вона цілком міцна й добра, щоб на довгі роки лягти замість соломи на покрівлю сільських хат і тим зберегти селянські житла від пожеж. Він тоді ж вивчив статистику пожеж у своєму районі за земськими відомостями й розрахував, що якщо черепиця замінить солом'яну покрівлю, то селянство від самої економії на збитках від вогню може, наприклад, через три роки побудувати в кожному селі по артезіанському колодязю, багатому на здорову воду, чи щось іще, а в наступні три-чотири роки можна на ті ж кошти, врятовані черепицею від вогню, побудувати місцеву електричну станцію з млином і круподернею. Так міркуючи, Назар Фомін міг довго дивитися на череп'яну плитку й думати про те, як її зробити ще міцнішою й дешевшою, — черепиця була тоді його почуттям і переживанням, вона заміняла йому книжку й друга — людину; пізніше він зрозумів, що ніякий предмет не може замінити йому людину, але замолоду йому вистачало самого уявлення людини.

Бувають часи, коли люди живуть лише надіями й чеканням зміни своєї долі; буває час, коли тільки спогад про минуле розраджує покоління, яке живе, і буває щасливий час, коли історичний розвиток світу збігається в людях з биттям їхніх сердець. Назар Фомін був людиною щасливого часу свого народу, і спершу, як і багато його ровес-

ників і однодумців, він вважав, що настала доба лагідної радості, миру, блаженства й братерства, яка поступово пошириться по всій землі. Для того щоб це було насправді, досить лиш будувати й працювати: так вірив тоді молодий хлопець Фомін.

І Назар Фомін створив собі душевний спокій любов'ю до дружини Афродіти і своєю вірністю їй; він погамував тим у собі всі неспокійні пристрасті, що вабили його в темні сторони чуттєвого світу, де можна лише змарнувати своє життя, хоч, може, й солодко, і він віддав свої сили праці й служінню ідеї, що заповонила його серце,— то́му, що не нищило людину, а знову й невпинно відроджувало її, в чому й полягала її насолода, не бурхлива й виснажлива, а лагідна, як тихе добро.

Назар Фомін у ті часи був зайнятий, як і його покоління людей, одухотворенням світу, що існував доти в убогому вигляді, розрізнений і без загального ясного смислу.

На початку своєї праці Фомін робив черепицю для вогнетривкого покриття; потім у нього обов'язків побільшало, і незабаром він був обраний заступником голови селищної Ради; за значимістю своєї діяльності він став головним інженером усіх робіт у селищі і в усьому районі. Тоді це місто ще вважалось слободою, яка була районним чи волосним центром.

Фомін будував греблі в сухому степу для водопою худоби, він копав у селищах колодязі з кріпленням з бетонних кілець і мостив дороги по всій окрузі з місцевого каменю, щоб усіма способами подолати бідність і самотню селянську душу прилучити до всього народу.

Та він уже тоді думав про істотніше, і навіть у снах одна й та сама думка жила в ньому, подаючи йому надію на щастя. Два роки Фомін готував свій задум, поки районний виконком не доручив йому здійснити його. Цей задум полягав у будівництві в слободі електричної станції, з поступовим розширенням електричної мережі від неї на всю волость, щоб дати народові світло для читання книжок, машинну силу для полегшення його праці й тепло в зимовий час, щоб опалювати житла й приміщення для худоби. Від здійснення цієї простої мрії весь устрій життя має змінитися, і людина відчує звільнення від бідності й горя, від тягара праці, що виснажує її до кісток, та, проте, не дає життєвого добробуту...

Тіні спогаду проходили зараз на обличчі полковника Фоміна, який сидів серед руїн розбитого міста, що його він колись створив із своїми товаришами. Спогади відби-

валися на його обличчі то усмішкою, то смутком, то спокійним згадуванням давно минулого.

Він будував тоді електричну станцію. В клубі волполіт-освіти був бал на честь пуску потужної на той час силової електростанції, і Афродіта танцювала на тому балу, освітленому сьйвом електрики, під оркестр із трьох баянів, і вона була щасливіша за самого Назара, бо справа її чоловіка вдалася.

Проте важко було тоді Фоміну вести будівництво. Волость коштів за бюджетом відпустила мало, тому потрібно було роз'яснити всьому населенню волості корисність електрики, аби народ вклав у будівництво станції та електричної мережі свою працю й свої кошти. Задля того Фомін організував тоді тридцять чотири селянських товариства по електрифікації і об'єднав їх у волосну спілку. Це коштувало йому багато серця, тривоги й неспокійної праці: Він згадав одну селянську дівчину-сироту, Докію Ремейко; батьки залишили їй невелике дівоче придане, вона все вклала в свій пай і потім старанніше й охочіше за багатьох інших працювала помічницею теслі на спорудженні станції. Тепер Докія Ремейко, якщо жива, то вже літня жінка, а якби була молода, то служила б, напевне, в Червоній Армії або воювала в партизанському загоні. Фомін пригадав ще багатьох людей, що працювали тоді з ним,— селян і селянок, слобідських жителів, старих і юнаків. Вони з усією щирістю й душевністю, вкладаючи все своє вміння, будували новий світ на землі. Їхні затаєні, придушені здібності вийшли тоді назовні й почали розвиватися в осмисленій, благодатній праці; їхня душа, їхнє розуміння життя світлішали й росли тоді, як ростуть рослини із землі, з якої знято кам'яні плити. Станція ще не була цілком добудована й обладнана, а Фомін уже бачив із задоволенням, що її будівники — селяни, які працювали добровільно у вільний від своєї хліборобської праці час,— так поринули в справу й відчували через неї цікавість одне до одного і свій зв'язок з робітничим класом, який зробив машини для виробництва електрики, що убога самотність їхніх сердець відійшла від них, і односібно-дворова байдужість до всього незнайомого світу й страх перед ним також почали залишати їх. Щоправда, в потаємному куточку душі кожної людини є бажання піти зі свого двору, від своєї самотності, щоб побачити й пережити увесь світ, але для цього треба знайти посильні й доступні для всіх шляхи. Старий селянин Єремеев висловив тоді Фоміну свою неясну думку про те саме: «Чи ми не відчуваємо, Назаре Івановичу, що

Радянська влада нам ризик життя дає: роби, мовляв, радій і відповідай сам за добро й за лихо, ти, мовляв, тепер на землі не сторонній перехожий. А раніш бач яке життя було: у матері в утробі лежиш — себе не пам'ятаєш, назовні виїшов — гнітить тебе лихо й біда, живеш у хаті, як у цюпі, і світу не бачиш, а помер — лежи тихо в домовині й забудь, що ти був. Всюди для нас було тісне місце, Назаре Івановичу, — утроба, цюпа та могила — і одна непам'ять. І ще кожен іншим заважав! А тепер кожен іншим на допомогу — ось вона де, Радянська влада й кооперація!»

Де той старий Єремеєв тепер? Може, й живий ще? Хоча навряд, багато вже часу минуло...

Електрична станція працювала недовго: через сім днів після пуску її в дію вона згоріла. Назар Фомін був у той час за сорок верст від слободи; він виїхав, щоб оглянути греблю біля хутора Дубровки, розмиту осінньою повінню, і визначити обсяг робіт для її відбудови. Його повідомили про пожежу з верховим посланцем, і Фомін одразу поїхав назад.

На околиці слободи, де вчора стояла нова саманна будівля електростанції, тепер було пусто. Все зітліло на порох. Залишилися тільки мертві металеві тіла машин — вертикального двигуна і генератора. Але від жару з тіла двигуна витекли всі мідні частини; зійшли й застигли на фундаменті, як потоки сліз, підшипники й арматура; у генератора розтопилися й опливли контактні кільця, димом пішла обмотка й википіла на ніщо вся мідь.

Назар Фомін стояв біля своїх мертвих машин, що дивилися на нього сліпими отворами вигорілих ніжних частин, і плакав. Різкий вітер тоскно грюкав на підлозі залізними листами, що скрутилися від пережитого ними жару. Фомін подивився тієї сумної години свого життя на небо; зверху йшли темні хмари осені, гнані похмурою негодою; там було сумно й не було співчуття до людини, бо вся природа, хоч вона й велика, проте самотня, не знає нічого, крім себе. Лише тут, де все згоріло у вогні, було інше; тут був світ, створений людьми у співрозумінні одне до одного, тут у малому плані здійснилася надія на вище життя, на зміну й оживлення в майбутньому всієї обтяжливої, що гнітила сама себе, природи, — надія, існуючи, можливо, в усьому світі тільки в серці й свідомості людини, і то не всякої людини, а лише тієї, яка перша в жертві, у праці і в революції пробивалася до такого розуміння своєї долі. Якою малою ще, виходить, є добра сила у величезному світі і як її треба берегти.

Для Назара Фоміна настав сумний час; слідча влада повідомила його, що станція згоріла не випадково чи з неосторожності, а спалена злочинною рукою. Цього не міг одразу збагнути Фомін — яким чином те, що є добром для всіх, може викликати ненависть і стати причиною злочину. Він пішов подивитися на людину, що спалила станцію. Злочинець на вигляд видався йому звичайною людиною і в своєму вчинку не каювся. У його словах Фомін відчув ненаситну ненависть, якою злочинець і під арештом живив свій дух. Тепер Фомін уже не пригадував точно його обличчя й слів, але він запам'ятав його неприховану лють до нього, головного будівничого знищеного народного витвору, і його пояснення свого вчинку як дії, необхідної для задоволення його розуму й сумління. Фомін мовчки вислухав тоді злочинця й зрозумів, що переконати в іншому його словом не можна, а переконати ділом можна, та тільки ж він ніколи не дасть можливості здійснити діло до кінця, він завжди руйнуватиме й нищитиме ще напочатку збудоване не ним.

Фомін побачив істоту, про яку він гадав, що її або зовсім нема на світі, або вона після революції живе уже в немічному й нешкідливому стані. Насправді ж ця істота жила злим життям і навіть мала свій розум, в істину якого вона вірила. І тоді віра Фоміна в близьке блаженство на всій землі була порушена сумнівом; уся картина ясного майбутнього немовби віддалилася в туманну далечінь, а під його ногами знову стелилася сіра, жорстока, непроторена земля, по якій ще довго треба добиратися до того сяючого світу, який здавався таким близьким і досяжним.

Селяни, будівельники й пайовики електростанції скликали збори. На зборах вони вислухали Фоміна й замислилися в мовчанні, не приховуючи свого спільного горя. Потім вийшла Докія Ремейко й несміливо сказала, що треба знову зібрати гроші й знову відбудувати погорілу станцію; за рік чи півтора можна знову все зробити власними руками, сказала Ремейко, а може, й значно швидше. «Та що ти, дівко,— відповів їй з місця повеселідний селянин, не знати хто,— одне придане у вогонь кинула, друге сунеш туди ж: так ти до самої смерті заміж не вийдеш, так і знидєш у перестарках!»

Обговоривши питання про те, скільки видасть Держстрах у зв'язку з пожежею, скільки залишиться додати з нажитого працею, пайовики постановили спільними зусиллями побудувати станцію вдруге. «Електрика погасла,— сказав кустар бондар Євтухов,— а ми й надалі житимемо

невгасимо! А тобі, Назаре Івановичу, ми всі в цілості мерикандуємо в карикатичній формі будувати за планом і масштабом, як воно було!» Євтухов полюбляв і великі й малі справи рекомендувати до виконання в категоричній формі; він і жив категорично й революційно і винайшов круглу кульову бочку. Наче тепле світло торкнулося тоді потьмареної душі Назара Фоміна. Не знаючи, що треба зробити чи сказати, він торкнувся Докії Ремейко і, соромлячись людей, хотів поцілувати її в щоку, та наважився поцілувати тільки в темне волосся над вухом. Так було тоді, й живе почуття щастя, запах волосся дівчини Ремейко, її лагідний образ досі збереглися в спогаді Фоміна.

І знову Назар Фомін на тому ж місці побудував електричну станцію, вдвічі потужнішу за спалену вогнем. Ця робота забрала майже два роки. За цей час Афродіта залишила Назара Фоміна; вона покохала іншого чоловіка, одного інженера, що приїхав з Москви на монтаж радіовузла, і вийшла за нього другим шлюбом. Фомін мав багато друзів серед селян і робітничого народу, та без своєї любові Афродіти він почувався сиротою, і серце його закоцюбло в самоті. Раніше він завжди вважав, що його вірна Афродіта — це богиня, а тепер вона була жалюгідна в своїй нужді, у своїй потребі нового кохання, у своїй прив'язаності до радощів і насолоди, які були сильніші за її волю, сильніші за її вірність і горду стійкість у відношенні до того, хто любив її постійно і неподільно. Проте й після розлуки з Афродітою Назар Фомін не міг одвикнути від неї і любив її, як раніше; він і не хотів боротися з своїм почуттям, що перетворилося тепер на страждання: нехай обставини забрали в нього дружину й вона фізично відійшла від нього, але ж не обов'язково близько володіти людиною і радіти лише біля неї — досить буває відчувати кохану людину постійним жителем свого серця; це, що правда, важче й болісніше, ніж близьке, задоволене володіння, бо любов до байдужого до тебе живе лише за рахунок самої своєї вірної сили, не живлячись нічим у відповідь. Та хіба ж Фомін і інші люди його країни змінюють світ до кращої долі задля того, щоб володарювати над ним чи користуватися ним потім, як власністю?.. Фомін згадав іще, що в нього з'явилася тоді дивна думка, що так і залишилася неоясненою. Він відчув у розлуці з Афродітою, що злочинна сила знову стала вперек його життєвого шляху; у своїй першопричині це була, можливо, та сама сила, від якої згоріла електростанція. Він розумів відмінність подій, він бачив їх невідповідність, та вони однаково

жорстоко руйнували його життя, й протистояла їм одна й та сама людина. Можливо, він сам був винен перед Афродітою — адже буває, що зло робиться без бажання, мимоволі й непомітно, і навіть тоді, коли людина напружується, щоб чинити добро іншій людині. Мабуть, це буває тому, що кожне серце відмінне від іншого: одне, дістаючи добре, обертає його цілком на свою потребу, і від доброго нічого не лишається іншим; інше ж серце здатне й зло переробити, обернути на добро й силу — собі й іншим.

Після втрати Афродіти Назар Фомін зрозумів, що загальне блаженство і насолода життям, як він їх уявляв доти, фальшива мрія і не в тому полягає істина людини і її справжнє блаженство. Перемагаючи своє страждання, терплячи все, що його могло згубити, знову зводячи зруйноване, Фомін несподівано відчув вільну радість, незалежну ні від злочинця, ні від випадковості. Він зрозумів свою дотеперішню наївність, уся натура його робилася запеклішою, визріваючи в злигоднях, і вчилася здатності долати, переборювати кам'яне горе, що ставало на життєвому шляху; і тоді світ перед ним, досі, як йому здавалося, ясний і доступний, тепер поширився в далеку таємну імлу — не тому, що там було справді темно, сумно чи страшно, а тому, що він справді був більший в усіх напрямках і одразу його не можна оглянути — ні в душі людини, ні в звичайному просторі. І це нове уявлення більше задовольняло Фоміна, ніж те убоге блаженство, заради якого, як він раніше вважав, тільки й жили люди.

Та тоді він, разом із своїм поколінням, перебував лише біля початку нового життєвого шляху всього руського радянського народу; і все, що переживав тоді Назар Фомін, було тільки вступом до його трудної долі, першим випробуванням юної людини і її підготовкою до необхідної історичної справи, за здійснення якої взявся його народ. По суті, в прагненні до щастя для одного себе є щось низьке й нетривке; лише з подвигу й виконання свого обов'язку перед народом, що зачав її на світ, починається людина, і в тому полягає її найвище задоволення чи справжнє вічне щастя, якого вже не може знищити ніяке лихо, ні горе, ні відчай. Але тоді він не міг приховати свого смутку через свої нещастя, і якби біля нього не було людей, які любили його як однодумця, може, він зовсім би занепав духом і не відійшов. «Заспокойся,— з смутком розуміння сказав йому один близький товариш,— ти заспокойся! Що інше чекав — хто нам приготував радість і правду? Ми самі їх маємо зробити, тому наша партія і здійснює сенс життя в світі...

Наша партія — це гвардія людства, і ти гвардієць! Партія виховує не блаженних телят, а героїв для великої доби воєн і революцій... Перед нами чимдалі зростатимуть завдання, ми зійдемо на такі гори, звідки видно буде всі горизонти аж до краю світу! Чого ж ти скиглиш і нудьгуєш! Живи з нами, гадаєш, все тепло від одної домашньої печі та від жінки, чи що! Ти сам розумний, ти знаєш, нам не потрібна немічна тварина, що дбає про себе! Інший час тепер настав!»

Фомін уперше почув тоді слово «гвардія»... Життя його йшло далі. Афродіта, дружина Назара Фоміна, ображена невірністю другого чоловіка, зустріла якось Назара й сказала йому, що їй живеться невесело й вона сумує за ним, що вона неправильно розуміла життя, бажаючи лише радощів, не знаючи обов'язків і зобов'язань. Назар Фомін мовчки вислухав Афродіту; ревності й уражене самолюбство ще існували в ньому, придушені, майже мовчазні, та все ще живі, як безсмертні тварі. Та радість від зустрічі з Афродітою, близькість її серця, що билось йому назустріч, вбили його жалюгідний смуток, і він після більш як двох років розлуки поцілував руку Афродіти, простягну до нього.

Пішли нові роки життя. Не раз обставини перетворювали Фоміна на жертву, підводили до краю загибелі, та його дух уже не міг виснажуватися в безнадії чи в зневірі. Він жив, думав і працював, немовби весь час відчуваючи велику руку, що вела його ніжно і твердо вперед — у долю героїв. І та сама рука, що вела його твердо вперед, та сама велика рука зігрівала його, й тепло її проникало йому до серця.

* * *

— До побачення, Афродіто! — вголос сказав Назар Фомін. Хоч би де вона була тепер, жива чи мертва, однаково тут, у цьому обезлюдненому місті, досі ще таїлися сліди її ніг на землі і у вигляді попелу залишилися речі, що їх вона колись тримала в руках, залишивши в них тепло своїх пальців. Тут скрізь існували непомітні ознаки її життя, які ніколи цілковито не знищуються, хоч би як глибоко змінився світ. Почуття Фоміна до Афродіти задовольнялося в своїй скромності навіть тим, що тут колись вона дихала, й повітря батьківщини ще має в собі розсіяне тепло її уст і слабкий запах її тіла, що зникло,— адже на світі нема безслідного знищення.

— До побачення, Афродіто! Я тебе зараз тільки відчуваю в своєму спогаді, але хочу бачити тебе всю, живу й цілу!..

Фомін підвівся з лави, подивився на місто, що низько осіло в свої руїни і вільно проглядалося тепер від краю до краю, вклонився йому й пішов назад у полк. Серце його, навчене терпіння, було здатне витерпіти все, можливо, навіть вічну розлуку, і воно здатне було зберегти вірність і почуття прихильності до кінця свого існування. Та в глибині душі він мав гордість солдата, який може виконати будь-який труд і подвиг людини; і Фомін був щасливий, коли збивав ворога, що вріс у бетон і в землю, чи коли відчай своєї душі перетворював на надію, а надію — на успіх і перемогу.

Ординарець запалив світло в маленькій стеариновій мисочці на дерев'яному кухонному столі. Фомін скинув шинель і сів писати листа Афродіті: «Люба Наталю, ти вір мені й не забувай мене, як я тебе пам'ятаю. Ти вір мені, що все збудеться, як повинно бути, і ми знову житимемо нерозлучно. У нас іще будуть з тобою чудові діти, яких ми повинні народити. Вони крають мое серце тугою за тобою...»

Рано-вранці мати йшла з дому в поле на роботу. А батька в сім'ї не було; батько давно пішов на головну роботу — на війну, й не повернувся звідти. Кожного дня мати чекала, що батько повернеться, а його все не було.

У хаті й на всьому подвір'ї залишався хазяїном сам Микита, віком п'яти років. Ідучи, мати наказувала, щоб він не спалив двору, щоб зібрав яйця від курок, які вони знесли по закутках і попідтинню, щоб чужий півень не приходив у двір і не бив їхнього півня і щоб він обідав молоком з хлібом — на столі, а надвечір мати повернеться і тоді нагодує його гарячою вечерею.

— Не пустуй, Микитонько, батька в тебе немає,— казала мати.— Ти вже розумний, а тут усе добро наше — в хаті і в дворі.

— Я розумний, тут добро наше, а батька немає,— казав Микита.— А ти приходь скоріше, мамо, бо я боюся.

— А чого ти боїшся? На небі сонце світить, кругом у полях людно, ти не бійся, ти живи тихо сам...

— Еге ж, а сонце далеко,— відказував Микита,— і його хмара заступить.

Залишившись сам, Микита обійшов усю порожню хату — світлицю, тоді другу кімнату, де стояла вариста піч,— і вийшов у сіни. В сінях дзижчали великі, товсті мухи, павук дрімав у кутку посеред павутини, горобець зайшов пішки через поріг і шукав собі зернинку в обжитій землі хати. Усіх їх знав Микита: і горобців, і павуків, і мух, і курей у дворі; йому вони вже набридли, з ними йому було нудно. Він хотів тепер взнати те, чого ще не знав. Тому Микита вийшов у двір і зайшов у повітку, де в темряві стояла порожня діжка. В ній, певне, хтось жив, якийсь маленький чоловічок; удень він спав, а вночі виходив надвір, їв хліб, пив воду й щось собі думав, а під ранок знову ховався в діжку й спав.

— Я тебе знаю, ти там живеш,— звівшись навшпиньки, сказав Микита зверху в темну лунку діжку, а потім на додачу постукав по ній кулаком.— Вставай, не спи, ледащо! Що взимку їстимеш? Іди просо полоти, тобі трудовень дадуть!

Микита прислухався. У діжці було тихо. «Помер він, чи що?» — подумав Микита. Та в діжці рипнула дерев'яна клепка, і Микита відійшов від гріха. Він зрозумів, що, значить, тамтешній мешканець повернувся на бік або ж хоче підвестися й погнатися за Микитою.

Але ж який він був — отой, що жив у бочці? Микита тут-таки подумки уявив. Це був маленький, проте жвавий чоловічок. Борода в нього була довга, вона сягала землі, коли він ходив уночі, і він мимохіть змітав нею сміття й солону, тому в сараї залишалися чисті стежки.

У матері недавно десь зникли ножиці. Це він, мабуть, узяв їх, аби підстригти собі бороду.

— Віддай ножиці! — тихо попрохав Микита.— Батько прийде з війни — все одно відбере, він тебе не боїться. Віддай!

Діжка мовчала. У лісі, далеко за селом, хтось ухнув, і в діжці також відповів йому чорним страшним голосом маленький мешканець: я тут!

Микита вибіг із повітки надвір. В небі світило добре сонце, хмари не заступали його зараз, зляканий Микита тривожно глянув на сонце, щоб воно оборонило його.

— Там чоловічок в діжці живе! — сказав Микита, дивлячись на небо.

Добре сонце як і раніше світило в небі й у відповідь дивилося на нього теплим обличчям. Микита побачив, що сонце було схоже на померлого дідуса, який, коли був живий і дивився на нього, завжди був ласкавий до нього й усміхався. Микита подумав, що дідусь переселився тепер жити на сонце.

— Дідусю, ти де, ти там живеш? — спитав Микита.— Живи там, а я тут буду, я з мамою.

За городом, серед лопухів та кропиви, був колодязь. З нього вже давно не брали воду, бо в колгоспі викопали інший колодязь з доброю водою.

У глибині того глухого колодязя, в його підземній темряві було видно ясну воду з чистим небом і хмарками, що пливли під сонцем. Микита перехилився через цямрину й сказав:

— Ви чого там?

Він думав, що там живуть на дні маленькі водяні люди. Він знав, які вони були, він їх бачив уві сні й, прокинувшись, хотів їх спіймати, та вони побігли від нього по траві в колодязь, до свого дому. На зріст вони були як горобець, проте товсті, безволосі, мокрі й злі, вони, певно, хотіли у Микити випити очі, коли він спав.

— Ось я вам дам! — сказав у колодязь Микита.— Ви тут живете?

Вода в колодязі враз зробилася каламутною, і звідти хтось чвакнув пашею. Микита розкрив рота, щоб крикнути, та голос його ледь почувся, він зацікавився від жаху; у нього лиш здригнулося й наче спинилося серце.

«Тут іще велетень живе і його діти!» — зрозумів Микита.

— Дідусю! — глянувши на сонце, гукнув він голосно.— Дідусю, ти там?

І Микита побіг назад до хати.

Біля повітки він опам'ятався. Під плетену з хмизу стіну повітки ішли дві земляні нори. Там також жили таємничі жителі. А хто вони такі були? Може, гадюки! Вони виповзуть уночі, приповзуть у хату і вжалять матір уві сні, і мати помре.

Микита побіг мерщій додому, взяв там два крайці хліба зі столу й приніс їх. Він поклав біля кожної нори хліб і сказав гадюкам:

— Гадюки, їжте хліб, а до нас уночі не ходіть.

Микита озирнувся. На городі стояв старий пеньок. Гля-

нувши на нього, Микита побачив, що це голова людини. Пеньок мав очі, ніс і рот і мовчки всміхався до Микити.

— Ти теж тут живеш? — спитав хлопчик.— Вилазь до нас у село, землю оратимеш.

Пеньок кркнув у відповідь, і обличчя його зробилося ссрдите.

— Не вилазь, не треба, живи краще там! — сказав Микита, злякавшись.

В усьому селі було тепер тихо, нікого не чути. Мати в полі далеко, до неї добігти не встигнеш. Микита пішов від сердитого пенька в сіни. Там було не страшно, там мати недавно була. В хаті зробилося тепер жарко. Микита хотів був напитися молока, яке залишила йому мати, та, глянувши на стіл, він помітив, що стіл — це також людина, тільки на чотирьох ногах, а рук у неї нема.

Микита вийшов із сіней на ганок. Віддалік за городом та колодязем стояла стара лазня. В ній палили по-чорному, і мати казала, що в ній дідусь, коли ще живий був, любив митися.

Маленька лазня була стара й уся поросла мохом, якась невессла хатка.

«Це наша бабуся, вона не померла, вона хаткою стала! — зі страхом подумав Микита про дідусеву лазню.— Бач, живе собі, он у неї голова є — це не димар, а голова,— і рот щербатий у голові. Вона прикидається лазнею, а насправді теж людина! Я бачу!»

Чужий півень зайшов у двір з вулиці. Він був схожий з обличчя на знайомого худого пастуха з борідкою, який навесні втопився у річці, коли хотів переплисти її в повінь, щоб іти на весілля до чужого села.

Микита вирішив, що пастух не схотів бути мертвим і зробився півнем; виходить, півень цей — також людина, тільки потаємна. Всюди є люди, вони лише здаються не людьми.

Микита нахилився до жовтої квітки. Хто вона була? Придивившись до квітки, Микита побачив, як поступово у круглому її личку з'являвся людський вираз, і ось уже видно маленькі очі, ніс і відкритий вологий рот, від якого пахло живим диханням.

— А я думав, ти справді квітка! — сказав Микита.— А дай-но гляну — що у тебе всередині, чи є в тебе кишки?

Микита зламав стебло — тіло квітки — й побачив у ньому молоко.

— Ти ще дитинча, ти маму свою ссало! — здивувався Микита.

Він пішов до старої лазні.

— Бабусю! — тихо сказав їй Микита. Але щербате лице бабусі гнівно вишкірилось на нього, мов на чужого.

«Ти не бабуся, ти інша!» — подумав Микита.

Кілки з тину дивилися на Микиту, мов обличчя багатьох незнайомих чужих людей. І кожне обличчя було незнайоме і не любило його: одне сердито осміхалося, друге сердито думало щось про Микиту, а третій кілок спирався висхлими руками-галузками об тин і намірявся зовсім вилізти, щоб погнатися за Микитою.

— Ви нащо тут живете? — сказав Микита. — Це наш двір!

Та незнайомі, злі обличчя людей звідусіль непорушно й зірко дивилися на Микиту. Він глянув на лопухи — вони мають бути добрими. Проте й лопухи тепер похмуро похитували великими головами й не любили його.

Микита ліг на землю й припав до неї лицем. Усередині землі чулися голоси, там, мабуть, жило в тісній п'ятмі багато людей, і чути було, як вони шкребуть руками, щоб вилізти звідти на сонячне світло. Микита підвівся зляканий, бо всюди хтось живе й звідусіль дивляться на нього чужі очі, а хто не бачить його, той хоче вилізти до нього з-під землі, з нори, із чорної стріхи повітки. Він обернувся до хати. Хата дивилася на нього, як дорожня стара тітка з далекого села, й шепотіла йому: «У-у, ледащо, наплодили вас на світ — хліб білий переводити».

— Мамо, іди додому! — попрохав Микита далеку матір. — Нехай тобі половину трудодня запишуть. До нас у двір чужі походились і живуть. Прожени їх!

Мати не почувала сина. Микита пішов за повітку, він хотів подивитися, чи не вилазить пеньок-голова із землі; у пенька рот великий, він усю капусту на городі поїсть, з чого тоді мати капусняк варитиме взимку?

Микита здаля несміливо зиркнув на пеньок у городі. Похмуро, відлюдькувате обличчя, заросле зморшкуватою корою, витріщеними очима глянуло на Микиту.

І далеко хтось, з лісу за селом, голосно гукнув:

— Максиме, де ти?

— У землі! — глухо озвалася пень-голова.

Микита повернувся, щоб бігти до матері в поле, аж упав. Він знесилів од страху; його ноги зробилися тепер, мов оті чужі, й не слухалися. Тоді він поповз на животі, ніби був ще маленький і не міг ходити.

— Дідусю! — прошепотів Микита й подивився на добре сонце на небі.

Хмара заступила сонце, і його тепер не було видно.

— Дідусю, іди знову до нас жити!

Дідусь-сонце визирнув з-за хмари, наче враз одвів від свого обличчя темну тінь, аби бачити свого знесиленого онука, який повз по землі. Дід тепер дивився на нього; Микита подумав, що дід бачить його, звівся на ноги й побіг до матері.

Він біг довго. Він пробіг, здіймаючи куряву, всю сільську вулицю, потім стомився й сів у затінку під клунею край села.

Микита сів трохи відпочити. Та мимохить схилив голову до землі, заснув і опам'ятався лиш надвечір. Новий пастух гнав колгоспну череду. Микита пішов було далі, в поле до матері, проте пастух сказав йому, що вже пізно і Микитина мати давно пішла з поля додому.

Вдома Микита побачив матір. Вона сиділа за столом і, не зводячи очей, дивилася на старого солдата, який їв хліб і пив молоко.

Солдат подивився на Микиту, потім підвівся з лавки й узяв до себе на руки. Від солдата пахло теплом, чимось добрим і сумирним, хлібом і землею. Микита сторопіло мовчав.

— Здрастуй, Микито,— сказав солдат.— Ти вже геть забув мене, ти немовлям іще був, коли я поцілував тебе й пішов на війну. А я ж пам'ятаю тебе, вмирав і пам'ятав.

— Це твій батько додому прийшов, Микитонько,— сказала мати й витерла фартухом сльози з обличчя.

Микита оглянув батька — його лице, руки, медаль на грудях, і торкнувся ясних гудзиків на його сорочці.

— А ти знову не підеш від нас?

— Ні,— промовив батько.— Тепер уже вік з тобою житиму. Ворога-супротивника ми вигубили, час про тебе з матір'ю подумати...

Вранці Микита вийшов у двір і сказав уголос всім, хто жив у дворі — і лопухам, і повітці, і кілкам у тину, і пеньку-голові в городі, і дідусевій лазні:

— До нас батько прийшов. Він вік з нами житиме.

У дворі всі мовчали: видно, всі злякалися батька-солдата, і під землею було тихо, ніхто не дерся звідти назовні, на світло.

— Ходи до мене, Микито. Ти з ким там балакаєш?

Батько був у повітці. Він оглядав і пробував рукою сокири, лопати, пилку, рубанок, лещата, верстак і всіляке залізяччя, що було в хазяйстві. Роздивившись усе, батько взяв Микиту за руку й пішов із ним по двору, оглядаючи,

що ціле, а що згнило, що потрібне, а що ні. Микита, як і вчора, дивився в лице кожному чоловічку, та нині він ні в чому не побачив потаємної людини; ні в кого не було ні очей, ні носа, ні рота, ані злого життя. Кілки в тинах були висхлими товстими дрючками, сліпими й мертвими, а дідусева лазня була трухлявою хаткою, що від старості вросла в землю. Микита навіть пожалів тепер дідусеву лазню, що вона вмирає і більше її не буде.

Батько пішов у повітку по сокиру й заходився колоти на дрова трухлявий пеньок на вгороді. Пеньок одразу почав розсіпатися, він весь зітлів і його суха порохня димом знялася з-під батькової сокири.

Коли пенька-голови не стало, Микита сказав батькові:

— А як тебе не було, він слова говорив, він був живий. Під землею у нього черево й ноги є.

Батько привів сина додому в хату.

— Ні, він давно помер,— сказав батько.— Це ти хочеш усіх зробити живими, бо в тебе добре серце. Для тебе й камінь живий, і на місяці небіжчиця бабуся знову живе.

— А на сонці дідусь! — сказав Микита.

Удень батько стругав дошки в повітці, щоб перестелити заново підлогу в хаті, а Микиті він теж дав роботу — випрямляти молотком криві цвяхи.

Микита охоче, як дорослий, заходився працювати молотком. Коли він випрямив перший цвях, він побачив у ньому маленького доброго чоловічка, що всміхався до нього з-під своєї залізної шапки. Він показав його батькові й сказав йому:

— А чому інші злі були — і лопух був злий, і пеньок-голова, і водяні люди, а цей добрий чоловічок?

Батько погладив білявий чуб сина й відповів йому:

— Тих ти вигадав, Микито, їх нема, вони як примара, через те вони й злі. А цього цвяха-чоловічка ти власною працею зробив — от він і добрий.

Микита замислився.

— Давай-но все працюю робити, і всі живі будуть.

— Давай, синку,— погодився батько.

Батько вірив, що Микита залишиться добрим на все своє довге життя.

Ще мама

— А я, коли виросту, то й до школи не ходитиму! — сказав Артем своїй матері, Євдокії Олексіївні.— Правда ж, мамо?

— Правда, правда,— відповіла мати.— Нашо тобі ходити!

— Нашо мені ходити? Нінашо! Бо я піду, а ти скучатимеш за мною. Не тріба краще!

— Не треба,— сказала мати,— не треба!

А коли минуло літо і стало Артемові сім років від роду, Євдокія Олексіївна взяла сина за руку й повела його до школи. Артем хотів утекти від матері, та не зміг випручати свою руку з її руки: материна рука тепер була тверда, а раніше була м'яка.

— Ну що ж! — сказав Артем.— Зате я додому скоро прийду! Правда, скоро?

— Скоро, скоро,— відповіла мати.— Трішечки повчиршя і додому підеш.

— Я трішечки,— згоджувався Артем.— А ти за мною вдома не скучай.

— Не буду, синку, я не буду скучати.

— Ні, ти трохи скучай,— сказав Артем.— Так тобі буде краще,— а то що? А іграшки з кутка прибирати не треба: я прийду і одразу гратимуся, я бігом додому прибіжу.

— А я тебе чекатиму,— сказала мати,— я тобі млинців сьогодні напечу.

— Ти мене чекатимеш? — зрадив Артем.— Довго чекати доведеться! Ех, горе тобі! А ти не плач за мною, ти не бійся, та дивись, не помри, а чекай мене!

— Та вже добре! — засміялася Артемова мати.— Вже дочекаюся тебе, любий мій, либонь, не помру!

— Ти дихай і терпи, тоді не помреш,— сказав Артем.— Дивись, як я дихаю, отак і ти.

Мати зітхнула, зупинилась і показала синові вдаль. Там, у кінці вулиці, стояла нова, велика, рублена школа, її ціле літо будували, а за школою починався темний ліс. До школи звідси було ще далеко, до неї тягнувся довгий ряд хат, дворів із десять або й одинадцять.

— А тепер іди сам,— сказала мати,— звикай сам ходити. Школу ж бачиш?

— Ще б пак! Он вона!

— Ну йди, йди, Артемку, йди сам. Учительку там слухайся, вона тобі замість мене буде.

Артем задумався.

— Ні, вона замість тебе не буде,— тихо мовив Артем,— вона чужа.

— Звикнеш, Аполінарія Миколаївна тобі як рідна буде. Ну, йди!

Мати поцілувала Артема в чоло, і він пішов далі сам.

Відійшовши далеко, він озирнувся на матір. Мати сгоряла на місці й дивилася на нього. Артемові хотілося заплакати за матір'ю і повернутися до неї, та він знову пішов уперед, щоб мати не розсердилась на нього. А матері також хотілося догнати Артема, взяти його за руку і повернутися з ним додому, та вона лише зітхнула й пішла додому сама.

Незабаром Артем знову обернувся, щоб глянути на матір, та її вже не було.

І пішов він знову сам і заплакав. Тут із-за тину витяг шию гусак, гелгнув і схопив дзьобом Артемову штанину, а заодно захопив і живу шкіру на його нозі. Артем кинувся бігти і врятувався від гусака. «Це страшні дикі птахи,— вирішив Артем,— вони живуть разом із орлами!»

В другому дворі були відчинені ворота. Артем побачив кошлату тварину в реп'яхах; тварина стояла до Артема хвостом, але все одно вона була сердита і бачила його.

«Хто ж це? — подумав Артем.— Вовк, чи що?» Артем оглянувся в той бік, куди пішла його мати,— чи, бува, не видно її, а то ще цей вовк побіжить туди. Матері не було видно, вона вже, мабуть, удома,— це добре, вовк її не з'їсть. Зненацька кошлата тварина повернула голову і мовчки виширила на Артема зубату пашу.

Артем упізнав собаку Жучку.

— Жучко, це ти?

— Р-р-р! — відповів собака-вовк.

— Тільки зачепи! — сказав Артем.— Ти тільки зачепи! Ти знаєш, що тобі тоді буде? Я до школи йду! Ось вона, її видно!

— Ммм,— сумирно вимовила Жучка і ворухнула хвостом.

— Ех, далеко ж іще до школи! — зітхнув Артем і пішов далі.

Хтось несподівано й боляче вдарив Артема по щоці, наче встромився в неї й тут-таки одразу виліз назад.

— Це хто ж іще? — злякався Артем.— Ти чого б'єшся,

а то я тебе теж... Мені до школи треба. Я учень — ти бачиш!

Він подивився довкола, та нікого не було, тільки вітер шелестів опалим листям.

— Сховався? — сказав Артем. — Тільки покажись!

На землі лежав товстий жук. Артем підняв його, потім поклав на лопух.

— Це ти на мене з вітру впав. Живи тепер, живи хутчій, а то зима настане.

Так сказавши, Артем побіг до школи, щоб не запізнитися. Спочатку він біг стежечкою попід тином, та звідти якийсь звір дихнув на нього гарячим духом і сказав: ффур-фурчи!

— Не чіпай мене: мені ніколи! — відповів Артем і вибіг на середину вулиці.

У шкільному дворі сиділи діти. Їх Артем не знав, вони прийшли з іншого села, певно, вони вчилися давно і всі були розумні, бо Артем не міг збагнути, що вони говорили.

— А ти знаєш жирний шрифт? Ого! — сказав хлопчик з іншого села.

А ще двоє говорили:

— Нам хоботкових комах Панас Петрович показував!

— А ми їх уже пройшли. Ми птахів учили до кишок.

— Ви тільки до кишок, а ми всіх птахів до вирію проходили.

«А я нічого не знаю,— подумав Артем,— я тільки маму люблю! Втечу я додому!»

Задзеленчав дзвінок. На шкільний ганок вийшла вчителька Аполінарія Миколаївна і сказала, коли дзвінок стих:

— Здрастуйте, діти. Ідьте сюди, ідьте до мене.

Всі діти пішли в школу, тільки Артем лишився у дворі. Аполінарія Миколаївна підійшла до нього:

— А ти чого? Злякався, чи що?

— Я до мами хочу,— сказав Артем і закрив обличчя рукавом.— Одведи мене скоріше додому.

— Е, ні! — відповіла вчителька.— У школі я тобі мама!

Вона взяла його під руки, підняла й понесла на руках.

Артем нишком глянув на вчительку: чи ти ба, яка,— вона була з лиця біла, добра, очі її весело дивилися на нього, наче вона хотіла гратися з ним у цяцьки, як маленька. І пахло од неї так само, як від мами, теплим хлібом і сухою травою.

У класі Аполінарія Миколаївна хотіла була посадити Артема за парту, але він злякано припав до неї і не пішов

з рук. Аполінарія Миколаївна сіла за стіл і почала вчити дітей, а Артема залишила в себе на колінах.

— Ти диви, який товстий селезень на колінах сидить! — сказав один хлопчик.

— Я не товстий! — відповів Артем.— Це мене орел укусив, я поранений.

Він зліз із колін учительки і сів за парту.

— Де? — спитала вчителька.— Де твоя рана? Ану покажи-но її, покажи!

— А ось тут! — Артем показав ногу, де його вщипнув гусак.

Учителька оглянула ногу.

— До кінця урока доживеш?

— Доживу,— пообіцяв Артем.

Артем не слухав, що казала вчителька на уроці. Він дивився у вікно на далеку білу хмарину; вона пливла по небу туди, де жила його мама в їхній рідній хатині. А чи жива ж вона? Чи не померла від чого-небудь,— он бабуся Одарка навесні враз померла, не думали, не гадали. А може, хата їхня без нього загорілася, адже Артем давно з дому пішов, мало що буває!

Учителька бачила хлопчикову тривогу і запитала в нього:

— Про що ти, Федотов Артем, про що ти зараз думаєш? Чому ти мене не слухаєш?

— Я пожежі боюся, наша хата згорить.

— Не згорить. У колгоспі народ наглядає, він погасить вогонь.

— Без мене погасять? — спитав Артем.

— Без тебе упоруються.

Після уроку Артем перший кинувся додому.

— Зачекай, зачекай,— сказала Аполінарія Миколаївна.— Вернися назад, ти ж поранений.

А діти сказали:

— Бач який — інвалід, а бігає!

Артем зупинився на дверях, учителька підійшла до нього, взяла його за руку і повела з собою. Вона жила в кімнатах при школі, тільки з іншого ганку. В кімнатах у Аполінарії Миколаївни пахло квітами, тихо дзвенів посуд у шафі і скрізь було прибрано чисто, гарно.

Аполінарія Миколаївна посадила Артема на стілець, обмила йому ногу теплою водою з миски і перев'язала червону плямку — де вщипнув гусак,— білою марлею.

— А мама твоя буде журитися! — сказала Аполінарія Миколаївна.— Ото буде журитися!

— Не буде! — відповів Артем.— Вона млинці пече!

— Ой буде. Ех, скаже, чого Артем сьогодні до школи ходив? Нічого він там не взяв, а пішов учитися,— виходить, він маму обманув, виходить, він мене не любить, скаже вона і сама заплаче.

— А й справді! — злякався Артем.

— Справді. Давай зараз учитися.

— Тільки трішечки,— сказав Артем.

— Та вже хай буде так, трішечки,— згодилася вчителька.— Ну ходи сюди, поранений.

Вона взяла його собі на руки і понесла в клас. Артем боявся впасти і притулився до вчительки. Він знову відчув той самий тихий і добрий запах, яким пахло від матері, а незнайомі очі, що близько дивилися на нього, були не сердиті, ніби давно знайомі. «Не страшно»,— подумав Артем.

У класі Аполінарія Миколаївна написала на дошці одне слово і сказала:

— Так пишеться слово «мама»,— і звеліла писати ці букви в зошит.

— А це про мою маму? — спитав Артем.

— Про твою.

Тоді Артем почав старанно малювати такі самі, як на дошці, літери в своєму зошиті. Він старався, а рука його не слухалася; він їй підказував, як треба писати, а рука гуляла, як сама хотіла, і писала каракулі, не схожі на маму. Розсердившись, Артем знову й знову писав чотири літери, що зображали маму, а вчителька не зводила з нього своїх радісних очей.

— Ти молодець! — сказала Аполінарія Миколаївна.

Вона побачила, що тепер Артем зумів написати літери гарно й рівно.

— Іще вчи! — попросив Артем.— Яка це літера: отака — ручки в бочки?

— Це Ф,— сказала Аполінарія Миколаївна.

— А жирний шрифт — що?

— А це отакі товсті літери.

— Годовані? — спитав Артем.— Більше не будеш учити,— нічого?

— Як то — «нічого»? Бач, який ти! — сказала вчителька.— Пиши іще!

Вона написала на дошці: «Вітчизна».

Артем почав був переписувати слово в зошит, та раптом завмер і прислухався.

На вулиці хтось сказав страшним тягучим голосом: «у-у», а потім іще почулось звідкись, як з-під землі: «н-н-н!»

І Артем побачив у вікно чорну голову бика. Бик глянув на Артема одним кривавим оком і пішов до школи.

— Мамо! — закричав Артем.

Вчителька схопила хлопчика і притисла його до своїх грудей.

— Не бійся! — сказала вона. — Не бійся, маленький мій. Я тебе не дам йому, він тебе не зачепить.

— У-у-у! — загув бик.

Артем обхопив руками шию Аполінарії Миколаївни, а вона поклала йому свою руку на голову.

— Я прожену бика.

Артем не повірив.

— Еге. А ти не мама!

— Мама... Зараз я тобі мама!

— Ти іще мама? Там мама, а ти іще, ти тут.

— Я іще. Я тобі іще мама!

До класу увійшов дід з батоном, запорошений землею; він уклонився і сказав:

— Здрастуйте, хазяїни! А чи немає кваску напитися або води? Дорога суха була...

— А ви хто, ви звідки? — спитала Аполінарія Миколаївна.

— Ми здалеку, — відповів дід. — Ми скрізь ідемо вперед, ми племінних биків по плану женемо. Чуєте, як вони нутром гудуть? Звірі люті!

— Вони он дітей можуть покалічити, ваші бики! — сказала Аполінарія Миколаївна.

— Іще чого! — образився дід. — А я ж де? Дітей я вбережу!

Старий пастух напився з бака перевареної води, — він півбака випив, — витяг із своєї торби червоне яблучко, дав його Артемові. «Іж, — сказав, — гостри зуби», — і пішов.

— А ще в мене є іще мами? — спитав Артем. — Де-небудь, далеко-далеко?

— Є, — відповіла вчителька. — Їх у тебе багато.

— А нащо багато?

— А для того, щоб тебе бик не вдарив. Уся наша Вітчизна — іще мама тобі.

Незабаром Артем пішов додому, а другого дня він з раннього ранку зібрався до школи.

— Куди ти? Рано ще, — сказала мати.

— Еге ж, а там вчителька Аполінарія Миколаївна! — відповів Артем.

— Ну то й що, що вчителька. Вона добра.

— Вона, мабуть, уже скучила,— сказав Артем.— Мені пора.

Мати нахилилась до сина і поцілувала його на дорогу.
— Ну йди, йди помаленьку. Вчись там і великий рости.

Уля

Жило колись на світі прекрасне дитя. Тепер його забули всі люди, і як звали, теж забули. Ніхто не пам'ятав ні імені, ні обличчя. Тільки бабуся моя пам'ятала те прекрасне дитя, і вона розповідала мені про нього, яким воно було.

Бабуся сказала, що дитя те звали Улею і це була дівчинка. Всі, хто бачив маленьку Улю, відчували в своєму серці муки сумління, бо Уля була ніжна з лиця й добра за вдачею, а не кожен, хто дивився на неї, був чесний і добрий.

Вона мала великі ясні очі, і кожна людина бачила, що в їхній глибині, на самісінькому їхньому дні, лежить найголовніше, найдорожче в світі, і кожен хотів глибоко зазирнути в Улині очі й побачити в них на дні щось найважливіше і найщасливіше для себе... Та Уля кліпала, і через це ніхто не встигав розгледіти того, що було в глибині її ясних очей. Коли ж люди знову дивилися в Улині очі і дехто вже починав розуміти те, що бачить там, Уля знову кліпала, і ніяк не можна було розгледіти до кінця, що ж там було, на дні її очей.

Проте один чоловік устиг зазирнути Улі в очі аж до дна й побачити, що там було. Цього чоловіка звали Дем'яном; він жив тим, що в урожайні роки дешево купував хліб у селян, а в голодні роки дорого продавав його і був з того сам завжди ситий та багатий. Дем'ян побачив у глибині Улиних очей самого себе, і не такого самого себе, яким він усім здавався, а такого, який він був насправді: із зажерливою пащею і лютим поглядом; прихована душа Дем'янова виразно проступала на його обличчі. І Дем'ян, побачивши себе, пішов тоді з тих місць, і ніхто про нього довго нічого не чув, і вже почали були його забувати.

В очах Улиних відбивалася сама лише правда. Якщо жорстока людина мала гарне обличчя й багату одягу, то

в Улиних очах вона була потворною, з виразками замість прикрас.

Сама ж Уля не знала, що в очах її відбивалася правда. Вона була ще мала й нерозумна. А інші люди не встигали роздивитися на себе в її очах, хоч кожен милувався Улею і думав, що гарно жити, коли вона є на світі.

Уля не знала своєї рідної матері й рідного батька. Її знайшли якось улітку під сосною біля придорожного колодязя. Їй було тоді кілька тижнів від народження; вона лежала на землі, загорнута в теплу хустку, і мовчки дивилася на небо великими очима, в яких мінився колір: то вони були сірі, то блакитні, то зовсім темні.

Добрі люди взяли дитину до себе, а одна бездітна селянська сім'я назвала її своєю дочкою, й охрестили Уляною. І все своє дитинство Уля прожила в хаті у названих батьків.

Коли вона спала, очі її були напівзаплющені, й вона немовби дивилася ними. А над ранок, коли розвиднялось надворі, у напіврозплющених Улиних очах відбивалося все, що було видно за вікном хати. Вона спала на лаві, і лице її освітлювало ранкове світло. Гілля верби, що росла за вікном, хмарки, осяяні першим лагідним сонцем, і перелітні птахи — все це було один раз надворі, а вдруге світилося в глибині Улиних очей; тільки в Улиних очах хмарки, і птахи, й листя верби були кращі, ясніші й радісніші, аніж їх бачили всі люди.

Названі батьки так любили маленьку Улю, що від страху за неї щонаочі прокидалися. Вони злазили з полу, підходили до Улі й довго дивилися в сутіні на сонну чужу дочку, яка їм стала милішою за рідну. Їм здавалося, що світло світить з її напівзаплющених очей, і в їхній бідній хаті було в цей час гарно, як у свято за їхньої молодості.

— Уля, мабуть, незабаром помре,— тихо казала мати.

— Мовчи, не накликай біду,— казав батько.— Чого їй помирати малолітньою?

— Такі довго не живуть,— знову казала мати.— У неї оченята уві сні не заплющуються.

У їхньому селі жило повір'я, що діти, у яких не заплющуються вві сні очі, рано помирають.

Скільки разів мати хотіла своєю рукою опустити повіки Улі на очі, але батько не велів чіпати її, щоб не злякати. Навіть удень, коли Уля гралася в кутку клаптиками, чи переливала воду з глиняної миски в залізний кухоль, батько остерігався торкнутися дочки, наче боячись пошкодити її маленьке біле тільце.

Біляве волосся на голові в Улі завивалося в кучері, немовби це вітер зайшов у нього й завмер. А лагідне Улине личко і вві сні і наяву кудись вдивлялось і було заклопотане. Батькові й матері тоді здавалося, що Уля хоче спитати їх про щось, що мучить її, але не може, бо не вміє говорити.

Батько покликав до Улі лікаря-фельдшера. Може, думав батько, в неї щось болить і лікар допоможе їй. Лікар послухав, як дихає Уля, і сказав, що в неї все минеться, коли вона виросте.

— А чому вона всім така любя? — спитав батько у лікаря.— Краще б вона була не така гарна!

— Це гра природи,— відповів лікар.

Батько з матір'ю образились.

— Яка гра! — сказали вони.— Адже вона жива, а не іграшка.

Інші ж люди, як і раніше, прагнули зазирнути в Улині очі, щоб побачити там, які вони є насправді. Може, хтось і бачив себе таким, яким він був насправді, тільки про це не казав, а говорив усім, ніби не встиг роздивитися, бо Уля кліпнула.

Усі люди довідалися, що Улині очі змінювали свій колір. Якщо вона дивилася на добре — на небо, на метелика, на корову, на квітку, на перехожого дідуса-бідняка, то очі її сяяли прозорим світлом, а якщо вона дивилася на те, що ховало в собі зло, то очі її темнішали й ставали непрозорими. І тільки аж у глибині Улиних очей, в самісінькій середині їхній, було завжди однакове ясне світло, і в ньому відбивалася правда про ту людину чи предмет, на який вона дивилася,— не те, що бачиться усім, а те, що сховане потай усередині й невидиме.

Коли Улі минуло два роки, вона почала говорити, й говорила вона чисто, але рідко й знала мало слів... Вона бачила в полі й на сільській вулиці те, що всім видно й зрозуміло. Однак Уля завжди дивувалася з того, що бачила, а іноді кричала від жаху й плакала, показуючи на те, на що вона дивилася.

— Чого ти? Ти чого, Уляночко? — питав батько і брав її до себе на руки, не розуміючи, чому тривожиться Уля.— Чого ти так дивишся на мене?

Уля злякано дивилася на батька, наче він був їй чужий і вона ніколи не бачила його. Вона злякано злізала на землю і бігла геть од батька. Так само боялася вона матері й ховалася від неї. Спокійною Уля була тільки в темряві, де очі її нічого не бачили.

Прокидаючись уранці, Уля зразу ж хотіла тікати з дому. І вона йшла в темну клуню чи в поле, де була в яру піщана печера, і там сиділа в сутіні, поки її не знаходили батько з матір'ю. А коли батько чи мати брали її на руки, пригортали й цілували в очі, то Уля плакала від страху і вся тремтіла, мовби її не батьки пестили, а вовки хапали.

Якщо Уля бачила несміливого метелика, що летів над травою, вона з криком бігла геть від нього, і ще довго калатало її злякане серце. А найдужче Уля боялася однієї старої жінки, моєї бабусі, яка була така стара, що її і всі інші баби теж називали бабусею. Бабуся рідко приходила в хату, де жила Уля. А коли приходила, то завжди приносила на гостинець дівчинці коржика з білого борошна, або шматок цукру, або рукавички, які плела аж сорок днів, або іще щось, потрібне Улі. Стара бабуся казала, що вона б уже померла, настав їй час, але ж тепер не може померти: як згадає Улю, то її кволе серце знову дихає, б'ється, як молоде: воно дихає з любові до Улі, з жалю до неї і з радощів.

А Уля, побачивши бабусю, одразу починала плакати; вона не спускала з бабусі своїх потемнілих очей і тремтіла від жаху.

— Вона правди не бачить! — казала бабуся. — Вона в доброму бачить зле, а в злому — добре.

— А чому ж у очах її всю правду видно? — питав батько.

— А тому! — знову говорила стара бабуся. — В самій у ній вся правда світиться, а сама вона світла не розуміє, і їй усе навпаки здається. Їй жити гірш, аніж сліпій. Хай би вона вже сліпою була.

«Може, й правду бабуся каже, — подумав тоді батько, — негарне Уля бачить гарним, а добре поганим».

Квітів Уля не любила, вона ніколи не рвала їх, а, набравши в пелену чорного сміття з землі, йшла в темне місце й там гралася сама, перебираючи сміття пальцями й заплющивши очі. Вона не товаришувала з іншими дітьми, що жили в селі, й тікала від них додому.

— Боюся! — кричала Уля. — Вони страшні.

Тоді мати пригортала Улину голову до своїх грудей, немовби хотіла сховати дитину й заспокоїти її в своєму серці.

А діти в селі були хороші, добрі, щирі, вони тяглися до Улі й усміхалися їй.

Мати не розуміла, чого Уля боїться і що страшне на світі бачать її прекрасні бідні очі.

— Не бійся, Уляночко,— говорила мати,— нічого не бійся, я ж із тобою.

Уля, глянувши на матір, знову кричала:

— Я боюся!

— Кого ж тобі страшно: це я!

— Я тебе боюся: ти страшна! — казала Уля й заплющувала очі, щоб не бачити матері.

Ніхто не знав, що бачить Уля, а сама вона від страху сказати не вміла.

В селі росла ще одна дівчинка; їй було чотири роки від народження й звали її Грушею. З нею одною почала гратися Уля й полюбила її. Груша була з себе довговида, за це її прозвали Кобилячою Голівкою, й сердитої вдачі; вона навіть свого батька з матір'ю не любила й обіцяла, що незабаром втече з дому далеко-далеко й ніколи не вернеться, бо тут погано, а там добре.

Уля торкалася Грушиного лица руками й казала їй, що вона гарна. Очі Уліні дивилися на зле, похмуре Грушине обличчя замилувано, наче Уля бачила перед собою добру, ніжну подругу, гарну з виду. А Груша якось ненароком зазирнула в очі Улі і встигла побачити в них саму себе, таку, яка вона є насправді. Вона закричала з жаху і втекла додому. Відтоді Груша подобришала серцем і не нарікала на батьків, що вдома погано. Коли ж вона знову хотіла бути злою, то згадувала свій страшний образ в Улиних очах, лякалася себе й ставала покірною й лагідною.

Хоч і сумно було бачити Улі квіти й добрі обличчя людей страхітливими, проте вона, як і всі малі діти, їла хліб, пила молоко і з того росла. А життя швидко йде, і незабаром Улі минуло спершу п'ять років, а потім шість і сім.

Тим часом повернувся у їхнє село той чоловік Дем'ян, що давно пішов не знати куди. Він повернувся бідним і простим, узявся орати землю, як усі люди, і жив потім добрим до старості літ. Він навіть хотів, щоб Улю віддали до нього в дім названою дочкою, бо він був старий і самотній, але названі батьки Уліні не дали своєї згоди. Вони самі не могли жити без Улі після того, як узяли її до себе.

З п'яти років Уля перестала кричати й тікати від страху; вона лиш ставала сумною, коли бачила перед собою добру й прекрасну душу, чи то була моя стара бабуся, чи інша лагідна людина, й часто плакала. Однак, як і раніше, в глибині її великих очей світився справжній образ того, на кого вона дивилася. Але сама вона не бачила правди, а бачила неправду. І, наче завмерши з подиву, оглядали

цілий світ її довірливі, сумні очі, не розуміючи того, що вони бачать.

Коли Улі виповнилося сім років, названі батьки сказали їй, ким вони їй доводяться, і про те, що рідні батько й мати Уліні невідомо, де живуть, і невідомо, живі вони чи ні. Названі батьки зробили розумно. Вони хотіли, щоб дівчинка знала правду від них, а не від інших людей; чужі люди колись скажуть їй про те саме, але скажуть недобре й поранять душу дитини.

— А вони теж страшні? — спитала Уля про своїх рідних батьків.

— Ні, вони не страшні, — сказав названий батько. — Вони тебе на світ породили, миліших за них для тебе нікого нема.

— Ти неправду бачиш, дочко, — зітхнула нерідна мати. — У тебе очі причинні.

Відтоді Уля стала ще сумнішою. Минало літо, і Уля задумала, що під осінь вона піде з дому, аби зустріти на світі своїх рідних батька та матір, які покинули її.

І те літо ще не минуло, як прийшла в село одна селянка, взута в постоли і з торбиною за плечима. Видно було, що вона ішла здалеку і втомилася. Вона сіла біля придорожнього колодязя, коло якого росла стара сосна, подивилася на дерево, потім підвелася й обмацала землю круг сосни, наче шукала щось, давно залишене й забуте. Перевзувшись, жінка підійшла до хати, де жив Дем'ян, і сіла на призьбі.

На вулиці нікого не було, люди працювали в полі, і жінка-бурлачка довго сиділа сама. Потім з одного двору вийшла дівчинка. Вона побачила чужу жінку й підійшла до неї.

— Ти не страшна, — сказала дівчинка з великими, сяючими чистим світлом очима.

Бурлачка подивилася на дівчинку, взяла її за руку, потім обняла її і пригорнула до себе. Дівчинка не злякалася й не скрикнула. Потім жінка поцілувала дитину в одне око і в друге, а сама заплакала: вона впізнала в Улі свою дочку — по очах її, по родимці на шиї, по всьому її тілу й по тремтінню свого серця.

— Молода я була, дурна була, на людей тебе покинула, — говорила жінка. — По тебе тепер прийшла.

Уля припала до м'яких, теплих грудей жінки і задрімала.

— Я матір'ю тобі доводжуся, — сказала жінка й знову поцілувала Улю в її напівзаплющені очі.

Материн поцілунок зцілив Улині очі, і з того дня вона почала бачити білий світ, осяяний сонцем, так само просто, як усі інші люди. Вона спокійно дивилася перед себе сірими ясними очима й нікого не боялася. Вона бачила правильно — прекрасне й добре, що є на землі, тепер їй не здавалося страшним і потворним, а лихе й жорстоке — прекрасним, як було без рідної матері.

Проте в глибині Улиних очей з цього часу вже нічого не було видно: затаений образ правди в них щез. Уля не зажурилася, що правда більше не світиться в її очах, а її рідна мати теж не засмутилася, довідавшись про це.

— Людям не треба бачити правду,— сказала мати,— вони самі її знають, а хто не знає, той і побачить, то не повірить...

На той час моя стара бабуся померла і більш нічого не могла розказати мені про Улю. Та через багато років я сам побачив якимось Улю. Вона стала гарною дівчиною, такою гарною, що була кращою, ніж треба людям: і тому люди милувалися нею, але серце їхнє залишалося до неї байдужим.

Пасажирення майстра

Старі провінційні міста мають старі околиці. Туди люди приходять жити просто з природи. З'являється чоловік з пильним сумно-виснаженим обличчям, який вміє все поладити і обладнати, але сам прожив життя невлаштовано. Будь-яка річ, від сковорідки до будильника, не минула за свій вік рук цього чоловіка. Не відмовлявся він також підбивати підметки, виливати вовчий шрїт і штампувати підроблені медалі для продажу на сільських старожитніх ярмарках. А собі він ніколи нічого не надбав — ні сім'ї, ні житла. Влітку жив просто на природі, складаючи інструмент у мішок, а мішком користувався як подушкою — швидше для збереження інструменту, аніж для м'якості. Від вранішнього сонця він рятувався тим, що звечора клав собі на очі лопух. А взимку жив на те, що залишалося від літнього заробітку, сплачуючи церковному сторожеві за квартиру тим, що відбивав уночі години. Його ніщо особливо не цікавило — ні люди, ні природа, — окрім різних виробів. Тому до людей і до полів він ставився з байдужою ніжністю, не переймаючись їхніми інтересами. Зимовими вечорами він іноді робив непотрібні речі: башти із дроту, кораблі з шматків бляхи, клеїв паперові дирижаблі та всяке інше — лише для власної втіхи. Часто він навіть затримував чесьь випадкове замовлення: наприклад, давали на діжку нові обручі підігнати, а він робив дерев'яного годинника, вважаючи, що той має працювати без заводу — від обертання Землі.

Церковному сторожеві не подобалися отакі безплатні заняття.

— Будеш ти, Захаре Павловичу, на старості побиратися! Діжка он скільки днів стоїть, а ти землю дерев'яною торкаєш хтозна для чого.

Захар Павлович мовчав: для нього людське слово як лісовий гомін для мешканця лісу — його не чуєш. Сторож

курив і спокійно дивився далі. Через часті молебні в бога він не вірив, проте напевно знав, що нічого в Захара Павловича не вийде: люди давно на світі живуть і вже все придумали. А Захар Павлович вважав навпаки: люди придумали далеко не все, якщо природна речовина живе незаймана руками.

Через чотири роки на п'ятій половина села йшла на шахти і в міста, а половина в лісі — бував неврожай. Здавна відомо, що на лісових галявинах навіть у посушливі роки добре достигають трави, овочі й хліб. Та половина села, що лишалася на місці, кидалася на ці галявини, аби вберегти свою зелень від навального розкрадання юрбами захланних подорожан. Але цього разу посуха повторилася і наступного року. Село замкнуло свої хати і вийшло двома загонами на битий шлях: один загін пішов старцювати до Києва, другий — на заробітки до Луганська; а були й такі, що завернули до лісу і в байраки, почали їсти сиру траву, глину й кору — і здичавіли. Пішли з села майже самі дорослі — діти ще раніше повмирали або розбіглися старцювати. Немовлят поступово заморили самі матері-годувальниці, не даючи досхочу ссати.

Була одна стара жінка — Гнатівна, яка лікувала від голоду малих дітей: вона давала їм грибною настоянкою напіл із солодкою травою, і діти мирно затихали з сухою піною на губах. Мати цілувала дитину в зморщене, ніби старече, чоло і шепотіла:

— Одмучився, рідний мій. Слава тобі, господи!

Гнатівна стояла тут-таки:

— Упокоївся, тихий: краще як живий лежить, зараз у раю срібні вітри слухає...

Мати милувалася своєю дитиною, вірячи в полегшення його невеселої долі.

— Візьми собі мою стару спідницю, Гнатівно, більше нічого дати. Спасибі тобі.

Гнатівна роздивлялася спідницю на світло й казала:

— Та ти трохи поплач, Митрівно: так годиться. А спідниця твоя ношена-переношена, дай хоч хустину або праску подаруй...

Захар Павлович залишився в селі сам — йому сподобалося безлюддя. Та жив він більше в лісі, в землянці з одним бурлакою, харчуючись наваром з трав, користь від яких бурлака вивчив іще раніше.

Увесь час Захар Павлович працював, щоб забувати голод, і привчився робити з дерева все те саме, що раніше робив із металу. А бурлака все життя нічого не робив —

тепер і поготів; до п'ятдесяти років він тільки роздивлявся довкола — як і що — і чекав: що воно зрештою вийде із загального клопоту, щоб, тільки-но в світі все заспокоїться, одразу почати діяти; він аж ніяк не був зовсім одержимий життям — і рука в нього так і не піднялася ні на шлюб із жінкою, ні на якесь загальнокорисне діяння. Народившись, він здивувався і так і прожив до старості з блакитними очима на моложавому обличчі. Коли Захар Павлович робив дубову сковорідку, бурлаку вражало те, що на ній однаково нічого не можна засмажити. Та Захар Павлович наливав у дерев'яну сковорідку воду і на повільному вогні досягав того, що вода кипіла, а сковорідка не горіла. Бурлака завмирав від подиву:

— Велике діло. Де вже тут, братця, до всього додуматися!..

І в бурлаки опускалися руки від навколишніх великих таємниць. Жодного разу ніхто не пояснив бурлаці простої суті подій чи він сам був геть нетямущий. Справді, коли Захар Павлович намагався розповісти йому, чому вітер віє, а не стоїть на місці, то бурлака ще більше дивувався і нічого не тямив, хоч відчував походження вітру правильно.

— Та невже? Чи ти ба! Виходить, від сонячного палу? Добре діло!..

Захар Павлович пояснив, що пал — не добре діло, а просто спека.

— Спека?! — здивувався бурлака.— Ач, яка відьма!

У бурлаки здивування переходило з однієї речі на іншу, але в свідомість усе це не перетворювалося. Він жив не розумом, а почуттям довірливої поваги.

За літо Захар Павлович переробив із дерева всі вироби, які знав. Землянка та її присадибна ділянка були заставлені предметами технічної майстерності Захара Павловича — повний комплект сільськогосподарського інвентаря, машин, інструментів і житейського начиння — геть усе тільки з дерева. Дивно, що жодної речі, яка б повторювала природу, не було: коняки, приміром, гарбуза, абощо.

У серпні бурлака пішов у затінок, ліг на живіт і сказав:

— Захаре Павловичу, я помираю, я вчора ящірку з'їв... Тобі двоє грибків приніс, а собі ящірку засмажив. Помахай наді мною лопухом — я вітер люблю.

Захар Павлович помахав лопухом, приніс води і напоїв помираючого.

— Та не помреш. Тобі тільки здається.

— Помру, їй-богу, помру, Захаре Павловичу,— побояв-

ся збрехати бурлака.— Нутро нічого не тримає, в мені глист величезний живе, він у мені всю кров випив...

Бурлака повернувся горілиць:

— Як ти гадаєш, боятись мені чи не боятись?

— Не бійся,— заспокоїв його Захар Павлович.— Я б сам хоч зараз помер, та все, знаєш, зайнятий різними виробами...

Бурлака зрадів від такого співчуття і надвечір помер без страху. Захар Павлович під час його смерті ходив купатися в струмку і застав бурлаку вже мертвого.

Уночі Захар Павлович прокинувся і слухав дощ: другий дощ від квітня місяця. «От би бурлака здивувався»,— подумав Захар Павлович. Та бурлака мок сам у темряві потоків, що рівно лилися з неба.

Крізь сонний, безвітряний дощ щось глухо і сумно заспівало — так далеко, що там, де співало, мабуть, не було дощу і був день. Захар Павлович одразу забув бурлаку, і дощ, і голод і підвівся. Це гула далека машина — живий, діючий паровоз. Захар Павлович вийшов із землянки і постояв під теплим дощем, що наспівував про мирне життя, про безмежність землі. Темні дерева дрімали, розкинувшись, огорнуті ласкою спокійного дощу; їм було так добре, що вони знемагали і ворушили гіллям без усякого вітру.

Захар Павлович не звернув уваги на благодать природи, його схвилював невідомий паровоз, що замовк. Коли він знову лягав спати, то подумав, що дощ — і той діє, а я сплю і даремно ховаюся в лісі: адже помер бурлака, помереш і ти; той за весь свій вік жодної речі не змайстрував — усе придивлявся та примірявся, з усього дивувався, у кожній простоті бачив диво і не міг ні на що руку підняти, аби щось не зіпсувати; тільки гриби рвав, та й то не вмів їх знаходити; так і помер, не заподіявши ніякої шкоди природі.

Вранці було велике сонце, і ліс співав усією гушавиною свого голосу, пропускаючи вранішній вітер під нижнє листя. Захар Павлович помітив не так ранок, як зміну робітників — дощ заснув у ґрунті — його заступило сонце; а від сонця знялася метушня вітру, скуйовдилися дерева, забурмотіли трави й кущі, і навіть сам дощ, не відпочивши, знову здіймався на ноги, розбуджений лоскітливим теплом, і збирав своє тіло в хмари.

Захар Павлович поклав у мішок свої дерев'яні вироби — скільки туди вмістилося — і пішов собі грибною стежечкою. На бурлаку він не глянув: мертві непоказні; хоч Захар Павлович знав одного чоловіка, рибалку з озера

Мутове, який багатьох розпитував про смерть і сумував через свою цікавість; цей рибалка понад усе любив рибу не як їжу, а як особливу істоту, що напевне знає таємницю смерті. Він показував Захарові Павловичу очі мертвих рибин і казав: «Глянь — премудрість! Риба стоїть поміж життям і смертю, того вона німа і дивиться без виразу; адже навіть теля думає, а риба — ні, вона вже все знає». Роками споглядаючи озеро, рибалка весь час думав про одне — про інтерес смерті. Захар Павлович відмовляв його: «Немає там нічого особливого: так, щось тісне». Через рік рибалка не витримав і кинувся з човна в озеро, зв'язавши собі ноги мотузкою, аби ненароком не виплийти. У глибині душі він загалом не вірив у смерть, але хотів бачити, що там є: може, набагато цікавіше, аніж жити в селі чи на березі озера; він бачив смерть, наче іншу губернію, яка розташована під небом, немов на дні прохолодної води, — і вона його вабила. Дехто з чоловіків, яким рибалка говорив про свій намір пожити в смерті й повернутися, віраджували його, а інші згоджувалися з ним: «А що, чого б і не спробувати, Дмитре Івановичу. Пробуй, потім нам розповіси». Дмитро Іванович спробував; його витягли з озера через три доби і поховали біля огорожі на сільському цвинтарі.

Зараз Захар Павлович проходив повз цвинтар і шукав могилу рибалки серед частоколу хрестів. Над могилою рибалки хреста не було; жодне серце не засмутив він своєю смертю, жодні уста його не поминали, бо помер він не від немочі, а від свого цікавого розуму. Дружини рибалка не мав — він був удівець, а син був малий і жив у чужих людей. Захар Павлович ходив на похорон і вів хлопчину за руку — лагідний і розумний хлопчик, чи то в матір, чи то в батька. Де зараз цей хлопчик? Напевно перший помер у ці голодні роки, як круглий сирота. За труною батька хлопчик ішов без горя і пристойно.

— Дядьку Захаре, це батько навмисне отак ліг?

— Не навмисне, Сашко, а з дурного розуму — тобі тепер на шкоду. Не скоро йому рибу ловити доведеться.

— А чого тітки плачуть?

— Тому що вони зануди!

Коли труну поставили край могильної ями, ніхто не хотів прощатися з покійником. Захар Павлович став на коліна й торкнувся щетинистої свіжої щоки рибалки, обмитої на озерному дні. Потім Захар Павлович сказав хлопчикові:

— Прощайся з батьком — він мертвий на віки вічні. Подивись на нього — будеш згадувати.

Хлопчик притулився до батькового тіла, до його старої сорочки, від якої пахло рідним живим потом, тому що сорочку наділи для труни — втопився батько в іншій. Хлопчик помацав руки, від них відгонило сирою рибою, на одному пальці була надіта олив'яна обручка, на честь забутої матері. Малий повернув голову до людей, злякався чужих і жалібно заплакав, вхопившись за батькову сорочку, як за свій захист; горе його було безмовне, позбавлене свідомості подальшого життя і тому невтішне; він так тужив за мертвим батьком, що померлий міг би бути щасливим. І всі люди біля труни також заплакали від жалощів до хлопчика і від того завчасного співчуття до самих себе, що кожному доведеться померти і так само бути оплаканим.

Захар Павлович при всій своїй скорботі не забував про майбутнє.

— Годі тобі, Никифорівно, голосити! — сказав він одній жінці, що ридала, квапливо примовляючи. — Не від горя ридаєш, а щоб за тобою поплакали, коли сама помреш. Ти візьми-но хлопчину до себе — у тебе однаково їх шестеро, один між усіма як-небудь прохарчується.

Никифорівна одразу отямилась своїм жіночим розумом і висохла лютим лицем: вона плакала без сліз, самими зморшками.

— Ще чого! Таке сказав — якось прохарчується! Це він зараз такий, а підросте — як почне жерти та штани дерти — не насташиш!

Хлопчика взяла інша жінка, Мавра Фетисівна Дванова, яка мала семеро дітей. Дитя дало їй руку, жінка пеленою втерла йому носа й повела до своєї хати.

Хлопчик згадав про вудку, яку йому зробив батько, а він закинув її в озеро і там забув. Тепер, мабуть, уже спіймалася риба і її можна з'їсти, щоб чужі люди не сварили за їхній харч.

— Тьотю, у мене риба спіймалась у воді, — сказав Саша. — Дай я піду дістану її і буду їсти, щоб тобі мене не годувати.

Мавра Фетисівна несамохіть зморщила обличчя, висякала носа в кінчик головної хустки і не випустила хлопчкової руки. Захар Павлович замислився і хотів був піти в босяки, проте лишився на місці. Його дуже зворушило горе й сирітство — від якоїсь раніше не знаної совісті, що відкрилася в грудях; він хотів би без упиңу йти по землі, стрічати горе в усіх селах і плакати над чужими домовинами. Та його зупинили замовлені вироби: староста доручив йому відремонтувати настінного годинника, а піп — настрої-

ти рояль. Захар Павлович зроду не чув ніякої музики — одного разу бачив у повіті грамофон, але його замучили дядьки, і він не грав: грамофон стояв у трактирі, в ящику було проламано стінки, щоб видно було обман і того, хто там співає, а в мембрану вставлено голку для церування. За настройкою рояля він просидів місяць, пробуючи нудні сумні звуки і розглядаючи механізм, що виробляв таку ніжність. Захар Павлович ударяв по клавіші — сумний спів підносився і відлітав; Захар Павлович дивився вгору й чекав повернення звуку — надто він гарний, аби безслідно щезати. Попові набридло чекати настройки, і він сказав: «Ти, дядечку, даремно тону не пробуй, ти старайся діло довести до кінця і не думай над смыслом того, що тобі не потрібне». Захар Павлович образився до глибини своєї майстерності і зробив у механізмі секрет, який усунути можна за одну секунду, але знайти, коли не знаєш де, не можна. Потім піп щотижня викликав Захара Павловича: «Іди, друже, йди, знову таємнотворна сила музики пропала». Захар Павлович зробив секрет не для попа і не для того, щоб самому часто ходити насолоджуватися музикою: його зворушило зовсім інше — як побудовано той виріб, що хвилює кожне серце, що робить людину доброю; для цього він і приладнав свій секрет, здатний втручатися в благозвучність і перекривати її завиванням. Коли після десяти викликів Захар Павлович збагнув таємницю змішування звуків і побудову тремтливої головної дошки, він вийняв із рояля секрет і назавжди перестав цікавитися звуками.

Зараз Захар Павлович, ідучи, згадував минуле життя і не жалкував за ним. Багато механізмів та предметів він вивчив за своє життя і міг їх повторити у виробках, якщо буде годящий матеріал та інструменти. Ішов він через село задля зустрічі з невідомими машинами й предметами, що гудуть за тою межею, де можуть небо сходиться із сільськими непорушними угіддями. Ішов він туди з тим серцем, з яким селяни ходять до Києва, коли в них вичерпується віра і життя перетворюється на доживання.

На сільських вулицях пахло згрищем — це лежав на дорозі попіл, якого не розгрібали кури, тому що їх поїли. Хати стояли, сповнені бездітною тишею; здичавілі лопухи, які переросли свою норму, чекали на хазяїв біля воріт, на стежках і на всіх обжитих, второваних місцях, де раніше не трималася ніяка трава, і похитувались, як майбутні дерева. Плоті від безлюддя також зацвіли: їх обвили хміль і березка, а деякі кілки й хворостини прийнялися і обіцали

стати гаєм, якщо люди не повернуться. Колодязі по дворах повисихали, туди, вільно переповзаючи через цямриння, бігали ящірки відпочивати від спеки і розплоджуватися. Іще Захара Павловича здивувала така безглузда подія, що на полях хліб давно помер, а на солом'яних стріхах зазеленіло жито, овес, просо і шуміла лобода — вони зійшли із зерна в солом'яних покрівлях. У село перебралися також польові жовто-зелені птахи, живучи просто в світлицях, а горобці хмарами здіймалися з-під ніг і крізь вітер крил вигукували свої хазяйські ділові пісні.

Проминувши село, Захар Павлович побачив личака; личак також ожив без людей і знайшов свою долю — він дав із себе пагінець лози, а рештою тіла гнив на порох і зберігав тінь над корінцем майбутнього куща. Під личаком був, певно, ґрунт вологіший, тому що крізь нього силкувалося пробитися безліч блідих травинок. З усіх сільських речей Захар Павлович особливо любив личак та підкову, а з будов — колодязі. На виводі останньої хати сиділа ластівка, яка, побачивши Захара Павловича, влізла у вивід і там, у п'яті димоходу, обняла крилами своїх потомків.

Праворуч залишилася церква, а за нею — чисте знамените поле, рівне, немов вітер, який ущух. Малий дзвін-підголосок почав дзвонити і відбив полудень: дванадцять раз. Березка обвила храм і намірялася дістатися до хреста. Попівські могили біля стін церкви занесло бур'яном, і низькі хрести поховалися в його хащах. Сторож, відбивши години, ще стояв біля паперті, спостерігаючи плин літа; його будильник заплутався в багаторічному ліку часу, зате сторож від старості почав відчувати час так само гостро й точно, як горе й щастя: що б він не робив, навіть коли спав (хоч у старості життя сильніше, аніж сон, — воно пильне й щохвилине), та спливав час, і сторож відчував якусь тривогу чи бажання, тоді він вибивав години й знову затихав.

— Живий іще, дідусю? — спитав у сторожа Захар Павлович. — Для кого ти дні лічиш?

Сторож хотів не відповідати: за сімдесят років життя він переконався, що половину справ зробив марно, а три чверті всіх слів сказав даремно — від його клопотів не вижили ані діти, ні дружина, а слова забулися, немов якийсь сторонній гомін. «Скажу цьому чоловікові слово, — гадав сторож, — чоловік пройде верству, і не залишусь я в його вічній пам'яті: хто я йому — ні батько, ні помічник!»

— Марно працюєш! — докорив Захар Павлович.

Сторож на таку дурницю відповів:

— Як це марно? За моєї пам'яті наше село десять разів пустіло, а потім знову селилося. І тепер повернеться: без людини довго не можна.

— А дзвін твій для чого?

Сторож знав Захара Павловича як людину, що давала волю своїм рукам для всякої роботи, але не знала ціни часу.

— От тобі маєш — для чого дзвін! Дзвоном я скорочую час і пісні співаю...

— Ну співай,— сказав Захар Павлович і пішов із села.

На відшибі скулилася хатка без двору — певно, хтось поспіхом оженився, посварився з батьком та й виселився. Хата теж стояла пустою, і всередині в ній було моторошно. Одне тільки на прощання порадувало Захара Павловича: з димаря цієї хати вистромився соняшник, він уже змужнів і схилився на схід сонця досягаючою головою.

Шлях поріс сухими, постарілими від куряви травами. Коли Захар Павлович сідав покурити, він бачив на землі затишні ліси, де трава була деревами: цілий маленький живий світ із власними дорогами, власним теплом і повним обладнанням для щоденних потреб дрібних заклопотаних істот. Надивившись на мурахів, Захар Павлович тримав їх у голові ще верстви з чотири свого шляху і, нарешті, подумав: «Дати б нам мурашиний чи комариний розум — враз би можна життя безбідно налагодити: ця дрібнота — великі майстри дружного життя; далеко людині до умільця-мурахи.

З'явився Захар Павлович на околиці міста, найняв собі комірчину у багатодітного вдівця-столяра, вийшов надвір і замислився: чим йому зайнятися?

Прийшов з роботи столяр-хазяїн і сів поряд із Захаром Павловичем.

— Скільки тобі за приміщення платити? — спитав Захар Павлович.

Столяр захрипів горлом, наче збирався сміятися; у його голосі вчувалася безнадія і той особливий відчай, до якого притерпілася людина, всіма і назавжди скривджена.

— А ти чим займаєшся? Нічим? Ну, то живи так, поки мої хлопці тобі голову не одірвали...

Це він вірно сказав: першої ж ночі сини столяра — хлопці від десяти до двадцяти років — облили сонного Захара Павловича своєю сечею, а двері комірчини підперли рогачами. Та важко було розгнівати Захара Павловича, який ніколи не цікавився людьми. Він знав, що є машини і складні потужні прилади, і ними цінував людське благородство, а не випадковим хамством. І справді, вранці За-

хар Павлович побачив, як старший син столяра спритно й серйозно робив сокирище, отже — головне в ньому не сеча, а майстерність.

Через тиждень Захар Павлович так засумував через неробство, що почав не питаючися ремонтувати столярів дім. Він перешив шви на даху, зробив заново ганок у снігах і почистив димоходи. Вечорами Захар Павлович стругав кілочки.

— Що ти робиш? — питався в нього столяр, промокаючи вуса шкуринкою хліба; він щойно пообідав картоплею з огірками.

— Може, на щось придасться,— відповів Захар Павлович.

Столяр жував шкуринку і міркував: «Придасться могили огороджувати! Мої хлопці говіли — усі могили на цвинтарі навмисне обпаскудили».

Туга Захара Павловича була дужча, аніж усвідомлення марності праці, і він стругав кілки до цілковитої нічної втоми. Без ремесла у Захара Павловича кров від рук приливала до голови, і він починав так глибоко думати про все одразу, що в нього виходило якесь марення, а в серці здійсмався тужливий страх. Блукаючи вдень сонячним двором, він не міг подолати думку, що людина походить від хробака, а хробак — це проста страшна трубка, всередині якої нічого немає — сама порожня смердюча пільма. Розглядаючи міські будинки, Захар Павлович виявив, що вони дуже подібні до закритих трун, і лякався ночувати в будинку столяра. Звіряча працездатність, не знаходячи виходу, їла душу Захара Павловича; він не владав собою і мучився від різних почуттів, яких під час роботи в нього ніколи не було. Він почав бачити сни: буцім помирає його батько — шахтар, а мати поливає його молоком із своїх грудей, аби він жив; але батько їй сердито каже: «Дай хоч вільно помучитися, стерво»,— а потім довго лежить і зволікає смерть: мати стоїть над ним і питає: «Скоро ти?»; батько з люттю мученика плює, лягає долілиць і нагадує: «Ховай мене в старих штанях, ці Захаркові віддаси!»

Єдине, що тішило Захара Павловича, це сидіти на даху і дивитися вдалину, де за дві верстви од міста іноді проходили шалені залізничні поїзди. Від обертання коліс паровоза та його швидкого дихання у Захара Павловича радісно тремтіло тіло, а очі вологли легкими слізьми від співчуття до паровоза.

Столяр дивився-дивився на свого квартиранта і почав годувати його безплатно зі свого столу. Сини столяра на

перший раз кинули в миску Захара Павловича соплі, але батько підвівся і навідліг, без жодного слова, набив на вилиці старшого сина гулю.

— Сам я людина як людина,— спокійно сказав столяр, сівши на своє місце,— але, розумієш, таку сволоту народив, що так і дивись, аби вони мене не порішили. Ти глянь на Федька! Сила — скажена: і де він собі пику наїв, сам не збагну — з дитинства на дешевих харчах сидять...

Почалися перші осінні дощі, дочасні, непотрібні — селяни давно пропали в чужих краях, а багато хто помер на дорогах, не дійшовши до шахт і до південного хліба. Захар Павлович пішов із столяром найматися на вокзал: у столяра там був знайомий машиніст.

Машиніста вони знайшли в кімнатці, де спали паровозні бригади. Машиніст сказав, що народу багато, а роботи немає; ті, що залишилися в найближчих селах, усі живуть на вокзалі і роблять, що трапиться, за низьку плату. Столяр вийшов і приніс пляшку горілки та кільце ковбаси. Випивши горілки, машиніст розповів Захарові Павловичу й столярові про паровозну машину і гальмо Вестінгауза.

— Ти знаєш, яка інерція буває на спусках при шістдесяти осях у составі? — обурений невіглаством слухачів, говорив машиніст і для переконливості показував руками силу інерції.— Ого! Відкриєш кран гальма — під тендером з-під колодок сине полум'я б'є, вагони в потилицю пруть, паровоз летить із закритою парою — самим розбігом у трубі клекоче! Ух!.. Налій! Даремно огірка не купив: ковбаса шлунок забиває!..

Захар Павлович сидів мовчки: він із самого початку не вірив, що вступить на паровозну роботу — де вже йому тут справитися після дерев'яних сковородок!

Від розповідей машиніста його цікавість до механічних пристроїв ставала потаємнішою і сумнішою, як нерозділене кохання.

— А ти чого закляк? — помітив машиніст сум Захара Павловича.— Прийди взавтра у депо, я з наставником побалакаю, може, в обтирачі візьмуть! Не лякайся, вражий сину, якщо їсти хочеш...

Машиніст замовк, не закінчивши якогось слова: в нього почалася відрижка.

— От чорт: ковбаса твоя назад лізе! За гривеник пуд, жебрак, купив, краще б я обтиральним ганчір'ям закусив... Але,— знову повернувся машиніст до Захара Павловича,— але паровоз роби мені як дзеркало, щоб я в білих рукавичках міг будь-яку частину мацати! Паровоз жод-но-ї

порошинки не любить: машина, брат,— це дівця... Жінка вже не годиться — із зайвою діркою машина не піде...

Машиніст занісся у нетрі абстрактних слів про якихось жінок. Захар Павлович слухав-слухав і нічого не розумів: він не знав, що жінок можна любити по-особливому і здаля; він знав, що такому чоловікові треба одружитися. З цікавістю можна говорити про створення світу і про незнайомі пристрої, але говорити про жінку, так само, як і про чоловіків,— незрозуміло й нудно. Колись і Захар Павлович мав дружину; вона його кохала, а він її не кривдив,— та він не бачив од неї великої радості.

Людина наділена багатьма властивостями; якщо пристрасно думати про них, то можна реготатися від захоплення навіть власним щосекундним диханням. Але що з цього вийде? Гра у власне тіло, а не серйозне зовнішнє існування. Захар Павлович зроду не любив таких розмов.

Через годину машиніст згадав про своє чергування. Захар Павлович і столяр провели його до паровоза, який виїшов після заправки. Машиніст іще здаля службовим басом гукнув до свого помічника:

— Як там пара?

— Сім атмосфер,— відповів без усмішки помічник, висуваючися з вікна.

— Вода?

— Нормальний рівень.

— Топка?

— Сифоню.

— Чудово.

Наступного дня Захар Павлович прийшов у депо. Машиніст-наставник, дідок, що сумнівався в живих людях, довго придивлявся до нього. Він так болісно й ревниво любив паровози, що з жахом дивився, коли вони їдуть. Якби була його воля, він би всі паровози поставив на вічну стоянку, щоб їх не калічили грубі руки невігласів. Він вважав, що людей багато, а машин мало; люди живі й самі себе захистять, а машина — ніжна, беззахисна, ламка істота: щоб на ній справно їздити, треба спочатку жінку кинути, всі турботи з голови викинути, свій хліб в олеонафт умочати — отоді людину можна підпустити до машини, та й то через десять років терпіння!

Наставник вивчав Захара Павловича і мучився:

— Лакуза, певно; де треба пальцем натиснути, він, бидло, молотом садоне, де треба ледь-ледь скельце на манометрі протерти, він так натисне, що весь прилад з труб-

кою зірве,— хіба ж це можна до механізму плугатаря підпускати?!

«Боже мій, боже мій,— подумки, але всім серцем гнівався наставник,— де ви, давні механіки, помічники, кочегари, обтирачі? Бувало, біля паровоза люди тремтіли, а тепер кожен думає, що він розумніший за машину! Сволота, святотатці, мерзотники, холої чортові! За правилами, треба було б негайно припинити рух! Які тепер механіки? Це аварія, а не люди! Це бурлаки, наїзники, лихачі — їм болта до рук не можна давати, а вони вже регулятором орудують! Я, бувало, коли щось ледь-ледь стукне в паровозі на ходу, що-небудь тільки заспіває у ведучому механізмі,— то я кінцем нігтя, не сходячи з місця, відчуваю, тремчу весь од муки, на першій-таки зупинці губами дефект знайду, вилижу, висмокчу, кров'ю змащу, а навмання не поїду... А цей з жита та прямисінько на паровоз хоче!»

— Іди додому, пику спершу вмий, потім до паровоза підходь,— сказав наставник Захару Павловичу.

Втомившись, наступного дня Захар Павлович знову прийшов. Наставник лежав під паровозом і обережно торкався ресор, легенько постукуючи по них молоточком і притуплюючи вухо до дзвінкого заліза.

— Мотю! — погукав наставник слюсаря.— Підтягни тут гаечку на півниточки!

Мотя крутнув гаечку розвідним ключем на пів-оберта. Наставник раптом так образився, що Захару Павловичу його стало жаль.

— Мотечко! — з тихим, пригніченим сумом сказав наставник, скрегочучи, однак, зубами.— Що ти наробив, сволото проклята?! Адже я тобі що сказав: гаечку!! Яку гаечку? Основну! А ти контргайку мені скрутив і з пантелику мене збив! А ти контргайку мені садиш! А ти знову-таки контргайку мені чіпаєш! Ну, що мені з вами робити, звірі ви прокляті? Іди геть, бидло!

— Давайте я, пане механік, контргайку назад на пів-оберта віддам, а основну на півнитки притисну! — попросив Захар Павлович.

Наставник озвався зворушеним, мирним голосом, оцінивши співчуття сторонньої людини до своєї правоти.

— Га? Ти помітив, еге ж? А він, він... лісоруб, а не слюсар! Він гаечку, гаечку на ім'я не знає! Га? Ну що ти робитимеш! Він тут із паровозом, як з жінкою поводить, як із потаскухою з якоюсь! Господи боже мій! Ну, йди, йди сюди — постав мені гаечку по-моєму...

Захар Павлович підліз під паровоз і зробив усе точно

і як слід. Потім наставник до вечора займався паровозами і сварками з машиністами. Коли запалили світло, Захар Павлович нагадав наставникові про себе. Той знову зупинився перед ним і думав свої думи.

— Батько машини — важіль, а мати — похила площина, — ласкаво промовив наставник, згадуючи щось задушевне, що давало йому спокій ночами. — Спробуй узавтра топки чистити, прийди вчасно. Але не знаю, не обіцяю — спробуємо, подивимося... Це надто сурйозне діло! Розумієш: топка! Не що-небудь, а — топка!.. Ну йди, йди собі!

Ще один раз переночував Захар Павлович у комірчині в столяра, а на світанні, за три години до початку роботи, прийшов у депо. Лежали обкатані рейки, стояли товарні вагони з написами далеких країн: Закаспійські, Закавказькі, Уссурійські залізниці. Особливі, дивні люди ходили по коліях: розумні й зосереджені — стрілочники, машиністи, оглядачі та інші. Довкола були будівлі, машини, прилади і пристрої.¹

Перед Захаром Павловичем постав новий, майстерний світ — такий любий здавна, ніби завжди знайомий, — і він вирішив навіки втриматися в ньому.

* * *

За рік до недороду Мавра Фетисівна завагітніла сімнадцятий раз. Її чоловік, Прохор Абрамович Дванов, зрадив менше, аніж годилося. Щоденно споглядаючи поле, зорі, безмежне плинне повітря, він казав собі: на всіх стане! І жив спокійно в своїй хаті, що кишіла дрібними людьми — його нащадками. Хоч дружина народила шістнадцять чоловік, та всіліло семеро, а восьмий був приймак — син рибалки, який потонув за власним бажанням. Коли жінка за руку привела сироту, Прохор Абрамович нічого супроти не сказав:

— Ну що ж: чим більше дітей, тим надійніше старим помирати... Нагодуй його, Маврушо!

Сирота попоїв хліба з молоком, потім відсунувся і зажмурився від чужих людей.

Мавра Фетисівна поглянула на нього й зітхнула:

— Нову біду господь послав... Либонь, малим помре: очима не живучий, дурно тільки хліб їстиме.

Та хлопчик не вмирав два роки і навіть жодного разу не хворів. Ів він мало, і Мавра Фетисівна змирилася з сиротою.

— Іж, їж, бідолахо,— говорила вона,— у нас не візьмеш — в інших не вхопиш...

Прохор Абрамович давно став нерішучим від злиднів та дітей і ні на що не звертав особливої уваги: чи нездужають діти, чи народжуються нові, чи поганий урожай, чи так собі, і тому всім здавався доброю людиною. Лише майже щорічна вагітність дружини його трохи тішила: діти були для нього єдиним утвердженням свого життя — вони м'якими маленькими ручками змушували його орати, господарювати вдома і всіляко дбати. Він ходив, жив і працював мов сонний, не маючи надлишку енергії для внутрішнього щастя і нічого напевно не знаючи. Богові Прохор Абрамович молився, та сердечного потягу до нього не відчував; пристрасті молодості, як от любов до жінок, бажання добрих харчів та інше, в ньому не розвивалися, тому що дружина була негарна, а харчі з року в рік одноманітні й не ситні. Поява нових дітей зменшувала в Прохора Абрамовича інтерес до себе; йому від цього ставало якось прохолодніше й легше. Що більше жив Прохор Абрамович, то терплячіше й байдужіше ставився він до всіх сільських подій. Коли б усі діти Прохора Абрамовича померли за одну добу, він на другу набрав би собі стільки ж приймаків, а коли б і приймаки померли, Прохор Абрамович враз покинув би свою хліборобську долю, відпустив би на волю жінку, а сам пішов би босоніж невідь-куди — туди, куди всіх людей тягне, де серцю, можливо, так само сумно, та хоч ногам добре.

Сімнадцята вагітність дружини засмутила Прохора Абрамовича з господарських міркувань: цієї осені в селі народилося менше дітей, аніж минулої, а головне — не родила тітка Марія, що родила двадцять років поспіль, окрім хіба що тих років, за якими наставала посуха. Це помітило все село, і якщо тітка Марія ходила не вагітною, дядьки казали: «Ну, Марія нині ходить дівкою — бути влітку голоду».

Цього року Марія теж ходила худа й вільна.

— Відпочиваєш, Маріє Матвіївно? — з повагою запитували її стрічні чоловіки.

— А хіба що! — говорила Марія і з незвички соромилася свого холостяцького стану.

— Ну нічого,— заспокоювали її.— Либонь, знову незабаром сина зачнеш: ти на це зугарна...

— А нащо ж його марно жити! — сміливішала Марія.— Аби лише хліб був...

— Хоч це правда,— згоджувалися дядьки.— Жінці на-

роджувати не важко, та хліб за нею не встигає... Та ти ж — відьма: ти свій час знаєш.

Прохор Абрамович сказав жінці, що вона зайшла в тяж невчасно.

— Ех, Прошо,— відповіла Мавра Фетисівна,— сама народжу, сама ж і з торбами для них піду,— адже не ти!

Прохор Абрамович надовго замовк.

Настав грудень, а снігу не було — озимина повимерзала. Мавра Фетисівна народила двійню.

— Знеслася,— сказав біля її ліжка Прохор Абрамович.— Ну й слава богу, що ж тепер вдієш! Видно, ці будуть живучі — зморшки на лобику і ручки кулачками.

Приймак стояв тут-таки і дивився на незбагненне з перекривленим, постарілим лицем. Його залило гостре тепло сорому за дорослих, він одразу втратив любов до них і відчув свою самотність — йому захотілося втекти, сховатися в яр. Так само йому було нудно і страшно водночас, коли він побачив спарених собак — він тоді два дні не їв, а всіх собак розлюбив назавжди. Біля ліжка породіллі пахло яловичиною і сирим молочним телям, а сама Мавра Фетисівна нічого не чула від кволості, їй було душно під різнобарвною ковдрою з клаптиків — вона виставила повну ногу в зморшках старості і материнського жиру. На нозі було видно жовті плями якихось омертвілих страждань і товсті сині жили з застоюною кров'ю, що туго розрослися під шкірою і ладні її розірвати, аби вийти назовні: по одній жилі, схожій на дерево, можна відчувати, як б'ється десь серце, із зусиллям проганяючи кров крізь вузькі обвалені ущелини тіла.

— Чого, Сашо, задивився? — спитав Прохор Абрамович у приголомшеного приймака.— Два братики тобі народилися. Вріж собі скибку хліба і йди побігай — сьогодні потепліло...

Саша пішов, не взявши хліба. Мавра Фетисівна розплющила білі водянисті очі й покликала чоловіка:

— Прошо! З сиротою — десять у нас, а ти дванадцятий...

Прохор Абрамович і сам знав скільки:

— Нехай живуть — на зайвий рот зайвий хліб росте.

— Люди кажуть, голод буде. Не дай боже такої біди! Куди нам подітися з немовлятами та малолітніми?

— Не буде голоду,— для заспокоєння вирішив Прохор Абрамович.— Не вдасться озимина, на ярих візьмемо.

Озимина таки й справді не вдалася: вона підмерзла ще з осені, а навесні остаточно задихнулася під польовою

ожеледдю. Яровина то лякала, то радувала, проте сяк-так дозріла і дала по десять пудів з десятини. Старшому синові Прохора Абрамовича було років одинадцять і приймакові майже стільки само: хтось один мусив їти жебракувати, аби носити сім'ї допомогу хлібними сухарями. Прохор Абрамович мовчав: свого послати жаль, а сироту — сором перед людьми.

— Чого ж ти сидиш та мовчиш? — розгнівалася Мавра Фетисівна. — Агапка семирічного послала, Мишко Дувакін дівча спорядив, а ти все сидиш, ідоле безтурботний! Пшонна ж до різдва не вистачить, а хліба од спаса не бачимо!..

Увесь вечір Прохор Абрамович шив зручний і місткий мішок із старого рядна. Разів зо два він кликав Сашу і приміряв до його плечей.

— Нічого? Тут не тягне?

— Нічого, — відповідав Саша.

Семирічний Прошка сидів коло батька і всиляв у голку сирову нитку, коли та вискакувала, бо батько бачив погано.

— Татку, завтра Сашка жебрати проженеш? — запитав Прошка.

— Чого ти ото базикаєш? — сердився батько. — Ось ти підростеш — сам нажебракуєшся.

— Я не піду, — відмовився Прошка, — я крастиму. Пам'ятаєш, ти казав, кобилу в дядька Гриші вкрали? Вони вкрали, їм добре, а дядько Гриша мерина знову купив. А я виросту — вкравду мерина.

На ніч Мавра Фетисівна нагодувала Сашу краще за своїх кровних дітей — дала йому окремо, після всіх, каші з маслом і молока скільки вип'є. Прохор Абрамович приніс із клуні жердину і, коли всі поснули, вирізав з неї дорожню палицю. Саша не спав і наслухав, як Прохор Абрамович стругає палицю хлібним ножом. Прошка сопів і щулився від таргана, що лазив у нього на шиї. Саша зняв таргана, але побоявся його вбити і скинув з печі на підлогу.

— Ти, Сашо, не спиш? — спитав Прохор Абрамович. — Спи собі, чого ти!

Діти прокидалися рано, вони починали битися одне з одним у темряві, коли півні ще дримали, а старі прокидалися вдруге і чухали пролежні. Жоден засув іще не скрипів на селі, і ніщо не верещало в полях. Такої пори Прохор Абрамович вивів приймака за село. Хлопчик ішов сонний, довірливо вхопившись за руку Прохора Абрамовича. Було вогко й прохолодно; сторож у церкві вибивав години, і од сумного дзвону хлопчик захвилювався.

Прохор Абрамович нахилився до сироти:

— Сашо, ти поглянь отуди. Оно, бачиш, дорога з села на гору пішла — ти все отак і йди нею. Потім побачиш велике село і дзвіницю на горбі; ти не лякайся, а йди прямо, це тобі зустрінеться місто, а там багато хліба на звалищах. Як набереш повну торбу — приходь додому відпочивати... Ну прощай, синку ти мій!

Саша тримав руку Прохора Абрамовича і дивився в сіру вранішню вбогість польової осені.

— Там дощі були? — спитав Саша про далеке місто.

— Сильні! — підтвердив Прохор Абрамович.

Тоді хлопчик випустив руку і, не глянувши на Прохора Абрамовича, тихо пішов сам — з торбиною і палицею, розглядаючи дорогу на гору, щоб не забути свого напрямку. Хлопчик зник за церквою та цвинтарем, і його довго не було видно. Прохор Абрамович стояв на одному місці і чекав, коли хлопчик з'явиться по той бік балки. Тільки горобці спозаранку шпорталися на дорозі і, мабуть, мерзли. «Теж сироти, — думав про них Прохор Абрамович, — хто їм кине щось!»

Саша увійшов на цвинтар, не усвідомлюючи, чого йому хочеться. Вперше він подумав зараз про себе і торкнувся своїх грудей: отут я, — а довкола було чуже й несхоже на нього. Хата, в якій він жив, де любив Прохора Абрамовича, Мавру Фетисівну і Прошку, виявилася не його домівкою, — його вивели звідти вранці на холодний шлях. У напівдита-чій сумній душі, не розбавленій заспокійливою водою свідомості, стислася велика гнітюча кривда, він відчував її аж у горлі.

Цвинтар був укритий мертвим листям, на ньому всякі кроки враз затихали і ступали мирно. Всюди стояли селянські хрести, деякі без імені і без пам'яті про покійного. Сашу зацікавили хрести, які були найстаріші і вже збиралися впасти й померти в землі. Могили без хрестів були ще кращі — в їхній глибині лежали люди, що навіки стали сиротами, у них також померли матері, а батьки у декого втопилися в річках та озерах. Могильний горбик Сашино-го батька майже розтоптався — через нього пролягла стежечка, якою носили нові домовини в глибину кладовища.

Близько й терпляче лежав батько, не нарікаючи, що йому так зле й страшно самому лежати на зиму. Що там є? Там погано, там тихо й тісно, звідти не видно хлопчика з палицею і жebraцькою торбою.

— Тату, мене прогнали старцювати, я тепер незабаром помру і прийду до тебе — адже тобі там скучно самому, і мені скучно.

Хлопчик поклав свою палицю на могилу і закидав її листям, аби вона зберігалася й чекала на нього.

Саша вирішив прийти з міста скоро, як тільки набере повну торбу шкуринок з хліба; тоді він викопав собі землянку поряд з батьковою могилою і буде там жити, якщо в нього немає домівки.

Прохор Абрамович уже стомився чекати сироту і хотів був іти. Але Саша перейшов через струмки у вибалку і почав підніматися глинястим схилом. Він ішов помалу і вже стомлено, зате радів, що незабаром у нього буде свій притулок і свій батько; то нічого, що батько лежить мертвий і нічого не каже, але він завжди лежатиме близько, на ньому сорочка в теплому поту, у нього руки, якими він обнімав Сашу, коли вони спали вдвох на березі озера; то нічого, що батько мертвий, але він цілий, такий самий, як і був.

«Де ж він подів палицю?» — думав Прохор Абрамович.

Ранок відволіг, хлопчик видирався слизьким схилом, припадаючи до нього руками. Торбина мотилася широко й просторо, наче одежина з чужого плеча.

— Бач, як я пошив її: не для бідняка, а для зажері, — запізнило докоряв собі Прохор Абрамович. — З хлібом він і не донесе її... Та тепер уже байдуже: нехай — якось-то воно буде...

Нагорі, там де шлях переломився на другий, невидимий бік поля, хлопчик зупинився. В світанні майбутнього дня, на лінії сільського горизонту, він стояв немов над глибоким проваллям, на березі небесного озера. Саша злякано дивився в порожнечу степу: височінь, далина, мертва земля — були мокрі і великі, тому все здавалося чужим і страшним. Та Саша дуже хотів уціліти і повернутися в западину села на цвинтар — там батько, там тісно і все маленьке, сумне і закрите землею та деревами від вітру. Тому він пішов до міста за шкуринками хліба.

Прохору Абрамовичу стало жаль сироту, який щезав зараз за спуском шляху: «Знеможе хлопчик од вітру, ляже в канаву на межі й помре — білий світ не рідна хата».

Прохор Абрамович раптом захотів догнати й завернути сироту, щоб померти всім укупі і в спокої, коли вже доведеться помирати, але вдома були власні діти, жінка і мізерні залишки ярового хліба.

«Усі ми хами й негідники!» — правильно назвав себе Прохор Абрамович, і від цієї правильності йому стало легше. У хаті він мовчки нудьгував цілими днями, займаючись непотрібним ділом — різьбою по дереву. Він завжди в тяжку

бїду відволікався вирізуванням ялин або вигаданих лісів по дереву — далі його вміння не розвивалося, тому що ніж був тупий. Мавра Фетисівна інколи плакала за приймаком. У неї померло восьмеро дітей, і за кожним вона плакала біля печі по троє дїб з перервами. Це було для неї однаково, що різьба по дереву для Прохора Абрамовича. Прохор Абрамович уже загодя знав, скільки ще часу лишилося Маврі Фетисівні плакати, а йому різати нерівне дерево: півтора дні.

Прошка дивився-дивився і заревнував батьків:

— Чого плачете, Саша сам повернеться. Ти, батьку, краще б валянки мені зваляв — тобі Сашка не син, а сирота. А ти, старий чоловік, усе сидиш ножа тупиш.

— Мої любі! — від здивування Мавра Фетисівна перестала плакати. — Як дорослий — сам гнида, а вже батькові докоряє!

Та Прошка мав рацію: сирота повернувся через два тижні.

Він так багато приніс шкуринок хліба й сухих булок, наче сам нічого не їв. З того, що він приніс, йому також нічого не довелося скуштувати, тому що надвечір Саша ліг на піч і не міг зігрітися — все його тепло з нього вивіяли дорожні вітри. У своєму забутті він бурмотів про палицю в листі і про батька: щоб батько беріг палицю і чекав його на озері в землянці, де ростуть і падають хрести.

Через три тижні, коли сирота оклигав, Прохор Абрамович узяв батога і пішки подався в місто — стояти на майданах та найматися на роботу.

Прошка двічі ходив слідом за Сашею на цвинтар. Він побачив, що сирота сам собі руками копає могилу і не може викопати глибоко. Тоді він приніс сироті батьківську лопату і сказав, що лопатою копати легше — всі дядьки нею копають.

— Тебе однаково проженуть із двору, — повідомив про майбутнє Прошка. — Батько з осені нічого не сїяв, а мамка влітку знесеться — тепер аби трьох не народила. Правду тобі кажу!

Саша брав лопату, але вона була для нього завелика, і він скоро стомлювався від роботи.

Прошка стояв, мерз від рідких крапель нудного пізнього дощу і радив:

— Широко не копай — труну купувати ні на що, так ляжеш. Скоріше справляйся, а то мамка народить, а ти зайвим ротом будеш.

— Я землянку вирию і житиму тут, — сказав Саша.

— Без наших харчів? — запитав Прошка.

— Авжеж, без усього. Бугили влітку нарву і їстиму собі.

— Тоді живи, — заспокоївся Прошка. — А до нас просити не ходи: нічого подавати.

Проходько Абрамович заробив у місті п'ять пудів борошна, приїхав на чужій підводі і ліг на печі. Коли половину борошна з'їли, Прошка вже думав, що далі буде.

— Лежень, — сказав він якось на батька, що дивився з печі на близнят, які однаково кричали. — Наплодив нас — годуй тепер!

— От чортів вилупок! — вилаявся з печі Проходько Абрамович. — Тобі б ото батьком треба бути, а не мені, безштанько!

Проходько Абрамович зліз із печі, взувся у валянки і щось пошукав. У хаті не було нічого зайвого; тоді Проходько Абрамович узяв віника і шмагонував ним Прошку по обличчю. Прошка не закричав, а одразу ліг на лавку лицем донизу. Проходько Абрамович мовчки почав його шмагати, намагаючись якомога більше розізнитися.

— Не боляче, не боляче, все одно не боляче! — говорив Прошка, не підводячи обличчя.

Після шмагання Прошка підвівся і сказав:

— Тоді прожени Сашку, щоб зайвого рота не було.

Проходько Абрамович змучився більше за Прошку і сидів, похнюпившись, біля люльки з близнюками, що замовкли. Він відшмагав Прошку за те, що Прошка мав рацію: Мавра Фетисівна знову зайшла в тяж, а озимину сіяти було нічим. Проходько Абрамович жив на світі, як живуть трави на дні балки: на них навесні згори падають талі води, влітку — зливи, за вітру — пісок та курява, взимку їх важко й задушливо закидає сніг; завжди й щохвилини вони живуть під ударами й гнітом навалів, тому трави в балках рбстуть горбатими, готовими схилитися і пропустити через себе біду. Так само навалювалися діти на Проходька Абрамовича — тяжче, аніж самому народитися, й частіше, аніж урожай. Якби поле родило, як жінка, а жінка не поспішала із своєю плодючістю, Проходько Абрамович давно був би ситим і вдоволенням господарем. Але все життя струмком текли діти, що, як мул западину, поховали душу Проходька Абрамовича під глиняними наносами клопотів. Через це Проходько Абрамович майже не відчував свого життя і власних інтересів; а бездітні вільні люди називали такий безтямний стан Проходька Абрамовича лінощами.

— Прошо, чуєш, Прошо! — покликав Проходько Абрамович.

— Чого тобі? — похмуро спитав Прошка.— Сам б'еш, а потім Прошею називаєш...

— Прошо, збігай до тітки Марії, подивися, чи в неї живіт напух, а чи худий? Щось я давно не зустрівач її, може, занедужала вона?

Прошка не тримав кривди і задля своєї сім'ї був діловий.

— Мені батьком би бути, а тобі Прошкою,— образив батька Прошка.— Нащо на її живіт дивитися: озимини не сів — однаково чекай голоду.

Надівши материну ватянку, Прошка не переставав похазяйському бурчати:

— Брешуть дядьки. Минулого літа тітка Марія була порожня, а дощі лляли. От вона й промахнулася — їй би родити нахлібника, а вона ні.

— Озимина вимерзла, вона передчувала,— неголосно сказав батько.

— Усі немовлята матерів ссуть, хліба зовсім не їдять,— заперечив Прошка.— А мати нехай ярвиною харчується... Не піду я до твоєї Марії... Буде в неї черево, ти тоді з печі й не злізеш. Скажеш: будуть трави і ярвина добрі. А нам голодувати не хочеться: наплодив нас із мамкою!

Проход Абрамович мовчав. Саша також ніколи не говорив, коли його не питали. Навіть Проход Абрамович, сам поряд із Прошкою — як сирота у власній хаті, не знав, який із себе Саша: добрий чи ні; піти жебрати він міг від страху, а що сам думає — не каже. А Саша думав мало, тому що вважав усіх дорослих людей і дітей розумнішими за себе і тому боявся їх. Більше, ніж Прохода Абрамовича, він лякався Прошки, який кожному крихту лічить і не любить нікого поза своїм подвір'ям.

* * *

Відставивши зад, торкаючись трави довгими згубними руками, ходив селом горбатий чоловік — Петро Федорович Кондаєв. У нього давно не болів попереk — отже, переміні погоди не передбачається.

Цього року зарані дозріло сонце на небі: наприкінці квітня воно вже гріло, ніби в розпалі липня. Селяни припишкли, відчуваючи ногами сухий ґрунт, а рештою тіла — незворушний простір смертельної спеки. Дітлахи стежили за обрієм, аби вчасно помітити появу дощової хмари. Та на польових дорогах вихрами здіймалися стовпи курави, і крізь них проїжджали вози з чужих сіл. Кондаєв ішов серединою вулиці на той край села, де жила його душевна

турбота — п'ятнадцятирічна дівчина Настя. Він любив її тим місцем, яке в нього часто боліло і було чутливим, як серце у прямих людей, — попереком, корінним зламом свого горба. Для Кондаєва посуха була втіхою і подавала надії на краще. Руки його завжди були в жовтизні й зелені — ідучи, він нищив ними трави і розтирав їх у пальцях. Його радував голод, який вижене всіх красивих чоловіків далеко на заробітки, й багато з них помре, звільнивши жінок для Кондаєва. Під розпеченим сонцем, яке примушувало ґрунт горіти й куритися, Кондаєв усміхався. Щоранку він мився в ставку і пестив горб чіпкими надійними руками, здатними на невтомні обійми майбутньої дружини.

«Нічого, — самовдоволено думає Кондаєв. — Чоловіки підуть, жінки зостануться. Хто мене спробує, той довіку не забуде — адже я сухий бугай...»

Кондаєв гримів породистими, довгими руками і уявляв, що тримає в них Настю. Він навіть дивувався, чому в Насті — в такому кволому її тілі — живе таємна могутня привабливість. Від самої думки про неї він набрякав кров'ю і ставав твердим. Щоб позбутися потягу і відчутності своєї уяви, він плив по ставку і набирав усередину стільки води, наче в його тілі була печера, а потім вихлюпував воду назад разом із слиною любовної насолоди.

Повертаючись додому, Кондаєв кожному стрічному дядькові радив іти на заробітки.

— Місто все одно що фортеця, — говорив Кондаєв. — Там усього вдосталь, а в нас сонце стоїть і стоятиме прямо. Який тут тобі врожай! Подумай-но!

— А як же ти, Петре Федоровичу? — запитував чоловік про чужу долю, аби й собі знайти вихід.

— Я каліка, — казав Кондаєв. — Я самими лише жалощами можу прожити. А ти свою жінку загубиш, упертюх! Ішов би на заробітки, а їй хліб підводами відправляв — зисковне діло!

— Та, либонь, так і доведеться, — знехотя зітхав стрічний, а сам сподівався, що якимось удома проживе: капостою, ягодою, грибами, усякою травицею, а там буде видно.

Кондаєв любив старі тини, мертві пеньки, усяку трухлявість, хирявість і покірне, ледь живе тепло. Тихе зло його хтивості в цих безлюдних місцях знаходило собі втіху. Він би хотів ціле село замучити до безмовного, стомленого стану, щоб без перешкоди обіймати безсилі живі істоти. У тиші вранішньої прохолоди Кондаєв лежав і уявляв напівзруйновані села, порослі вулиці і тонку змарнілу Настю, яка від голоду брела сухою колючою соломою. Від

самого тільки вигляду життя, чи то воно було в траві, чи в дівчині, Кондаєва охоплювала тиха ревнива лють; якщо то була трава, він її до смерті бгав у своїх нещадних любовних руках, що відчували будь-яку живу річ так само страшно й жадібно, як незайманість жінки; якщо ж то була жінка чи дівчина, Кондаєв наперед і навіки ненавидів її батька, чоловіка, братів, майбутнього нареченого і бажав їм загинути або піти на заробітки. Через це другий підряд голодний рік подавав велику надію Кондаєву — він вважав, що незабаром сам залишиться в селі і тоді по-своєму запанує над жінками.

Від спеки не лише рослини, а навіть хати й кілки в плотах швидко старіли. Це помітив Саша ще минулого літа. Вранці він бачив прозорі мирні зірки і згадував батька та раннє дитинство на березі озера Мутеве. Під дзвін ранньої обідні піднімалося сонце і незабаром перетворювало всю землю й село на старість, на запеклу суху злість людей.

Прошка вилазив на хату, морщився заклопотаним обличчям і спостерігав небо. Вранці він запитував батька одне й те саме: чи не болів у нього поперек на зміну погоди і коли обмиватиметься місяць.

Кондаєв любив ходити вулицею опівдні, втішаючись осатанілим дзижчанням комах. Якось він помітив Прошку, що вискочив без штанів на вулицю, бо йому здалося, що з неба щось капнуло.

Хати майже співали від страшної, розпеченої сонцем тиші, а солома на покрівлях почорніла, і від неї йшов тліючий запах горілого.

— Прошко! — покликав горбатий. — Ти чого небо пасеш? Правда ж, нині не дуже холодно?

Прошка зрозумів, що нічого не капнуло, це тільки здалося.

— Іди чужих курей лапати, поламана каліка! — образився Прошка, розчарувавшись в каплі. — Людям кінець життя настав, а він тішиться. Іди в батечка півня полапай!

Прошка поцілів у Кондаєва ненароком і влучно; Кондаєв у відповідь скрикнув від дошкульного болю і нагнувся до землі, шукаючи камінця. Камінця не було, і він кинув у Прошку жменю сухого пороху. Та Прошка знав усе наперед і був уже в хаті. Горбатий забіг на подвір'я, нишпорячи на бігу руками по землі. На дорозі йому трапився Саша, — Кондаєв ударив його згори суглобами пальців своєї худі руки, і в Саші задзвеніли кістки в голові. Саша впав із тріснутою шкірою під волоссям, що одразу намокла чистою прохолодною кров'ю.

Саша опам'ятався, але тут-таки знову наполовину знепритомнів і побачив свій сон. Пам'ятаючи, що надворі спека, що стоїть довгий голодний день і що його вдарив горбатий, Саша бачив батька на озері у вологому тумані: батько відпливав на човні в туман і кидав на берег олив'яний материн перстень. Саша піднімав перстень у мокрій траві, а цим перснем лунко бив його по голові горбатий під тріскіт пересохлого неба, з тріщин якого враз полився чорний дощ,— і одразу стало тихо. Та одночасно із сном Саша бачив, що день тривав, і чув розмову Прошки з Прохором Абрамовичем.

А Кондаєв гнався по токах за чужою куркою, користуючись безлюддям та іншим горем односельців. Курку він не спіймав — вона з переляку залетіла на дерево. Кондаєв хотів трусити дерево, та помітив, що хтось іде, і тихо пішов додому з виглядом людини, яка ні до чого непричетна.

Восени, коли рік траплявся врожайний, сили в народі лишалося багато, і дорослі разом з дітьми дошкуляли горбатого:

— Петре Федоровичу, полапай нашого півника, заради бога!

Кондаєв не витримував глузу і гнався за кривдниками доти, поки не доганяв якого-небудь підлітка і не заподіював йому незначного каліцтва.

Саша знову бачив один давній день. Йому давно уявлялася спека в подобі діда, а ніч і прохолода — у подобі маленьких дівчаток та хлопчиків.

У хаті було відчинено вікно, і біля печі безпорадно метушилася Мавра Фетисівна. Попри свою звичку родити, їй щось муляло всередині.

— Нудить мене. Важко мені, Прохоре Абрамовичу... Біжи гукай повитуху.

Саша не підводився з трави, аж поки не задзвонили до вечерні, поки не залягли довгі сумні тіні. Вікна в хаті зачинили й позавішували. Бабка-повитуха винесла в двір ночовки і вихлюпнула щось попід тин. Туди побіг собака і з'їв усе, окрім рідини. Прошка давно не виходив, хоч був удома. Решта дітей гасали десь по чужих дворах. Саша боявся вставати і йти до хати невчасно. Тіні трав зішлися, легкий низовий вітер, що віяв цілий день, ушух; повитуха вийшла запнута хусткою, помолилася з ганку на темний схід і пішла. Зайшла тиха ніч. Цвіркун у призьбі подав голос і потім довго співав, вкриваючи своєю піснею двір, траву й тин в одну дитячу вітчизну, де найкраще жити на світі. Саша дивився на змінені п'ятьмою, але ще знайоміші будів-

лі, тини, голоблі зарослих саней, і йому було жаль їх, що вони такі ж самотні, як він, а мовчать, не ворушаться і коли-небудь навіки помруть.

Саша думав, що коли він звідси піде, то без нього всьому двору стане ще нудніше жити на одному місці, і Саша радів, що він тут потрібний.

У хаті заголосило нове немовля, заглушивши своїм, не схожим ні на яке слово, голосом устояну пісню цвіркун. Цвіркун замовк, також, напевне, слухаючи сполохуючий крик. З хати вийшов Прошка з мішком, що з ним Сашу восени посилали старцювати, і з шапкою Прохора Абрамовича.

— Сашко! — загукав Прошка у нічне задушливе повітря. — Біжи-но швидше сюди, дармоїде!

Саша був поруч.

— Чого тобі?

— На, тримай, батько тобі шапку подарував. А це тобі торба — ходи і не знімай, що набереш — сам їж, нам не носи.

Саша взяв шапку й торбу.

— А ви тут самі жити зостанетеся? — спитав Саша, не ймучи віри, що його тут перестали любити.

— А то ж як? Авжеж, самі! — сказав Прошка. — Знову нахлібник у нас народився, якби не він, ти б задарма жив! А тепер ти нам ніяк не потрібний — ти сама морока, адже мамка тебе не народжувала, ти сам народився...

Саша пішов за хвіртку. Прошка постояв сам і вийшов за ворота — нагадати, аби сирота більше не повертався. Сирота дивився на маленький вогник на вітряку.

— Сашко! — наказав Прошка. — Ти до нас більше не приходи. Хліба тобі в мішок поклали, шапку подарували — то йди собі. Хочеш, у клуні переночуй, бо ж — ніч. А під вікна більше не приходи, а то батько передумає...

Саша пішов вулицею в бік цвинтаря. Прошка зачинив ворота, оглянув подвір'я і підняв жердину, що валялася.

— Ну, ніяк дощі не йдуть! — старечим голосом сказав Прошка і сплюгнув крізь передню щербину в роті. — Ну ніяк: хоч ти тут ляж та бийся об землю, щоб її чорти намочили!

Саша пробрався до батькової могили і заліг у недокопаній печерці. Серед хрестів він боявся йти, але коло батька заснув так само спокійно, як колись у землянці на березі озера.

Пізніше на цвинтар прийшли двоє дядьків і неголосно облямували хрести на паливо, та Саша, огорнутий сном, нічого не чув.

Захар Павлович жив, ні в кому не маючи потреби: він міг годинами сидіти перед дверцятами паровозної топки, у якій горів вогонь.

Це заміняло йому велику втіху дружби й розмови з людьми. Спостерігаючи за живим полум'ям, Захар Павлович сам жив — у ньому думала голова, відчувало серце, і все тіло тихо вдовольнялося. Захар Павлович поважав вугілля, фасонне залізо — усяку непробуджену сировину і напівфабрикат, та по-справжньому любив і відчував лише готовий виріб — те, на що сировина перетворилася за допомогою людської праці і що далі живе самостійним життям. В обідні перерви Захар Павлович очей не зводив з паровоза і мовчки переживав у собі любов до нього. У своє житло він натягав болтів, старих вентилів, краників та інших механічних деталей. Він поставив їх рядком на столі і все дивився на них, ніколи не нудьгуючи від самотності. Самотнім Захар Павлович і не був — машини були для нього людьми і постійно викликали в ньому почуття, думки й бажання. Передній паровозний скат, що називався котушкою, змусив Захара Павловича задуматися про безмежність простору. Він спеціально виходив уночі дивитися на зорі — чи широкий світ, чи стане місця для коліс, щоб вічно жити й обертатися? Зорі захоплено світилися, та кожна — в самотині. Захар Павлович подумав: на що схоже небо? І згадав про вузлову станцію, куди його посиляли за бандажами. З платформи вокзала відкривалося море сигналів — то були стрілки, семафори, перехрестя колій, вогні попереджень і сяйво прожекторів швидких паровозів. Небо було таке саме, тільки дещо віддаленіше і якесь впорядкованіше для спокійної роботи. Потім Захар Павлович почав на око прикидати версти до синьої мерехтливої зорі: він розставив руки масштабом і подумки прикладав цей масштаб до простору. Зоря палала на двохсотій версті. Це його стурбувало, хоч він читав, що світ безмежний. Він би хотів, щоб світ справді був безмежний, щоб колеса завжди були необхідні і вироблялися безперервно на загальну радість, проте ніяк не міг відчути безмежності.

— Скільки верст — невідомо, бо далеко! — казав собі Захар Павлович. — Але десь є глухий кут і закінчується останній вершок... Якби безмежність насправді була, вона б розчинилася сама по собі у великому просторі, і ніякої твердості не було б... Ну як — безмежність? Глухий кут має бути!

Думка, що колесам врешті-решт не стане роботи, хвилювала Захара Павловича дві доби, а потім він придумав розтягти світ, коли всі дороги до тупика дійдуть, адже простір також можна нагріти і відпустити довшим, аніж штабове залізо,— і на цьому заспокоївся.

Машиніст-наставник бачив, що Захар Павлович працював з любов'ю — топки чистив без жодних пошкоджень металу і до сяючої чистоти,— проте ніколи не мовив Захарові Павловичу доброго слова. Наставник знав, що машини живуть і рухаються швидше за своїм бажанням, аніж від розуму та вміння людей; люди тут ні до чого. Навпаки, доброта природи, енергії і металу псує людей. Перший-ліпший лакуза може вогонь у топці запалити, та паровоз поїде сам, а лакуза — тільки тягар. І якщо й далі техніка буде такою піддатливою, то люди від своїх сумнівних успіхів виродяться на іржу, тоді лишиться їх передувити працездатними паровозами і дати машині волю на світі. Проте наставник лаяв Захара Павловича менше, ніж інших,— Захар Павлович бив молотком завжди із жалем, а не з грубою силою, не плював куди попало, коли був на паровозі, і не дряпав нещадно тіло машини інструментами.

— Пане наставнику! — звернувся якось Захар Павлович, осмілівши від любові до діла.— Дозвольте запитати: чого людина — така собі, ні погана, ні хороша, а машини рівномірно знамениті?

Наставник слухав сердито — він ревнував паровози до сторонніх, вважаючи своє почуття до них особистим привілеєм.

«Сірий чорт,— говорив подумки наставник,— теж знадобилися йому механізми, господи боже мій!»

Навпроти обох чоловіків стояв паровоз, якого розігрівали під нічний скорий поїзд. Наставник довго дивився на паровоз і сповнювався радісним співчуттям. Паровоз стояв великодушний, величезний, теплий на гармонічних перевалах свого величного високого тіла. Наставник зосередився, відчуваючи в собі лунке підсвідоме захоплення. Ворота депо були відчинені у вечірній простір літа — в неясне майбутнє, в життя, яке може повторитися на вітрі, в стихійних швидкостях на рейках, у самозабутті ночі, ризику і тихого гудіння точної машини.

Машиніст-наставник стиснув руки в кулаки від припливу якоїсь лютої моці внутрішнього життя, схожого на молодість і на передчуття гуркітливого майбутнього. Він забув про низьку кваліфікацію Захара Павловича і відповів йому, наче рівному другові:

— Ти от попрацював і порозумнішав! Та людина — дурниця!.. Вона вдома валяється і нічого не варта... А візьми-но ти птахів...

Паровоз засифонив і заглушив слова. Наставник і Захар Павлович вийшли на вечірнє лунке повітря і пішли крізь ряд охололих паровозів.

— Ти візьми птахів! Це диво, та після них нічого не лишається — бо вони не працюють! Бачив ти працю птахів? Нема її! Ну, про їжу, житло вони сяк-так дбають, ну, а де в них інструментальні вироби? Де в них кут випередження власного життя? Нема й бути не може.

— А в людини що? — не розумів Захар Павлович.

— А в людини є машини! Ясно? Людина — початок для всякого механізму, а птахи — самі собі кінець.

Захар Павлович думав так само, як наставник, відстаючи лише в доборі необхідних слів, і це набридливо гальмувало його роздуми. Для обох — і для машиніста-наставника, і для Захара Павловича — природа, незаймана людиною, здавалася не дуже гарною і мертвою: хай то буде звір а чи дерево. Звір і дерево не викликали в них співчуття до свого життя, тому що ніхто з людей не брав участі в їх виготовленні,— в них не було жодного свідомого удару і точності вміння. Вони жили самостійно, поза опущеним поглядом Захара Павловича. А будь-які вироби, особливо з металу, навпаки, існували як живі і за своєю будовою та силою були навіть цікавіші й загадковіші від людини. Захар Павлович часто насолоджувався однією постійною думкою: яким чином прихована кровна сила людини враз виявляється у хвилюючих машинах, що більші за майстрових і за розміром, і за змістом.

І справді виходило так, як говорив машиніст-наставник: кожна людина перевершує себе в праці — створює вироби кращі і тривкіші за власне життєве значення. Окрім того, Захар Павлович вбачав у паровозах ту саму гарячу, схвилювану людську силу, яка в робітниках мовчить, не виявляючи себе. Звичайно слюсар добре розмовляє, коли нап'ється, а в паровозі людина завжди почувається великою і страшною.

Якось Захар Павлович довго не міг знайти потрібного болта, аби прогнати різьбу в зірваній гайці. Він ходив по депо і питався, чи немає в кого болта на три восьмушки — під різьбу. Йому казали, що немає такого болта, хоч такі болти мав кожен. Та річ у тім, що на роботі слюсарі нудьгували і розважалися взаємним ускладненням робочих турбот. Захар Павлович ще не знав тих хитрих прихованих

веселощів, які є в будь-якій майстерні. Це тихе знуцання дозволяло іншим майстровим долати довгий робочий день і нудьгу одноманітної праці. Задля забави своїх сусідів Захар Павлович багато діла зробив марно. Він ходив за шматтям для обтирання на склад, тоді як воно горою лежало в конторі; робив дерев'яні драбинки та бідони для масла, яких у депо було надлишок; навіть хотів, за чужою підказкою, самостійно міняти контрольні пробки в котлі паровоза, та його вчасно попередив один випадковий кочегар,— а то б Захара Павловича звільнили без зайвих розмов.

Цього разу, не знайшовши потрібного болта, Захар Павлович заходився пристосовувати для прогонки гайкової різьби один штир і пристосував би, тому що ніколи не втрачав терпіння, але йому сказали:

— Гей, три восьмушки під різьбу, іди візьми болт!

Відтоді Захара Павловича прозвали «Три Восьмушки Під Різьбу», та зате його менше дурили, коли виникала термінова потреба в інструментах.

Ніхто потім не дізнався, що Захарові Павловичу ім'я Три Восьмушки Під Різьбу сподобалося більше ніж хресне: воно було схоже на відповідальну частину будь-якої машини і якимось тілесно єднало Захара Павловича з тією справжньою країною, де залізні дюйми перемагають земляні версти.

Замолоду Захар Павлович гадав, що коли виросте, то порозумнішає. Та життя минуло якимось неусвідомлено, без зупинки, як суцільне захоплення; жодного разу Захар Павлович не відчув часу, як зустрічної твердої речі,— він існував для нього лише загадкою в механізмі будильника. Та коли Захар Павлович пізнав таємницю маятника, то побачив, що часу немає, є рівномірна туга сила пружини. Проте щось тихе й сумне було в природі — якісь сили діяли безповоротно. Захар Павлович спостерігав річки — в них не коливалися ні швидкість, ні рівень води, і ця сталість викликала давку тугу. Бували, звичайно, повені, падали задушливі зливи, забивав подих вітер, та більше діяло тихе, байдуже життя — річкові потоки, ріст трав, зміна пори року. Захар Павлович вважав, що ці рівномірні сили тримають всю землю у заціпенінні — вони з заднього ходу доводили розумові Захара Павловича, що ніщо не міняється на краще: якими були села й люди, такими й залишаться. Заради збереження рівноваги в природі, біда для людей завжди повторюється. Був чотири роки тому неврожай — чоловіки з села пішли на заробітки, а діти

лягли в ранні могили,— та ця доля не навіки минула, а знову ось повернулася задля точності руху загального життя.

Хоч скільки жив Захар Павлович, він із здивуванням бачив, що не міняється і не розумнішає, а залишається таким самим, яким був у десять чи п'ятнадцять років. Лиш деякі його колишні передчуття тепер стали звичайними думками, та від цього ніщо не змінилося на краще. Свое майбутнє життя він раніше уявляв синім глибоким простором, таким далеким, майже нереальним. Але Захар Павлович наперед знав, що чим довше він житиме, тим цей простір непережитого життя зменшуватиметься, а позаду — довшатиме мертва, розтоптана дорога. Та він помилився: життя росло й нагромаджувалося, а майбутнє попереду також росло і простягалося — глибше й таємничіше, аніж у юності, ніби Захар Павлович відступав від кінця свого життя або збільшував свої надії і віру в нього.

Дивлячись на своє лице в склі паровозних ліхтарів, Захар Павлович казав собі: «Дивно, я невдовзі помру, а все той самий».

На осінь почастишали свята в календарі; випало три свята підряд. Захар Павлович нудьгував у такі дні і йшов далеко по залізниці, щоб бачити поїзди на повному ходу. Дорогою йому закортіло побувати в селищі на шахтах, де похована його мати. Він точно пам'ятав місце поховання і чужий залізний хрест поряд із безіменною мовчазною могилою матері. На тому хресті зберігся іржавий, майже непомітний давній напис про смерть Ксенії Федорівни Ірошникової в 1813 році від хвороби холери, вісімнадцяти років і трьох місяців від народження. Іще там було написано: «Спи з миром, люба доню, до зустрічі дітей з батьками».

Захарові Павловичу дуже захотілося розкопати могилу й подивитися на матір — на її кістки, коси і на всі інші зникаючі останки своєї дитячої батьківщини. Він і зараз хотів би мати живу матір, тому що не відчував у собі особливої різниці з дитинством. І тоді, в тому блакитному тумані раннього віку, він любив цвяхи на паркані, дим придорожньої кузні і колеса на возах — за те, що вони крутилися.

Куди б не йшов із дому маленький Захар Павлович, він знав, що є мати, яка його вічно чекає, і він нічого не боявся.

Залізничну лінію з обох боків захищав чагарник. Іноді в затінку від чагарника сиділи старці; вони або їли, або перевзувалися. Вони бачили, як з великими швидкостями

вели поїзди тріумфуючі паровози. Та жоден із старців не знав, від чого рухається сам паровоз. Навіть простіше міркування — для якого щастя вони живуть — також не спадало на думку старцям. Яка віра — надія — любов давала силу їхнім ногам на піщаних дорогах, жодному з тих, хто подає милостиню, не було відомо. Захар Павлович опускав іноді в простягнуту руку дві копійки, не замислюючися, сплачуючи те, чого старці були позбавлені і чим він був винагороджений, — розуміння машин.

На схилі насипу сидів патлатий хлопчик і сортував подаєння: цвіль відкладав окремо, а свіжіше — в торбу. Хлопчик був худий, але з лица бадьорий і заклопотаний.

Захар Павлович зупинився, покурюючи на свіжому повітрі ранньої осені.

— Вибраковуєш?

Хлопчик не зрозумів технічного слова.

— Дядю, дай копійку, — сказав він, — або докурити за лиш!

Захар Павлович витяг п'ятака.

— Ти, либонь, шахрай і нахаба, — беззлобно сказав він, знищуючи добро свого подаєння грубим словом, аби самому не було соромно.

— Ні, я не шахрай, я старчення, — відповів хлопчик, утрамбовуючи шкуринки в мішку. — У мене батько-мати є, тільки вони від голоду забігли.

— А куди ж ти пуд харчів запакував?

— Додому збираюся навідатись. А що, як мати з дітлахами прийшла — що їм їсти?

— А ти ж сам чий?

— Я батьківський, я не круглий сирота. Он ті — усі шахраї, а мене батько шмагав.

Хлопчик зажурився. П'ятака він давно сховав у кисет, що висів на шиї, в кисеті було ще чимало мідяків.

— Либонь, заморився? — спитав Захар Павлович.

— Авжеж, заморився, — погодився хлопчик. — Хіба у вас, чортів, зразу напросишся? Брешеш-брешеш, аж їсти хочеш! П'ятака подав, а самому, певно, шкода! Я б нізачо не дав.

Хлопчик узяв цвілий шматок з купки зіпсованого хліба; очевидно, кращий хліб він носив у село батькам, а поганий їв сам. Це одразу сподобалося Захарові Павловичу.

— Видно, батько тебе любить?

— Нічого він не любить: він лежень. Я матір більше люблю.

— А батько твій хто?

— Дядько Прошка. Адже я нетутешній...

У пам'яті Захара Павловича мимоволі встав соняшник, що ріс із димаря покинутої хати, і бур'янові хащі на сільській вулиці.

— То ти Прошка Дванов, сучий сину!

Хлопчик вивалив з рота непрожовану хлібну зелень, але не кинув її, а поклав на мішок: потім дожує.

— А ти, либонь, дядько Захарко?

— Він!

Захар Павлович сів. Він тепер відчув час, як мандрівку Прошки від матері в чужі міста. Він побачив, що час — це рух горя і такий самий відчутний предмет, як будь-яка речовина, хоч би й така, що не придатна для обробки.

Якийсь хлопець, схожий на позбавленого звання монастирського послушника, не пройшов повз них своєю дорогою, а сів і втупився очима в двох співрозмовників. Губи були в нього червоні, вони зберегли з дитинства одутлу красу, а очі сумирні, але без гострого розуму, такі обличчя не бувають у простих людей, що звикли обдурювати свою постійну біду.

Прошку схвилював перехожий, особливо своїми губами.

— Чого губи відкопили? Руку мою поцілувати хочеш?

Послушник підвівся і пішов своєю дорогою, яка й сам певно не знав куди веде.

Прошка одразу відчув це і сказав навздогін послушнику:

— Пішов, а куди пішов — сам не знає. Заверни його, він назад піде. От чорти-нахлібники!

Захара Павловича трохи збентежив ранній розум Прошки, сам він пізно обвикся з людьми і довго вважав їх розумнішими за себе.

— Прошко, — спитав Захар Павлович, — а куди подівся маленький хлопчик — рибальський сирота? Його мати твоя підбрала.

— Сашка, еге ж? — здогадався Прошка. — Він поперед усіх із села втік! Це такий сатана — життя від нього не було! Вкрав останню хлібину і щез проти ночі! Я гнався-гнався за ним, а потім сказав: а нехай йому! — і додому до хати повернувся...

Захар Павлович повірив і замислився.

— А батько твій де?

— Батько на заробітки пішов. А мені всю родину годувати наказав. Набрав я по людях хліба, прийшов у своє село, а там ні матері, ні дітей. А замість людей кропива в хатах росте...

Захар Павлович віддав Прощі полтинника і попросив ще навідатися, коли буде в місті.

— Ти б мені картуза оддав! — сказав Прощка.— Тобі все одно нічого не жаль. А то мені голову дощі миють, я могу застудитися.

Захар Павлович віддав кашкета, знявши з нього залізничний значок, який йому був дорожчий за головний убір.

Пройшов поїзд далекого прямування, і Прощка підвівся скоріше йти, щоб Захар Павлович не забрав назад гроші й кашкет. Картуз саме прийшовся на патлату Прощину голову, та Прощка його тільки поміряв, а потім зняв і зав'язав у торбу з хлібом.

— Ну, йди з богом. Прощавай,— сказав Захар Павлович.

— Тобі добре говорити, ти завжди з хлібом,— дорікнув Прощка.— А в нас і того немає.

Захар Павлович не знав, що ще сказати,— грошей у нього більше не було.

— Недавно й Сашку в місті зустрів,— промовив Прощка.— Той, ідоляка, скоро зовсім здохне: ніхто йому нічого не дає, він просити боїться. Я йому дав порцію, а сам не їв. Ти, певно, мамці його підкинув — тепер давай гроші за Сашку! — закінчив Прощка серйозним голосом.

— Ти Сашку якось до мене приведи,— відповів Захар Павлович.

— А що даси? — наперед спитав Прощка.

— Буде получка — карбованця дам.

— Гаразд,— сказав Прощка.— Це я тобі його приведу. Тільки ти його не привчай, а то він тебе обдере.

Прощка пішов не туди, де був шлях на його село. Мабуть, мав свої наміри і свої далекоглядні плани на хлібні прибутки.

Захар Павлович провів його очима і чогось засумнівався в тому, що дорожочінність машин і приладів вища за будь-кого з людей.

Прощка відходив усе далі, і дедалі жаліснішою ставала його мала постать в оточенні безмежної природи. Прощка йшов пішки залізничною колією — їздили нею інші; вона його не стосувалася і не допомагала йому. Він дивився на мости, рейки й паровози однаково байдуже, як на придорожні дерева, вітри й піски. Всяка штучна споруда була для Прощки лише краєвидом на чужих земельних наділах. Завдяки своєму гострому бистрому розумові Прощка напружено якось існував. Навряд щоб він повністю відчував свій розум — це видно з того, що він говорить несподівано.

майже несвідомо і сам дивується із своїх слів, розум яких вищий за його дитинство.

Прощка щез там, де закруглялися рейки,— один, маленький і без будь-якого захисту. Захар Павлович хотів повернути його до себе назавжди, та далеко було доганяти.

Вранці Захарові Павловичу не так хотілося йти на роботу, як завжди. Увечері він засумував і одразу ліг спати. Болти, крани і старі манометри, які завжди зберігалися на столі, не могли розвіяти його тугу — він дивився на них і не почувався в їхньому товаристві. Щось муляло всередині в нього, ніби скреготіло серце на зворотних, незвичних обертах. Захар Павлович ніяк не міг забути маленьку худу постать Прощки, що брів залізницею вдалечінь, оточену великою, наче зрушеною природою.

Захар Павлович думав невиразно, без складності слів, самим теплом своїх вразливих почуттів, і цього було досить для муки. Він бачив нещасного Прощку, який сам не знав, що йому погано, бачив залізницю, що працювала окремо від Прощки і від його хитрого життя, і ніяк не міг зрозуміти, що тут до чого, тільки тужив від свого горя, назви якого не знав.

Наступного дня — третього після зустрічі з Прощкою — Захар Павлович не дійшов до депо. Він зняв номерок у прохідній будці, а потім повісив його назад. День він пробув у яру, під сонцем і павутиною бабиного літа. Він чув гудки паровозів і шум їхньої швидкості, однак не вилазив дивитися, не почувавши більше поваги до паровозів.

Рибалка втопився в озері Мутеве, бурлака вмер в лісі, спустіле село поросло кущами трав, та зате йшов годинник церковного сторожа, ходили за розкладом поїзди, і було тепер Захарові Павловичу нудно й соромно від правильності дій годинника та поїздів.

«Що б учинив Прощка в мої літа і з своїм розумом? — обмірковував своє становище Захар Павлович.— Він би зрушив що-небудь, сучий син!.. Хоч Сашка і за його царства жебракував би».

Той теплий туман любові до машин, у якому спокійно і надійно жив Захар Павлович, був зараз розвіяний чистим вітром, і перед Захаром Павловичем відкрилося беззахисне, самотне життя людей, що жили голі, і трохи не обманюючи себе вірою в допомогу машин.

Машиніст-наставник поступово перестав цінувати Захара Павловича. «Я,— каже,— всерйоз подумав, що ти з роду давніх майстрів, а ти так собі — чорноробська сила, шлак з-під жінки!»

Захар Павлович через душевне сум'яття справді втрачав свою сумлінну майстерність. Через саму грошову платню стало важко правильно вдарити навіть по головці цвяха. Машиніст-наставник знав це краще за всіх. Він вірив, що коли робітник втратить потяг до машин, коли праця з підсвідомої безплатної натури перетвориться тільки на грошову потребу, тоді настане кінець світу, навіть гірше за кінець — після смерті останнього майстра оживе найгірша сволота, аби пожирати рослини сонця і псувати вироби майстрів.

* * *

Син допитливого рибалки був такий покірний, що думав, ніби все в житті відбувається насправді. Коли йому не давали милостині, він вірив, що всі люди не багатші за нього. Врятувався від смерті він тим, що в одного молодого слюсаря занедужала дружина, і слюсарю, коли йшов на роботу, не було з ким залишати дружину. А дружина його боялася сама залишатися в кімнаті і дуже нудьгувала. Слюсарю сподобалося щось вабливе у зчорнілому від утоми хлопчині, який старцював без жодної уваги до подавання. Він його посадовив чергувати біля хворої жінки, яка все ж була для нього наймилішою.

Саша цілими днями сидів на ослоні біля ніг хворої, і жінка йому здавалася такою самою гарною, як його мати в спогадах батька. Тому він жив і допомагав хворій із самовідданістю пізнього дитинства, ніким раніше не прийнятою. Жінка полюбила його і називала Олександром, не звикши бути панією. Та незабаром вона одужала, і її чоловік сказав Саші: «На тобі, хлопчику, двадцять копійок, іди собі кудись».

Саша взяв незвичні гроші, вийшов надвір і заплакав. Біля вбиральні, верхи на смітті, сидів Прошка і копірсався руками під собою. Він тепер збирав кістки, ганчір'я й бляху, курих і постарів з лиця від куряви смітєвих куп.

— Ти знову плачеш, гугнявий дідько? — не припиняючи роботи, спитав Прошка. — Піді покопірсайся, а я збігаю чаю поп'ю: сьогодні солоне їв.

Та Прошка пішов не в трактир, а до Захара Павловича. Той через свою малограмотність читав уголос книжку: «Граф Віктор поклав руку на віддане хоробре серце і сказав: «Я люблю тебе, любя».

Прошка спочатку послухав, думав, що це казка, а потім розчарувався і одразу сказав:

— Захаре Павловичу, давай карбованця, я тобі зараз Сашку-сироту приведу!

— Га?! — злякався Захар Павлович. Він обернувся своїм сумним старим обличчям, яке й тепер би любила дружина, коли б вона була жива.

Прошка знову назвав ціну за Сашку, і Захар Павлович віддав йому карбованця, бо він тепер був і Сашці радий. Столяр виїхав з квартири на шпалопросочувальний завод, і Захарові Павловичу дісталася порожнеча двох кімнат. Останнім часом, хоч і неспокійно, але забавно було жити з синами столяра; вони так змужніли, що не мали виходу для своєї сили і кілька разів навмисне підпалювали дім, проте завжди живцем гасили вогонь, не давши йому повністю розгорітися. Батько на них сердився, а вони казали йому: «Чого ти, діду, вогню боїшся? Що згорить, те не згниє! Тебе б, старого, спалити треба — в могилі не гнитимеш і не просмердишся ніколи!»

Перед від'їздом сини перекинули будку вбиральні і відрубали хвоста дворовому псу.

Прошка не одразу пішов до Саші: спершу він купив пачку цигарок «Землячок» і запросто погомонів з жінками в крамниці. Потім Прошка повернувся до купи сміття.

— Сашко,— сказав він.— Ходімо, я тебе відведу, щоб ти більше не чіплявся до мене.

* * *

В наступні роки Захар Павлович дедалі більше занепадав. Аби не померти в самотині, він завів собі невеселу подругу — дружину Одарку Степанівну. Йому було легше, коли він зовсім не відчував себе: у депо заважала робота, вдома бурчала жінка. По суті, отака двозмінна метушня була нещастям Захара Павловича, проте якби вона щезла, то Захар Павлович пішов би в босяки. Машини й прилади вже перестали його палко цікавити: по-перше, скільки він не працював, а люди все одно жили бідно й жалюгідно; по-друге, світ затягувався якимсь байдужим маревом — певно, Захар Павлович надто стомився і справді передчував свою тиху смерть. Так під старість буває з багатьма майстровими: тверді речовини, що з ними вони мають справу цілі десятиріччя, потай привчають їх до неминучості за-

гальної згубної долі. На їхніх очах паровози виходять з ладу, роками пріють під сонцем, а потім ідуть на брухт. По неділях Захар Павлович ходив на річку ловити рибу і додумувати останні думи.

Удоша його втіхою був Саша. Але й на цій втісі заважала зосередитися завжди невдоволена жінка. Можливо, це було й на краще: якби Захар Павлович міг до кінця зосередитися на предметах, які його захоплювали, він би, напевно, заплакав.

У такому розсіяному житті минули цілі роки. Іноді спостерігаючи з ліжка за Сашею, що читав, Захар Павлович питав:

— Сашо, тобі ніщо не заважає?

— Ні,— говорив Саша, який звик до вдачі названого батька.

— Як ти гадаєш,— вів далі про свої сумніви Захар Павлович,— чи обов'язково треба всім жити, чи ні?

— Усім,— відповідав Саша, трохи розуміючи батькову тугу.

— А ти ніде не читав: навіщо?

Саша облишив книжку.

— Я читав, що чим далі, тим краще буде жити.

— Ага! — довірливо казав Захар Павлович.— Так і надруковано?

— Так і надруковано.

Захар Павлович зітхав:

— Усе може бути. Не всім дано знати.

Саша вже рік працював учнем у депо, щоб вивчитися на слюсаря. До машин і майстерності його тягло, але не так, як Захара Павловича. Його потяг не був цікавістю, що кінчалася разом з відкриттям секрету машини. Сашу цікавили машини нарівні з іншими діючими і живими предметами. Він хотів швидше відчутти їх, пережити їхнє життя, аніж дізнатися. Тому, повертаючись з роботи, Саша уявляв себе паровозом і повторював усі звуки, що їх видає паровоз, коли їде. Засинаючи, він думав, що кури в селі давно сплять, і це усвідомлення спільності з курми чи з паровозом задовольняло його. Саша не міг вчинити щось просто так: спочатку він шукав щось подібне до свого вчинку, а вже потім діяв, але не через власну необхідність, а через співчуття до чогось чи до когось.

«Я так само, як він»,— часто казав собі Саша. Дивлячись на старий паркан, він щиро думав: «Стоїть собі!»— і також стояв де-небудь без будь-якої потреби. Коли восени сумно поскрипували віконниці і Саші було нудно вечо-

рами сидіти вдома, він слухав віконниці і відчував: їм також нудно! — і переставав нудьгувати.

Коли Саші набридало ходити на роботу, він заспокоював себе вітром, який віяв удень і вночі.

«Я так само, як він, — відчував вітер Саша, — я хоч працюю тільки вдень, а він і вночі — йому ще гірше».

Поїзди почали ходити дуже часто — це настала війна. Майстрові залишилися до війни байдужими — їх на війну не брали, і вона для них була така сама чужа, як паровози, що їх вони ремонтували і заправляли, які возили, проте, незнайомих, вільних від діла людей.

Саша монотонно відчував, як рухається сонце, минають пори року і цілу добу біжать поїзди. Він уже забував батька-рибалку, село і Прошку, ідучи разом із зрілістю назустріч тим подіям та речам, які мав колись іще відчути, пропустити всередину свого тіла. Себе самого, як самостійний твердий предмет, Саша не усвідомлював — він завжди уявляв що-небудь почуттям, і це витісняло з нього уявлення про самого себе. Життя його минало невіддільно й глибоко, наче в теплій тисняві материнського сну. Ним володіли зовнішні видіння, як володіють свіжі країни мандрівником. Своєї мети він не мав, хоч йому минуло вже шістнадцять років, зате він без будь-якого внутрішнього опору співчував кожному життю — кволості хирлявих дворових трав і випадковому нічному перехожому, що кашляв від своєї невлаштованості, щоб його почули й пожаліли. Саша слухав і жалів. Його охоплювало таке темне натхненне хвилювання, яке буває у дорослих людей при неподільному коханні до жінки. Він виглядав у вікно за перехожим і уявляв про нього, що міг. Перехожий щезав у глуші п'їми, ідучи, шарудів тротуарними камінчиками, ще більш безликими, аніж він сам. Далекі собаки гавкали страшно і лунко, а з неба зрідка падали стомлені зірки. Можливо, в самісінькій глушині, серед прохолодного рівного поля, йшли зараз куди-небудь прочани, і в них, так само як і в Саші, тиша й падаючі зірки перетворювалися на настрої особистого життя.

Захар Павлович нічим не заважав Саші, він любив його всією відданістю старості, всім почуттям якихось несвідомих, невиразних надій. Часто він просив Сашу почитати йому про війну, бо сам при лампі не розбирав літери.

Саша читав про бої, про пожежі міст і величезну трату металу, людей та майна. Захар Павлович мовчки слухав і зрештою сказав:

— Я оце живу й думаю: та не вже людина для людини

така небезпечна, що між ними обов'язково має стояти влада? От із влади й виходить війна... А я ходжу й думаю, що війна — це навмисне вигадане владою: звичайна людина так не може...

Саша питає, як же мусить бути.

— Так, — відповідає Захар Павлович і збуджується. — Яюсь інакше. Якби послали до німця мене, коли сварка тільки-но почалася, я б одразу з ним домовився, і вийшло б дешевше за війну. А то найрозумніших людей послали!

Захар Павлович не міг собі уявити такої людини, з якою не можна було б щиро поговорити. Але там, нагорі — цар і його прислужники — навряд чи дурні. Виходить, війна — це несерйозне, а зумисне діло. І тут Захар Павлович заходив у безвихідь: чи можна щиро говорити з тим, хто навмисне вбиває людей, чи спочатку треба відняти в нього шкідливу зброю, багатство і гідність?

Вперше Саша побачив убитого в своєму-таки депо. Минала остання година роботи, перед самісіньким гудком. Саша набивав сальники в циліндрах, коли два машиністи внесли на руках блідого наставника, у якого з голови густо витискалася й капала на мазутну землю кров. Наставника понесли в контору і звідти почали дзвонити по телефону в лікарню. Сашу здивувало, що кров була така червона й молода, а сам машиніст-наставник такий сивий і старий, наче всередині він був іще дитиною.

— Чорти! — ясно сказав наставник. — Помажте мені голову нафтою, щоб хоч кров зупинилась!

Один кочегар швидко приніс відро нафти, вмочив у неї ганчірку і помастив жирну від крові голову наставника. Голова стала чорна і почала помітно парувати.

— Ну от, ну от! — похвалив наставник. — От мені й полегшало. А ви думали, я помру? Рано ще, сволото, радіти...

Наставник потроху ослаб і впав у забуття. Саша розгледів ями на його голові і глибоко забите туди, вдавлене, вже мертве волосся. Ніхто не пам'ятав своєї кривди від наставника, незважаючи на те, що йому й зараз болт був дорожчий і зручніший за людину.

Захар Павлович, що стояв тут-таки, насилу тримав свої очі відкритими, щоб не чути було, як з них капують сльози. Він знову бачив, що чи то злий, чи то розумний і хоробрий чоловік, а однаково сумний і жалюгідний і помирає від втрати сили.

Враз наставник розплющив очі й зірко втупився в обличчя підлеглих і товаришів. У його погляді ще світилося

ясне життя, та він уже мучився в туманному напруженні, а побілілі повіки заковувалися під лоб.

— Чого плачете? — із залишком звичайного роздратування спитав наставник. Ніхто не плакав, тільки в Захара Павловича з витріщених очей текла по щоках брудна мимовільна волога.— Чого ви стоїте і плачете, коли гудка не було!

Машиніст-наставник заплющив очі і потримав їх у нижній п'їтми; ніякої смерті він не відчував — колишне тепло його тіла було з ним, тільки раніше він його ніколи не відчував, а тепер наче купався в гарячих оголених соках своїх нутрощів. Усе це з ним уже траплялося, але дуже давно, і де — не згадати. Коли наставник знову розплющив очі, то побачив людей, немов у неспокійній воді. Один стояв низько над ним, наче безногий, і закривав своє скривджене обличчя брудною, покаліченою на роботі рукою.

Наставник розсердився на нього і поспішив сказати, тому що вода над ним уже змикалася:

— Плаче чогось, а Гараська знову, бидло, котел спалив... Ну чого плаче? Зберись і зроби нову людину...

Наставник згадав, де він бачив цю тиху гарячу п'їтму: це тіснота в лоні його матері, і він знову всовується поміж її розставлених кісток, але не може пролізти через свій надто великий старий зріст...

— Зберись і зроби нову людину... Гайку, сволото, не зумієш, а людину враз...

Тут наставник втягнув повітря і почав щось смоктати губами. Видно було, що йому задушно в якомусь вузькому місці, він штовхався плечима і силкувався назавжди вміститися.

— Просуньте мене глибше в трубу,— прошепотів він опухлими дитячими губами, виразно усвідомлюючи, що через дев'ять місяців він знову народиться.— Іване Сергійовичу, гукни Три Восьмушки Під Різьбу — нехай він, голубчик, контргаячкою мене затисне...

Нощі принесли пізно. Ні для чого було нести машиніста-наставника в лікарню.

— Несіть чоловіка додому,— сказали майстрові лікаріві.

— Ніяк не можна,— відповів лікар.— Він нам необхідний для протоколу.

У протоколі написали, що старший машиніст-наставник дістав смертельні удари при перегонці холодного паровоза, зчепленого з гарячим п'ятисажневим сталевим тросом. Коли

переходили стрілку, трос зачепив лінійний ліхтарний стовп, що впав і поранив своїм кронштейном голову наставника, який з тендера тягового паровоза наглядав за причіпною машиною. Пригода сталася через необережність самого машиніста-наставника, а також внаслідок недотримання відповідних правил служби руху та експлуатації.

Захар Павлович узяв Сашу за руку і пішов з депо додому. Дружина за вечерею сказала, що мало продають хліба і ніде нема яловичини.

— Ну то помремо, тільки й того,— відповів без співчуття Захар Павлович. Для нього увесь побутовий клопіт втратив значення.

Для Саші — на той час його раннього життя — у кожному дні була своя, безіменна привабливість, яка не повторювалася в майбутньому; образ машиніста-наставника пішов для нього у сон спогадів. Та в Захара Павловича вже не було такої самозростаючої сили життя — він був старий, а цей вік ніжний і оголений для смерті, як і дитинство, і він побивався за наставником усю решту життя. Ніщо більше не зворушило Захара Павловича у наступні роки. Тільки вечорами, коли дивився на читаючого Сашу, в ньому підіймався жаль до нього. Захар Павлович хотів би сказати Саші: не мучся за книжками, якби там було щось серйозне, люди давно б обнялися одне з одним. Та Захар Павлович нічого не казав, хоч у ньому постійно ворухилося щось просте, як радість, але розум заважав їй висловитися. Він тужив за якимось абстрактним, заспокійливим життям на берегах спокійних озер, де б дружба відмінила всі слова і всю премудрість сенсу життя.

Захар Павлович плутався в своїх здогадках; усе життя його цікавило щось випадкове, на зразок машин та виробів, і лише зараз він отямився: щось мала прошепотіти йому на вухо мати, коли годувала його груддю, щось таке саме кровно необхідне, як її молоко, смак якого тепер назавжди забуто. Та мати нічого йому не прошепотіла, а самому цілий світ осягти не можна. І тому Захар Павлович почав жити тихо, вже не сподіваючись на загальне докорінне поліпшення: скільки б не робити машин — на них не їздити ні Прощі, ні Сашці, ні йому самому. Паровози працюють або для сторонніх людей, або для солдат, але їх везуть силоміць. Машина сама — також не свавільна, а покірنا істота. Її Захар Павлович тепер більше жалів, аніж любив, і навіть говорив у депо паровозові віч-на-віч:

— Поїдеш? Ну, їдь! Ач як свої дишла спрацював — мабуть, важка пасажирська сволота.

Паровоз хоч і мовчав, але Захар Павлович його чув. «Колосники запливають — вугілля погане,— сумно казав паровоз.— Важко вгору їхати. Жінок теж багато до чоловіків на фронт їздять, а в кожній по три пуди коржиків. Поштових вагонів, знову ж таки, тепер два чіпляють, а раніше — один,— люди в розлуці живуть і листи пишуть».

— Еге ж,— замислено бесідував Захар Павлович і не знав, чим же його паровозові допомогти, коли люди непосильно навантажують його тягарем своєї розлуки.— А ти дуже не натужуйся, тягни спроквола.

«Не можна,— з покірністю розумної сили відповідав паровоз,— мені з висоти насипу видно багато сіл: там люди плачуть — чекають листів і поранених рідних. Заглянь мені в сальник — туго затягли, поршневу скалку нагрію, як поїду».

Захар Павлович ішов і відпускав болти на сальнику.

— Справді затягли, падлюки, хіба ж так можна!

— Чого ти там вовтузишся? — питав черговий механік, виходячи з контори.— Тебе дуже просили длубатися там? Скажи: так чи ні?

— Ні,— сумирно говорив Захар Павлович.— Мені здалося, туго затягли...

Механік не сердився.

— Ну й не чіпай, якщо тобі здалося. Іх як не затягни, все одно на ходу парують.

Пізніше паровоз тихо бурчав Захарові Павловичу:

«Річ не в тім, як затягти,— там шток посередині спрацьований, тому й сальники парують. Хіба я сам хочу це робити?»

— Та я бачив,— зітхав Захар Павлович.— Але ж я обтирач, сам знаєш, мені не вірять.

«Ще б пак!» — густим басом співчував паровоз і занурювався в п'ятьох охолоджених сил.

— Отож і я кажу! — підтакував Захар Павлович.

Коли Саша вступив на вечірні курси, Захар Павлович зрадів. Він усе життя прожив власною силою, без усякої допомоги, ніхто йому нічого не підказував, крім власного чуття, а Саші книжки чужим розумом говорять.

— Я мучився, а він читає — тільки й усього! — заздрив Захар Павлович.

Почитавши, Саша починав писати. Дружина Захара Павловича не могла заснути при лампі.

— Усе пише,— говорила вона.— А що пише?

— А ти спи,— радив Захар Павлович.— Заплющ очі шкірою і спи!

Дружина заплющувала очі, але й крізь повіки бачила, як марно горить гас. Вона не помилилася — справді марно горіла лампа за юності Олександра Дванова, освітлюючи дратуючі душу сторінки книжок, за якими він пізніше однаково не пішов. Хоч скільки він читав і думав, в ньому завжди залишалося якесь порожнє місце — та порожнеча, крізь яку тривожним вітром проходить неописаний і нерозказаний світ. У сімнадцять років Дванов іще не мав броні над серцем — ні віри в бога, ні іншого розумового спокою; він не називав чужим ім'ям безіменне життя, що відкривалося перед ним. Однак він не хотів, аби світ залишився неназваним, він лише сподівався почути його власне ім'я з його вуст замість навмисне вигаданих прізвищ.

Якось уночі він сидів у звичайній тузі. Його не прикрите вірою серце страждало в ньому і прагнуло собі втіхи. Дванов схилив голову і уявив порожнечу всередині свого тіла, куди безперервно, щоденно входить, а потім виходить життя, не затримуючись, не збільшуючись, рівне, як віддалений гул, у якому неможливо розібрати слів пісні.

Саша відчув холод у собі, як від справжнього вітру, що віяв у просторі п'ятому позад нього, а попереду, де вітер народжувався, було щось прозоре, легке й велетенське: гори живого повітря, яке треба перетворити на своє дихання й серцебиття.

Від такого передчуття наперед стискало груди і порожнеча всередині тіла ще більше розляглася, готова до захоплення майбутнього життя.

— Оце — я! — голосно сказав Олександр.

— Хто ти? — спитав Захар Павлович, що не спав.

Саша одразу замовк, охоплений раптовим соромом, що забрав усю радість його відкриття. Він думав, що сидить самотній, а його слухав Захар Павлович.

Захар Павлович помітив це і знищив своє запитання байдужою відповіддю самому собі:

— Читайте ти, і більше нічого... Лягай краще спати, вже пізно...— Захар Павлович позіхнув і примирливо мовив: — Не мучся, Сашо,— ти й без того кволий... І цей у воді через допитливість утопиться,— прошепотів сам до себе Захар Павлович під ковдрою.— А я на подушці задихнуся. Одне й те саме.

Ніч минала тихо, з сіней чути було, як на станції кашляють зчіплювачі. Закінчувався лютий, на канавах уже відкривалися краї з торішньою травою, і на них Саша дивився, наче на сотворіння землі. Він співчував появі мерт-

вої трави і роздивлявся її з такою пильною увагою, якої не мав щодо самого себе.

Він до теплокровності міг відчутти чуже далеке життя, а самого себе уявляв важко. Про себе він лише думав, а стороннє відчував із притаманною йому вразливістю і не бачив, щоб у когось це було інакше.

Захар Павлович якось розговорився з Сашею, як з рівним.

— Учора котел вибухнув на паровозі серії «Ще»,— говорив Захар Павлович.

Саша вже знав це.

— Оце тобі наука,— журився через це і через щось інше Захар Павлович.— Паровоз тільки-но з заводу прийшов, а заклепки к бісу!.. Ніхто нічого серйозного не знає — живе всупереч розуму пре...

Саша не розумів різниці між розумом і тілом і мовчав. За словами Захара Павловича виходило, що розум — це невелика сила, а машини винайдені сердечним здогадом людини — окремо від розуму.

Зі станції іноді долинав гул ешелонів. Гриміли чайники, і дивними голосами говорили люди, як чужі племена.

— Кочують! — прислухався Захар Павлович.— До чогось докочуються.

Розчарованого старістю й помилками всього свого життя, його анітрохи не здивувала революція.

— Революція легше, ніж війна,— пояснював він Саші.— На трудне діло люди не підуть: тут щось не так...

Тепер Захара Павловича неможливо було обдурити, і він, аби не помилитися, заперечив революцію.

Усім майстровим він говорив, що біля влади знову дуже розумні люди чергують — добра не буде.

Аж до жовтня місяця він насміхався, вперше відчувши задоволення бути розумною людиною. Та однієї жовтневої ночі він почув стрілянину в місті й цілу ніч пробув надворі, заходячи в хату лише закурити. Цілу ніч він грюкав дверима, не даючи заснути жінці.

— Та вгамуйся ти, ідоле скажений! — переверталася в самотині стара.— Ото ще не вгмониться!.. І що тепер буде — ні хліба, ні вдяганки!.. І як у них руки не відсохнуть стріляти — без матерів, певно, росли!

Захар Павлович стояв посеред двору з розпаленою цигаркою, підтакуючи далекій стрілянні.

«Невже це так?» — питав себе Захар Павлович і йшов запалювати нову цигарку.

— Лягай, дідько! — радила дружина.

— Сашо, ти не спиш? — хвилювався Захар Павлович.— Там дурні владу беруть, може, хоч життя порозумнішає.

Вранці Саша й Захар Павлович вирушили в місто. Захар Павлович шукав найсерйознішу партію, щоб одразу в неї записатися. Всі партії містилися в одному казенному будинку, і кожна вважала себе кращою за всіх. Захар Павлович перевіряв партії на свій розум, він шукав ту, в якій б не було незрозумілої програми, а все було б ясно й вірно на словах. Ніде йому точно не сказали про той день, коли настане земне блаженство. Одні відповідали, що щастя — це складний витвір, і не в ньому мета людини, а в здійсненні історичних законів. А інші казали, що щастя полягає в суцільній боротьбі, яка триватиме вічно.

— Оце-то так! — резонно дивувався Захар Павлович.— Виходить, працєю без грошей. Тоді це не партія, а експлуатація. Ходімо, Сашо, звідси. У релігії і то була перемога православ'я...

В наступній партії сказали, що людина така прекрасна й жадібна істота, що навіть думати дивно, щоб вона наситилася щастям — це був би кінець світу.

— Його нам і треба! — сказав Захар Павлович.

За крайніми дверима коридора містилася найостанніша партія, з найдовшою назвою. Сидів там лише один похмурий чоловік, а решта десь керували.

— Тобі чого? — спитав він у Захара Павловича.

— Хочемо записатися вдвох. Чи скоро буде кінець усьому?

— Соціалізм, чи що? — не зрозумів чоловік.— Через рік. Сьогодні ще тільки установи займаємо.

— Тоді пиши нас,— зрадив Захар Павлович.

Чоловік дав їм по пачці дрібних книжечок і по одному наполовину надрукованому аркушу.

— Програма, статут, резолюція, анкета,— сказав він.— Пишіть і давайте по двоє поручителів на кожного.

Захар Павлович похолов від передчуття обману.

— А усно не можна?

— Ні. По пам'яті я рєструвати не можу.

— А ми приходитимемо.

— Неможливо: з чого ж я вам квитки випишу? Ясна річ — з анкети, якщо вас затвердять збори.

Захар Павлович помітив: чоловік говорить ясно, чітко, справедливо, без усякої довіри: певно, буде дуже розумною владою, яка через рік або остаточно побудує весь світ, або здійсме таку метушню, що навіть дитяче серце стомиться.

— Ти запишися, Сашо, для проби,— сказав Захар Павлович.— А я з рік зачекаю.

— Для проби не записуємо,— відмовив чоловік.— Або назавжди і повністю наш, або — стукайте в інші двері.

— Ну, всурайоз,— погодився Захар Павлович.

— А це інша річ,— не заперечував чоловік.

Саша сів писати анкету. Захар Павлович почав розпитувати партійного чоловіка про революцію. Той відповідав, не припиняючи роботи, заклопотаний чимось серйознішим.

— Робітники патронного заводу вчора забастували, а в казармах стався бунт. Ясно? А в Москві вже другий тиждень біля влади стоять робітники і найбідніші селяни.

— Та невже?

Партійний чоловік відірвався до телефону.

— Ні, не можу,— сказав він у трубку.— Сюди приходять представники мас, треба ж комусь інформацію вести!..

— Що невже? — згадав він.— Партія послала туди представників оформити рух, і вночі нами були захоплені життєві центри міста.

Захар Павлович нічого не розумів.

— То це ж солдати й робітники збунтувалися, а ви тут до чого? Нехай би вони своєю силою і далі йшли.

Захар Павлович навіть дратувався.

— Ну, товаришу робітник,— спокійно сказав член партії,— якщо так міркувати, то в нас сьогодні буржуазія вже б стояла на ногах і з гвинтівкою в руках, а не була б Радянська влада.

— У Москві немає найбідніших селян,— засумнівався Захар Павлович.

Похмурий партійний чоловік іще більше спохмурнів: він уявив собі все величезне нещасття мас і те, скільки для партії буде надалі мороки з цим нещасттям. Він заздалегідь відчув утому і нічого не відповів Захарові Павловичу. Та Захар Павлович доймав його прямими запитаннями. Він цікавився, хто зараз головний начальник у місті і чи добре знають його робітники.

Похмурий чоловік навіть пожвавішав і повеселішав від такого суворого безпосереднього контролю. Він подзвонив по телефону. Захар Павлович задивився на телефон із давно забутим захопленням. «Оця річ пройшла повз мою увагу,— згадав він про свої вироби.— Я зроду її не робив».

— Дай мені товариша Перекорова,— сказав по дроту партійний чоловік.— Перекоров? Ось що. Треба якнайшвидше налагодити газетну інформацію. Добре було б популярної літератури побільше випустити... Слухаю. А ти хто?

Червоногвардієць? Ну, тоді кинь трубку, ти нічого не розумієш...

Захар Павлович знову розсердився.

— Я тебе питав тому, що в мене серце болить, а ти газетою мене втішаєш... Ні, друже, усяка влада є царство, той самий синкліт і монархія, я багато передумав...

— А що ж треба? — збентежився співбесідник.

— Майно треба принизити,— відповів Захар Павлович.— А людей залишити без нагляду. Краще буде, їй-богу, правда!

— Так це ж анархія!

— Яка там анархія, просто собі відрядне життя!

Партійний чоловік похитав патлатою і безсонною головою.

— Це в тобі дрібний власник говорить. Мине з півроку, і ти сам побачиш, що принципово помилявся.

— Зачекаємо,— сказав Захар Павлович.— Якщо не впраєтеся, відстрочку дамо.

Саша дописав анкету.

— Невже це так? — казав дорогою додому Захар Павлович.— Невже отут точне діло? Виходить, що так.

На старості років Захар Павлович озлився. Йому тепер стало дорого, аби револьвер був у належній руці, він думав про той кронциркуль, яким можна було б перевірити більшовиків. Лише в останній рік він оцінив те, що втратив у своєму житті. Він втратив усе — розверзнуте небо над ним зовсім не змінилося за його багаторічну діяльність, він нічого не завоював для виправдання свого ослаблого тіла, в якому марно билася якась головна сяюча сила. Він сам довів себе до вічної розлуки з життям, не взявши з нього найнеобхіднішого. І от тепер він із тугою дивиться на тини, дерева і на всіх чужих людей, яким він за п'ятдесят років не приніс жодної радості й захисту і з якими йому доведеться розстатися.

— Сашо,— сказав він,— ти сирота, тобі життя дісталось задарма. Не жалій його, живи головним життям.

Олександр мовчав, поважаючи приховане страждання названого батька.

— Ти не пам'ятаєш Федьку Безпалова? — вів далі Захар Павлович.— Був у нас такий слюсар, він уже помер. Бувало, пошлють його що-небудь поміряти, він піде, прикладе пальці і йде з розчепіреними руками. Поки донесе руки, в нього з аршина сажень виходить. «Що ж ти, сучий сину!» — лають його. А він: «Дуже мені треба, однаково за це не виженуть!»

Тільки другого дня Олександр зрозумів, що хотів сказати батько.

— Хоч вони й більшовики й великомученики своєї ідеї,— напучував Захар Павлович,— але тобі треба пильно дивитися. Пам'ятай: у тебе батько втопився, мати невідомо хто, мільйони людей без душі живуть,— тут велике діло... Більшовик мусить мати незаповнене нічим серце, аби туди все могло вміститися...

Захар Павлович розпалювався від власних слів і дедалі більше наближався до якогось озлоблення.

— А інакше... Знаєш, що інакше буде? У топку — і димом за вітром! У шлак, а шлак коцюбою і — з насипу! Зрозумів мене чи ні?..

Від збудження Захар Павлович перейшов до зворушення і схвильований пішов на кухню закурвати. Потім він повернувся і несміливо обійняв свого названого сина.

— Ти, Сашо, не ображайся на мене! Я також круглий сирота, нам з тобою нікому пожалітися.

Олександр не ображався. Він відчував сердечну потребу Захара Павловича, але вірив, що революція — це кінець світу. А в світі майбутньому враз шезне тривога Захара Павловича, а батько-рибалка знайде те, задля чого він з власної волі втопився. У своєму ясному почутті Олександр уже мав той новий світ, та його можна було лише зробити, а не розповісти.

Через півроку Олександр вступив на залізничні курси, що відкрилися, а потім перейшов у політехнікум.

Вечорами він уголос читав Захарові Павловичу технічні підручники, а той насолоджувався самими незрозумілими звуками науки і тим, що його Саша їх розуміє.

Проте незабаром навчання Олександра урвалося, і надовго. Партія командувала його на фронт громадянської війни — у степове місто Урочев.

Захар Павлович цілу добу сидів із Сашею на вокзалі, чекаючи на попутний ешелон, і викурив три фунти махорки, щоб не хвилюватися. Вони вже про все переговорили, окрім любові.

Про неї Захар Павлович сором'язливо сказав:

— Ти, Сашо, вже дорослий хлопець — сам усе знаєш... Головне, цим ділом не треба спеціально займатися — це найоблудніша штука: нічого немає, а тебе наче кудись тягне, чогось хочеться... У кожної людини внизу цілий імперіалізм сидить...

Олександр не міг відчуті імперіалізму в своєму тілі, хоч навмисне уявив себе голим.

Коли подали збірний ешелон і Олександр пробрався у вагон, Захар Павлович попрохав його з платформи:

— Напиши мені колись листа, мовляв, живий, здоровий — та й усе...

— Та я напишу більше,— відповів Саша, лише тепер зрозумівши, який старий і самотній чоловік Захар Павлович.

Вокзальний дзвін бив уже разів п'ять, щоразу по три удари, а ешелон усе не рушав. Сашу відтиснули від дверей вагона незнайомі люди, і він більше не показувався.

Захар Павлович стомився й пішов додому. Ішов він довго, всю дорогу забуваючи закурити і страждаючи через це. Вдома він сів за столик у кутку, де завжди сидів Саша, і почав по складах читати алгебру, нічого не розуміючи, але поступово заспокоюючись.

Джан¹

1

У двір Московського економічного інституту зайшов молодий неросіянин Назар Чагатаєв. Він здивовано розглянувся навколо і опам'ятався від часу, що минув. Тут, цим двором, він ходив кілька років, і тут минула його юність, та він не шкодує за нею — він піднявся тепер високо, на вершину свого розуму, звідки видно весь цей літній світ, нагрітий вечірнім призахідним сонцем.

У дворі росла випадкова трава, в кутку стояв рундук для сміття, далі був старий дерев'яний сарай, і коло нього, без будь-якого догляду людини, жила самотня стара яблуня. Неповдалік від цього дерева лежав камінь вагою пудів, мабуть, на сто, що не знати звідки взявся, а ще далі вп'ялося в землю залізне колесо від локомотива дев'ятнадцятого століття.

Двір був безлюдний. Молодий чоловік сів на поріг сарая і зосередився. Він одержав у канцелярії інституту

¹ Джан — душа, яка шукає щастя (туркменське народне повір'я.— Прим. авт.).

довідку про захист дипломної праці, а самий диплом йому пізніше надішлють поштою. Більше він сюди не повернеться. Він потай прощався з усіма тутешніми неживими предметами. Колись вони стануть живими — самі собою або за допомогою людини. Він обійшов усі непотрібні дворові речі й поторкав їх рукою; чомусь він хотів, аби предмети запам'ятали його й полюбили. Але сам у це не вірив. З дитячих спогадів він знав, що після тривалої розлуки дивно й сумно бачити знайоме місце: ти з ним ще зв'язаний своїм серцем, а непорушні предмети тебе вже забули й не впізнають, наче вони прожили без тебе діяльне, щасливе життя, а ти був для них чужий і тепер стоїш перед ними жалюгідною невідомою істотою.

За сараєм ріс старий сад. Зараз там ставили столи, проводили тимчасове освітлення і оздоблювали. Директор інституту призначив сьогодні вечірнє святкування для другого випуску радянських економістів та інженерів. З двору свого інституту Назар Чагатаєв пішов до гуртожитку, щоб відпочити й перевдягнутися для вечора. Він ліг на ліжко й ненароком заснув з тим відчуттям раптового тілесного щастя, яке буває лише замолоду.

Пізніше, ввечері, Чагатаєв знову прийшов у сад економічного інституту. Він вбрався в свій гарний сірий костюм, якого беріг протягом довгих студентських років, і поголився перед ручним дівчачим люстерком. Усе його майно лежало під подушкою і в тумбочці біля ліжка. Чагатаєв, ідучи на вечір, із жалем подивився в темряву своєї шафи; незабаром вона забуде його, і дух одягу й тіла Чагатаєва назавжди зникне з цього дерев'яного ящика.

У гуртожитку мешкали студенти інших вузів, тому Чагатаєв пішов сам. У саду грав оркестр, запрошений з кіно-театру, столи були зсунуті в один довгий ряд і над ними горіли прожекторні лампи, підвішені електриками на жердинах поміж деревами. Літня ніч темною банею стояла над головами тих, що зібралися на свято, на своє останнє побачення, і вся чарівність тієї ночі була у відкритому й теплому просторі, в тиші неба й рослинності.

Музика грала. Молоді люди сиділи за столами, готові розійтися звідси по всій землі, аби улаштувати собі там щастя. Скрипка музиканта іноді завмирала, як далекий, слабнучий голос.

Чагатаєву здавалося, що це плаче людина за горизонтом, — можливо, в тій, нікому тут не знайомій країні, де він колись народився, де тепер живе чи померла його мати.

— Гюльчатай! — промовив він уголос.

— Що таке? — спитала його сусідка, технолог.

— Нічого,— пояснив Чагатаєв.— Гюльчатай — моя мати, гірська квітка. У нас так людей називають, коли вони маленькі й схожі на все гарне...

Скрипка знову грала, її голос не тільки скаржився, а й кликав — піти й не повернутися, бо музика завжди грає задля перемоги, навіть коли вона сумна.

Незабаром почалися танці, ігри, звичайне торжество молодості. Чагатаєв дивився на людей і в нічну природу: йому ще довго доведеться тут перебувати, може, вічно, боротися, працювати й бути щасливим.

Проти Чагатаєва сиділа невідома йому юна жінка з очима, що зблискували чорним світлом, у синій сукні, застібнутій високо, до підборіддя, мов на старій жінці, і це надавало їй незручного й милого вигляду. Вона не танцювала, соромлячись чи не вміючи, і захоплено дивилася на Чагатаєва. Їй подобалося його смагляве обличчя з вузькими чорними очима, що дивилися прямо на неї, добрі й похмурі, його широкі груди, в яких таїлося серце з потаємним почуттям, і м'який німічний рот, здатний плакати й сміятися. Вона не приховувала своєї симпатії й посміхнулася до Чагатаєва; він їй не відповів. Загальні веселощі чимдалі наростали. Студенти — економісти, плановики й інженери брали зі столу квіти, рвали траву в саду і дарували їх своїм подругам чи просто сипали рослини на їхні густі коси. Потім з'явилося конфетті, і воно додало веселощів. Жінка, що сиділа проти Чагатаєва, зникла — тепер вона танцювала на садовій доріжці, обсипана барвистими папірцями, й була задоволена.

Інші жінки, що лишилися за столом, теж були щасливі від уважливості своїх друзів, від навколишньої природи і передчуття свого майбутнього, що тривалістю й надіями дорівнювало безсмертю. Лише одна поміж них була без квітів і конфетті на голові; до неї ніхто не схилявся з жартівливими словами; і вона жалібно всміхалася, аби показати, що бере участь у загальному святкуванні і їй тут приємно й весело. Очі ж її були сумовиті й страдницькі, мов у великої скривдженої дитини. Іноді вона сторожко роззіралася і, переконавшись, що нікому не потрібна, похапцем збирала на стільцях сусідів зронені квіти й барвисті папірці й ховала їх непомітно. Чагатаєв час від часу помічав це, та збагнути не міг; йому вже зробилося нудно від довгого одноманітного свята, і він збирався піти звідси. Жінка, яка збирала чужі квіти, теж пішла кудись — вечір кінчився, зірки зробилися великими, починалася ніч. Чага-

таєв підвівся з місця і вклонився ближчим товаришам — він не скоро з ними побачиться.

Чагатаєв пішов повз дерева й помітив ту жінку з сумним лицем, яка сховалася в сутіні; вона його не бачила, вона квітчала собі волосся квітами і стрічками, потім вийшла з-за дерев знову до освітленого столу. Чагатаєв зразу ж повернувся туди: йому хотілося зараз же перекинути столи, повалити дерева й припинити цю розвагу, над якою капають жалісні сльози, але жінка була тепер щаслива, усміхнена, з трояндою в темних косах, хоч очі її були заплакані. Чагатаєв залишився в саду; він підійшов до неї й познайомився; вона виявилася студенткою-дипломницею хімічного інституту. Він запросив її танцювати, хоч сам і не вмів, та вона танцювала чудово й вела його в такт музиці, як треба. Очі в неї швидко висохли, лице погарнішало, і тіло, звикле до дикої боязкості, тепер сповнене пізньої цнотливості, з довірою притискалося до нього й пахло добрим теплом, як хліб. Чагатаєв забувся біля неї, сон і щастя випромінювала ця чужа жінка, з якою він, певно, більше не зустрінеться; отак часто живе поряд з нами непомітне блаженство.

Зустріч і веселощі тривали до світання; потім сад спорожнів, залишилось мертве оздоблення, всі розійшлися. Чагатаєв і його нова подруга Віра пішли по Москві, осяяній ранковою зорею. Чужоземець Чагатаєв любив це місто, як батьківщину, і був вдячний, що він тут довго жив, пізнав науку і з'їв багато хліба без дорікань. Він глянув на свою супутницю — її лице стало гарним в промінні сонця, що вставало з-за обрію.

Минув час, небо стало високим і чистим, напружене сонце невпинно посилало землі своє добро — світло. Віра йшла мовчки. Чагатаєв зрідка придивлявся до неї й дивувався, чому вона видається всім негарною, коли навіть скромне мовчання її нагадує безмовність трави, вірність близького друга.

Адже це тільки здалеку можна ненавидіти, заперечувати чи бути байдужим до людини. Але зараз, коли він зблизька бачив на її щоках зморшки втоми, вираз обличчя, який приховував її бажання, очі, оточені віями, припухлі губи, — все таємниче поривання цієї жінки, все добре й сильне, заховане в цій живій істоті, він ніяковів від ніжності до неї й не міг би нічого зробити проти неї, і йому навіть соромно було думати про те, гарна вона чи ні.

— Я стомилася, адже ми не спали, — сказала Віра. — Давайте прощатися.

— Нічого,— відповів Чагатаєв.— Я незабаром їду, да-
вайте трохи побудемо разом.

Вони ще пішли вперед, проминули довгі вулиці й десь
зупинилися.

— Отут я живу,— показала Віра на нове велике житло.

— Ходімо до вас. Ви ляжете відпочивати, а я посиджу
коло вас і потім піду.

Віра стояла збентежена.

— Ну гаразд,— сказала вона й повела гостя.

У неї була велика кімната із звичайними меблями, але
ця кімната була якась сумна, завішана шторами, нудна
й майже порожня.

Віра зняла літній плащ, і Чагатаєв зауважив, що вона
повніша, ніж здається. Потім Віра почала порпатися у своїх
господарських закутках, щоб нагодувати гостя, а Чагатаєв
задивився на старовинну подвійну картину, що висіла над
ліжком цієї дівчини. Картина зображала мрію, коли земля
вважалася пласкою, а небо — близьким. Там якийсь вели-
кий чоловік став на землю, пробив головою отвір у небесній
бані, вихилився до пліч по той бік неба, в чудну безконеч-
ність того часу, й задивився туди. І він так довго дивився
в невідомий, чужий простір, що забув про решту свого тіла,
що залишилося нижче звичайного неба. На другій половині
картини був зображений той самий вид, але в іншому по-
ложенні. Тулуб чоловіка виснажився, схуд і, мабуть, умер,
а відсохла голова скотилася на той світ — по зовнішній
поверхні неба, схожого на бляшаний таз,— голова шукача
нової безконечності, де справді немає кінця і звідки нема
повернення на убоге, пласке місце землі.

Та Чагатаєву тепер усе стало немиле й нецікаве. Із зав-
мерлим серцем він обійняв Віру, що нахилилася біля нього
в своїй господарській справі, й притис її до себе з силою
й обережністю, наче бажаючи якнайближче притулитися до
неї, щоб зігрітись і заспокоїтись. Віра одразу зрозуміла
його й не відштовхнула. Вона випросталася, нахилила його
голову й почала пестити його чорний жорсткий чуб, а сама
дивилася вбік, відхиляючи лице, та все ж сльози її зрідка
падали на голову Чагатаєва й там висихали. Віра плакала
беззвучно, самими сльозами, намагаючись не міняти вираз
обличчя, щоб не схлипувати. Чагатаєв почув її, проте йому
було байдуже, що зараз відбувається, і він тепер нікому
не зміг би допомогти.

— Адже я вагітна,— сказала вона.

— Нехай! — відповів Чагатаєв, прощаючи їй усе, хороб-
рий у серці, як приречений на смерть.

— Ні! — сумно говорила йому Віра, закриваючись кінцем рукава, щоб висушити очі й сховати своє негарне обличчя, про яке вона пам'ятала навіть уві сні.— Ні, я нічого не можу.

Чагатаєв дав їй спокій. Йому не обов'язково було втішати себе шаленою насолодою з Вірою, аби бути щасливим, а досить бути поруч з нею, тримати її руку й спитати, чому вона плаче — від горя чи образи.

— У мене недавно помер мій чоловік,— сказала Віра.— А мертвого, ви знаєте, як важко забути. І дитина, коли народиться, не побачить батька, а самої матері їй буде мало... Адже правда, мало?

— Мало,— погодився Чагатаєв.— Тепер я буду батьком її.

Він обійняв її, і вони заснули ясної денної пори, і шум Москви, що будувалася, буріння надр, людський гамір у міському транспорті — все вщухло в їхніх вухах; вони спали, обнявшись, і кожен з них крізь сон чув глухе, тихе дихання іншого.

Надвечір, незадовго до закінчення роботи в установах, вони зареєструвалися в найближчому загсі. Вони стояли між двома букетами квітів; завідуючий загсом привітав їх короткою промовою, запропонував поцілуватися на знак довічної вірності й порадив мати багато дітей, щоб революційне покоління поширилося на вічні часи. Чагатаєв двічі поцілував Віру й дружньо попрощався із завідуючим, думаючи про те, що добре, якби й він поцілував Віру, а не обмежився службовою необхідністю.

Відтоді Чагатаєв щовечора приходив у гості до Віри; вона вже чекала на нього і раділа, коли він приходив. Вони зразу ж обнімалися, причому Чагатаєв поводився з Вірою дуже обережно, оберігаючи в ній дитину від покійної людини. Потім вони йшли гуляти об руку вулицею, уважно роздивлялися вітрини, наче збиралися багато чого придбати, милувалися небом, де було своє життя, і не проминали увагою нічого з навколишніх подій, що безупинно мінялися, немовби серце під час любові таке важке, що його треба весь час розважати дрібницями, аби воно не відчувало своєї роботи.

Але Чагатаєв ще не був справжнім Віриним чоловіком; з ніжністю і страхом вона весь час ухилялася від його пестощів, щоб не образити його, але й не віддатися йому. Вона наче боялася загубити в пристрасті свою бідну втіху, яка з'явилася раптово й дивно, або ж вона просто хитрувала, обачливо й розумно, бажаючи підтримувати в своєму

чоловікові нехолоднуче тепло, щоб самій зігріватися в ньому довго й надійно. Проте Чагатаєву було понад силу обмежитися самою тільки духовною приязню Віри, і якось він заплакав коло неї, коли вона лежала в ліжку, на вигляд безпорадна, але усміхнена й непереможна.

Чагатаєв не міг терпіти силу свого життя, він знав свою невинність і доброту, тому ображався чужій неприступності і втрачав пам'ять і глузд. Ще в дитинстві він тупав ногами, обливався слізьми від невтішного шаленства і погрожував перехожим, коли за товстим склом бачив їжу і не міг її негайно з'їсти.

2

Літо тривало. Від спеки тліли торф'яні болота навколо Москви, й вечорами в повітрі стояв гар, змішаний з теплим паруючим духом далеких колгоспів і ланів, наче всюди в природі готували їжу на вечерю. Чагатаєв проводив з Вірою останні дні: він дістав призначення на роботу; йому треба було їхати на батьківщину, в середину азіатської пустелі, де жила або давно вже померла його мати. Чагатаєв пішов звідти хлопчиком, п'ятнадцять років тому. Стара мати його, туркменка Гюльчатая, надягла йому шапку-папаху, поклала в торбину шматок черствого чурека і ще додала коржик, спечений з розтертого коріння очерету, катрану і ярмалика, тоді дала в руку тростинку, щоб ішла вона з ним поруч замість старшого друга, і веліла йти.

— Іди, Назаре,— сказала вона, бо не хотіла бачити його мертвим поряд себе.— Якщо впізнаєш свого батька— до нього не підходь. Побачиш базари й багатство в Куня-Ургенчі, в Ташаузі, Хіві— ти туди не йди, обминай усіх, іди далеко до чужих. Нехай батько твій буде тобі незнайомою людиною.

Маленький Назар не хотів іти від матері. Він казав їй, що звик помирати і вже не боїться, що він мало їстиме. Але мати проганяла його.

— Ні,— сказала вона.— Я вже така слаба, що любити тебе не можу. Живи тепер сам. Я забуду тебе.

Назар заплакав біля матері. Він обійняв її худу холодну ногу й довго стояв, вчепившись в кволе рідне тіло; його маленьке серце стало тоді хворим, воно раптом стомилося й закалатало важко, ніби намокло. Хлопчик сів на землю в порох і сказав матері:

— Я теж забуду тебе, я теж тебе не люблю. Ви маленьку людину годувати не можете, а коли помрете, то нікого у вас не буде.

Він ліг долілиць і заснув з мокрим від сліз обличчям. Прокинувся Назар на порожньому місці. Мати пішла, з пустелі дув чужий вітер — без будь-якого запаху і без живого звуку. Якийсь час хлопчик сидів спокійно, він їв материнський чурек, озирався й думав ту думку, яку тепер з віком забув. Перед ним була земля, де він народився й хотів жити. Та дитяча країна міститься в чорній тіні, де кінчається пустеля; там пустеля опускає свою землю в глибоку западину, наче готуючи собі поховання, і пласкі гори, погризені сухим вітром, загороджують те низьке місце від білого світу, вкриваючи батьківщину Чагатаєва темрявою й тишею. Лиш пізніє світло сягає туди і сумно освітлює рідкі трави на блідій засоленій землі, немовби на ній висохли сльози, та горе їй не минулося.

Назар стояв на краю темної запалої землі; далі починалася піщана пустеля, щасливіша й світліша, і серед піщаних спокійних пагорбів навіть у тихий час того давнього дитячого дня тулився дрібний вітер, бредучи і плачучи, вигнаний здалеку. Хлопчик прислухався до цього вітру й повів очима за ним, аби побачити його й бути з ним удвох, та не побачив нічого, і тоді він закричав. Вітер втік, ніхто не озвався. Здалеку заходила ніч; на темну низьку землю, звідки вивела його мати, вже лягла тінь, і лише курився білий дим з кибинок і землянок, де раніше жив він. Назар здивовано поторкав свої ноги й тіло: чи є він на світі, якщо його ніхто тепер не пам'ятає й не любить; йому вже не треба було думати, буцім він жив від сили й бажання інших близьких людей, а тепер їх нема, і вони прогнали його... Шорсткий куц — бродяга, по-російському — перекотиполе, без вітру хилився й перекочувався по піску, йдучи мимо. Куц був запорошений, стомлений, ледь живий від свого важкого життя й руху; він не мав нікого — ні рідних, ні близьких і завжди йшов геть. Назар доторкнувся до нього долонею і мовив: «Я піду з тобою, самому мені нудно, — ти думай про мене що-небудь, а я буду думати про тебе. А з ними я жити не хочу, вони мені не веліли, нехай самі помруть!» І він насварився очеретяною палицею комусь, певно, матері, яка забула його.

Назар пішов слідом за перекотиполем і йшов аж до темна. В темряві він ліг і заснув, стомлений, торкаючись рукою куца, аби він залишився з ним. Уранці він прокинувся і зразу злякався, що поряд з ним нема куца: він по-

котився вночі сам. Назар хотів був заплакати, та побачив, що кущ ворушився тепер неподалік на вершині піщаного пагорба, й хлопчик наздогнав його.

Батьківщина й мати давно зникли — нехай їх забуде його серце, поки воно росте. Того дня блукаючий кущ довів Назара до пастуха овечої отари, і пастух напоїв хлопчика й нагодував, а кущ його прив'язав до палиці, щоб він теж відпочив. Довгий час Назар ходив з пастухом і жив у нього, поки не випав сніг; тоді хазяїн відпустив пастуха в справах у Чарджуй, бо той почав сліпнути, і пастух вирушив з хлопчиком, а в місті віддав його Радянській владі, як нікому не потрібного. Радянська влада завжди збирає всіх непотрібних і покинутих, як багатодітна вдова, якій не завадить зайвий рот.

Минуло багато років, але нічого не було забуто, і втрачена мати була так само любовою, і спогад про неї завжди буде радістю в серці, наче дитинство не припинилося. Батька свого Чагатаєв ніколи не знав. Російський солдат Хівінських експедиційних військ Іван Чагатаєв пропав раніше, ніж народила Гюльчатай, що була тоді молодою дружиною Қочмата, від якого вона вже мала двох маленьких дітей; але діти від Қочмата померли, коли Назар був немовлям, про них мати тільки розповідала йому згодом, що вони жили колись. Қочмат же був бідний і значно старший за свою дружину; він жив тим, що ходив на байські землі в Куня-Ургенч і в Ташауз — працювати на хошарах, щоб хоч улітку годувати сім'ю хлібом. А взимку він майже безперервно спав у землянці, викопаній біля підніжжя Усть-Урту. Він беріг свою незаможну силу, і Гюльчатай лежала з ним під одною кошмою; вона також грілася й дрімала довгими зимами, аби менше їсти, а поміж ними лежали їхні діти, коли вони були живі. Зрідка Гюльчатай виходила, добувала траву на їжу або йшла в найми у Хіву. Якось у Хіві вона не знайшла роботи; була зима, багаті пили чай і їли баранину, а бідні чекали тепла й росту рослин. Гюльчатай тулилася на базарі, їла те, що залишалося на землі від торгівців, але старцювати соромилася. На тому хівінському базарі її помітив солдат Іван Чагатаєв і почав приносити їй кожного дня казенну їжу в казанку. Гюльчатай їла солдатський суп з яловичиною на вечірньому безлюдному базарі, а солдат потроху почав її обнімати. Жінці совісно було в подяку за частування відмовляти людині; вона мовчала й не опиралася. Вона думала — чим віддячити росіянину,— і не було в неї нічого, крім того, що дала їй природу.

— Чого в тебе сльози на очах? — спитала Віра у Чагатаєва в день його від'їзду на батьківщину.

— Я згадав свою матір, як вона усміхалася мені, коли я був маленький.

— То як же?

Чагатаєву важко було відповісти.

— Не пам'ятаю... Вона раділа мені й оплакувала мене,— тепер люди так не всміхаються. У неї сльози лилися по щасливому обличчю.

Мати казала Назарові, що її чоловік, Кочмат, коли довідався, що Назар — син російського солдата, а не його, не вдарив її і не розлютився, а тільки став сумним і чужим для всіх. Він пішов удалину і там наодинці перебував свою тугу; потім повернувся й любив Гюльчатай як і раніше.

Назар Чагатаєв востаннє пішов гуляти з Вірою. Увечері поїзд повезе його в Азію. Віра вже збрала його в далеку дорогу: зацерувала шкарпетки, пришила гудзики, сама випрасувала білизну й кілька разів перепробувала й перевірила всі речі, пестячи їх і заздючи їм, що вони поїдуть разом з її чоловіком.

На вулиці Віра попросила Чагатаєва зайти разом з нею до знайомих. Може, через півгодини він назавжди розлюбить її.

Вони зайшли у велику квартиру. Віра познайомила чоловіка з літньою жінкою і спитала:

— Як Ксеня — вдома чи нема?

— Вдома, вдома, щойно прийшла,— сказала господиня.

У просторій неприбраній кімнаті сиділа чорнява дівчинка років тринадцяти чи п'ятнадцяти. Вона читала книжку і крутила кінець своєї коси в руці.

— Мамо! — дівчинка зраділа появі матері.

— Здрастуй, Ксеню! — сказала Віра.— Це моя дочка,— познайомила вона дівчинку з Чагатаєвим.

Чагатаєв потис дивну руку, дитячу й водночас жіночу; рука була липка й нечиста, бо діти не зразу привчаються до чистоти.

Ксеня посміхалася. Вона не була схожа на матір. У неї було правильне лице юнака, дещо сумне від сором'язливості і незвички жити і бліде від втоми росту. Очі її мали різний колір — одне чорне, друге — блакитне, що надавало всьому обличчю лагідного, беспорядного виразу, мовби Чагатаєв бачив жалісну й ніжну вродливість. Лише рот псував Ксеню — він уже розростався, губи повнішали, наче весь час спрагло хотіли пити, і здавалося, що крізь невинну тихість шкіри назовні пробивалася дуже руйнівна рослина.

Усі мовчали через незручне становище, хоча Ксеня вже здогадувалася про все.

— Ви тут живете? — спитав дівчинку Чагатаєв, аби щось сказати.

— Так, у матері мого тата,— сказала Ксеня.

— А де тато, він помер?

Віра була осторонь, вона дивилась у вікно, на Москву. Ксеня засміялася.

— Ні, що ви! Мій тато молодий, він живе на Далекому Сході й будує мости. Два вже збудував!

— Великі мости? — спитав Чагатаєв.

— Великі: один висячий, другий з двома опорними биками й загубленими кесонами. Вони зникли назавжди, вони загубилися! — радісно сказала Ксеня.— У мене фотографії з газети є!

— Тато вас любить?

— Ні, він любить незнайомих, він нас з мамою не хоче любити.

Вони розмовляли ще, в серці Чагатаєва був невиразний жаль — він сидів з легким, сумним почуттям, як уві сні чи під час мандрівки. Забувши про все інше, він узяв руку Ксені до себе і тримав її, не випускаючи.

Ксеня сиділа з острахом і подивом, її різноколірні очі дивилися з мукою, як двоє близьких і незнайомих між собою людей. Її мати, Віра, стояла осторонь, мовчки усміхаючись дочці й чоловікові.

— Чи тобі не час збиратися на вокзал? — спитала вона.

— Ні, я сьогодні не поїду,— сказав Чагатаєв. Він ялозив черевиками по підлозі, змагаючись із нетерпінням своєї душі перед цією дівчинкою. Водночас йому було соромно, що Віра і Ксеня можуть прийняти його стан за жорстоке чоловіче кохання; однак відчував до Ксені лише симпатію, як до близької людини, сповнену турботи про її долю. Він хотів би бути для неї оборонцем, батьком і вічною пам'яттю в її душі.

Вибачившись, Чагатаєв вийшов на півгодини, накупив у Мосторгу різних дрібничок на триста карбованців і приніс їх у подарунок Ксені; якби він не зробив цього, то шкодував би багато днів.

Ксеня зраділа подарункам, а мати її — ні.

— У Ксені всього дві сукні, й останнє взуття подерлося,— сказала Віра.— Батько ж нічого не присилає, а я працюю недавно... Нащо ти понакупував цих дрібничок, навіщо дівчинці дорогі парфуми, замшева сумка, якесь строкате покривало?..

— Ну, мамо, нехай, то нічого! — говорила Ксеня.— Сукню мені безплатно в дитячому театрі дадуть, я там активістка, а в загоні незабаром гірські черевики розподілятимуть, мені взуття не потрібне. Нехай буде сумка й покривало.

— Все-таки даремно,— ремствувала Віра.— І йому самому потрібні гроші, він їде далеко.

— Мені вистачить,— сказав Чагатаєв. Він дістав ще чотириста карбованців і залишив їх Ксені на прожиття.

Дівчинка підійшла до нього. Вона подякувала Чагатаєву, простягнувши йому руку, й мовила:

— Я вам теж незабаром даруватиму подарунки. Незабаром настане багатство!

Чагатаєв поцілував її і попрощався.

— Назаре, ти більше не любиш мене? — спитала Віра на вулиці.— Ходімо розлучимось, поки ти не поїхав... Ти бачив — Ксеня моя дочка, адже ти в мене третій, і мені тридцять чотири роки.

Віра замовкла. Назар Чагатаєв здивувався.

— Чого це я тебе не люблю? А ти любила інших чоловіків?

— Я любила. Другий помер, і за ним я й тепер плачу наодинці. А перший сам залишив мене з дівчинкою, я його теж любила й була вірною... І мені довелося довго жити без чоловіка, ходити по веселих вечорах і самій прикрашатися паперовими квітами.

— Але ж чого я тебе не люблю?

— Ти любиш Ксеню, я знаю... Йї буде вісімнадцять років, а тобі тридцять, може, трохи більше. Ви одружитесь, а я вас зісватаю. Ти тільки кажи мені правду й не хвилюйся, я звикла втрачати людей.

Чагатаєв зупинився перед цією жінкою, нічого не розуміючи. Йому було дивне не її горе, а те, що вона вірила в свою приречену самотність, хоч він одружився з нею й розділив її долю. Вона берегла своє горе і не поспішала його втрачати. Виходить, в глибині розуму і в серці людини міститься її ворожа сила, від якої можуть потьмяніти живі сяючі очі в розпалі життя в обіймах відданих рук, навіть під поцілунками своїх дітей.

— Через це ти зі мною й не жила? — спитав Чагатаєв.

— Так, через це. Адже ти не знав, що в мене є така дочка, ти думав — я молодша й чистіша...

— Ну то й що! Мені байдуже це...

— Ні, ти скажи: ти зараз закохався у Ксеню? Я помітила.

— Закохався,— відповів Чагатаєв,— я не втримався.

Вони мовчки дійшли до Віриної кімнати. Вона стала посеред свого житла, не скидаючи плаща, байдужа й чужа до всього, що її оточувало. Якби зараз був слухний випадок, вона подарувала б усе своє майно сусідці; це добре діло трохи розрадило б її, і разом із втратою майна змінилось б її страждання.

Але потім їй довелося б роздати своє тіло до решти; однак і ця решта мучилася б з такою самою силою, як усе тіло разом з усім майном, і її також треба було б віддати, аби знищити й забути.

Розпач, туга і нестатки можуть стискатися в людині до найменшої її щілини: лише передсмертне дихання виносить їх геть.

— Ну як же мені тепер бути? — спитала Віра, звертаючись до самої себе.

Чагатаєв розумів Віру. Він обійняв її і довго тримав коло серця, аби заспокоїти її хоча б своїм теплом, бо вигадане страждання найбезутішніше й слову не піддається.

Потроху Віра почала відходити від горя.

— Ксеня тебе також полюбить... Я виховаю її, вселю їй пам'ять про тебе, зроблю з тебе героя. Ти сподівайся, Назаре,— роки минуть швидко, а я звикну до розлуки.

— Навіщо звикати до поганого? — сказав Чагатаєв; він не міг збагнути, чому щастя всім видається неймовірним і люди намагаються вабити одне одного лише смутком.

Чагатаєву горе набридло з дитинства, а тепер, коли він став освіченим, горе уявлялося йому ницістю, і він вирішив влаштувати на батьківщині щасливий світ, бо інакше незрозуміло, що робити в житті і нащо жити.

— Нічого,— мовив Чагатаєв і погладив Вірі її великий живіт, де лежала дитина, що мала жити в щасливому майбутті.— Народжуй його швидше, він буде радий.

— А може, ні,— сумнівалася Віра.— Може, він буде вічний страдник.

— Ми більше не допустимо нещастя,— відповів Чагатаєв.

— Хто ви?

— Ми,— тихо й непевно підтвердив Чагатаєв. Він чогось соромився говорити ясно і трохи почервонів, немов його потаємна думка була негарна.

Віра обійняла його на прощання — вона весь час дивилася на годинника, розлука підступала ближче.

— Я знаю, ти будеш щасливий, у тебе чисте серце. Візьми тоді до себе мою Ксеню.

Вона заплакала від своєї любові й невпевненості в майбутньому; її обличчя спершу зробилося ще більш негарним, потім сльози омили його, й воно набуло незнайомого вигляду, наче Віра дивилася здалеку чужими очима.

3

Поїзд давно залишив Москву; минуло вже кілька діб їзди. Чагатаєв стояв біля вікна, він упізнавав ті місця, де ходив у дитинстві, або ж це були інші, але точнісінько такі. Така сама земля, пустельна й стареча, дме той самий вітер, ворущачи скімливі билінки, і простір широкий і сумний, як чужа печальна душа; Чагатаєву іноді хотілося вийти з поїзда й піти пішки, мов покинута всіма дитина. Але дитинство й старі часи давно минули. Він бачив на степових маленьких станціях портрети вождів; часто ці портрети були саморобні і приклеєні десь до паркану. Портрети, мабуть, були мало схожі на тих, кого вони зображували, та їх малювала, мабуть, дитяча піонерська рука і вірне чуття: Ленін був схожий на старого, доброго батька всіх безрідних людей на землі; проте художник, не думаючи, намагався зробити обличчя схожим і на себе, щоб видно було, що він тепер живе не сам на світі і в нього є батьківство й рідня,— тому мистецтво ставало сильнішим за невмілість. І зразу ж за такою станцією можна було побачити, як люди копали землю, щось садили чи будували, аби приготувати місце для життя і притулок для бездомних. Порожніх, безлюдних станцій, де можна жити тільки у вигнанні, Чагатаєв не бачив; всюди людина працювала, відходячи серцем від споконвічного відчаю, від сирітства й бідності.

Чагатаєв згадав материнські слова: «Іди далеко, до чужих, нехай твоїм батьком буде незнайома людина». Він ходив далеко й тепер повертається, він знайшов батька в чужій людині, яка зростила його, розширила в ньому серце і тепер знову посилає додому, щоб знайти і врятувати матір, якщо вона жива, поховати її, якщо вона лежить покинута й мертва на поверхні землі.

Однієї ночі поїзд несподівано зупинився в темному степу. Чагатаєв вийшов у тамбур вагона. Було тихо. Вдалині сопів паровоз, пасажири спокійно спали. Нараз у степовій темряві скрикнула пташка, її щось налякало. Чагатаєв пригадав цей голос через багато років, немовби його дитинство жалібно прокривало з німої темряви. Він прислу-

хався; іще якась пташка щось швидко проказала і замовкла, він також пам'ятав її голос, та зараз забув її назву: може, пустельна славка, може, постільга. Чагатаєв вийшов з вагона. Неподалік він помітив чагарник і, дійшовши до нього, взявся за гілку його й сказав йому: «Здрастуй, куян-суюк!» Куян-суюк злегка поворушився від дотику людини і знову залишився яким був — байдужим і сонним.

Чагатаєв одійшов ще далі. В степу щось ворушилося й покрикувало, він здавався безгучним лише для незвичного вуха. Земля почала опускатися в низовину, почалася синя висока трава. Чагатаєв, з цікавістю пригадуючи, зайшов у траву; рослини тремтіли круг нього, розхитувані знизу, всякі невидимі істоти тікали від нього геть — хто на животі, хто на ніжках, хто низьким польотом — хто як міг. Вони, певно, до того сиділи нечутно, але спали серед них лиш деякі, аж ніяк не всі. У кожного було стільки турбот, що дня, певно, їм не вистачало, або ж їм шкода було марнувати коротке життя на сон, і вони тільки ледь дрімали, опустивши плівку на пів-ока, щоб бачити хоч півжиття, чути п'ятому і не пам'ятати денних злигоднів.

Незабаром Чагатаєв відчув запах вологи; десь поблизу було озеро чи колодязь. Він рушив туди і невдовзі зайшов у якусь невелику вологолюбну траву, схожу на маленький російський гай. Очі Чагатаєва призвичаїлися до мороку, тепер він бачив ясно. Потім почався очерет; коли Чагатаєв зайшов у нього, враз закричали, полетіли й засовалися на місці тутешні мешканці. В очереті було тепло. Тварини і птахи не всі втекли від страху перед людиною, деякі, судячи із звуків та голосів, залишилися. Вони так злякалися, що, чекаючи на загибель, поспішали чимшвидше розплодитися і зазнати насолоди. Чагатаєв здавна знав ці звуки і тепер, слухаючи млосні, кволі голоси з теплої трави, співчував усьому цьому бідному життю, яке хапалося за останню радість.

Поїзд нечутно рушив. Чагатаєв міг би його наздогнати, але не поспішав; поїхала лише валіза з білизнами, та й то її можна одержати назад у Ташкенті. Але Чагатаєв вирішив її не одержувати, щоб не відвертати увагу від своєї основної справи. Він заснув у траві, серед спокою, притулившись до землі, як колись.

Через сім днів Чагатаєв дійшов до Ташкента пішки. Він з'явився в Центральний Комітет партії, де на нього вже давно чекали. Секретар комітету сказав Чагатаєву, що десь у районі Сари-Камишу, Усть-Урту й дельти Амудар'ї блукає й бідує невеликий кочовий народ з різних національно-

стей. У ньому є туркмени, каракалпаки, трохи узбеків, казахи, перси, курди, белуджі й такі, що забули, хто вони. Раніше цей народ майже постійно жив у западині Сарикамишу, звідки він ходив працювати на хошари й на чигирі в Хівінську оазу, в Ташауз, у Ходжейлі, Куня-Ургенч та інші далекі місця. Бідність і розпач того народу були такі великі, що він про земляну хошарну роботу, яка тривала лише кілька тижнів на рік, думав як про благо, бо йому в ці дні давали їсти хлібні коржі і навіть рис. На чигирях той народ працював замість віслюків, рухаючи своїм тілом дерев'яне водило, щоб піднімалася в арик вода. Віслюка треба годувати цілий рік, а робочий народ із Сарикамишу їв лише тоді, коли працював, а потім ішов собі. І народ не вмирав повністю і наступного року знову повертався, пробідувавши десь на дні пустелі.

— Я знаю цей народ, я там народився,— сказав Чагатаєв.

— Через те тебе й посилають туди,— пояснив секретар.— Як називався цей народ, ти не пригадуєш?

— Він не називався ніяк,— відповів Чагатаєв.— Але сам собі він дав маленьке ім'я.

— Яке в нього ім'я?

— Джан. Це означає душу або любе життя. Народ нічого не мав, окрім душі й любого життя, яке йому дали жінки-матері, бо вони його народили.

Секретар насупився й посмутнів.

— Виходить, усе його майно — саме тільки серце в грудях, та й то коли воно б'ється.

— Саме серце,— погодився Чагатаєв,— саме тільки життя; поза тілом йому нічого не належить. Але й життя було не його, йому тільки здавалося, що воно його.

— Тобі мати казала, що таке джан?

— Казала. Втікачі й сироти звідусіль і старі знеможені раби, яких прогнали. Ще були жінки, які зрадили чоловіків і потрапили туди від страху, назавжди приходили дівчата, що покохали тих, хто нагло помер, а вони не схотіли собі іншого чоловіка. І ще жили там люди, які не знали бога, глузували з усього, злочинці... Та я не пам'ятаю всіх — я був маленький.

— Ідь тепер туди. Знайди цей загублений народ — Сарикамишська западина порожня.

— Я поїду,— погодився Чагатаєв.— Що ж мені там робити? Будувати соціалізм?

— Що ж іще? — промовив секретар.— У пеклі твій народ уже був, нехай поживе у раю, а ми йому допоможемо

чим тільки зможемо... Ти будеш нашим уповноваженим. Туди послали когось із району, та навряд чи він щось там зробить: здається, не наша людина...

Потім секретар дав Чагатаєву докладні, точні інструкції, відрядження, і Чагатаєв попрощався.

Він вирішив пливати на батьківщину вниз Амудар'єю, сівши біля Чарджуя в каюк.

На ташкентській пошті він одержав листа од Віри. Вона писала, що її дитина незабаром з'явиться на світ, вона вже щось думає всередині її тіла, бо часто ворухиться й буває невдоволена.

«Але я голублю її, я пещу свій живіт,— писала Віра,— і кажу: «Чого ти хочеш? Тобі там тепло й тихо, я намагаюся мало рухатися, щоб ти не дратувалася,— чого ти хочеш піти з мене?..» Я звикла до неї, весь час живу з нею як з другом, як хотіла жити з тобою, і я боюся її народження — не тому, що мені буде боляче, а тому, що це буде початок розлуки з нею навіки, і її ніжки, якими вона зараз стукає, поспішають піти від матері, і вони йтимуть усе далі й далі — в міру її життя,— поки мій син не сховається зовсім від мене, від моїх заплаканих очей... Ксеня тебе пам'ятає, але сумує, що ти далеко, не скоро приїдеш, про тебе навіть нічого не відомо. Чи не вмер ти вже десь?» ·

Чагатаєв надіслав Вірі листівку, що він цілує її і Ксеню — в її різноколірні очі, і мине небагато часу, як він приїде, коли зробить свій народ джан щасливим.

4

З Чарджуя в Нукус з кооперативним товаром відправлялися чотири каюки. Чагатаєв не користувався своїм правом людини, яка їде у відрядження, бо це право майже не визнавалося, а найнявся помічником річкового матроса. Він домовився, що доїде до Хівінської оази, а там зійде на берег.

Настали довгі дні плавання. Вранці і ввечері річка перетворювалася на золотий потік, завдяки косому сонячному промінню, що пронизувало воду крізь її живий, струмуючий мул. Ця жовта земля, мандруючи в річці, скидалася на хліб, квіти й бавовну і навіть на тіло людини. Іноді на вершечку очеретини сиділа барвиста незнайома пташка, вона крутилася від внутрішнього хвилювання, виблискувала пір'ям на сонці і співала щось щасливим тонким голоском, наче вже настало блаженство для всіх істот. Пташка нагадувала

Чагатаєву про Ксеню, маленьку жінку з різнобарвними очима, яка зараз щось думала про нього.

Через чотирнадцять днів Чагатаєв зійшов на берег Хівінської оази, діставши розрахунок і подяку від старшого матроса.

Побувши кілька днів у Хіві, Чагатаєв вирушив на батьківщину, в Сари-Камиш, дорогою дитинства. Він пам'ятав цю дорогу по ледь помітних ознаках: піщані пагорби тепер здавалися нижчими, канал — мілкішим, шлях до найближчого колодязя — коротшим. Сонце світило таке саме, але не так високо, як у ті часи, коли Чагатаєв був маленький. Курганчі, кибитки, зустрічні віслюки й верблюди, дерева по ариках, літаючі комахи — все було давнє й незмінне, але байдуже до Чагатаєва, ніби осліпло без нього. Він ішов ображений, як чужим світом, придивляючись до всього навколишнього і впізнаючи забуте, але сам залишався невпізнаним. Кожне дрібне створіння, предмет і рослина, виявляється, було більш гордим і незалежним від колишньої прив'язаності, аніж людина.

Дійшовши до сухої річки Кунядар'ї, Назар Чагатаєв побачив верблюда, який сидів, наче людина, спершися передніми ногами на піщаний нанос. Верблюд був худий, горби його обвисли, і він несміливо дивився чорними очима, як розумна, сумна людина. Коли Чагатаєв підійшов до нього, верблюд не звернув на нього уваги: він стежив за рухом мертвих трав, гнаних вітром,— наблизяться вони до нього чи пролетять мимо. Одна билінка посунулася близько по піску до самого його рота, і тоді верблюд зжував її губами й проковтнув. Вдалині рухалося кругле перекотиполе, верблюд стежив за цією великою живою травою очима, добрими від надії, але перекотиполе йшло стороною; тоді верблюд заплющив очі, бо не знав, як треба плакати.

Чагатаєв обдивився верблюда кругом; тварина давно стала худою від голоду і хвороби, її шерсть майже вся вилізла, залишилося якесь клоччя, тому верблюд тремтів від незвички й ознобу. Його, мабуть, розвантажив і залишив тут якийсь караван через виснаження своїх сил — або ж хазяїн його загинув, а тварина чекала його, поки не витратила в собі життєвого запасу. Втративши здатність рухатися, верблюд вперся кволими передніми ногами і трохи підвівся, аби бачити стебла трав, гнані на нього вітром, і з'їдати їх. Коли вітру не було, він заплющував очі, щоб даремно не витратити зір, і дрімав. Опуститися й лягти він не хотів — тоді б він підвестися вже не зміг, тому постійно ли-

шався сидячим — то пильнуючи, то дрімаючи, поки смерть не похилила б його донизу чи якийсь нікчемний звір пустелі не кінчив би його одним ударом маленької лапи.

Чагатаєв довго сидів біля цього верблюда, спостерігаючи й розуміючи його. Потім він приніс здалеку кілька оберемків перекотиполя й дав верблюдові їх з'їсти. Напоїти він його не міг, у нього самого було тільки дві баклажки води, та він знав, що далі річищем Кунядар'ї є прісні озера й мілкі колодязі. Проте важко нести на собі верблюда по піску.

Настав вечір. Чагатаєв годував верблюда, добуваючи йому неподалік траву, поки той не поклав свою голову на землю; він заснув спокійним сном нового життя. Зайшла ніч, стало прохолодніше. Чагатаєв попоїв коржиків зі свого мішка, потім притиснувся до тулуба верблюда, аби зігрітися, й задрімав. Він усміхався; все було дивно для нього в цьому світі, зробленому немовби для короткої глузливої гри. Але ця навмисна гра затяглася надовго, на вічність, і сміятися ніхто вже не хоче і не може. Гола земля пустелі, верблюд, навіть бродяча убога трава — адже все має бути серйозним, великим і тріумфуючим; всередині бідних істот існує відчуття їхнього іншого, щасливого призначення, необхідного й неодмінного,— навіщо ж вони отак страждають і чекають чогось? Чагатаєв згорнувся клубком біля живота верблюда й заснув, дивуючись з незвичайної дійсності.

5

Через шість днів шляху по Кунядар'ї Чагатаєв побачив Сари-Камиш. Увесь цей час він вів за собою верблюда, що оклигав і вже міг іти, але ще не міг везти на собі людину.

Чагатаєв сів на пісок там, де кінчаються піски, де земля йде на зниження в улоговину, до далеского Усть-Урту. Там було темно, глибоко, Чагатаєв ніде не бачив ні диму, ні кибитки — лиш оддалік блищало невелике озеро. Чагатаєв перебирав руками пісок, він не змінився: вітер усі минулі роки переносив його то вперед, то назад, і пісок постарів від перебування у вічному місці.

Сюди мати колись вивела його за руку й відправила жити самого, а зараз він повернувся. Він пішов далі з верблюдом, вглиб своєї батьківщини. Як маленькі діди, стояли дикі чагарники; вони зовсім не вирости відтоді, як Чагатаєв був дитиною, і здається, лише вони з усіх тутешніх істот не забули Чагатаєва, бо вони були такі непривабливі,

що це скидалося на покірливість, і в їхню байдужість або безпам'ятність повірити не можна було. Такі потворні бідняки мають жити лише спогадом або чужим життям, більше їм нема чим жити.

Кілька днів Чагатаєв блукав цією своєю дитячою країною, аби знайти людей. Верблюд самостійно ходив за ним слідом, боячись залишитися в самотині і знудитись; інколи він довго дивився на людину, напружений і уважний, ладний заплакати чи всміхнутися, і страждаючи від невміння.

Ночуючи в пустельних місцях, доїдаючи останні харчі, Чагатаєв, проте, не думав про своє благополуччя. Він прямував углиб безлюдної западини, дном стародавнього моря, поспішаючи і непокоячись. Лише раз він серед дня ліг на дорогу й припав до землі. Серце його відразу заболіло, і він втратив терпець і силу боротися з ним; він заплакав за Ксенею, соромлячись свого почуття і зрікаючись його. Він бачив її тепер близько в думках і спогадах; вона всміхалася йому жалісною усмішкою маленької жінки, яка може любити тільки в душі, але обійматися не хоче й боїться поцілунків, як каліцтва. Віра сиділа віддалік і шила дитячу білизну, скорочуючи розлуку з чоловіком і вже майже байдужа до нього, бо всередині в неї ворушилася й мучилася інша, ще любіша й безпорадніша людина. Вона чекала на неї, хотіла побачити її обличчя і боялася розстатися з нею. Та її втішало, що іще довгі роки вона цілуватиме й обійматиме її, коли схоче, поки та не виросте й не скаже їй: «Годі тобі, мамо, чіплятися до мене, ти мені набридла!»

Чагатаєв підвів голову. Верблюд жував якусь суху траву, маленька черепаха чорними ніжними очима жалісно дивилася на людину. Що зараз було в її свідомості? Може, чарівна думка цікавості до таємничої величезної людини, може, сум дрімотного розуму.

— Ми тебе саму не покинемо! — мовив Чагатаєв до черепахи.

Він дбав про все живе, як про священне, й був надто скупий серцем, аби не помічати того, що може служити втіхою.

Вони пішли з верблюдом далі, до Усть-Урту, де біля самого підніжжя гори жив один забутий дід. Він ночував у землянці, викопаній у сухому схилі пагорба, і харчувався дрібними тваринами й корінням рослин, що були в розколинах плоскогір'я. Глибока старість і злидні зробили його мало схожим на людину. Він давно прожив людський вік, усі його почуття задовольнилися, а розум вивчив і запам'ятав місцеву природу з точністю вичерпної істини. Навіть

зірки, багато тисяч їх, він знав напам'ять за звичкою, і вони йому набридли.

Його звали Суф'ян; вдягнений він був у стару шинель російського солдата часів хівінської війни і в картуз, а взувався в обмотки з ганчір'я.

Помітивши Чагатаєва, він вийшов до нього зі свого земляного житла і вступився у простір вицвілими очима.

До нього йшов чоловік з верблюдом. Суф'ян одразу впізнав перехожого і засмутився в душі, що нема для нього нічого невідомого.

— Я тебе знаю,— сказав він Чагатаєву.— Ти був хлопчик Назар.

— А я тебе не знаю,— відповів Чагатаєв.

— Ти не знаєш — ти живеш, як їси: що в тебе входить, те потім виходить. А в мені все затримується.

Старий скривився, зображуючи привітальну усмішку, але його лице, навіть спокійне, скидалося на порожню шкіру висхлої мертвої змії. Здивувавшись, Чагатаєв торкнувся руки й чола Суф'яна. Про життя і живих ніхто не піклується, але тепер прийшла пора...

Чагатаєв сказав старому, що він прийшов здалеку, заради своєї матері й свого народу, та чи є він на світі, чи вже давно вимер?

Старий мовчав.

— Ти зустрів де-небудь свого батька? — спитав він.

— Ні. А ти знаєш Леніна?

— Не знаю,— відповів Суф'ян.— Я чув одного разу це слово від подорожнього, він казав, що воно хороше. Але я гадаю — ні. Якщо хороше — нехай воно прийде в Сари-Камиш, тут було всесвітнє пекло, і я тут живу гірше за всіх на світі.

— Я ось прийшов до тебе,— сказав Чагатаєв.

Старий знову скривився в недовірливій посмішці.

— Ти незабаром підеш від мене, я помру тут сам. Ти молодий, твоє серце б'ється міцно, ти знудьгуєшся.

Чагатаєв наблизився до старого й поцілував його, як раніше цілував Віру, міцно і щиро. Дивно, що уста старого мали такий самий смак, як губи далекої молоді жінки.

— Тут ти помреш від жалю, від спогадів. Тут, розповідали перси, було пекло для всієї землі...

Вони зайшли в землянку, де жив на очеретяній маті Суф'ян. Він дав гостеві коржика, спеченого з коріння плоскогірних трав. Через отвір було видно вечірню тінь, що бігла в яму Сари-Камишу, де за старовини було всесвітнє пекло. Чагатаєв чув у дитинстві цей усний переказ і тепер

розумів його повне значення. У далекому звідси Хорасані, за горами Копетдагу, в Ірані, серед садів і нив, жив чистий бог щастя, плодів і жінок — Ормузд, захисник землеробства і розмноження людей, любитель тиші. А на північ від Ірану, за схилом гір, лежали пусті піски; вони тяглися в напрямку, де була середина ночі, де животіла лише рідка трава,— і ту зривало вітром і гнало геть у ті чорні місця Турану, серед яких безнастанно ніє душа людини. Звідти, не витримавши відчаю і голодної смерті, приходили темні люди в Іран. Вони вдиралися в гущавінь садів, в жіночі помешкання, в стародавні міста і спішили наїстися, надивитися, забути самих себе, поки їх не знищили, а тих, хто вцілів, переслідували до глибини пісків. Тоді вони ховалися в кінці пустелі, в проваллі Сари-Камишу, і там довго страждали, аж поки злигодні і спогад про осяйні сади Ірану не піднімали їх на ноги... І знову вершники чорного Турану з'являлися в Хорасані, за Атреком, в Астрабаді, серед майна ненависної, осілої, опасистої людини, знищуючи і насолоджуючись... Можливо, одного із давніх мешканців Сари-Камишу звали Аріманом, що дорівнює чортові, і цей бідняк від розпачу лютував. Він був не найлютіший, а найнещасніший, і все своє життя стукав через гори в Іран, у рай Ормузда, бажаючи їсти і втішатися, поки не впав у сльозах на безплідну землю Сари-Камишу і не вмер.

Суф'ян залишив Чагатаєва ночувати. Економіст нудився: дні й ночі минають марно, треба квапитися й робити щастя на пекельному дні Сари-Камишу; з нетерплячки він довго не міг заснути, рахуючи години. Мов світло сумління, горіли зорі на небі, верблюд сопів надворі, й по піску обережно шкреблася зірвана вдень вітром знесилена трава, наче прагнучи йти самостійно на своїх ніжках-билинках.

Наступного дня Чагатаєв і Суф'ян вирушили шукати людей, які зникли. Верблюд теж пішов за ними, боячись самоти, як боїться її любляча людина, що живе в розлуці із своїми.

На краю Сари-Камишу Чагатаєв пригадав знайоме місце. Тут росла сива трава, яка так і не виросла відтоді, як було дитинство Назара. Тут мати сказала йому колись: «Ти, хлопче, не бійся, ми йдемо помиратися»,— і взяла його за руку. Навколо зібралися всі, які були, люди, так що виїшов натовп, можливо, на тисячу чоловік, разом з матір'ю й дітьми. Народ гомонів і радів: він вирішив іти в Хіву, щоб його весь вбили там зразу, щоб більше не жити. Хівінський хан давно вже гнітив цей рабський, маленький народ своєю владою. Він спершу рідко, потім

чимраз частіше прислав до Сари-Камишу вершників зі свого палацу, і ті забирали з народу кожного разу по кілька чоловік, а потім їх або страчували в Хіві, або садовили до в'язниці на все життя. Хан шукав злодіїв, злочинців і безбожників, але їх важко було відшукати. Тоді він наказав брати всіх невідомих людей, аби жителі Хіві, дивлячись на їхню страту й муку, відчували страх і тремтіння. Спершу народ джан боявся Хіві, і багато людей наперед знемагали від страху; вони перестали піклуватися про себе й сім'ю і тільки лежали горілиць кволі, безсилі. Потім почали боятися всі люди — вони дивилися в чисту пустелю, чекаючи звідти кінних ворогів, вони завмирили від кожного вітру, що гнав пісок вершиною бархана, гадаючи, що це мчать вершники. Коли ж третину народу або й більше забрали в Хіву, і вони не повернулися, народ уже зник чекати своєї загибелі; він зрозумів, що життя не таке дороге, як воно здається в серці і в надії, і кожному, хто залишився живий, було навіть прикро, що його не взяли в Хіву. Але молодий Якубджанов і його друг Ораз Бабаджан не хотіли даремно йти в Хіву, якщо можна вмерти на волі. Вони кинулися з ножами на чотирьох ханських стражників і поклали їх на місці, враз позбавивши їх слави і життя. А маленький Назар, побачивши чужих озброєних людей, побіг до матері, щоб узяти гостру залізячку, яку він сховав собі для гри, але назад прибіг уже пізно: стражники вмерли без його залізячки. Ораз і Якубджанов зникли після того, сівши на коней убитих солдатів, а решта народу пішли юрбою в Хіву, щасливі й мирні; люди були однаково ладні тоді розгромити ханство чи без жалю розстатися там із життям, оскільки бути живим нікому не здавалося радістю й перевагою і бути мертвим не боляче. Попереду пішов бахші, бурмочучи свою пісню, а поруч з ним був Суф'ян, і тоді вже стара людина. Назар дивився на матір; він дивувався, що вона тепер весела, хоч ішла помирати, і всі інші люди також ішли охоче. Днів через десять чи п'ятнадцять сари-камишський народ побачив хівінську вежу. Шлях до Хіві був довгий і важкий, але труд і злидні осідлого життя також потребували терпіння, тому люди не дратувалися від надмірної втоми. Біля самої Хіві прибулий народ оточило невелике ханське кінне військо, однак тоді народ заспівав і розвеселився. Співали всі, навіть наймовчазніші і найневміліші; узбеки і казахи танцювали попереду всіх, один нещасний старий росіянин грав на губній гармошці, Назарова мати підняла руки, наче готуючись до таємного танцю, а Назар з цікавістю чекав, як їх усіх і його

самого зараз уб'ють солдати. Біля ханського палацу стояли гладкі сміливі стражники, які охороняли хана від усіх. Вони з подивом дивилися на прибулий народ, який ішов повз них з гордістю і не боявся сили куль і заліза, наче він був гідний і щасливий. Ці ханські стражники разом із вершниками мали поступово оточити сари-камишський народ і загнати його в тюремне підземелля; але веселих важко карати, бо вони не розуміють зла.

Один ханів помічник підійшов ближче до старих людей з Сари-Камишу і спитав їх:

— Що вам треба і чого ви радієте?

Йому хтось відповів, можливо, Суф'ян чи якийсь інший старий:

— Ти довго привчав нас вмирати, тепер ми звикли і прийшли зразу всі,— давай нам швидше смерть, поки ми не відвикли від неї, поки народ веселиться!

Помічник хана пішов назад і більше не повернувся. Кінні й піші солдати залишились біля палацу, не чіпаючи народ: вони могли вбивати лише тих, для кого смерть страшна, а коли цілий народ іде на смерть весело повз них, то хан і його головні солдати не знали, що їм робити. Вони не зробили нічого, а всі люди із заповідни пройшли далі і невдовзі побачили базар. Там торгували купці, їжа лежала біля них, і вечірне сонце, що блищало на небі, освітлювало зелену цибулю, дині, кавуни, виноград у кошиках, жовте хлібне зерно, сивих ішаків, які дрімали від утоми й байдужості.

Назар питав тоді в матері:

— А коли ж буде смерть? Я хочу!

Але мати сама не знала, що тепер буде, вона бачила, що всі ще живі, й боялася знову повернутися в Сари-Камиш і знову там вічно жити. На хівінському базарі народ почав брати різні плоди й наїдатися без грошей, а купці стояли мовчки й не били цих хижих людей. Назар їв поволі, він дивився навколо, чекаючи вбивства, і встиг з'їсти тільки одну диню. Наївшись, народ посмутнішав, бо веселощі його минулися і смерті не було. Гюльчатай повела Назара в пустелю, всі люди також пішли геть, у давнє місце свого життя.

Назар з матір'ю повернулися назад у Сари-Камиш. На цій колючій сивій траві, де Чагатаєв стояв зараз із Суф'яном, вони тоді відпочивали, і мати мовила синові:

— Давай знову жити, ми не вмерли!

— Ми з тобою цілі,— погодився Назар.— Знаєш що, мамо, ми будемо жити — а не думати, наче нас нема.

— Добре тим, хто помер всередині своєї матері,— сказала Гюльчатай.

— У тебе в животі? — спитав Назар.— А чому ти мене там не залишила? Я б умер, і мене зараз не було б, а ти їла, і пила, і думала про мене: навіщо я живий.

Гюльчатай подивилася тоді на сина: щастя й жалість перебігли її обличчям.

Тепер Чагатаєв лише погладив ту давню траву, що жила понині без змін, бо вона вмерла ще до народження Назара, та все ще трималася, мов жива, глибоким мертвим корінням. Суф'ян розумів, що в душі Чагатаєва зараз відбувається якесь хвилювання життя, але не цікавився цим: він знав, що людині треба чимось наповнити свою душу, і якщо нема нічого, то серце жадібно п'є власну кров.

Через чотири дні Суф'ян і Чагатаєв так зголодніли, що почали бачити марева, тоді як їхні ноги йшли і очі бачили звичайний день. Верблюд не залишав людей, але йшов оддалік від них, де йому траплявся харч із трави. Суф'ян дивився свої плінні сні без надії, а Чагатаєв то всміхався від них, то страждав. Дійшовши до протоки Дар'ялик біля Мангирчардару, двоє пішоходів зупинилися на нічліг, і Суф'ян розбовтав воду біля берега, аби вона була каламутніша, густіша й поживніша, а потім, напившись, обоє чоловіків лягли в печерку, щоб тіло забуло, що воно живе, і швидше минулася ніч. Прокинувшись уранці, Чагатаєв побачив мертвого верблюда; він лежав неподалік із скам'янілими очима, на його шиї запеклася кров розрізу, а Суф'ян рився в його тельбухах, як у мішку з добром, вибираючи звідти сирі частини з чистою кров'ю й насичуючись ними. Чагатаєв теж підповз до верблюда; з його розпанаханого тіла пахло теплом і ситістю, кров ще капала й текла по шпаринах в далеких ущелинах його тулуба, життя вмирало довго. Наївшись, Чагатаєв і Суф'ян блаженно заснули і прокинулись не скоро.

Потім вони пішли далі — в розливи, в гирло Амудар'ї. Вони взяли з собою на запас верблюдячого м'яса, але Чагатаєв їв його без апетиту: йому було важко харчуватися нещасною твариною; вона теж здавалася йому частиною людства.

6

Мешканці Сари-Камишської западини розбрелися в очеретах і чагарниках гирлом Амудар'ї. Минуло вже близько десяти років, як народ джан прийшов сюди й розсіявся

серед вологих рослин. Комарі спершу розїдали людей так, що вони роздирали собі шкіру до кісток, та через якийсь час їхня кров звикла до комариної отрути і почала виробляти протиотруту, від якої комарі робилися безпорадними і падали на землю. Через це комарі тепер боялися людей і не наближалися до них.

Деякі люди оселилися окремо, по одному чоловікові, щоб не мучитися за інших, коли нема чого їсти, і щоб не треба було плакати, коли вмирають близькі. Та зрідка люди жили родинами; у таких випадках вони не мали нічого, окрім любові одне до одного, бо в них не було ні добрих харчів, ні надії на майбутнє, ні простого щастя, яке розважає людей, і їхнє серце ослабло так, що могло тримати в собі лише любов і прихильність до чоловіка чи жінки — найбезпорадніше, найбідніше і найвічніше почуття.

Суф'ян і Чагатаєв спершу блукали дві доби в похмурому очереті по вологій землі, перш ніж побачили один трав'яний курінь. У ньому жив сліпий Молла Черкезов, про нього дбала і годувала його дочка Айдим, дівчинка років десяти. Молла впізнав Суф'яна по голосу, але розмовляти їм не було про що. Вони сиділи один проти одного на очеретяній маті, попили чаю з розтертих і висушених коренів того ж таки очерету, й попрощалися.

— Є у вас новини? — спитав Суф'ян, прощаючись.

— Ні, життя йде одноманітно, — відповів Черкезов. Дружина моя, люба Гюн, утопилася у воді й померла.

— Чому утопилася твоя достойна Гюн?

— Не хотіла жити. Візьми у мене дівчинку Айдим і приведи мені молоду ослицю, буду з нею жити ночами, щоб не було думок і безсоння.

— Я бідний, — сказав Суф'ян, — ослиці в мене немає. Ти обміняй дочку на стару жінку. Живи із старою: тобі однаково.

— Однаково, — погодився Молла Черкезов. — Але старі швидко вмирають, їх не вистачає людині.

— Ти чув, до нас приїхав Назар із Москви; йому веліли допомогти нам прожити наше життя добре.

— Четверо чоловіків приїжджали до Назара, — повідомив Черкезов. — Їх покусали комарі, й вони поїхали. Я сліпий чоловік, моє діло — п'ятьма, мені добре не буде.

— Тобі добре навіть від ослиці й від старої баби, — сказав тоді Чагатаєв. — Твоє щастя схоже на горе.

— З дружиною час минає непомітно, — відповів Молла Черкезов.

Дівчинка Айдим сиділа на землі і, розставивши ноги,

розтирала маленьким камінцем на великому кореневищі очерету; вона була тут за хазяйку і готувала їжу. Крім очерету, біля дівчинки лежало кілька пучків болотяної та пустельної трави і одна чиста осяляча або верблюдяча кістка, викопана десь у далеких пісках,— для приварку. Вимитий казан стояв поміж ніг Айдим, вона час від часу кидала в нього те, що готували її руки, вона ладнала суп на обід. Дівчинка не цікавилася гістьми: очі її були зайняті своєю думкою,— мабуть, вона жила таємною, самостійною мрією і виконувала хатню роботу майже підсвідомо, її зосереджене серце було далеко від усього навколишнього світу.

— Відпусти зі мною свою дочку! — попрохав Чагатаєв господаря.

— Вона ще не виросла, що ти робитимеш з нею? — спитав Молла Черкезов.

— Я приведу тобі іншу, стару.

— Приводь скоріше,— погодився Черкезов.

Чагатаєв узяв за руку Айдим, вона дивилася на нього чорними, сліпучо-блискучими, мовби невидючими очима, боячись і не розуміючи.

— Ходімо зі мною,— сказав їй Чагатаєв.

Айдим витерла руки об землю, підвелася й пішла, залишивши всі свої справи незакінченими, не озирнувшись ні на що, наче вона прожила тут одну мить і не покидала зараз живого батька.

— Суф'яне, тобі ж однаково — йти зі мною чи ні?

— Однаково,— відповів Суф'ян.

Чагатаєв наказав йому залишитися в сліпого, аби допомагати Черкезову харчуватися й жити, поки він вернеться.

Назар пішов з дівчинкою вузьким слідом людей в очеретяному лісі. Він хотів побачити всіх жителів цієї зарослої країни, увесь народ, що сховався сюди від лиха. Про свою матір Гюльчатай він жодного разу не спитав у Суф'яна, він сподівався раптом зустріти її, якщо вона жива і пам'ятає його, а про те, де залишилися лежати її кістки, він завжди встигне довідатись.

Айдим покійно йшла за Чагатаєвим усю довгу дорогу. Очерет іноді кінчався. Тоді Назар і дівчинка виходили на порожні піщані й мулисті наноси, на мілкі озера, обминали старі колючі чагарники і знову заходили в очеретяну гущавину, де була стежка. Айдим мовчала; коли вона стомилася, Чагатаєв узяв її собі на плечі й поніс, тримаючи її за коліна, а вона обхопила руками його голову. Потім вони відпочивали й пили воду з чистої піщаної водоюми.

Дівчинка дивилася на Чагатаєва дивним і водночас звичайним людським поглядом, який він намагався зрозуміти. Може, це означало: візьми мене до себе; а може: не ошукай і не замуч мене, я тебе люблю й боюся. А чи ця дитяча думка в темних сяючих очах була подивом: чому тут погано, коли мені треба, щоб було добре?..

Чагатаєв узяв Айдим до себе на руки й почав перебирати її волосся. Незабаром вона заснула в нього на руках, довірлива й безпорадна, народжена лише для щастя й турбот.

Настав вечір. Іти далі було темно. Чагатаєв нарвав трави, зробив з неї теплу постіль для захисту від нічного холоду, переклав дівчинку в це м'яке трав'яне ложе і сам ліг поряд, вкриваючи й зігріваючи невелику людину. Життя завжди можливе, і щастя доступне негайно.

Чагатаєв лежав без сну; якби він заснув, Айдим розкрилася б голим тілом і змерзла. Велика чорна ніч заповонила небо й землю — від коріння трави до краю світу. Зайшло лише сонце, та зате відкрилися всі зірки, і стало видно поораний, тривожний Чумацький Шлях, немовби по ньому нещодавно відбувався чийсь безповоротний похід.

7

Світло зірниць освітило посушлих на траві. Одна рука Чагатаєва лежала під головою Айдим, щоб їй не твердо й не вогко було спати, другою він закрив свої очі, ховаючись від ранку. Невідома стара жінка сиділа біля сонних і безтямно дивилася на них. Вона ледь торкалася волосся, рота й рук Чагатаєва, нюхала його одіжку, озиралася навколо, боячись, що їй перешкодять. Потім вона обережно витягла руку Назара з-під голови дівчинки, щоб він нікого зараз не відчував і не любив, а був лише з нею. Її спина вже давно й назавжди зігнулася, і коли стара щось роздивлялася, лице її майже торкалося землі, наче вона була невидюща й шукала загублене. Вона оглянула все, у що був одягнений Назар, перемацала руками ремінці й шнурки його штанів і взуття, побгала руками крам на його куртці і провела пальцем, змоченим слиною, по чорних запорошених бровах Чагатаєва. Після цього вона заспокоїлась і лягла головою до Назарових ніг, щаслива і стомлена, наче вона дожила до кінця життя і більше їй нічого не залишилося робити, немовби біля цих черевиків, які зсередини гнили від поту, вкритих пилом пустелі й багном боліт, вона знайшла свою останню втіху. Стара задрімала чи заснула, та невдовзі знову підвелася. Чагатаєв і Айдим усе ще спали:

діти сплять довго, і навіть сонце, метелики й птахи їх не будять.

— Прокинься швидше! — сказала стара, обійнявши руками сонного Чагатаєва.

Він розплющив очі. Стара почала цілувати його шию, груди через одягу, руку, повзаючи лицем по синові, і перевіряла, й роздивлялася зблизька все його тіло: цілі чи ні його частини, чи не відболіло і не втрачено щось у розлуці.

— Не треба: адже ти моя мати,— сказав Чагатаєв.

Він звівся на ноги перед нею, але мати була згорблена так, що тепер не могла бачити його обличчя, вона тягла його за руки вниз, до себе, і Чагатаєв зігнувся й сів перед нею. Гюльчатай трусилася від старості або з любові до сина, але не могла нічого сказати йому. Вона тільки водила по його тілу руками, злякано відчуваючи своє щастя, і не вірила в нього, боячись, що воно зникне.

Чагатаєв дивився в очі матері, тепер вони зробилися бліді, колишня блискуча темна сила не світилася в них; її худе маленьке лице стало хижим і лютим від постійного смутку чи від напруження втримати себе живою, коли жити непотрібно й нічим, коли треба пам'ятати, що серце має битися, й примушувати його працювати. Інакше можна кожної хвилини вмерти, забувши чи не помітивши, що живеш, що треба намагатися чогось хотіти і не випускати з уваги самої себе.

Назар обійняв матір. Вона тепер була легка, невагома, як маленька дівчинка,— їй треба починати жити спочатку, як дитині, бо всі сили в неї забрало страждання, боротьба з безнастанною мукою, і вона ніколи не мала вільного від горя куточка серця, щоб відчувати добро свого існування; вона ще не встигла зрозуміти себе й освоїтися, як настав час бути старою і вмирати.

— Де ти живеш? — спитав її Назар.

— Там,— показала Гюльчатай рукою.

Вона повела його через невисокі трави, через обрідний очерет, і незабаром вони дійшли до невеличкого села, що містилося на галявині серед очеретяного лісу. Чагатаєв побачив очеретяні курені і кілька кибиток, сплечених також із очерету. Всього було жител двадцять чи трохи більше. Ні собаки, ні віслюка, ні верблюда Чагатаєв не побачив у цьому селищі, навіть свійська птиця не ходила на волі по траві.

Біля крайнього куреня сидів голий чоловік, шкіра на ньому висіла складками, як зношена, стомлена одягу; він перебирав на своїх колінах тростинки очерету, складаючи

собі з них річ для хатнього начиння або оздобу. Цей чоловік не здивувався появі Чагатаєва і навіть не відповів на його вітання; він бурмотів щось сам до себе, уявляючи те, що ніхто не бачить, заповнюючи душу своєю власною, таємною втіхою.

— Тут живе весь наш народ чи ще десь? — спитав Чагатаєв у матері.

— Я вже забула, Назаре, я не знаю, — сказала Гюльчатай, насилу пробираючись слідом за ним і низько похиливши голову, як важкий тягар. — Були ще люди, десятеро людей, вони живуть по очеретах аж до моря — раніше жили, тепер, мабуть, уже померли, до нас ніхто не приходить...

Курені й кибитки закінчилися. Далі знову починався очерет. Чагатаєв зупинився. Тут було все — мати й вітчизна, дитинство й майбутнє. Ранній день осявав цю місцевість: зелений і блідий очерет, сіро-брунатні старі курені на галлявині з рідкою низькою травою, і небо нагорі, сповнене сонячного світла, вологого випару боліт, лесового пилу висхлих оаз, схвильоване нечутним вітром, — каламутне, змучене небо, наче природа теж була лише сумною, безнадійною силою.

Роздивившись, Чагатаєв усміхнувся всім примарним, нудним стихіям, не знаючи, що йому робити. Понад очеретяними нетрями, на срібному небокраї, виднівся якийсь завмерлий міраж — море чи озеро з пливучими кораблями й біла сяюча колонада далекого міста на березі. Мати мовчки стояла біля сина, схилившись тулубом вниз.

Вона жила в курені, на глині, без чоловіка й рідних. Дві очеретяні мати лежали на землі в її житлі — однією вона вкривалася, на другій спала. Ще в неї був чавунний горщик для їжі та глиняний глек, а на перекладині висів її дівочий яшмак і одна ганчірка, в яку вона загортала Назара, коли він був немовлям. Кочмат помер років шість тому, від нього залишилась одна холоша (другу Гюльчатай використала на латки для спідниці) і віхоть, яким Кочмат витирав піт і бруд із свого тіла, коли доводилося працювати на хошарах по оазах.

Назарова мати жила тут бурлачкою-колтаманкою. Вона здивувалася, що Назар ще живий, та не здивувалася, що він повернувся: вона не знала про інше життя на світі, окрім того, яким жила сама, вона вважала все на землі одноманітним.

Чагатаєв сховався за дівчинкою Айдим, він розбудив її і привів у очеретяний курінь матері. Гюльчатай пішла копати коріння трав, ловити дрібну рибу очеретяним коши-

ком у водяних ковбаннях, шукати пташині гнізда в заростях, аби зібрати на харч яєць чи пташенят. Вона повернулася лиш надвечір і заходилася готувати їжу з трав, очеретяних коренів і маленьких рибок; її тепер уже не цікавило, що біля неї є син, вона зовсім не дивилась на нього і не промовляла жодного слова, наче весь її розум і почуття були поглинуті глибокими, невинними роздумами, що забирали всі її сили. Коротке людське почуття радості за живого, дорослого сина минулося або ж його зовсім не було, а було тільки дивування з незвичайної зустрічі.

Гюльчатай навіть не спитала, чи хоче їсти Назар і що він думає робити на батьківщині, в очеретяному селищі.

Назар дивився на неї; він бачив, як вона ворушиться у звичній праці, і йому здавалося, що насправді вона спить і рухається не в дійсності, а в сновидінні. Її очі були такого блідого, безпорадного кольору, що в них не залишалось сили для зору,— вони не мали ніякого виразу, як сліпі й онімілі. Судячи з великих зашкарублених ніг, Гюльчатай завжди була боса; одяг її складався з однієї темної спідниці, подовженої до шиї у вигляді капота, залатаної різноманітними клаптями тканини, аж до шматків з валяного взуття, якими обшита пелена. Чагатаєв помацав материну сукню, вона була надіта на голе тіло, там не було сорочки — мати давно відвикла мерзнути ночами і взимку чи страждати від спеки — вона притерпілася.

Назар покликав матір. Вона озвалася до нього, вона його розуміла. Назар заходився допомагати їй розпалювати вогнище, влаштоване у вигляді печерки під похилою очеретяною стіною. Айдим дивилася на чужих людей чистими чорними очима, зберігаючи в них сяючу силу свого дитинства, свою несміливість, яка переходила в смуток, бо дитині хотілося бути щасливою, а не сидіти в темному курені, думаючи про те, чи дадуть їй їсти. Чагатаєв згадував, де він бачив такі самі очі, як у Айдим, але жвавіші, веселіші, люблячі,— ні, не тут, і та жінка була не туркменка, не киргизка, вона давно забула його, він теж не пам'ятає її імені, і вона не може уявити собі, де зараз Чагатаєв і що робить: Москва далеко, він тут майже сам, навколо очерет, водяні повені, хисткі житла з мертвих трав. Йому стало тужно за Москвою, за товаришами, за Вірою і Ксенею, і йому захотілося поїхати ввечері трамваєм кудись у гості до друзів. Та Чагатаєв швидко опанував собою: «Ні, тут також Москва!» — уголос промовив він і всміхнувся, дивлячись в очі Айдим. Вона збентежилась і перестала дивитись на нього.

Мати зварила собі рідку їжу в казанку, з'їла її геть усю, та ще й витерла пальцями посуд зсередини і обсмоктала їх, щоб краще наїстися. Айдим уважно стежила за Гюльчатай, як вона їла, як їжа проходила всередині її худого горла мимо жил, але вона дивилася без жадібності й заздросців, тільки з подивом і жалістю до старої, яка ковтала траву з гарячою водою. Попоївши, Гюльчатай заснула на злежаній очеретяній маті, бо скрізь настала ніч.

8

Перший день життя Чагатаєва на батьківщині минув; спочатку світило сонце, можна було на щось сподіватися, тепер небо померкло, і вже з'явилася вдалині одна виразна, маленька зірка.

Зробилося вогко і глухо. Народ у цій очеретяній країні замовк; його так і не почув Чагатаєв. Він нарвав поблизу трави, зробив з неї постіль у материнському курені і поклав Айдим у тепле місце, щоб вона теж спала.

Потім сам він вийшов, дійшов до якоїсь порожньої, що ледве текла, протоки Амудар'ї і знову повернувся. Могутня ніч уже стояла над цією країною, дрібний очерет ворухився біля підніжжя старих рослин, мов діти вві сні. Людство гадає, що в пустелі нема нічого, це нецікаве дике місце, де в п'ятмі дрімає сумний пастух, і біля ніг його лежить брудна западина Сари-Камишу, в якій колись творилося людське лихо, але й воно минулося, і мученики зникли. А насправді й тут, на Амудар'ї, і в Сари-Камиші теж був цілий важкий світ, зайнятий своєю долею.

Чагатаєв прислухався: поблизу хтось говорив, нашішкувато й швидко, але залишався без відповіді. Назар підійшов до очеретяного житла. Чути було, як у ньому дихали сонні люди і неспокійно переверталися на своїх місцях.

— Підбирай шерсть на землі, клади мені за пазуху,— говорив уві сні голос дідуся.— Збирай швидше, поки верблюди линяють...

Чагатаєв прихилився до очеретяної стіни. Тепер старий лише щось невиразно шепотів у маренні. Йому снилося якесь життя, вічна дія, він бурмотів чимраз тихіше, наче віддалявся.

— Дурди, Дурди! — почав гукати голос жінки; вона ворухилася, й мата під нею шаруділа.— Дурди! Не тікай від мене, я стомилася, я не наздожену тебе... Зупинися, не муч мене, мій ніжик гострий, я заріжу тебе одразу, ти піддайся.

Та незабаром старий і жінка замовкли і тепер мирно спали.

— Дурди! — тихо погукав знадвору Чагатаєв.

— Га? — озвався зсередини голос старого, що бурмотів.

— Ти спиш? — спитав Чагатаєв.

— Сплю, — відповів Дурди.

Чагатаєв згадав цього Дурди в синяві свого дитинства; був тоді один худий чоловік з племені іомудів, який кочував удвох із жінкою і їв черепах. У Сари-Қамиш він приходив тому, що починав нудьгувати, і тоді мовчки сидів серед людей, слухаючи їх, посміхався і був задоволений таємним щастям свого побачення; потім він знову йшов у піски ловити черепах і думати про щось у самотині. Жінка (Назарові вона тоді здавалася теж старою) ішла слідом за чоловіком і несла за плечима все їхнє майно. Маленький Назар проводжав їх до пісків і довго дивився на них, поки вони не зезали в сяючому світлі, перетворюючись на голови без тіла, що пливуть, на човен, на птаха, на міраж.

Поряд була інша очеретяна халупа, збудована в формі кибитки. Біля неї сидів невеликий собака. Чагатаєв здивувався йому, тому що ніяких свійських тварин він тут жодного разу не бачив. Чорний собака дивився на Чагатаєва, він розкривав і закривав пащу, роблячи нею рух люті й гавкання, та звуку не виходило. Водночас він піднімав то праву, то ліву передню лапу, намагаючись розпалити в собі люті і кинутися на чужу людину, але не міг. Чагатаєв нахилився до собаки, той схопив своєю пащею його руку і потер її поміж порожніми яснами — у нього не було жодного зуба. Він доторкнувся до його тіла — там часто билося жорстоке жалюгідне серце, і в очах собаки стояли слези відчаю.

В кибитці хтось зрідка сміявся коротким, блаженним голосом. Чагатаєв підняв решітку, навішану на жердини, й зайшов усередину житла. В кибитці було тихо, задушно, не видно нічого. Чагатаєв пригнувся й поповз, шукаючи того, хто тут є. Гаряче, з шерстю повітря мучило його. Чагатаєв ослаблими руками шукав невідому людину, поки намацав чиєсь обличчя. Це обличчя нараз зморщилося під пальцями Чагатаєва, і з рота людини пішло тепле повітря слів, кожне з яких було зрозуміле, а все сказане не мало ніякого смислу. Чагатаєв здивовано слухав цю людину, тримаючи її обличчя в своїх руках, і намагався збагнути, що вона каже, проте не міг. Уриваючи мову, цей мешканець кибитки коротко й розумно сміявся, потім говорив знову. Чагатаєву здавалося, що він сміється із своєї мови і з свого

розуму, який зараз щось думає, та надумане ним нічого не значить. Потім Чагатаєв здогадався і теж усміхнувся: слова зробилися незрозумілі через те, що в них були тільки звуки — вони не містили в собі ані цікавості, ні почуття, ні захвату — немовби в людині не було серця, і воно не подавало своєї інтонації.

— Візьми піди зійди на Усть-Урт, підними що-небудь і мені принеси, а я в груди покладу, — сказав цей чоловік, а тоді знову засміявся.

Розум його ще жив, і, можливо, він сміявся в ньому, лякаючись і не розуміючи, що серце б'ється, душа дихає, але нема ні до чого інтересу й бажання; навіть цілковита самотійність, темрява нічної кибитки, чужа людина — все це не справляло враження й не викликало страху чи цікавості. Чагатаєв мацав цього чоловіка за обличчя й руки, торкався його тулуба, міг навіть убити його — він продовжував щось собі говорити і не хвилювався, наче був уже сторонній для власного життя.

Надворі тривала ніч. Чагатаєв, ідучи далі, хотів повернутися, взяти й понести з собою чоловіка, що бурмотів; але ж куди його нести, якщо він виснажився до того, що потребував уже не допомоги, а забуття? Він озирнувся; мовчазний собака йшов за ним, в очеретяних куренях лежали люди вві сні і в своїх сновидіннях, вершинами очеретяних заростей іноді проходило тремтіння слабкого вітру, йдучи звідси аж до Аралу. В курені, поряд з тим, де спали мати й Айдим, хтось тихо розмовляв. Собака зайшов туди і знову вийшов, а потім кинувся додому, боячись загубити господаря.

Чагатаєв повернувся до матері і ліг, не роздягаючись, поряд з Айдим. Дівчинка дихала вві сні рідко і майже непомітно, було страшно, що вона може забути зітхнути й тоді помре. Лежачи на глині, Чагатаєв чув у дрімоті, як глухим низом землі ширилося сонне бурмотіння його народу і в шлунках болісно варилися кислі й лужні трави. В сусідньому трав'яному житлі чоловік розмовляв з дружиною; він хотів, щоб у них народилася дитина — може, вона зараз зачнеться.

Але дружина відповідала:

— Ні, в нас із тобою якась кволість, ми десять років зачинаємо її, а вона не зачинається в мені, і я завжди порожня, наче мертва...

Чоловік мовчав, потім сказав:

— Ну, давай щось робити вдвох, нам нема від чого радіти з тобою.

— Що ж,— відповідала жінка,— мені вдягтися нема в що, тобі теж; як ми взимку житимемо?!

— Коли будемо спати, то зігріємося,— відповідав чоловік.— Від бідності що ж іще робити? Одна ти лишилася, хоч-не-хоч, дивишся й любиш!

— Більше нічого,— погоджувалася жінка,— нема нікого добра у нас із тобою, я все думала-думала і бачу, що люблю тебе.

— Я тебе теж,— казав чоловік,— інакше не проживеш...

— Дешевше за дружину нічого нема,— відповіла жінка.— З нашою бідністю, окрім мого тіла, яке в тебе добро?

— Добра мало,— погодився чоловік,— спасибі, хоч жінка народжується й виростає сама, спеціально її не зробиш; у тебе є груди, живіт, губи, очі твої дивляться, багато всього, я думаю про тебе, а ти про мене, і час минає...

Вони замовкли. Чагатаєв почистив вуха від сірки, що зібралася там, і слухав далі — чи не долине звідтіля, де лежить подружжя, іще щось.

— Ми з тобою погане добро,— мовила жінка,— ти худий, слабосилий, а в мене груди засихають, кістки всередині болять...

— Я любитиму твої останки,— сказав чоловік.

І вони замовкли зовсім — мабуть, обнялися, щоб тримати руками своє єдине щастя.

Чагатаєв щось прошепотів, усміхнувся й заснув, задоволений, що на його батьківщині серед двох людей уже існує щастя, хоч і в бідному вигляді.

9

Вранці Гюльчатай не звернула уваги ні на сина, ні на дівчинку, що він привів. Сили її душі стало тільки на спогад про нього, коли він спав на траві біля стежки, поруч з Айдим; тепер вона жила тільки своїм життям. У курені робити було нічого, проте мати довго рівняла очеретяні стебла в похилих стінах, підняла з землі всі билинки, вичистила казан ізсередини, поправила й згорнула мату і робила все це з глибокою ретельністю і старанністю, дбаючи про те, щоб уціліло її хазяйське добро, бо, крім нього, в неї не було зв'язку з життям та іншими людьми. Потім людині треба про щось безнастанно думати, вона також, певно, уявляла щось, коли клопоталася своїми незначними, майже марними справами; думати, однак, нічого не роблячи, вона не вміла; хазяйство й курінь, коли вона прибирала його,

давали їй спогади, сповнювали відчуттям життя її порожнє, слабке серце.

Вона попросила сина, щоб він дав їй що-небудь. Попросила несміливо, без надії і без жадібності, лише для того, щоб у неї стало більше речей і за допомогою них збільшилася житейська зайнятість,— тоді час краще минає. Назар правильно зрозумів матір і віддав їй плащ, кобуру від револьвера (револьвер він перекинув у кишеню штанів), блокнот і сорок карбованців грошей, а заодно сказав нагодувати Айдим. Але дівчинка сама пішла збирати собі траву на харч, а Гюльчатай залишилась.

— Ти знаєш Моллу Черкезова? — спитав її Назар.

— Я всіх знаю,— сказала мати.

— Іди, живи в нього, там тобі буде краще. Він сліпий і турбуватиметься про тебе, поки не помре.

Зігнута стара мати дивилася в землю; вона не зрозуміла, навіщо вона потрібна Черкезову, якщо її серце давно вже б'ється не від почуття, а від звички, якщо життя для неї майже непомітне. Проте вона пішла, не взявши нічого з собою із житла, крім того, що дав їй син,— та й то тому, що ці речі вона тримала в руках. Виявляється, своє хатнє добро вона вже не любила, бо для жадібності у неї не вистачало людських душевних сил.

Чагатаєв залишився жити вдвох з Айдим, бажаючи, щоб серце матері зігрілося в сімейному житті з Моллою Черкезовим. Айдим одразу заходилася господарювати, збирати й варити траву, ловити рибу й готувати обід. Одного разу вона ходила далеко через протоки й розливи, дійшла до саксаульника й принесла дров на запас на зиму. Чагатаєв потім сам двічі ходив у цей далекий саксаульник і приніс дров, а дівчинці зовсім заборонив ходити,— нехай вона тільки розпалює невеличке вогнище і готує одну юшку на добу. Та незабаром йому довелося господарювати самому, оскільки Айдим захворіла і зробилася гаряча, мокра від поту. Назар накривав її травою від ознобу, протирав їй запалені очі і давав рідкий суп із трав, та дівчинка не одужувала, вона худла, мовчала і прямувала в смерть. Очі її безтямно дивилися на Чагатаєва, вона нічого не могла надумати для полегшення. Чагатаєв сидів над нею довгі пустельні дні й оберігав хвору від туги й страху.

По інших куренях і кибитках також лежали хворі й немічні люди. Чагатаєв полічив, що всього в народі джан було сорок сім чоловік, з них чоловік двадцять хворіли. Жінок серед народу було одинадцять чоловік, а дітей до двадцяти років — троє, якщо рахувати і Айдим. Жінки, як

найбільші трудівниці, вмирили раніше, а ті, що лишалися живими, народжували дітей дуже рідко. Тут, щосили стараючись, прагнули дітей більше, аніж у далеких багатих країнах, і якщо діти зрідка народжувалися, то вони в спадок діставали те саме, що мали їхні батьки, очеретяне коріння, довге життя в порожньому просторі.

Під час хвороби Айдим до Чагатаєва прийшов уповноважений райвиконкому Нур-Мухаммед. Чагатаєв йому сказав, що він відряджений сюди для допомоги своєму народові, який у майбутньому має стати щасливим і численним. Нур-Мухаммед відповів Назарові, що серце його народу давно виболіло у злигоднях, розум притупився і тому своє щастя йому нічим відчуті; краще буде дати спокій цьому народові, забути його назавжди чи завести кудись у пустелю, в степи й гори, щоб він блукав, і потім вважати його неіснуючим.

Чагатаєв непомітно роздивився Нур-Мухаммеда; той був великий на зріст, уже старий, очі його дивилися з вузько прорізаних повік, мов крізь безнастанний біль. Він вбирився в узбецький халат, на голові носив тубетейку, був узутий у повстяні туфлі — єдина людина в усьому народі, що зберегла таке вбрання. Це пояснювалося тим, що сам Нур-Мухаммед не належав до народу джан, а був відряджений сюди півроку тому і дивився на людей чужими очима.

— Що ти зробив тут за півроку? — спитав його Чагатаєв.

— Нічого,— повідомив Нур-Мухаммед.— Я не можу воскресити мертвих.

— Чого ж ти тоді чекаєш, навіщо ти тут?

— Коли я сюди прийшов, народу було сто десять чоловік, тепер менше. Я рию могили покійним — їх ховати в болотах не можна, буде зараження, і я ношу мертвих у віддалені піски. Ховатиму, поки вимруть усі, тоді підувідси, скажу — відрядження виконано...

— Народ сам поховає своїх близьких — ти для цього не потрібний.

— Ні, він не ховатиме, я знаю.

— Чому не ховатиме?

— Мертвих мають ховати живі, а тут живих нема, є ще не померлі, які доживають свій час уві сні, ти їм не зробиш щастя, і навіть свого горя вони вже не знають, вони більше не мучаться, вони відмучилися.

— Що ж нам з тобою робити? — спитав Чагатаєв.

— Нічого не треба,— сказав Нур-Мухаммед.— Людину не можна довго мучити, а хівінські хани гадали — можна.

Довго — вона гине, її треба — потроху і давати їй бавитися, а тоді знову мучити...

— Я їм могили копати не буду,— сказав Чагатаєв.— Я не знаю, хто ти: ти чужий, краще йди звідси, залиш нас самих.

Нур-Мухаммед помацав чоло сонної Айдим і підвівся з місця:

— Мое діло в моїй голові, а твоє діло — в твоїй. Незабаром я понесу цю дівчину в землю. До побачення.

Він пішов до своєї землянки. Чагатаєв загорнув Айдим у траву і в мату і швидко поніс її до матері й Молли Черкезова: нехай їй дають час од часу пити і вкривають від нічного холоду. А сам Чагатаєв одразу ж вирушив у Чимгай, куди було сто чи півторасти кілометрів. Він ішов через сухі річища, протоки, очерети і крізь нетрі змішаних рослин усю решту дня, всю ніч і ще цілий день, обдершись дорогою, блукаючи й страждаючи від нетерпіння, чамріючи, поки нарешті не ліг обличчям у м'який мох. Потім він прокинувся і побачив неподалік великі руїни; він підійшов до обвалених глиняних стін. Високе сонце збирало жар під старими стінами; сон і забуття, безпам'ятство задушливого повітря струмували з-під стін, де старіла суха глина. Чагатаєв пройшов усередину укріплення, через те обвалене місце, де під час паводі вода розмила внизу стінку. Там було ще задушливіше від затишшя; спека збиралася в одне гніздо, заросле велетенськими травами з товстими масними стовбурами, бо їх тут нікому було їсти і вони росли тільки заради свого власного задоволення. Чагатаєв з ненавистю дивився на ці масні рослини, вишукуючи під ними хоч якусь дрібну їстівну траву. Він знайшов чийсь невеликі розбиті кістки: їх порубали, щоб густіший був навар, або розсікли шаблею кілька разів, якщо це була людина. Далі він побачив іще кілька кісток і цілу половину людського скелета разом із черепом; ця людина вмерла долілиць, і ребра її розійшлися в боки, мов для посмертного дихання, а одне ребро вперлося своїм вістрям у зім'ятий червоноармійський шолом, уже зіпрілий і пророслий блідою травою. Чагатаєв витяг його з-під ребра; на шоломі ще збереглося темне місце від форми п'ятикутної зірки, і всередині шолома, по надлобній смужці тканини, був напис хімічним олівцем: «Ораз Голоманов» — ім'я полеглого червоноармійця. Чагатаєв почистив шолом і надів його собі на голову, а свого кашкета поклав на череп Голоманова. У глиняній стіні, зсередини фортеці, мабуть, багнетом Голоманова чи іншого червоноармійця, кістки якого були розкидані по землі, були вирізані слова:

«Хай живе солдат революції!» — і багнет різав глину глибоко, для того, щоб час, вітер і дощ не зрівняли й не змили цієї надії мертвих і живих. Мабуть, у тридцятому чи тридцять першому році тут перебував червоноармійський загін, який бився з басмачами, з військами хівінських і туркменських рабовласників, і Голоманов з товаришами залишився тут і зітлів у спокої, немовби він був певний, що його непрожите життя буде дожите іншими так само добре, як ним самим. Чагатаєв насипав трави з землею на скелет Голоманова, щоб орли чи випадкові звірі не розтягли його кісток, і рушив своєю дорогою на Чимгай.

У Чимгаї він купив скриньку з колгоспною аптечкою і дістав через райком кілька десятків хінних порошоків, хоч знав, що ці речі слабо допоможуть його народові, котрий найбільше потребує іншого життя, яке ще не існувало, яке можна терпіти, не вмираючи. Про всяк випадок він зайшов на пошту запитати, чи нема йому листів з Москви. У поштовому приміщенні висіли плакати із зображенням дальніх авіаційних сполучень, на похилих столах під склом лежали зразки правильних поштових адрес — у Москву, в Ленінград, у Тифліс, ніби всі місцеві люди пишуть листи тільки в ці пункти й сумують тільки за цими чудовими містами.

Чагатаєв звернувся у вікно «До запитання», і йому дали звичайного листа з Москви, який був сюди пересланий з Ташкента дбайливими працівниками ЦК партії Узбекистану. Писала Ксеня: «Назаре Івановичу Чагатаєв! Ваша дружина, моя мама Віра, померла в другій клінічній лікарні міста Москви від родів дівчинки, яка, коли народилася, то вже була мертва, і я бачила її тіло. Дівчинку поклали в лікарні в одну труну з мамою Вірою, вашою дружиною, поховали в землі на Ваганьковському кладовищі, не дуже далеко від письменника Батюшкова. Я двічі ходила на могилу. Коли ви приїдете, то я вам покажу, де знаходиться могила. Мама наказала мені вас пам'ятати й любити, я вас пам'ятаю. З піонерським привітом Ксеня».

Туркменська дівчина визирнула з вікна й сказала:

— Зачекайте, вам ще телеграма є, їй шість днів.

І вона дала Чагатаєву ташкентську телеграму: «Лист про смерть дружини прочитано через складність зв'язку з вами Вибачаємося Дозволяється виїхати на місяць Москви потім повернутися привіт Оргвідділ Ісфендіаров При неврученні протягом двадцяти днів повернути Ташкент відправникові».

Чагатаєв сховав листа й телеграму, узяв скриньку з колгоспною аптечкою і вийшов з поштової контори. Чимгай був

маленький — сліпі дували й глиняні житла були майже непомітні в навколишньому вільному просторі. Чагатаєв купив у чайхані ячмінних коржів і за п'ять хвилин був уже поза містом, на вітряному шляху; сонце палало високо й сильно, і все ж його світло не могло зігріти людського серця. Чагатаєв перестав думати; він придивлявся до всяких придорожніх предметів — до стеблин мертвої трави, що впали з чиєїсь гарби, до шматків перетравленої їжі віслюка, до старого російського личака з якогось невідомого далекого мандрівника; залишки й сліди чужого життя й діяльності відвертали Чагатаєва від власних думок. Нарешті він побачив невелику черепаху: вона лежала з вистропленою набряклою шиєю, з беспорядно випущеними лапками, не зберігаючи більше себе під панциром, — вона померла тут, на дорозі. Чагатаєв підняв її й роздивився. Потім одніс убік і закопав у пісок. Ця черепаха була тепер ближче до його покійної дружини Віри, аніж він сам, і Чагатаєв здивовано зупинився. Він сів на землю з потьмареною свідомістю, не розуміючи, що він живе і діє з певною метою; чужими і нудними були йому зараз звичайні явища природи; йому більше не було потрібне ніяке видовище й насолода, і він з відразою кинув ячмінні коржі, що нагрілися в руці, а тоді закричав, як у дитинстві, коли був виведений матір'ю з Сари-Қамишу, й почав шукати очима в цьому незнайомому місці, хто його почує і прийде до нього, — немовби за кожною людиною ходить її невтомний помічник і тільки й чекає, коли настане останній відчай, щоб з'явитися... Вдалині, в тиші, наче за мертвою завісою, в близькому, але іншому світі, щось безнастанно гукало. Звук не мав якогось значення і певності. Чагатаєв вслухався; він пригадав, що ці звуки були йому знайомі й раніше, але він ніколи не розумів їх і залишав поза увагою. Звуки повторилися знову, вони долинали рідко, з мертвими паузами, долаючи порожнечу, — ніби капала волога величезними замерзаючими краплинами, мовби зрідка сурмив ріжок, який несли все далі й далі синіми лісами, або йшов великий зоряний час, що безповоротно минає, лічачи свої відмираючі частини, а може, ці звуки лунали значно ближче — всередині самого тіла Чагатаєва, і вони походили від повільного пульсування його власної душі, нагадуючи собою те головне життя, яке тепер забуте ним, задушене горем у здушеному серці.

Чагатаєв підвівся і швидко пішов у селище свого народу. Надвечір він так стомився, що заснув, не сховавшись в якусь теплу розколину землі, і цілу ніч чув невиразний

гул, різне збурення навколо, тривожний рух природи, котра вірила в свою дію й призначення.

Наступної ночі він уже був недалеко від очеретяних не-трів, поблизу всіх своїх рідних. Він думав, що народ джан тепер уже спить, і нехай хоч уві сні він не голодує і не страждає, нехай ніч триває довго, якщо вранці він знову повинен, щоб не вмерти, мати якесь хоч слабке уявлення про дійсність, котра не більша за сновидіння. Тому ночами Чагатаєв звичайно менше непокоївся: він розумів, що тим, хто спить, легше жити, і мати його зараз не пам'ятає ні його, ні себе, а маленька Айдим лежить, зігріваючись сама собою, мов щаслива, не потребуючи нікого.

Він ішов поволі, наче відпочиваючи, проминув низький саксаульник, перейшов через мілку протоку; пізній жовтий місяць освітлював плинну воду, яка весь час працювала, не маючи за це жодної подяки. Над старим караванним шляхом, що йшов повз Хіву в Афганію або й ще далі, стояла мерехтлива пилюка від місячного світла. Це було незрозуміло Чагатаєву. Той шлях лежить кинутий уже цілі століття, він проходить твердими, торованими пісками й лише в одному місці проходить лесовим настом, де тепер, мабуть, сухо й здіймається густа пішохідна курява. Верблюди й віслики таку пилюку не піднімають, їхня курява здіймається вище й густішає в хвості каравану. Чагатаєв звернув зі своєї дороги й пішов навпростець через дикі місця в південному напрямку, щоб подивитися, хто там іде, де нікого не повинно бути. Він довго продирався крізь гушавину очерету, загрузаючи в трясовині, відводив руками колючі запашні чагарники, поки не вийшов на сухий, чистий, овіяний вітрами курган, під яким лежало в своїй могилі якесь забуте археологічне містечко.

Старий шлях обходив цей курган по його підніжжю і зникав потім на південному сході — ішов у Китай чи Афганістан, у п'ятьму. Невідомі пішоходи сюди ще не дійшли, вони посувалися тихо, їх було зовсім не чути, — можливо, вони звернули з дороги, чи повернулися назад, або лягли спати на землю. Чагатаєв пішов їм назустріч; він не сподівався побачити нічого щасливого чи радісного, він знав, що здійсмати куряву при місячному світлі могли звірі, які від голоду вийшли з глибокої дельти Амудар'ї і пробиралися до далеких оаз, до колгоспів, аби там наїстися овечого м'яса.

Але назустріч йому йшли люди. Чагатаєв ліг обіч дороги й побачив їх усіх. Районний уповноважений Нур-Мухаммед вів за руку сліпого Моллу Черкезова; за ними

йшла мати Чагатаєва й перебирала маленькими ногами Айдим. Далі були інші люди, і серед них старий Суф'ян, Назар-Шакир, який весь час бурмотів, його дружина, котру він любив, як єдиний дарунок свого життя, потім Дурди поруч з дружиною — всього чоловік чотирнадцять, може, — вісімнадцять. Решта народу, певно, не могла прокинутися, чи втратила силу й бажання рухатися.

Гюльчатай несла загорнуте в плащ свого сина коріння очерету на майбутню їжу; Айдим тягла по землі за кінець стеблини в'язку їстівних трав; Назар-Шакир тримав на голові велику паку з ковдр; Молла Черкезов лівою рукою тримався за Мухаммеда, а правою шукав щось у повітрі, — у всіх у них очі були заплющені, вони йшли дрімаючи, дехто щось шепотів чи бурмотів, звикнувши жити уявою. Один тільки Нур-Мухаммед дивився просто себе розплющеними очима, ясно усвідомлюючи весь світ. Він курив трав'яну округу, скручену у висушений лист болотяного очерету, і мовчав.

Чагатаєв вийшов до Мухаммеда і спитав його: куди він веде людей?

Нур-Мухаммед привітався з Чагатаєвим і відповів:

— Які люди?.. Їхня душа давно розсіялася, їм однаково — живуть вони чи ні.

Він простував далі. Чагатаєв пішов поруч із ним. Мухаммед усміхався сам до себе й подивився убік: навіть у темряві навколишня природа була жалюгідна й ненависна йому, а позад нього ішли майже неіснуючі люди.

Дорога обходила невеликий курган, на якому щойно був Чагатаєв. Він з новою думкою глянув на цей земляний пагорб, під яким теж лежав який-небудь невеликий народ, перемішавши свої кістки, втративши своє ім'я й тіло, щоб не повертати більше до себе ніяких мучителів. Рабська праця, виснаження, експлуатація ніколи не забирають саму лише фізичну силу, самі руки, ні — і весь розум і серце також, і душа знищується перша, потім падає і тіло, і тоді людина ховається у смерть, іде в землю, як у фортецю і сховище, не збагнувши, що жила з порожніми жилами, без жодного життєвого інтересу, з головою, яка звикла лише вірити, бачити сни та уявляти недійсне. Невже і його народ джан незабаром ляже десь поблизу, і вітер накриє його землю, а пам'ять про його народ щезне, бо його народ не встиг нічого створити з каменю чи заліза, не видумав вічної краси, — він лише копав землю в каналах, але потік води знову їх замулював, і народ знову копав нанося й викидав зайвий ґрунт з води, а потім каламутний потік

осаджував новий мул і знову безслідно ховав їхню працю.

— А де решта — вони сплять? — спитав Чагатаєв у Нур-Мухаммеда.

— Ні, вони відстали, але йдуть по наших слідах; потім дійдуть.

Айдим, що була серед передніх людей, упала вві сні й залишилася лежати. Чагатаєв почув це й озирнувся; позаду лежало ще два тіла поснулих людей.

— Нехай! — сказав йому Мухаммед. — Потім прийдуть до тями і доженуть.

Але Чагатаєв узяв Айдим на руки й поніс її. Вона спала й не тремтіла від гарячки, мабуть, хвороба вийшла з неї. Незважаючи на трав'яну їжу, на хворобу, тіло її не було худим, воно забирало в себе все корисне із сухого очерету й було пристосоване жити довго й щасливо.

— Куди ти їх ведеш? — спитав Чагатаєв у Нур-Мухаммеда.

— В Сари-Камиш, на батьківщину, — відповів Нур, — де вони раніше жили.

— Навіщо?

— Хай рухаються куди-небудь... Я їх веду далекою дорогою — круг розливів. Хто ходить — тому завжди легше.

— А хворі? — спитав Чагатаєв.

— Вони теж помалу рухаються. Від дороги вони одужають — ми покинули болота, й лихоманки не буде.

Чагатаєв не вірив у добрі наміри Мухаммеда. Він навіть не знав — чи відчують хворі здоров'я, коли їхній розум так давно не живе своїм інтересом і серце звикло знемагати. Через це вони і хворобу й страждання терпіли мовчки й байдуже, наче це було не їхньою справою. Чагатаєв відстав від Мухаммеда, щоб подивитися на свою матір. Айдим тихо спала в нього на руках; Гюльчатай розплющила очі, коли до неї підійшов Назар, і нічого йому не сказала; за її руку тримався сліпий Молла Черкезов, кволий і блаженний. Мати неуважно дивилася на сина, якого вона знала, але не пам'ятала, якщо не бачила поблизу. Назар пильно дивився на матір, і вона відвела свої очі від нього, бо їй соромно було жити перед сином такою кволою і нещасною; вона хотіла б любити його своєю колишньою, забутою силою, але тепер не могла, тепер у ній вистачало серця тільки для свого дихання, і їй подобався червоноармійський шолом на синові, вона думала, що треба взяти його собі на подарунок, щоб зігрівати в ньому свою голову під час сну.

Пізніше вони потрапили на своєму шляху на сухий, теплий пісок і лягли на нього подрімати до ранку. Чагатаєву

спати не хотілося; він поклав Айдим між матір'ю і Моллою Черкезовим і залишився сам, не знаючи, що йому робити до ранку. І він, то нудячись, то всміхаючись, бурмотів сам до себе слова, проживаючи життя, як непотрібне.

10

На ранок надійшли ті, хто вчора впав на дорозі чи відстав од кволості, і всі знову пішли слідом за Нур-Мухаммедом. Айдим тепер ішла сама і навіть сміялася разом з Чагатаєвим. Він доторкнувся до її чола — жару не було, вона знову стала рухливою і жвавою. Опівдні старий Суф'ян одвів Чагатаєва вбік від сухого шляху. Він сказав йому, що біля амудар'їнських проток ще можна зустріти іноді двох-трьох старих овець, які живуть самі і вже забули людину, та, забачивши її, згадують чабанів і біжать до неї. Ці вівці випадково вижили чи залишились від величезних здичавілих отар, що їх баї хотіли вигнати в Афганістан, але не встигли. І вівці прожили разом з чабанськими собаками кілька років; собаки їх почали жерти, потім поздыхали або розбіглися від туги, а вівці лишилися самі і поступово вмирили від старості, від звірів, заблукавши в безводних пісках. Але деякі з них вижили й тепер блукали, тремтячи, одна коло одної, боячись залишитися самі. Вони ходили великими колами по бідному степу, не збиваючись убік від своєї кругової дороги; в цьому був їхній життєвий розум, бо з'їдені й затоптані билинки трави знову зароджувались, поки вівці проходили решту свого шляху і поверталися на колишнє місце. Суф'ян знав чотири таких кочових травостійких кола, якими ходили до своєї смерті вівці, що відстали від здичавілих, вимерлих отар. Одне з цих кочових кілець пролягало неподалік, майже на перехресті того шляху, яким народ джан ішов тепер у Сарикамиш.

Суф'ян і Чагатаєв дійшли до малої вологої западини в піску й зупинилися. Суф'ян розкопав руками пісок, він був мокрий; старий сказав, що вівці розгрібають передніми ногами землю і потім жують вологий пісок, вгамовуючи спрагу,— тут і слід чекати овець; він знав час, у який вони обходять весь свій круговий шлях, і вирахував, що вони скоро мають з'явитися тут; минулого року він ходив слідом за овечою отарою і доходив до цього місця. Овець в отарі було тоді близько сорока голів, з них Суф'ян з'їв шість, семеро овець здохло по дорозі, решта пішли далі.

Нур-Мухаммед теж привів народ сюди, і всі полягали

й задрімали біля овечої стежки, де минулого року вівці жували вологий пісок. Усі люди знову спали, хоч до вечора було ще далеко і від ранку часу прожито небагато. Чагатаєв ходив між поснулими, боячись, що більше ніхто не прокинеться; йому було тоскно й тужливо наодинці із своїми думками й спогадами. Він підійшов до Айдим — вона спала, солодко заплющивши очі, з усмішкою безтямності чи сновидіння. Не маючи радості в справжньому житті, вона діставала її в своєму почутті і уяві, заплющивши очі. Молла Черкезов сховав голову на грудях матері Чагатаєва, притиснувся до неї і спав у теплі, не пам'ятаючи, що він сліпий. Нур-Мухаммед лежав осторонь; він ворушився і щось шепотів.

— Про що ти думаєш? — спитав його Чагатаєв.

— Більш як сорок чоловік залишилось, — промовив Мухаммед. — Багато ще!

Він лічив народ — скільки вмерло, скільки ще живе.

Чагатаєв розштовхав Суф'яна: старий не спав, він тільки заплющив очі, наче беріг зір і не хотів розпорозуватися душею серед вражень ясного денного світу. Чагатаєв сказав йому, що в нього в Москві померла дружина, але Суф'ян не розділив його горя, він промовчав, а потім сказав, щоб Чагатаєв пішов зустрічати овець — вони можуть знайти вологий пісок в іншому місці і пройти осторонь від них.

Гюльчатай прокинулась. Вона тепер сиділа, тримаючи на колінах голову сонного Молли Черкезова. Чагатаєв пішов до матері, щоб поговорити з нею, та нічого їй не сказав. Він сам здогадався, що звертається до старого й до матері лише для того, аби почути від них розраду й жити далі. Та хіба в тому його існування, щоб берегти себе тут в душевному спокої, в співчутті близьких людей?! Він даремно не написав листівки Ксені — там на пошті, — якщо їй без матері важко житиметься, поки він, її батько, перебуває далеко і не може повернутися допомогти, щоб вона пішла по допомогу до ЦК.

Чагатаєв погладив простоволосу голову Гюльчатай і надів їй червоноармійський шолом, бо від сильного сонця у матері, мабуть, болить голова. Мати скинула шолом і сховала його під себе; вона вірила в майно й берегла його — тому в неї й зараз була кофта роздута, під нею на голому тілі, зігріваючи їй груди, лежали всякі речі, її власність. Поблизу матері лицем у пісок лежала киргизка. Вона спала й скрикувала вві сні дитячим голосом, заходячись іноді дитячим плачем і потім знову заспокоюючись

і рівно дихаючи. Чагатаєв трохи підняв її обличчя за скроні й побачив, що це була літня жінка, і рот її не відкривався, коли вона заходилася дитячим млосним криком. Здавалося, всередині її плакала дитина, інша невинна істота, і вона була така самотня й чужа для неї, що навіть не будила її від сну,— або ж це плакала її справжня, дитяча душа, яка ще жила.

Чагатаєв опустил голову жінки назад на землю і пішов назустріч блукаючим вівцям. Спершу він ішов повільно, але потім, коли день почав укриватися ніччю, він побіг, щоб у темряві не прогавити овець. Зрідка він зупинявся й відхекувався, а потім знову поспішав. Коли зовсім посутеніло, Чагатаєв побіг, низько нахилившись, щоб хоч трохи бачити рідкі билінки трав і торкатися їх руками,— це був напрямок, де могли ходити вівці; інакше він міг би звернути кудись, потрапити в голодні піски й не помітити овець.

Він довго біг пустельною овечою дорогою. Була, можливо, середина ночі або й пізніше. З утоми й горя, якого він не усвідомлював, але яке гризло його серце, від прохолодного слабкого вітерцю Чагатаєв на ходу знепритомнів — він упав, заснув і не міг підвестися. Він спав міцно, один у пустелі, в бідній тиші, де нема чому ворушитися. Чорні стебла невисокої трави рідко, мов сироти, стояли навколо сонного, наче жалкуючи, що він встане й піде, а їм знову доведеться бути тут самим.

На світанку Чагатаєв розплющив очі, його свідомість ледь прояснилася й знову погасла, він знову заснув, відчуваючи тепло й забуття. Дві вівці лежали по боках Чагатаєва й зігрівали його своїм теплом. Інші вівці стояли навколо в чеканні, коли людина підведе обличчя. Їх було голів з сорок, вони давно скучили за чабаном і тепер знайшли його. Старий баран час від часу підходив до лежачого Чагатаєва і обережно лизав його шию й волосся на потилиці; баран любив запах і солоний людський піт, але давно не пробував його. Баран повертався на всі боки, бажаючи побачити собаку чабана, та її не було. Він стомився водити овець, мирити їх на водопої, стерегти ночами від звіра — він пам'ятав колишні добрі часи, коли чабан і його собаки самі справлялися з усіма клопотами. Тепер він став розумним, худим і нещасним, а вівці ненавиділи його за слабкість сил і за байдужість до них і теж згадували чабанів і собак, хоч собаки, наводячи лад серед них на водопої, іноді рвали клоччя з їхньої вовни, яку вони насилу нажили на бідній траві.

Прокинувшись, Чагатаєв погнав овечу отару до свого

народу і надвечір дійшов до нього. Народ дрімав, як і раніше, одна Айдим бавилася в піску, проводячи в ньому річки й дороги. Чагатаєв розбудив людей і звелів їм іти збирати саксаульник і суху траву, аби розпалити вогонь і зварити овечого м'яса. Суф'ян охоче взявся різати овець і перший пив кров з горлових жил, а потім націджував її в миску й давав пити всім, хто хотів.

Чагатаєв не велів різати більш як десять голів, решта нехай живе на плем'я і на харчування в майбутньому. Баран лишився цілий, він одійшов і ліг віддалік, до нього підійшли всі живі вівці. Худі й досвідчені від дикого життя, вони зараз здалеку більше скидалися на собак.

Туші почали запікати на вогнищах цілком, без розбирання на частини, і, обсмаживши їх, відкладали вбік на пісок. Потім почали їсти. Люди їли м'ясо без жадібності й насолоди, вищипуючи невеличкими шматками і розжовуючи їх слабкими ротами, що відвикли від такої роботи. Лише один Нур-Мухаммед їв багато і швидко, він одривав собі м'ясо пластами й поглинав його, потім, наївшись, обгризав кістки до їх цілковитої чистоти й висмоктував із середини мозок, а наївшись, облизав собі пальці й ліг на лівий бік спати. Одружені відійшли спати убік. Молла Черкезов теж одвів далеко Назарову матір, самотні ж і сироти залишилися коло погаслих вогнищ — вони так ослабли й так глибоко заснули, наче поглинена ними їжа надломилася їхні сили й вони були переможені нею.

Уночі Чагатаєв ходив станом, він полічив живих овець з одним бараном, зібрав овечі шкури й голови в одне місце й задивився в нічну імлу: що там зараз робить Ксеня — далеко за цим мороком, в електричному світлі Москви; і де лежить мертва Віра, що там лишилося в землі від її неспівного великого тіла... Чагатаєв пішов мимо послулик; народ лежав на піску некротий, наче був цілком перебитий і не залишив собі могильників. Та деякі чоловіки й жінки ворушилися, кохаючи одне одного. Молла Черкезов теж лежав з Гюльчатай. Чагатаєв побачив це й заплакав. Він не знав, що йому робити тепер, аби навчити цей невеликий народ соціалізму. Він уже не міг його покинути вмирати, тому що його самого, покинутого матір'ю в пустелі, взяв до себе пастух. Радянська влада й невідома людина прогудували й зберегли його для життя й розвитку.

Хворі й кволі дримали в жару. Двоє з них послули з овечими кістками в руках, які вони обсмоктували перед сном, аби набратися сили. Чагатаєв пішов у вологу піщану яму, розгріб пісок і зробив там маленький колодязь; коли

в ньому зібралася вода, він пішов до хворих, розбудив їх і дав кожному по хінному порошку, а потім збігав кілька разів до піщаного колодязя й приніс води, щоб запити нею ліки.

Стало вже пізно. Чагатаєв змерз, ліг до одного найгаражчішого хворого, щоб зігрітися біля його тіла, й заснув. На ранок баран і всі вівці зникли. Судячи з слідів, вони пішли у відкриті піски, залишивши свою звичну кормову дорогу.

11

Суф'ян щось порахував і сказав, що ці вівці неодмінно повернуться на свою кормову дорогу або набредуть на іншу, яка проходить далі, через Каракуми, великою окружністю. Та обидва ці кочові шляхи виходять на брудні озера Сари-Камишу, неподалік від яких лежить батьківщина всього народу джан, і вівці рано чи пізно вийдуть на Сари-Камиш у западину вічного затінку й побачать темні гори Усть-Урту, де багатьма, хто тут є, було прожите все життя. Нур-Мухаммед погодився з Суф'яном.

— Ми підемо за ними,— сказав він.— Ми будемо пити їхню кров і їсти їхнє м'ясо. За сім чи вісім днів ми дійдемо до Сари-Камишу... Хтось помер сьогодні вночі? — спитав Нур-Мухаммед.

Йому відповіли, що померла одна стара каракалпачка, і Нур-Мухаммед старанно зробив позначку в своєму записникові. Чагатаєв не пам'ятав цієї старої і не бачив її — вона ночувала сама, відійшовши далеко від загального стану, і там спокійно померла.

Народ пішов довгою вервечкою по сліду овець. Хворі й недужі йшли позаду і часто сідали на відпочинок, відпиваючи воду з домашніх бурдюків. Чагатаєв ішов позаду усіх, щоб ніхто не зник і не вмер непомітно. Тварини, певно, бігли швидко, це розгадав Суф'ян з вигляду овечих слідів, так само вважав і Чагатаєв. Він виходив на високі бархани й до самого обрію не помічав навіть найменшої хмарки куряви від просування отари — вівці відійшли надто далеко.

Стара хівінська рабіння-туркменка дала Чагатаєву ганчірку, відірвавши її від своєї пелени, і Чагатаєв пов'язав собі голову, страждаючи від сонця. Народ ішов терпляче; Айдим зовсім одужала і повеселішала — вона, ще нічого не знаючи, мала тут удосталь предметів для почуттів і вражень. Коли вона стомлювалася, Чагатаєв брав її на руки, і вона могла спати в нього на плечі, скрикуючи іноді

й бурмочучи свої страшні сни. Та яке сновидіння жило в свідомість усього цього кочового народу, якщо він міг витримувати свою долю? Істиною він жити не міг, він би вмер одразу від туги, якби знав істину про себе. Однак люди живуть від народження, а не від розуму й істини, і поки б'ється їхнє серце, воно спрацьовує й розпорошує їхній відчай і само руйнується, втрачаючи в терпінні і праці свою речовину.

До ночі народ не наздогнав овець. Вранці Нур-Мухаммед знову спитав — помер хтось за ніч чи всі залишилися живі? Помер тільки хлопчик у однієї матері, і Мухаммед задоволено зробив позначку загиблої душі в своєму записникові. Тепер серед народу лишилося тільки двоє дітей — Айдим і ще невелика дівчинка, випадково народжена років зо три тому, коли в народ прийшов якийсь чоловік з пісків і, поживши з півроку, пішов далі, залишивши майбутню дитину в Гюзель, удови розбійника з району Старого Ургенча.

Другого дня народ побачив двох овець, що лежали на дорозі; вони ослабли через втечу й хворобу і тепер поми- рали. Їхня ріденька вовна злипла від гарячкового поту, худі морди дивилися люто й дико — тепер вони скидалися на шакалів, — а в хвостах у них не залишилося ніякого жиру. Овець відразу вбили і з'їли, не розпалюючи вогню, а кістки поділили й забрали з собою на вечерю. В наступні два дні не було іншої їжі, окрім рідких трав'яних билинок, вода ж зустрілася двічі в такирних ямах.

Народ пересувався тепер тільки ввечері і вранці, а вдень від кволості й спеки закопувався в пісок і спав. Нур-Мухаммед щодня позначав померлих, а Чагатаєв перевіряв їхню смерть, прислухаючись до серця й спостерігаючи очі, бо одного разу Суф'ян і ще інший старий, ферганський раб Ораз Бабаєв, прикинулися мертвими. Але Чагатаєв розчув крізь кістки їхнє глухе далеке серце, підняв на ноги й велів жити далі.

— Навіщо ви хотіли вмерти? — спитав їх Чагатаєв.

— У нас душа зааніміла від життя, — сказав Суф'ян, — кістки зсохлися й зігнулися, жили зморщилися: вони захо- тіли потягтися, нехай їх дощ намочить, вітер посушить, хробаки пожують...

Ораз Бабаєв стояв, без усякого виразу дивлячись на Чагатаєва, і спершу не міг нічого сказати: він, мабуть, вва- жав себе померлим.

— Нам не живеться, — повідомив він уголос, — ми щодня пробували.

— Нічого, ми разом навчимося, — сказав їм Чагатаєв.

— Трохи потерпимо,— погодився Суф'ян,— а потім ненароком усі помремо.

Старий росіянин, на ім'я Старий Ванько, підійшов до Суф'яна, помацав йому горло, розтягнув повіки й зазирнув усередину кожного його ока, потім обмацав ребра і після цього сказав:

— Чого ти! Тільки змужнів, а вже помираєш! Терпи: поживемо, поб'ємося, та й меду в діжках діждемося — з товстим куснем підійдемо і вмочимо...

Росіянин відійшов, усміхаючись. Майже щодня протягом шістдесяти років його життя мало закінчитися, та він ні разу ще не вмер і тепер, зневірившись в силі смерті і всякого лиха, жив спокійно й байдуже, мов щасливий і безсмертний. Чагатаєв знав, що Старий Ванько колись — років тридцять тому — прибіг сюди з сибірської каторги, прижився до нерідного народу й жив собі однаково з усіма, не пам'ятаючи більше дороги в Росію.

Вночі здійнявся темний пустельний вітер, підняв пісок і поступово назавжди сховав овечі сліди. Чагатаєв усе зрозумів. Рано-вранці, коли збагнув, що овеча отара тепер зовсім пішла, іти за нею безглуздо, й ослаблий народ лишився серед пустелі без харчів і без допомоги — у нього не стане сили досягти Сари-Камишу й однаково він уже не може повернутися назад, в розливи Амудар'ї, він одійшов від людей, які спали й дримали.

Вранішній вітер віяв Чагатаєву в обличчя, піщаний поземок крутився біля ніг людини і стогнав, як російська хурделиця за вікнами хатинки. Подеколи чувся жалібний звук жалійки, іноді грала гармошка, далека сурма чи, найчастіше, бідна глуха дутара. Це співали піски, мордовані вітром, коли одна піщинка терлася об іншу. Чагатаєв ліг на землю, щоб поміркувати про свою подальшу роботу: не для того його послали сюди, аби він помер тут сам і залишив своєму народові його смертну долю... Він поторкав рукою своє обличчя; воно заросло волоссям, у голові завелися воші, худе брудне тіло було нещасне й занедбане. Чагатаєв подумав про себе, як про жалюгідну, нудну людину. Хто його зараз пам'ятав, окрім Ксені? Та й вона, певно, вже почала забувати; юність тепер надто захоплена своїми щасливими завданнями. Чагатаєв заснув у неспокійному піску, окремо й досить далеко від усіх людей, що ще не прокинулись. Усе в ньому завмерло, глибоко й надовго затаїлося всередині тіла, віджило на час, щоб не вмерти зовсім. Він прокинувся в темряві, напівзасипаний піском; вітер усе ще віяв, і була вже нова ніч. Він

проспав цілий день. Чагатаєв пішов на спільний стан; людей там не було. Всі вони давно прокинулись і пішли далі, чимдалі від смерті. Лежав тільки один Назар-Шакир; він помер і тепер відкрив рот, в якому зараз щось говорив вітер і пісок. Чагатаєв, набрівши на мертвого, довго обмацував його й перевіряв, чи справді він помер, потім накрив його всього піском, щоб ніхто його не побачив.

Чагатаєв ішов цілу ніч; іноді він, нахилившись, бачив сліди народу, що пройшов, іноді, коли сліди вже зрівняв вітер, його вело чуття.

На ранок Чагатаєв по місцевості помітив, що тут має бути вода, і він знайшов колодязь, забитий піском. Назар докопався руками до вологої глибини й заходився жувати пісок, та спльовувати доводилося більше, ніж діставати вологу всередину; тоді він почав ковтати мокрий пісок, і муки спраги полишили його. Наступні чотири дні Чагатаєв намагався йти вперед пустелю, але від кволості йшов недалеко і знову повертався на мокрий пісок, щоб, знемагаючи від голоду, не вмерти від спраги. На п'ятий день він залишився на місці, вирішивши набратися сил у дрімоті й забутті, а потім наздогнати свій народ. Він з'їв два хінних порошки, що лишилися в нього, і крихти з кишень, і йому стало краще. Він розумів, що народ близько, він не мав сили відійти далеко від нього, тільки невідомо, в якому напрямку пішов. Чагатаєв уявляв собі, з яким задоволенням Нур-Мухаммед поставив позначку в своєму записнику про його смерть. Він посміхнувся своїй давній думці: чому люди розраховують на горе, на загибель, коли щастя таке ж неминуче й часто доступніше, ніж відчай... Чагатаєв закопався від сонця у вологий пісок і намагався забути, щоб відпочити і зберегти енергію життя, але не міг, і весь час думав і дивився на небо, де легким туманом ішов гарячий вітер з південного сходу, і було так пусто, що не вірилося в існування твердого, справжнього світу.

Відлежавшись, Чагатаєв поповз до найближчого бархана, де він помітив наполовину занесений піском куш перекотиполя. Він дістався до нього, відламав кілька сухих гілок і зжував їх, а решту куща викопав і пустив блукати за вітром. Куш покотився і невдовзі зник за барханами, прямуючи кудись у далекий край. Потім Чагатаєв, поповзавши неподалік, знайшов у дрібних піщаних могилах сухі білинки трави, які він теж проковтнув. Скотившись з бархана, він заснув біля його підніжжя, і уві сні на нього напали всякі спогади, безцільні забуті враження, уявлення нудних облич, бачених колись мимохідь, все прожите враз

наринуло на нього. Чагатаєв безпорадно стежив за ним, не в змозі позбутися його. Раніше він думав, що більшість дріб'язкових і навіть важливих подій його життя забуто назавжди, перекрито значнішими подіями,— тепер він зрозумів, що в ньому все ціле, незнищенне й збережене, як коштовність, як добро хитрого злидаря, який береже непотрібне й кинуте іншими. Бідний і старий чоловік не зник із свідомості, він усе ще щось бурмотів, прохаючи та жаліючись; ось схилилася над ним Вірина подруга, яку він бачив один раз, схилилась і не йде, вона мучить собою людину, що дрімає в пустелі, і не йде; за нею, на глиняному дувалі, тремтять тіні від сріблястої гілки, що росла колись на сонці, може, у Чарджуй, може, десь-інде. І ще безліч різних, вічних дрібниць, як-от зогниле дерево, поштове відділення в селищі, безлюдна гора під полудневим сонцем, звуки зниклого вітру й нижних обіймів з Вірою — все це увійшло в Чагатаєва водночас і жило в ньому непорушно й наполегливо, хоч у минулому, насправді це були швидкоплинні факти. Проте зараз вони існували в ньому набагато виразніше і шаленіше, набагато причіпливіше, ніж було в житті. В дійсності ці події й люди жили лагідно, не випинаючись, не завдаючи болю совісті й почуттю людини. Але зараз вони з'юрмилися в голові Чагатаєва, і коли від них можна було рятуватися в дійсному житті, хоча б тому, що мінає час, то тут події нікуди не відходили, а були присутні весь час і своєю діяльністю, яка повторювалася, точили й гризли кістки черепа Чагатаєва. Він хотів закричати, але не мав досить сили, щоб зробити це. Він подумав заплакати, але побоявся втрачати вологу, щоб потім не їсти мокрий жорсткий пісок. Він прислухався — чи не звучать удалині рідкі, крапаючі, лункі звуки за чорним мертвим обрієм, з тієї темної вільної ночі, де до решти поглинається останнє сонячне світло, мов річка, впадаючи в піщану пустелю. Він чув іноді ті звуки далекої природи, не розуміючи справжньої їхньої причини й значення.

Чагатаєв звівся на ноги, аби звільнитися від сну і від усього світу, який застряг у його голові, мов колючий чагарник; сон зійшов з нього, та вся страшна тиснява спогадів і думок лишилася в ньому. Він побачив щось на сусідньому бархані — тварину чи кибитку, та не встиг зрозуміти, що то, як знову впав від кволості. І те, що було на сусідньому бархані — тварина, чи кибитка, чи машина,— зразу ж увійшло в свідомість Чагатаєва й почало гризти його своєю невідчепністю, хоч воно було незрозуміле і навіть не

мало назви. Це нове явище, додавшись до попередніх, подолало здоров'я Чагатаєва, і він впав у забуття, рятуючи свою душу.

Отямився він наступного дня рано-вранці. Вітер зник, повсюди стояла сторожка тиша, така порожня й хистка, що в неї враз могла вдертися буря. Тінь ночі відійшла у високість і лежала там над світом, вище за денне світло. Чагатаєв тепер був здоровий, його розум прояснився, і він, як і раніше, думав про свої завдання; кволість не покидала його, але вже не мучила. Він передчував, що йому, мабуть, доведеться тут померти, і народ його також трупами розсіється в пустелі. Чагатаєв не жалкував за самим собою: великий народ живий, і він однаково виконає загальне щастя нещасних; та погано, що народ джан, який з усіх народів Радянського Союзу найбільше потребував життя й щастя, буде мертвий.

— Не буде! — прошепотів Чагатаєв.

Він почав підводитись, натискаючи всім тілом на свої тремтячі руки, вперті в пісок, та одразу ж ліг назад, навзник: позад нього, за потилицею, хтось був; Чагатаєв почув швидкі, відступаючі кроки якоїсь істоти.

Чагатаєв заплющив очі і намацав у кишені револьвер; він тільки боявся, що тепер не впорається із своєю важкою зброєю, бо в руці залишилася лише дитяча сила. Він лежав довго, не ворущачись, прикидаючись мертвим. Він знав багатьох звірів і птахів, які поїдають мертвих людей у степу. Мабуть, позад народу — в невидимій даліні — весь час мовчки йшли дикі звірі і з'їдали померлих людей. Вівці, народ і звірі — потрійна процесія рухалася пустелею. Та вівці, гублячи трав'яну смугу, іноді починають йти за блукаючою травою перекотиполем, яку жене вітер, і тому вітер є загальною ведучою силою — від трави до людини. Певно, треба було йти за вітром, аби наздогнати овець, але Нур-Мухаммед нічого не знає, а Суф'ян змудився жити й більше не думає.

Чагатаєву схотілося одразу підхопитися й вистрілити у звіра, вбити його і з'їсти, проте він боявся, що схибить від кволості й назавжди розполохає звірів. Він вирішив підпустити звіра аж до свого тіла і вбити його впритул.

Легкі, обережні кроки весь час чулися позад голови Чагатаєва, то наближаючись, то відступаючи. Затамувавши подих, Назар чекав, коли на нього кинеться обережна істота, ще не впевнена в його смерті. Він лише боявся, щоб звір не вчепився одразу йому в горло або, діставши рану, не втік далеко. Кроки почулися тепер поряд з головою. Ча-

гатаєв трохи потяг револьвер з кишені, вже відчуваючи в собі добру силу, зібрану з усіх залишків життя. Та кроки пройшли повз його тіло й затихли. Назар трохи розплющив очі; далі його ніг поволі йшли двоє великих птахів, віддаляючись від нього на протилежний бархан. Чагатаєв ніколи не бачив таких птахів, вони скидалися водночас і на степових орлів-стерв'ятників, і на диких темних лебедів; дзьоби їхні були як у стерв'ятників, але товста, могутня шия довша, ніж у орлів, а міцні ноги високо несли ніжний, невагомий лебединий тулуб. Згорнуті крила в одного птаха були суціль сірого кольору, а в другого — з червоним, синім і сірим пір'ям; це, мабуть, самиця; черево обох птахів було вкрите білим, сніжним пухом — Чагатаєв зауважив навіть збоку в самиці дрібні чорні цятки; це блохи вп'ялися в живіт птаха крізь пух. Обидва птахи чимось нагадували величезних пташенят, які ще не звикли жити й рухалися обережно.

День став гарячим і смутним, по піску закручувалися дрібні смерчі, вечір ще високо стояв на небі, над світлом і теплом. Двоє птахів піднялися на бархан напроти Чагатаєва й відразу озирнулися на нього далекозорими, розумними очима. Чагатаєв стежив за птахами з-під нещільно заплющених повік, він роздивився навіть сірий рідкісний колір їхніх очей, що дивилися на нього з думкою і увагою. Самиця почистила дзьоба об кігті лап і виплюнула з рота якийсь давній недоїдок, може, рештки розкльованого Назар-Шакира. Самець здійнявся в повітря, а самиця лишилася на місці. Величезний птах низько полетів убік, потім кількома змахами злетів на крилах у височинь і одразу почав падати звідти. Чагатаєв відчув вітер в обличчя раніше, ніж птах досяг його. Він побачив над своїм обличчям його білі, чисті груди й сірі розважливо-ясні очі, не злі, а мислячі, бо птах уже помітив, що людина жива й бачить його. Чагатаєв висмикнув револьвер, обома руками підняв його в повітря й вистрілив з нього у птаха, який падав йому на голову. На грудях летючого птаха, серед його білого пуху, розвіяного швидкістю лету, з'явилася темна пляма, а слідом за тим раптовий вітер вирвав увесь пух у клоччя круг чорного місця влучання, а тіло орла на коротку мить зависло в повітрі непорушно.

Птах заплющив сірі очі, потім вони розплющились у нього самі, але вже нічого не бачили,— він помер. Він лежав на тілі Чагатаєва в тому ж положенні, в якому падав: своїми грудьми на грудях людини, головою на її голові, дзьобом у густий чуб Назара, широко розкинувши чор-

ні безпорадні крила по боках, і його видерте пір'я й пух обсыпали Чагатаєва. Сам Чагатаєв від удару знепритомнів, та поранений він не був; птах лише оглушив його, небезпечна швидкість його падіння була загальмована зустрічною, пронизуючою кулею... Чагатаєв підхопився й сів від різкого болю: другий птах, самиця, дзьобнула його праву ногу, взявши звідти трохи м'яса, й одразу ж знялася в повітря. Чагатаєв, тримаючи револьвер обома руками, двічі вистрілив по ній, та не влучив; величезний птах зник за барханами, потім він побачив його високо в небі.

Мертвого орла вже не було на Чагатаєві, він лежав біля Назарових ніг на піску; його, мабуть, стягла самиця, бажаючи переконатися, що він загинув, і прощаючися з ним.

Чагатаєв підповз до забитого птаха й почав їсти його горло, вискубуючи звідти пір'я. Орлицю все ще було видно, але вона вже досягла тої височини неба, де навіть опівдні стоїть сутінь ночі, присмерк заходу сонця й світання, і Чагатаєву здавалося, що вона звідти вже не повернеться, що там є своя повітряна щаслива країна птахів, які відлетіли.

Трохи наївшись, Чагатаєв перев'язав ногу мертвого птаха своїм поясным ременем, а другий кінець ремня причепив собі до штанів — так він почує, коли якийсь хижак захоче вкрасти орла. Потім Чагатаєв підлікував рвану ранку на своїй нозі, закрив її тканиною і мерщій ліг, аби трохи поновити свої сили.

12

Гюльчатай не жалкувала за сином, вона забула його. Зігнувшись, вона йшла слідом за іншими й торкалася руками піску, коли їй здавалося, що в ньому лежать якісь речі. Молла Черкезов тримався за одержу Гюльчатай, весь час намагаючись пам'ятати, що він живий. Нур-Мухаммед, зневірившись серцем, узяв на руки Айдим; він намірявся виховати, відгодувати цю дівчинку і зробити її своєю дружиною, а потім продати іншому. Його мучило, що надто мало жінок у народі джан, та й ті, які ще були живі, старі — надія тільки на Айдим, бо вона ще мала. Жінки цінуються дорожче за чоловіків, вони служать водночас і для роботи, і для втіхи, проте чоловіків теж можна добре продати, якщо вони не перемеруть за довгу дорогу.

Того ранку, коли Чагатаєва не виявилось на загальному стані, Нур-Мухаммед усміхнувся й зробив велику позначку в своїй книжці про його зникнення, збираючи про всяк випадок дані для звіту про відрядження. Він вирішив, що

Чагатаєв утік, аби самому врятуватися, як кожна слабодуха людина, і Нур-Мухаммедові стало краще без нього; люди тепер уже не питалися в Мухаммеда, чи скоро вони дійдуть до Сари-Камишу, і ніколи не згадували про їжу. Сам Нур-Мухаммед також міг впасти від кволості, та він ще тримався давніми запасами свого тіла, бо їв багато рису, м'яса і фруктів, коли жив по оазах і ходив таємно в Афганістан до хана Джумаїда, який давно втік.

Суф'ян того дня пішов за вітром, куди летять вирвані, які віджили своє, билінки трави і котяться перекотіполе; він знав, що в цьому напрямку й пішли тепер вівці, якщо вітер безслідно завіяв їхню кормову стежку, на якій зрідка, оазами, росла витривала трава. За Суф'яном пішла було решта людей, але Нур-Мухаммед звелів їм іти в інший бік — проти вітру, на південний схід. Він притис до себе Айдим, щоб відчуті зачатки її жіночих грудей, але відчув лише її тонкі ребра.

Нур-Мухаммед озирнувся на всіх; вітер розгойдував народ, піщаний поземок бив у ноги людей, мертва трава волочилася назустріч пішоходам — цю траву під самий корінь скосив вітер по всьому піщаному безлюддю, де пройшла його нищівна сила. Дехто впав од вітру, інші йшли уві сні, розбрідаючись урізноміч, гублячи одне одного в звихреному піску.

Нур-Мухаммед зупинився.

Вітер віяв з південного сходу рівною гнітючою силою, мов із машини. Народ розсіювався під ним і більше не чув або не хотів визнавати голосу Нур-Мухаммеда, що кликав кожного на ім'я іти за ним уперед. Він сам ледве дихав від страждання, спраги й голоду; розум його вже почала затьмарювати байдужість до своєї долі. Раніше він мав на думці завести весь цей маленький, знесилений народ в Афганістан і продати його в рабство старим ханам, а самому щасливо прожити решту життя у власній, багатій курганчі, десь у афганській долині на березі потоку, тоді не треба буде бути в профспілці чи в кооперації, не треба буде стримувати лють, яка зібралася в серці. Тепер Мухаммед, якого збивав з ніг пісок і вітер, бачив, що народ джан падає або розбрідається в безтямі: тіло кожної людини стало порожнім, і серце поступово вмерло. Вони не дійдуть до Афганістану, а дійшовши туди, не зможуть бути навіть останніми наймитами, бо в них зовсім не лишилося слабого життєвого інтересу, який необхідний і для раба.

Нур-Мухаммед стояв довго, поки весь народ не розійшовся у млі вітру й не звалився лежати — в смерті чи вві

сні. Айдим притулилася коло його шиї і тихо дихала в своєму забутті. Мухаммед обережно тримав її, а сам з насолодою, забувши, що йому хочеться пити і їсти, стежив за загибеллю народу. Суф'ян сів у пісок і зігнувся. Згорблена Гюльчатай давно лежала на землі, і її сліпий чоловік, Черкезов, вмощувався за нею з підвітряного боку, наче шукаючи затишку в подружньому ліжку. Худий нестарий каракалпак на прізвисько Таган, скинув із себе одяг — штани й халат — і кинув їх за вітром, а сам голий закопався в пісок і там залишився, майже непомітний. Мухаммедові було добре, що в Радянському Союзі тепер менше жителів на цілий народ, — нехай цього народу і не знав ніхто, а все-таки користь для держави зменшилася, і робітники, що колись копали цілі річки для баїв, тепер нічого не копатимуть, навіть могил для самих себе.

Нур-Мухаммед відчував тепер не тільки задоволення, він навіть злегка погойдувався в якомусь танку, спостерігаючи останній піщаний сон цих людей. Він цінував тепер себе дорожче, вище, — йому більше перепаде добра в пустелі і на всій землі, бо живих стає менше. Невідомо, коли мав би він більшу втіху, чи тоді, коли продав би весь цей народ у рабство, чи тепер, коли згубив його, коли в природі стало вільніше, коли одразу закрилися роти найзажерливіших злидарів. Мухаммед вирішив піти назавжди в Афганістан і забрати з собою Айдим, аби продати її там і хоч трохи відшкодувати свої збитки від роботи в Радянському Союзі.

Вітер враз зовсім усух, і всюди стало світліше. Нур-Мухаммед притис до себе дівчинку з такою силою, що Айдим розплющила очі. Він поніс пестити її в затишну піщану ущелину, скучивши без щастя від чужого тіла. Ні голод, ні тривале горе не могли знищити в ньому потреби чоловічої любові, вона жила в ньому невідступно, жадібно й самостійно, пробиваючись крізь усі жорстокі лиха і не поділяючи своєї сили з його квалістю. Він міг би обнімати жінку й зачинати дітей, будучи хворим, божевільним, в останню хвилину перед смертю.

Мухаммед знайшов затишне місце, поклав дівчину і ліг поруч із нею. Айдим знову спала в забутті. Він зняв з неї верхній брудний одяг і побачив голе дитяче ество, таке незнайоме, що спочатку його пристрасть не діяла. Айдим була маленька, як п'ятирічна дитина, і її кістки були обтягнуті блідо-синьою плівкою, яка ніколи не мала достатнього харчування, аби перетворитися на справжню шкіру. Проте крізь цю плівку, майже безпосередньо з кісток скелета вже проростали жіночі груди і починали набухати

майбутні материнські місця, незважаючи на бідність речовин в інших частинах тіла. Певно, Айдим було вже років дванадцять чи тринадцять; якщо її підгодувати, з нею можна одружитися.

Двоє великих птахів з темними крилами низько пролетіли над Мухаммедом і Айдим. Мухаммед простежив за їх летом і обійняв дівчинку, тому що в нього не було часу і зайвої сили терпіти свою любов. Айдим прокинулась від болю. Вона багато разів бачила, як дорослі сплять і кохаються, і тепер, здогадавшись про все, почала повторювати всі дії, мов досвідчена жінка, і це трохи здивувало Нур-Мухаммеда. Айдим мовчки, з цікавістю дивилася на Мухаммеда очима, повними болю і терпіння. Вона наче чекала чогось, що зараз буде з нею, невідомого чи гарного, але нічого не було, і їй стало нецікаво.

— Іди, краще я буду сама,— сказала Айдим Мухаммедові, через те що в коханні не пізнала ніякого нового життя.

Проте Мухаммед не залишив її, поки не одержав насолоди: без насолоди він не міг існувати.

В пустелі смерклося, настала ніч, і вона минула у темряві. Деякі люди, що попадали вчора на пісок од вітру, вранці попідводились і почали розглядатися в чистому світлі, серед тиші наступного дня.

Поблизу, за глухим барханом, пролунав постріл. Суф'ян, що дрімав, сів і почав прислухатися. Айдим побігла до нього від Мухаммеда, який спав віддалік і не прокинувся.

Народ увесь був живий, але життя в ньому трималося вже не з його волі і було майже не під силу йому. Люди дивилися просто себе, хоч і не усвідомлювали, як їм треба користуватися своїм існуванням; навіть темні очі тепер зблідли від байдужості й не виражали ні уваги, ні сили власного зору, наче сліпі чи мертві; тільки одна Айдим хотіла бути живою, вона не втратила ще дитинства й материнського запасу енергії, вона дивилася в пісок усе ще блискучими очима.

За барханом вистрілили ще двічі. Айдим пішла туди подивитися, але зразу не знайшла місця, де стріляли. Більше ніхто не пішов; люди не боялися ворога й не чекали ні друга, ні помічника.

Айдим перейшла четвертий бархан і побачила, що біля його підніжжя поруч з темним птахом лежить людина; чи то спить, чи то померла. Дівчинка спустилася з піщаного схилу і впізнала Чагатаєва. Вона торкнулася руками його обличчя, воно було тепле, з рота йшло дихання.

— Спи! — пошепки сказала Айдим і стулила своїми пальцями повіки Чагатаєва, ледь розплющені вві сні.

Потім Айдим звільнила мертвого птаха від ременя, взяла його за ногу й потягла через піски до свого народу.

Всі люди з'юрмилися довкола птаха й дивилися на нього без жадібності, вони відвикли сподіватися на їжу. Тоді Айдим витягла ніж з покинутих штанів Тагана й заходилася скубати птаха й різати його на дрібні шматки. Кожному, хто міг їсти, вона трішки дала пташиного м'яса, а сама висмоктувала кров і сік з кожного шматка, перш ніж віддати його. Народ поковтав ці шматки, обгриз усі кістки й обсмоктав вискубане пір'я, проте не наївся, а тільки дужче відчув голод; краще було б нічого не їсти і не витрачати решту сил на те, щоб жувати і перетравлювати їжу.

Айдим знову пішла до Чагатаєва. Люди, гадаючи, що там є ще вбиті птахи, пішли слідом за дівчинкою. Однак люди йшли тепер дуже повільно, дехто повз, допомагаючи собі руками, повзла і ще допомагала повзти Моллі Черкезову також мати Чагатаєва. Дехто, кому вже бракувало сили нести свій скелет, залишився на місці. Айдим, одійшовши трохи, подовгу чекала людей, що тяглися за нею. І лише надвечір народ дотягся до піщаного пагорба, за яким лежав Чагатаєв. Увесь час, поки рухалися люди, Айдим чула тертя й рипіння кісток, мабуть, у них висох увесь жир у суглобах, і кістки тепер мучились.

Нур-Мухаммед здалеку бачив цей рух народу, та його це не цікавило. Він хотів спершу пошукати поблизу якоїсь води, хоч би й солоної, інакше він не дійде до Хівінської оази. За Айдим він вирішив повернутися пізніше, коли знайде воду, щоб і її напоїти, а потім уже разом з нею піти звідси назавжди в Афганістан.

13

Чагатаєв уві сні заплакав від болю й прокинувся; він подумав, що біль йому приснився і зараз минеться. Двоє темних птахів — самка вбитого птаха і новий самець — одійшли від нього. Тричі вони довбанули його тіло дзьобами і до кісток прорвали м'ясо на грудях, коліні й на плечі. Відійшовши трохи, птахи зупинились, обернули шиї й подивилися на Чагатаєва — кожен птах одним оком. Назар дістав револьвер і почав стріляти у птахів, поки ще з його ран не вийшло багато крові і не пропала сила, зібрана під час сну. Птахи здійнялися в повітря. Він устиг вистрелити в них двічі, і один птах опустив крила і сів

униз, одразу підломивши лід себе ноги; тоді він поклав на пісок голову і потягся всім тілом, наче від втоми; з горла птаха йшла кров і всмоктувалася пір'ям і піском. В очах птаха з'явилася байдужість, і вони заволоклися сірими плівками. Другий птах піднявся увись, закричав звідти коротко й лунко, наче з порожнього підземелля, і зник у сонячному світлі.

З-за бархана з'явилася Айдим. Вона пішла до вбитого птаха й потягла його за ногу повз Чагатаєва.

— Айдим! — гукнув її Назар.

Дівчинка підійшла до Чагатаєва.

— Дай напитися! — попрохав він.

Айдим підтягла мертвого птаха і, ставши навколішки, притулила його горло до губ Чагатаєва і почала натискати пташине горло, видоюючи звідти кров у рот Чагатаєва.

— Ти лежи неначе мертвий, — мовила Айдим. — До тебе прилетять птахи, прибіжать шакали, ти їх убивай, а ми будемо харчуватися...

— А де інші люди? — спитав Чагатаєв.

— Там ідуть. — показала Айдим.

Чагатаєв попросив її, аби вона принесла води, коли вона є, і промила йому рани. Айдим оглянула його рани, витягла з них шерсть від одягу, потім зализала їх своїм язиком, знаючи, що слина гоїть тіло.

— Нічого: ти не вмреш, адже рани маленькі... — сказала вона. — Лежи знову спокійно, бо птахи більше не прилетять...

Айдим потягла птаха за піщаний пагорб, де її народ утворив свій новий стан в затишку глибокої западини. Птаха з'їли одразу ж, і якщо ті далекі люди, які їдять щодня, нітрохи не вгамували б голод, з'ївши той маленький обскубанний шматочок пташиного м'яса, що його дала Айдим кожному, то тут людина після великого голоду майже наїлася цим мізерним харчем, принаймні її тіло отримало надію і віху.

Знову стемніло. Суф'ян розкопав руками пісок до волги і почав від спраги жувати його. Деякі люди побачили, що робить Суф'ян, підійшли до нього й розділили з ним вечерю з піску й води. Нур-Мухаммед боявся холоду і на ніч прийшов до людей, щоб лежати в їхній тисняві й зігрітися.

Рано-вранці Мухаммед розбудив Айдим, узяв її на руки й пішов з нею назавжди в Афганістан.

Чагатаєв усе ще лежав як мертвий і чатував на птахів. Він полічив набої, їх лишилося сім штук. Він знав напев-

не, що птахи з'являться знову: адже він убив самця, а самиця з кольоровими крильми полетіла, і вона знову повернеться не сама, щоб добити нарешті людину, яка вбила її першу, можливо, найкоханішу пару.

Айдим стрибнула з рук Нур-Мухаммеда й прибігла до Чагатаєва попрощатися. Він поцілував її, погладив по обличчю худою рукою і всміхнувся. Було ще темно. Нур-Мухаммед чекав на дівчинку віддалік.

— Не йди нікуди, Айдим,— сказав Назар дитині.— У нас незабаром своє щастя буде.

— Я знаю,— відповіла Айдим.— А він мені велить...

— Поклич його,— сказав Чагатаєв.

Айдим привела за руку великого Нур-Мухаммеда.

— Помираєш? — спитав Нур Чагатаєва.— Я думав, тебе давно птахи склювали.

— Нащо забираєш із собою дівчинку? — спитав його Чагатаєв.

— Значить, треба,— відповів Мухаммед.

— Нехай залишається з нами! — сказав Назар.

Айдим сіла біля Чагатаєва на пісок.

— Я залишусь,— сказала Айдим,— я маленька, я стомлюся йти, мені не треба!

Чагатаєв сперся ліктем на землю й пригорнув до себе дівчинку. Впала роса, і Назар непомітно лизнув язиком волосся Айдим, на якому були краплі вологи.

— Йди сам! — сказав Чагатаєв Мухаммедові.

— Мертвим час мовчати! — промовив Нур-Мухаммед.— Обернися до землі й спи! — Він ударив Чагатаєва в обличчя ногою, взутою в брезентовий чобіт.

Чагатаєв повалився навznak; він помітив, що у Мухаммеда досі лежав за пазухою райвиконкомівський портфель середнього службовця; може, Нур-Мухаммед усе своє життя вважав лише тимчасовим відрядженням у далекі місця, і єдина радість його існування полягала в тому, що можна покинути зжите місце й піти на нове: нехай гинуть ті, що залишаються!

Чагатаєв, не подумавши, одразу встав на ноги. Він був тепер порожній і легкий, тіло його стало вільним, і він хитався, як невагомий. Айдим уперлася руками йому в живіт, щоб він не падав. Та Нур-Мухаммед схопив Айдим упоперек її тіла й пішов з нею геть. Чагатаєв кинувся слідом за ним, але впав, потім знову підвівся, намагаючись зібратися на силі. Від кволості світ хитався перед його очима: то виринав, то зникав. Мухаммед ішов неквапом поспереду, він не боявся напівмертвого.

— Ви куди? — що є сили сказав Чагатаєв.

Айдим заплакала на руках у Мухаммеда.

— Візьми мене, Назаре Чагатаєв... Я не хочу до Афганістану; там буржуї живуть...

Звідки вона знає про буржуїв?.. Чагатаєв більше вже не впав, урочиста сила життя повернулася до нього, він підняв револьвер зміцнілою рукою і звелів Мухаммедові зупинитися. Той побачив зброю й побіг. Айдим помітила на шиї в Мухаммеда болячку і вп'ялася в неї своїми довгими нігтями. Нур-Мухаммед страшно закричав і вдарив дівчину по обличчю, але розмахнутися йому не було як і їй не дуже заболіло. Айдим не забрала своїх рук від болячки й тепер повисла на шиї Мухаммеда, тоді він випустив її з рук, щоб ударити по-справжньому.

— Бачиш, як тобі боляче! — сказала Айдим. — Тобі ж казали: не кради мене, не треба! А ти вкрав, ти басмач! Терпи тепер, терпи!

З рани Нур-Мухаммеда йшла густа кров — засохлу шкірочку з хворого місця Айдим уже зірвала.

Мухаммед застогнав і з зусиллям відірвав від себе дівчинку. Озираючись на Чагатаєва, він знову схопив Айдим і побіг з нею; він не хотів працювати дарма. Чагатаєв не міг стріляти в нього прямо, щоб не вбити Айдим, яку Мухаммед притиснув тепер до своїх грудей, і вистрілив йому по ногах. Куля влучила. Нур-Мухаммед був зірваний із землі, як щось непотрібне й стороннє, він упав з розгону плечем у пісок і міг покалічити Айдим. Та вона відлетіла вбік раніш, ніж упав Мухаммед, і, одразу ж підхопившись, побігла до Назара. Чагатаєв хотів був ще раз вистрілити, щоб знищити Мухаммеда, однак набоїв у нього було обмаль, їх треба було берегти для полювання, щоб прогудувати свій народ.

Нур-Мухаммед лежав у піску лише кілька секунд, а потім кинувся бігти геть, одразу стрибнувши на крутий схил бархана, як сильна й дужа людина. На ходу він кричав від болю, бо, рухаючись, ще більше ятрив свою рану, проте не чув свого крику. Він зник за піщаним пагорбом, і голос його назавжди замовк для Чагатаєва. Айдим стояла зачудована, усе ще дивлячись услід Нур-Мухаммедові, який зник. Вона думала — скоро він помре чи ні.

Вона пішла з Чагатаєвим назад.

— Швидше йди! — казала вона. — Лягай знову в пісок, поки птахи не прилетіли, бо нам нічого їсти!

Знесилюючись чимраз більше, Чагатаєв дійшов до того місця, де лежав раніше, й опустився на нього. Айдим по-

прямувала до народу, на стан. День був іще довгий, та всі люди вже лежали, щоб економити життя уві сні або в безпам'ятстві, вкрившись залишками одежі.

Чагатаєв лежав окремо за піщаним перевалом. Він намагався думати лише про найнеобхідніше для врятування життя свого народу. Орлиця знову полетіла жива й нещасна. Якщо першого разу він убив її пару, то кого він застрелив другого разу? Мабуть, другу її пару... Ні, у птахів так не буває; значить — друга чи родича її самця, може, його брата, якого вона покликала собі на допомогу для спільної помсти. Але ж і брат її пари загинув, по кого ж вона полетіла тепер?.. Якщо там — за обрієм чи в далеких небесах — у неї нікого не знайдеться для бойової допомоги, вона однаково прилетить сама. Чагатаєв був певний цього, він з дитинства знав усі почуття диких тварин і птахів. Вони не можуть плакати, щоб у сльозах і виснаженні серця знаходити собі втіху й прощення ворогові. Вони діють, бажаючи стомити своє страждання в боротьбі, всередині мертвого тіла ворога чи у власній загибелі.

Під час свого другого життя в пустелі Чагатаєву здавалося, що він увесь час кудись їде й віддаляється. Він почав забувати подробиці Москви; обличчя Ксені його пам'ять зберігала лише в загальних, неживих рисах — він жалкував про це й напружував свою уяву, щоб інколи в думках бачити її; уявляючи її образ, він завжди помічав, що її губи щось шепочуть йому, та він не розуміє і не чує її голосу через далеку відстань. Різноколірні очі її дивилися на нього з подивом, може, з тугою, що він довго не повертається. Та це лише зваблива омана! Насправді ж Ксеня, певно, зовсім забула Чагатаєва; адже вона ще дитина, в її серці міститься прекрасне життя, яке заповнює її, і там не залишиться місця для збереження всіх колишніх вражень.

День минав марно, не приносячи звільнення. Чагатаєв знав, що неможливо нагодувати народ ще одним чи двома вбитими птахами, та він не був великою людиною і не міг придумати, що йому зараз треба зробити найдійовіше. Нехай його полювання на птахів — дріб'язкова справа, зате вона єдино можлива, поки не минулося його безсилля. Якби він був дужий, як раніше, він обшукав би всю пустелю навкруги на десятки кілометрів, знайшов би диких овець і пригнав би їх сюди. Якби хоч одна людина була здатна пройти п'ятдесят чи сто кілометрів до якогось телеграфного апарата, він би зажадав допомоги з Ташкента. Можливо, з'явиться аероплан у небі! Ні, тут навряд чи вони

бувають, тут поки що нема скарбів на землі, щоб витратити дорогу машину. І убогий малокорисний труд, що полягав у терпінні, коли доводилося прикидатися трупом, усе ж таки втішав Чагатаєва, однак назавтра він вирішив іти з народом на батьківщину, в Сари-Камиш, за будь-яких обставин.

Він задрімав. Світ знову мінився перед ним — то оживаючи, ясний і гомінкий, то відступаючи в темне забуття.

Увечері Чагатаєв почув якісь звуки. Він приготувався, засунувши праву руку собі під спину, де лежав револьвер. Він помилився — це був не шум від крил орлів. Його матери, низько несучи свою голову, підійшла до нього, помацала руками його тіло й оглянула очима, зверненими в пісок, усю найближчу місцевість. Вона не перевіряла — живий чи помер її син, — вона шукала вбитих птахів своїми майже невидючими від горя очима. Дивні рипучі звуки виходили з тіла матері: сухі кістки її скелета важко, з болем додали тертя одна об одну. Гюльчатая поволі пішла геть, допомагаючи собі посуватися тим, що торкалася руками землі і загрібала ними пісок.

Невдовзі такі самі звуки від шарудіння безлічі кісток Чагатаєв почув знову. Він подолав свою сонну свідомість й зосередився. За піщаним перевалом бархана щось ворушилося. Старий Ванько дивився на нього звідти; поруч з ним встав Суф'ян, який, певно, надійшов знизу, з другого боку бархана, потім з'явилось ще одне чиєсь невиразне обличчя, там-таки була Айдим і навіть Молла Черкезов, хоч він не бачив світла. Людські обличчя поступово додавалися, всі дивилися в бік Чагатаєва. Чагатаєв теж дивився на них. Більше не чуто було звуків від тертя напівмертвих кісток. Безліч очей стежили за людиною, яка лежала — не жадібних і не благаючих, а байдужих. Окрім Айдим, очі всіх людей дивилися, як і очі Молли Черкезова, — невидюче. У людей більше не було сили в серці, щоб утримувати енергію або якусь думку в очах. Лише передчуття їжі привело їх сюди, але й це почуття не було лютим чи жорстоким, як у звичайної людини, а було невинним, ладним залишитися без задоволення, тому що почуття вже не втримувалося розумом.

Чого чекали від Чагатаєва ці люди? Хіба вони наїдяться одним чи двома птахами? Ні. Та їхній смуток може перетворитися на радість, якщо кожен дістане відщипнутий шматочок пташиного м'яса. Він правитиме їм не для ситості, а для єднання з життям і одне з одним, воно дасть їм відчуття дійсності, і вони згадають своє існування. Тут їжа

править водночас для живлення душі й для того, щоб спустошені сумирні очі знову заблищали й побачили розсіяне світло сонця на землі. Чагатаєву здавалося, що і все людство, якби воно зараз було перед ним, так само, очікуючи, дивилось би на нього, ладне обманутися в сподіваннях, перетерпіти обман і знову зайнятися різноманітним, немичним життям.

Чагатаєв усміхнувся; він знав, що горе й страждання є лише привидом і сновидінням, їх може враз зруйнувати навіть Айдим своєю дитячою силою; в серці і в світі б'ється, наче в клітці, невипущене, ще не пізнане щастя, і кожна людина відчуває його силу, його наближення. Незабаром він змінить долю свого народу. Чагатаєв махнув рукою, людям, які дивилися на нього. Айдим зрозуміла й наказала йти геть усім, щоб не заважати Чагатаєву полювати.

На початку ночі, коли всі поринули в забуття, Айдим пішла сама в пустелю шукати диких овець. Суф'янові й Старому Ванькові вона веліла розкопати руками пісок в одній невеличкій долині між довгими барханами. Там, під піском, вона виявила глину, яка мала збирати воду, і вона вже пила її трохи з ямки. Вона розуміла, що, коли немає їжі, вода теж годує.

14

Ніч линула над пісками. Чагатаєв спав на правому боці, і сновидіння заповнили його, витіснивши голод, спрагу, квалість і всяке страждання. Він танцював у саду, освітленому електрикою, з великою, дорослою Ксенею, літньої ночі, що пахла землею, дитинством, перед світанком, який уже горів на вершинах тополь, мов далекий, іще нечутний голос. Ксеня мліла в його обережних обіймах, її очі були заплющені, немовби вона спала. Зі сходу між дерев віяв вітер і ворухив сукні танцюючих жінок. Грала музика, раннє світло й вітер проходили по обличчях людей, мовчазних і щасливих. Потім музика затихла, навкруги зробилося зовсім видно, і Чагатаєв ніс на руках сонну Ксеню. Нараз він побачив темряву замість світла, голова в нього заболіла, і, падаючи, він обернувся під час падіння на спину, щоб не вдарити Ксеню, яку він тримав перед собою, як маленьку: хай вона впаде на нього і не вб'ється. Він міцно, сильніше обхопив її руками, та її вже не було з ним. Він закричав, підхопився в темряві з землі, і два

гострих удари — знову в голову і в груди — збили його назад.

Великі птахи, падаючи на нього і знову здіймаючись у повітря, били його дзьобами й дерли одержу й тіло кігтями. Чагатаєв намагався скочити на ноги, але не встигав і втрачав силу від болю й нових ударів важких птахів, які нападали на нього; він крутився в лютому відчаї і грів руками пісок, оточений пустельною ніччю, намоклий останньою кров'ю. Він хотів був крикнути, щоб підняти в собі, з самої глибини, із залишків зникаючого життя люту силу, та пекучі удари орлиних дзьобів і їхні кігті, що рвали жили, уривали його крик, перш ніж він устигав вдихнути повітря. Його збивав вітер від крил птахів, він не міг дихати в цій бурі й давився пухом і пір'ям, що летіли від птахів. Чагатаєв збагнув, що два перших удари дзьобами він дістав у голову біля потилиці, звідти тепер текла кров за шию, і ще в нього, здається, зірваний один сосок на грудях, там боліла рана сверблячим ниючим болем.

Нарешті Чагатаєву на мить пощастило скочити на ноги. Він розпростер руки, готовий схопити птаха, який першим упаде на нього, щоб задушити його руками. Орли були в повітрі й саме розганялися на нього. Він наступив ногою на свій револьвер і мершій нахилився по нього, проте не встиг підняти. Птахи кинулися йому на спину, та тепер він уже опам'ятався і зміг за кількістю своїх нових ран від дзьобів порохувати орлів — їх було троє. Чагатаєв схопив револьвер, упав навзнік, аби скинути з себе або задушити птахів, що вп'ялися йому в спину, та сили в нього було замало, він упав як попало на бік, а орли низько відлетіли вбік. Чагатаєв спробував підвестися, щоб краще прицілитися, всі виснажені кістки його скелета зарипіли так само, як у людей його народу. Він прислухався, і йому стало жаль свого тіла і своїх кісток — їх збрала йому колись мати із своєї бідної плоті, — не з кохання й жаги, не з насолоди, а з самої життєвої необхідності. Він відчув себе, як чуже добро, як останнє майно незаможних, яке хочуть марно перевести, і відчув страшенну лють. Чагатаєв враз міцно сів на піску. Орли, навіть не дуже піднявшись у височінь, знову швидко мчали на нього, щільно притиснувши до себе крила. Він їх підпустив близько, тоді натиснув курок. Чагатаєв бачив орлів добре, їх було троє, і стріляв тепер точно, холоднокровно, оберігаючи себе, як іншу людину, як близького, безпорадного друга. Він майже впритул випустив п'ять куль у орлів, що падали на нього. Птахи низько, зі свистом, пролетіли над ним, вже не зумівши зупинити

свого розгону, бо вони були вже або мертві, або смертельно поранені. Вони впали за кілька метрів від Чагатаєва, на темний нічний пісок.

Чагатаєв тремтів від тривоги і втоми. Він розгріб у піску ямку і ліг туди, зіщулившись, аби зігрітися й заснути, не дбаючи про те, скільки витече крові з його рваних ран, поки він спатиме, не думаючи про здоров'я і про своє майбутнє життя.

Айдим тої ночі зайшла далеко; потім вона стомилася, лягла й заснула, не почувши пострілів Чагатаєва. Але, пам'ятаючи, що їй довго не можна спати, вона невдовзі прокинулася у тривозі й знову пішла. Опівнічний блідий місяць вийшов з-за далекої землі і освітив піски низьким світлом. Айдим розглянулася довкола гострими очима. Вона знала, що не може бути, щоб зараз на землі нічого не було. Якщо йти пісками цілий день, то неодмінно щось зустрінеш чи знайдеш: або воду, або овець, або побачиш багатьох птахів, трапиться чийсь віслук, що заблукав, чи пробіжать поблизу якісь тварини. Старі люди казали їй, що в пустелі стільки ж добра, скільки на будь-якій далекій землі, та в ній мало людей, і тому здається, що й усього іншого нема. Айдим, однак, навіть не знала, де ще є земля багатша й краща, ніж піски чи очеретяні ліси в розливах Амудар'ї.

Айдим стояла на найвищому бархані; її привабило мерехтливе світло місяця в одному напрямку — по всій землі світло лилося спокійно, а там щось заважало йому світити. Вона пішла туди, де світло затінювалося, й невдовзі побачила маленьку овечку-дитинча. Овечка дерлася ногами на самісінькій вершині невеликого пагорба й знімала пісок так, що здалеку, крізь пільму, поверх привидів багристої пустелі, це здавалося важливою, загадковою природою.

Вівця-ярка, мабуть, вискубувала з піску весняні поховані травинки й годувалася ними. Айдим тихо вилізла на пагорб і обхопила овече маля. Ярка не опиралася, вона нічого не знала про людину. Айдим повалила її й хотіла прокусити їй тонке горло, щоб випити крові й наїстися. Та в цю мить вона побачила, що під барханом, часто дихаючи, мов люди, безліч овець рили ногами пісок, догрібаючись до захованої вологи. Айдим кинула ярку і збігла з бархана до овечої отари. Перш ніж вона досягла крайньої овечки, назустріч їй стрибнув баран і зупинився перед нею, нахиливши голову для бою. Айдим посиділа трохи перед ним, помізкувала своїм невеликим розумом — що їй робити.

Вона полічила овечу отару — в ній було двадцять чотири голови, разом з яркою та двома козлами, що прижилися тут. Вона підповзла потихеньку до найближчої овечки, яка розривала пісок; баран теж пішов за нею в очікуванні. Айдим рукою спробувала пісок у ямці, яку розгрібала вівця,— там було сухо, вода не відчувалася. На губах овець зібралася піна знемоги, зрідка вони хапали ротом пісок і викидали його назад разом з останньою слиною. Пісок не напував, а сам випивав їхній сік. Айдим підійшла до барана, він був не дуже худий і лише важко дихав від спраги. Айдим узяла барана за ріг і повела його за собою. Баран одразу пішов, потім зупинився, щоб отямитися, але Айдим потягла його, і баран пішов за нею. Деякі вівці підняли голови, перестали рити й пішли за дівчинкою й бараном. Решта кіз та овець теж незабаром наздогнали їх.

Айдим покvapливо тягла барана, пам'ять на місце у неї була точна, та лише на світанні, коли місяць погас на небі, вона добрела до тієї глибокої долини, де відкопувала собі воду в піску. Там вона залишила отару, і вівці знову заходилися розкопувати ногами пісок, а сама Айдим пішла на спільний нічліг. Вона образилася: в долині не було викопано жодного колодязя. Старий Ванько і Суф'ян або вмерли, або полінувалися, а може, напилися самі, не дбаючи про життя інших.

Айдим на стані перемацала всіх, хто спав і був у безпам'ятстві: вони звикли жити, вони дихали, і ніхто з них не помер. Айдим розбудила Суф'яна і Старого Ванька і веліла їм іти пасти й стерегти овечу отару, а сама пішла до Чагатаєва, аби привести його їсти.

Чагатаєв довго не прокидався, коли його будила Айдим; він повільно вмирав, бо кров, не перестаючи, повільно цебеніла з нього під час сну, і видно було, як вона рідкими поштовхами виходила з ран, затихаючи в піску. Айдим зрозуміла все; вона побігла назад до людей на нічліг, та всі люди вже рушили звідти до отари, хто як міг: хто повз, хто ледве тримався на ногах, хто скористувався допомогою іншого. Айдим пошукала очима — у кого ціліша чи м'якша одежа, але не знайшла того, що хотіла. У всіх з одежі позалишалася щось блаженке, погане чи дуже мало. Молла Черкезов мав м'які шаровари, та через його невидючість вони були нечисті. Айдим скинула з себе сорочку й оглянула її: нічого, вона ще маленька, в ній не зібралася зараза й хвороби, як у старих, сорочка пахла самим тільки потом та її тілом, а бруду в ній не було — пустеля вся чиста. Айдим повернулася до Чагатаєва, роздерла свою сорочку

на смужки й перев'язала всі його рани на тілі й на голові, звідки показувалася кров. Чагатаєв уже прокинувся й повертався, аби дівчинці зручніше було працювати. Він розплющив очі й побачив Айдим, забитих птахів і піски, мовби крізь густу пільму, хоч настав звичайний сонячний ранок. Він побачив орлів і впізнав у найбільшому птахові самку, а інші двоє орлів були значно менші: це її діти. Вона прилетіла сюди разом з найвірнішими друзями свого чоловіка — його дітьми.

15

Чотири дні народ джан їв і поправлявся від свого горя й злигоднів. Айдим стежила за тим, щоб ніхто зайвого не переїдав, а особливо запопадливих до їжі зупиняла або била по оці: інакше буде не боляче. Рани на тілі Чагатаєва затяглися плівкою і гоїлись: він оддав Айдим свою спідню білизну, і вона пошила собі спідницю й кофту, бо була гола. Суф'ян, який усе життя носив при собі необхідний житейський інвентар — сірники, голку, нитки, шило, якийсь старовинний документ про свою особу, ніжик та інше добро,— попросив Айдим зашити його одяг. Айдим зашила всі великі дірки на халаті старого, потім разом полагодила всю блаженську одягу на людях у тих місцях, де видно було тіло; на багатьох їй довелося підкоротити одяг, щоб пришити його тим, у кого не вистачало. Із цих клаптів вона пошила Туганові штани й сорочку, бо він закинув свою одягу кудись у пісок, коли вважав, що час уже кінчати життя, й відтоді жив голий.

Ця робота забрала у Айдим іще чотири дні — їй допомагали церувати й шити тільки Старий Ванько і Чагатаєв. Крім того, Айдим стежила за загальним порядком життя народу, за розподілом харчів, за сном і рештою овець,— щоб їх пасли й напували і щоб вони не худли, не проживали свого тіла даремно. На ніч кожну вівцю Айдим прив'язувала до людини, а барана вмощувала поряд себе й міцним мотузком туго обв'язувала йому шию, а другим кінцем обмотувалася сама круг живота і робила мертвий вузол. Завдяки цій пересторозі жодна овечка не втекла, хоч всі ночі вівці лежали негодовані й не набули ваги.

Вранці, через дев'ять днів після того як Айдим привела овець отару, народ вирушив далі в дорогу, на свою батьківщину. Тепер у нього залишилось десятеро овець та одинадцятий баран, а тринадцять голів та трьох орлів народ поїв. Люди ішли тепер добре і відчували, що вони

існують, не напружуючись пам'яттю для спогадів про самих себе.

На третій день увечері народ перейшов останні світлі піски — межу пустелі — і почав спускатися в затінок западини. Чагатаєв вдивлявся в цю землю — у бліді солончаки, в суглинки, в темну ветхість замученого праху, в якому, можливо, зітліли кістки бідного Арімана, який не зумів досягти ясної долі Ормузда й не переміг його. Чому він не зміг бути щасливим? Може тому, що для нього доля Ормузда та інших жителів далеких, порослих садами країн була чужа й огидна, вона не заспокоювала й не вабила його серця, — інакше він, терплячий і діяльний, зумів би зробити в Сари-Камиші те саме, що було в Хорасані, або завоював би Хорасан...

Чагатаєв любив міркувати про те, чого раніше не вдавалося зробити людям, бо саме це йому конче треба було здійснити.

Ще через два дні народ перейшов западину і наблизився до підніжжя Усть-Урту. Чагатаєв знайшов тут невелику прісну водойму, що живилася весняним соком зі схилів плоскогір'я, і люди зупинилися коло неї для відпочинку й для вибору місця постійного проживання. Овець тепер залишилося тільки троє і четвертий баран. Та це саме по собі ще не було страшним для такого народу, як джан, який міг користуватися добром природи в найбідніших її місцях. Айдим першого ж дня знайшла кілька сліпих ущелин, заповнених травою перекотиполем. Траву нагнав сюди з пустелі південно-східний вітер, і лише той кущ перекотиполя, який не потрапляв у таку мертву ущелину, піднімався схилом на узвишшя горбовини і котився через плоскогір'я далі, в степ.

Суф'ян сходив до своєї пещери, де він жив до приходу Чагатаєва, і запропонував оселитися всьому народові по сусідству з його печерою: там є широка, простора долина, поросла степовою травою, і мілкий струмок біжить посеред неї з Усть-Урту, не висихаючи до середини літа. Народ пішов до тієї долини і дорогою знайшов сліди своїх колишніх, ще за ханських часів, становищ. Там не лишилося жодних помітних предметів, було лиш звичайне пустище, кілька жмень вугілля, грудки глини, стояв кілок від кибитки, забутий усіма, сточений спекою і вітрами й померлий; валялася похована в ґрунт стара дитяча тубетейка — Айдим почистила її й одягла собі на голову.

Долина, вказана Суф'яном, була придатна для життя. Вона мала трав'яний покрив на великому просторі, і ще

й тепер — наприкінці літа — не вся трава вимерла: серед пожовклих стеблин траплялися живі, зелені травинки. Русло струмка було порожнє, але в глибині Сари-Камишу, за один-два кілометри, виднілося дзеркало води — озеро, куди стікав гірський струмок навесні й на початку літа; цього було досить для існування. Коли люди зайшли в гирло долини, безліч черепах побігли від їхніх ніг, і, повідбігавши, вони повільно обернули свої шиї й подивилися на людей — кожна черепаха одним чорним, зірким і милим оком. Чагатаєв зрадив їм; він тепер відпочив і опам'ятався: як і раніше, все в житті стало можливим, все найкраще було здійсненим.

Протягом кількох днів у долині Усть-Урту, обраної для поселення, працювало тільки двоє людей — Чагатаєв і Айдим; решта людей дрімала в печерах, що їх вони повикопували собі для ночівлі у схилах долини, де ловили черепах і готували собі з них страву, проте їли мало, майже нехотя і раз на добу ходили пити воду. Трьох овець і барана Чагатаєв не велів чіпати; він їх залишив на запас, на крайню потребу. Назар перелічив людей — хто живий, хто помер — і побачив, що не вистачає однієї дитини — трирічної дівчинки. Ніхто не міг йому сказати — ні батько її, ні мати, ні інші, — коли, де зникла і як померла ця маленька дівчинка. Ніхто не запам'ятав, коли вона була завіяна вітром і піском у пустелі й відійшла від рук...

Чагатаєв і Айдим заходилися носити глину для спорудження першої курганчі, та їм ніхто не допомагав у роботі. Коли Чагатаєв привів працювати Суф'яна й Старого Ванька, як найдужчих, ті лише двічі принесли глину, а тоді сіли на землю й задумалися, хоч, проживши стільки років, мали час вже давно все передумати і прийти до істини.

Тоді Чагатаєв зібрав усіх людей і спитав їх: чи мають вони бажання жити? Йому ніхто не відповів...

Багато блідих очей дивилося на Чагатаєва з напруженням, щоб не заплющитися від знесилення і байдужості. Чагатаєв відчув біль від свого смутку. Він розумів, що, куди б він не пішов звідсіля, він знову повернеться назад. Адже його народ — найбільший бідняк на світі: він розтратив своє тіло на хошарах і в злигоднях пустелі, він відучений від мети життя і втратив свідомість і інтерес, бо його бажання ніколи, ніякою мірою не здійснювалися, народ жив завдяки механічній дії своєї убогої щоденної їжі — з черепах, черепашачих яєць та дрібної риби, яку він почав ловити в тій водоймі, з якої

пив воду. Чи зосталася в народі хоч невелика душа, щоб, діючи разом з нею, можна здійснити загальне щастя? Чи там давно все відмучилося і навіть уява — розум бідняків — усе вимерло?.. Чагатаєв знав, що всяка експлуатація людини починається з викривлення, з пристосування її душі до смерті, щоб панувати над нею, інакше раб не буде рабом. І насильне звиродніння душі триває, посилюється чимдалі дужче, поки розум у раба не перетворюється на божевілля. Класова боротьба починається з подолання «духу святого», наявного в рабі; причому огода того, в що вірить сам пан — його душі й бога, — ніколи не прощається, душа ж раба піддається стиранню в брехні й руйнівній праці.

Над головою Чагатаєва засопіла якась тварина, він подумав, що то вівця. Але тварина схопила пащею вухо Чагатаєва й почала терти його в роті між беззубими яснами. Це був той самий несамопитий і малосилий собака, якого Чагатаєв бачив у поселенні свого народу на Амудар'ї. Він не був з людьми в пустелі, він відбився десь чи, можливо, сам залишився стерегти покинуте становище, а потім, скучивши, прибіг прямою дорогою в Сари-Камиш, де він теж, очевидно, жив у минулі роки. Чагатаєв узяв собаку за голову й нахилив до землі, щоб він ліг. Собака покірно ліг; він тремтів від втоми — старий, дикий, не в силі закінчити і зжити своє страдницьке життя і все ще впевнений у блаженстві свого існування, бо в самому його терпінні, в худому тремтячому тілі було добро.

Собака заснув поруч із Чагатаєвим. Айдим сама місила голими ногами глину, тягаючи воду в бурдюку за два кілометри. Коли Чагатаєв прокинувся, кругом нього сиділо кілька чоловік, які чекали, коли він прокинеться. Суф'ян, найстарша людина, сказав Чагатаєву, що народ тепер навмисне не має душі, не знає свого наміру, не спокушається кращою їжею, він гріється тільки слабким теплом свого серця, а серце дістає це тепло з трави, з черепак, з риби, з кісток самої людини, коли їй нічого їсти.

Суф'ян нахилився до вуха Чагатаєва і сказав:

— Ти думаєш погано. Народ може жити, але йому не можна. Коли він схоче їсти плов, пити вино, мати халат і кибитку, до нього прийдуть чужі люди й скажуть: візьми, що ти хочеш, — вино, рис, верблюда, щастя твого життя...

— Ніхто не дасть, — відповів Чагатаєв.

— Трохи давали, — сказав Суф'ян. — Жменю рису, чурек, старий халат, вечірню пісню бахші ми мали давно, коли працювали на байських хошарах...

— Мати веліла мені самому годуватися, коли я був маленький,— мовив Чагатаєв.— Ми мало мали, ми вмирили.

— Мало,— проказав Суф'ян.— Але ми завжди хотіли багато: і овець, і дружину, і воду з арика — в душі завжди є порожнє місце, куди людина хоче схвати своє щастя. І за дріб'язок, за убогу, нечасту їжу ми працювали, поки в нас не висихали кістки.

— Це вам давали чужу душу,— сказав Чагатаєв.

— Іншого життя ми не знали,— відповів Суф'ян.— Я тобі кажу — якщо за убогу їжу ми ставали від роботи й голоду наче мертві, то хіба вистачить навіть нашої смерті, щоб заробити собі щастя?..

Чагатаєв звівся на ноги.

— Вистачить одного життя!

— Я чув,— байдуже сказав Суф'ян,— ми знаємо — багаті померли всі. Але ти слухай мене,— Суф'ян погладив старий московський черевик Чагатаєва,— твій народ боїться жити, він одвик і не вірить. Він прикидається мертвим, інакше щасливі й сильні знову придуть мучити його. Він залишив собі крихту, нікому не потрібну, щоб ніхто не став жадібним, коли побачить її.

Суф'ян пішов з людьми, що були з ним. Чагатаєв подався до Айдим і працював з нею до вечора. Увечері він поклав її спати в сухій печерці, а сам працював знову, виготовляючи з глини і старої розтертої трави саманну цеглу на будівництво першого житла. Довкола нього і на всій долині нікого не було; всі люди кудись розійшлись — можливо, пішли ловити черепах або ловити рибу на озері. Чагатаєв працював чимдалі швидше й раціональніше. Тільки пізньої ночі він піднявся на плоскогір'я подивитися, куди пішли всі люди. Навколо добре було видно від чистого високого місяця; світло стояло над безлюдним Усть-Уртом, вкриваючи тінню гір западину Сари-Камишу, і знову займався далеко над вабливою пустелею, що тяглася до гір Ірану. Троє овець і баран паслися в сусідній неглибокій ущелині, шумно риючись у купах перекотиполя, шукаючи зелені живі стеблини. У чорній п'їтмі Усть-Урту, де починався Сари-Камиш, палахкотів маленький вогонь багаття, трохи далі від багаття лежала слабенька хмарка туману над озером. Чагатаєв спустився з узвишся і попрямував до вогню. Через півгодини він підійшов досить близько й побачив, що навколо багаття, де тихо догорав саксаул, сидів увесь народ. Люди співали пісню й не бачили Чагатаєва. Чагатаєв заслухався тієї пісні; в дитинстві він чув

багато пісень від бахші, від матері, від старих людей — пісні були чудові, але сумні. Ця ж пісня мала незнайомий смисл, у ній було почуття, не властиве його народові, але воно більше, ніж смуток, підходило йому. Чагатаєв розчув навіть тихий, сором'язливий голос своєї матері. В пісні говорилося: ми не заплачемо, коли прийдуть до нас сльози, не всмінемося від радості і ніхто не сягне нашого глибокого серця, яке саме вийде до людей і до всього життя і простягне до них руки, коли наступить його світлий час, і час цей близько: ми чуємо, як поспішає в нашому серці душа, прагнучи вийти нам на допомогу... Пісня скінчилася. Старий Ванько ворухив палицею багаття й витягав звідти спечених рибок, куштуючи їх — готові вони чи ні, а неспечених кидав назад.

Чагатаєв, не виявляючи себе, пішов назад. Він знову взявся робити цеглу на становищі й працював, поки місяць не розчинився на небі й не зійшло сонце. Вранці він побачив, що народ усе ще сидів біля погаслого багаття, а Старий Ванько рухався й кидався всім тілом, мабуть, танцював. Чагатаєв вирішив не залишати своєї роботи, оскільки ніч уже минула й спати не час. Він формував цеглини у глиняних формах, витрачаючи на працю всю силу свого серця. Айдим усе ще спала. Чагатаєв зрідка підходив до заглибини, в якій вона лежала, і вкривав її від мух і комах травною; нехай вона набирає собі тіло вві сні — в ріст і на довге життя. Близько полудня до Чагатаєва прийшов Старий Ванько, він скинув штани, пошиті йому Айдим з різних клаптів, замість кинутих у пустелі, заліз у яму, куди була засипана глина з водою, й заходився місити її худими жилавими ногами.

16

На осінь у долині Усть-Урту було збудовано чотири невеликих будинки з саманної цегли, оточених спільним дувалом. У цих житлах, що не мали вікон через брак скла, розмістився увесь народ, уперше надійно сховавшись од вітру, від холоду й дрібної погані, що літала й кусалася. Дехто з людей довго не могли звикнути спати й жити за глухими стінами — час від часу вони виходили надвір і, надихавшись там, надивившись на природу, поверталися, зітхаючи, назад, в оселю.

За пропозицією Чагатаєва, народ обрав свою Раду трудящих, куди членами увійшли всі, в тому числі і Айдим, як активістка, а Суф'ян став головою.

Тепер увесь народ джан жив, не відчуваючи щодня своєї смерті, і працював над добуванням їжі в пустелі, в озері і на горах Усть-Урту, як живе в світі більшість людства.

Але Чагатаєв був незадоволений тим звичайним, убогим життям, яким тепер почав жити його народ. Він хотів допомогти, аби щастя, яке таїться з народження всередині нещасної людини, виросло назовні, стало дією і силою долі. І загальне передчуття, і наука дбають про те саме, про єдине й необхідне: вони допомагають вийти на світло душі, яка поспішає, б'ється в серці людини й може задихнутися там навіки, якщо не допомогти їй звільнитися.

Незабаром випав сніг. Чагатаєву і всім людям дедалі важче доводилося з добуванням харчів. Черепахи поховалися й послули; великі зграї птахів пролетіли над Усть-Уртом з півночі на південь, вони не спустилися пити воду на маленьке озеро й не помітили нечисленного народу, що жив унизу. Коріння їстівних трав замерзло й зробилося несмачним, риба у водоймі пішла ближче до дна, у присмерк супокою. Чагатаєв розумів усе це. Він вирішив сходити сам у Хіву на харчові бази й привезти звідти продовольчу позику для народу на всю зиму. Айдим зашила йому блаженську подерту одягу, він полагодив собі взуття дерев'яними саморобними цвяхами і вузькими ремінцями з овечої шкури. Потім він попрощався з кожним і, звелівши невдовзі чекати його, почав спускатися в западину Сарикамишу. З економії він не взяв із собою ніяких харчів, розрахувавши, що подолає всю відстань натще протягом трьох днів.

Чагатаєв зник у далекому туманному просторі, Айдим сиділа на гірському схилі й плакала. Сльози капали з чорних блискучих очей, вона думала, що Назар більше ніколи не повернеться. Та в наступні дні Айдим жодного разу не встигла заплакати за Чагатаєвим; її захопили турботи по хазяйству, нужда й відповідальність, щоб люди жили й не повмирали. Вона тільки зітхала іноді, мов бідна бабуся. Народ усе ще працював слабо, він не був переконаний, що життя є перевагою, його відучили від цього баї на хошарах, і він не цінував свого існування, а насолоди, навіть від їжі, зовсім не розумів.

Найбільше роботи тепер, після того як пішов Чагатаєв, лягло на Айдим. Та робота її не мучила, вона знала від Чагатаєва, що багатих немає, а вона найбідніша, і незабаром їй буде добре, а потім ще краще.

Через три дні відсутності Чагатаєва Айдим згадала про

нього й скривила лице, щоб засумувати й заплакати, та був уже вечір, їй треба швидше відшукати овець і барана, які зайшли кудись у далекі видолінки, і вона вирішила посумувати за Чагатаєвим згодом, коли ляже спати. Коли вона гнала овець назад до спільної курганчі, то невідоме сьайво засліпило її. Біля глиняних хатинок світилися такі ясні вогні, яких Айдим ніколи не бачила. Вона зупинилась і хотіла піти назад, аби сховатися з вівцями в печері чи в глухому далекому проваллі, а завтра вдень повернутися й подивитись, що там буде. Вона взяла барана за ріг, а сама все дивилась на вогні біля глиняних будинків; цікавість і здивування подолали в ній страх, вона повела маленьку отару додому: Вона думала: вогні — це або звірі, або щось таке розумне — звідтіля, де живуть більшовики.

Айдим побачила постать Чагатаєва, який пройшов повз вогонь. Вона побігла до нього і, здригаючись, зажмурившись, ухопилася за його ногу. Чагатаєв підняв її до себе на руки й відніс спати в дім на трав'яну постіль, а сам повернувся надвір розвантажувати автомобілі. Він зустрів машини на другий день своєї мандрівки, виходячи з Сари-Камишу в пустелю. За наказом з Ташкента два вантажних автомобілі вийшли з Хіви ще чотири дні тому. На одній машині були м'ясні консерви, рис, галети, борошно, ліки, гас, лампи, сокири й лопати, одяг, книжки та інше добро, а на другій — двоє людей, бочки з бензином, мастило й запасні частини.

З Ташкента веліли розшукати в районі Сари-Камишу або між Усть-Уртом і Аральським морем кочове плем'я джан і допомогти йому всіма засобами, і поки не знайдеться те плем'я і його сліди, які свідчили б про загальну загибель людей, машинам назад не повертатися.

Опівночі машина була цілком розвантажена, і Чагатаєв сів писати звіт у Ташкент про становище народу джан, поки шофери й начальник експедиції заправляли машини на зворотний шлях. Чагатаєв писав до світання; наприкінці свого листа він пропонував дати змогу народові прийти в себе після багаторічних злигоднів (тепер ця змога надана, і народ сито перезимує, користуючись надісланою допомогою республіки), а найголовніше — кожній тутешній людині треба знову нажити собі прожитте майже до кісток, виснажене тіло, в якому надто слабо тепер діє почуття й свідомо думка.

Чагатаєв віддав листа начальникові, і автомобілі поїхали до Хівинської оази. Всі люди ще спали, було рано, в Сари-Камиші лежав сніг. Чагатаєв узяв сокиру й лопату,

розбудив Старого Ванька й Тагана і пішов з ними корчувати саксаул. Опівдні вони повернулися з дровами. Айдим розпалила пічки сухою травою й заходилася готувати обід з нової їжі, якої майже ніхто не куштував у житті.

Консервоване м'ясо і рис одразу наситили людей, але вони потомилися від цієї їжі так, що всі заснули після обіду. Увечері Чагатаєв звелів знову приготувати другий обід і сам узявся робити коржі з білого борошна, потім приготував ще чай і каву. Наївшись вдруге, народ проспав до ополудні наступного дня. Чагатаєв знав, що таке харчування трохи шкідливе, та він квапився нагодувати людей, щоб у них зміцніли їхні кістки і щоб вони набули хоч трохи того почуття, на яке багаті всі народи, крім них,— почуття егоїзму й самозахисту.

Третій обід готував Суф'ян. Він колись бачив, що їли баї в Хорезмі, і зготував по пам'яті різні страви.

Чагатаєв радісно спостерігав, як їсть його народ — без жадібності, із свідомістю необхідності і з тихою задумливістю, немовби відтворюючи в своїй уяві обличчя й душу тих людей, які тяжко здобули цю їжу й подарували їм.

Чагатаєв терпляче жив далі, готуючи той день, коли почне здійснювати справжнє щастя спільного життя, без якого нічим займатися і серцю соромно. Зрідка він розмовляв з матір'ю, вона нічого тепер не просила в нього, тільки гладила його ноги й тіло поверх одягу; він тримав її зігнуту голову й думав про те, що йому треба зробити, аби спокутати і втішити цю майже знищену істоту, всередині якої він почав жити. Він не знав, що його мати згадувала про нього лише завдяки докорам з боку Айдим і крадькома витирала сльози, розуміючи, що треба любити сина, і не тримаючи, не пам'ятаючи його більше в своєму почутті; тому вона торкалася його, як будь-кого чужого й доброго.

Через кілька днів уже похолодало, в одному домі довелося гаряче напалити пічку й заодно приготувати багатий обід, тому що пічка правила і для тепла, і для кухні. В інших будинках пічок не було влаштовано. Сильний вітер віяв з висот Усть-Урту і ніс у повітрі дрібний зледенілий сніг. Айдим привела овець у світлицю будинку, де ночувала сама, й залишила їх там на ніч. Чагатаєв насилу привіз воду з озера на саморобному візку в п'яти бурдюках; він піднімався на плоскогір'я проти вітру, що налітав на нього, і штовхав візок уперед з великим напруженням. І цей вітер, і рання зимова імла в усьому світі, й порожня чорна западина Сари-Камишу, куди хотів звалити й занести

Чагатаєва вітер,— все це переконувало Назара в необхідності особливого, іншого життя.

В одному помешканні ворушилися люди, всередині його горіло світло з відкритого входу. Там кінчили обідати й дрімали; Айдим гуркотіла новим посудом, прибираючи всякий бруд і залишки, і говорила людям, щоб вони лягали сьогодні на ніч тут, де було напалено; хай буде тісно, зате тепло.

Була тільки шоста година, але весь народ уже вмовстився в одній світлиці, притулившись одне до одного, і спав у тисняві, як у блаженстві. Чагатаєв пообідав навстоячки, сісти було ніде. Айдим пішла ночувати в інший будинок, куди вона загнала овець, туди ж пішов спати і Чагатаєв.

Другого дня ранком почалася завірюха, але потеплішало. В загальній курганчі не було жодного звуку, хоч зовсім розвиднілося. Айдим спала в теплі між двох овець. І вівці спали, тільки баран дивився, мов божевільний, на Чагатаєва. Чагатаєв не хотів будити Айдим, він сам пішов у теплий дім, де спали всі люди. Там він засвітив лампу й розглянувся.

Народ спав у тому ж положенні, як учора, наче ніхто за довгу ніч не поворухнувся. Багато облич лежали тепер у постійній усмішці. Сліпий Молла Черкезов спав з розплющеними очима, підклавши ліву руку під спину Гюльчатай, щоб весь час відчувати і берегти її. Старий перс на прізвисько Аллах дивився одним напівзаплющеним оком, і Чагатаєв не міг зрозуміти, що бачить і думає зараз цей чоловік, яке бажання душі ховається в ньому: чи те саме, що в Чагатаєва, чи зовсім інше.

Решту дня Чагатаєв просидів біля Айдим, милуючись її обличчям, її диханням, розглядаючи рум'янець юності, який уві сні все більше вкривав її щоки. Овець він випустив на сніг — нехай вони пориються й повалюються в снігу. Потім Чагатаєв узяв руку Айдим у свої руки, мовчки радіючи, що навколо цього бідного ніжного створіння залізним муром захисту стоять більшовики, і він сам лише для того тут і перебуває.

Надвечір Айдим прокинулась. Вона покартала Чагатаєва — чого він не розбудив її раніше, і в неї весь день пропав. Чагатаєв сказав їй, щоб вона пішла й розбудила всіх інших людей — вони теж лежать, не підводяться. Айдим, почувши це, навіть скрикнула від злості й побігла в сусідній дім. Айдим підняла трав'яний мат над входом, щоб холод обдав людей і вони прокинулись. Проте сонні тільки тісніше притискалися одне до одного, скулувалися й спали як мертві.

Минула друга ніч. Вранці Чагатаєв знову оглянув сонних. Їхні обличчя ще більше змінилися, ніж учора. Старий Ванько почервонів від пожвавлення, і тепер на вигляд йому було років сорок; навіть старезний Суф'ян погладшав зовнішністю і у виразі його обличчя була якась зацікавленість. Кара-Чорма, чоловік років шістдесят, лежав рожевий і опухлий, втягаючи повітря з таким глибоким почуттям, наче втягував вологу під час спраги. Схилившись до матері, Чагатаєв не побачив зміни в її обличчі; Гюльчатай, гірська квітка, могла зовсім не прокинутись, її очі запали, щоки потемнішали, печать землі лягла на неї. Очі Молли Черкезова, як і раніше, були розплющені, і в них з'явився далекий блиск, що наче проникав з глибини мозку, і Чагатаєву здалося, що в цієї людини тепер з'явився зір.

Назар напалив пічку для тепла й пішов з Айдим гуляти; вперше за багато місяців він мав вільний час. Завірюха вщухла ще вночі; тепер падали рідкі сніжинки, і на найвищій терасі Усть-Урту вже блищало сонячне світло, веселе, сліпуче, обіцяючи вічне торжество. Айдим сміялася й бігала по снігу; вона зникала далеко, провалювалася в ущелини, заповнені снігом, і несподівано кидалася ззаду Чагатаєву на шию. Нарешті він схопив її на руки і побіг з нею до провалля. Вона помітила його намір.

— Кидай, я не помру! — сказала Айдим.

Повертаючись додому, Айдим спитала Чагатаєва:

— Назаре, вони коли прокинуться?

— Скоро, скоро... Може, вже прокидаються...

Айдим замислилася.

Пічка в домі ще не зовсім погасла. Чагатаєв розпалив її знову, і разом з Айдим вони, про всяк випадок, зварили обід на весь народ.

Надвечір дехто почав прокидатися. Першим прокинувся Суф'ян, потім Старий Ванько й Молла Черкезов, опівночі встали всі, окрім Гюльчатай. Вона померла.

Чагатаєв переніс її у вільний, холодний будинок і поклав на постіль із сухої трави. Очунявши від довгого сну, народ сів обідати в теплому, глиняному помешканні, а Чагатаєв ліг поряд з матір'ю і заснув.

Айдим годувала людей обідом і докоряла їх, що вони сплять дві ночі підряд, а жити одне життя не можуть. Старий Ванько зареготав з неї:

— Тепер ми помremo! — казав він. — Не журися за нас, дівчинко...

На ніч Айдим пішла в дім, де лежав Чагатаєв з покійною матір'ю. Вона тихенько вмостилася в кутку й одразу

заснула. На світанку вона піднялася й вийшла по господарству. Напалений дім, де лишився ночувати народ, був порожній, в інших двох будинках теж нікого не було. Айдим оглянула й приблизно полічила всі речі й начиння, все спільне майно, пішла в те приміщення, де лежав запас продовольства, привезений з Хіви; стурбувавшись, помацала навіть стіни будинків і нічого не довідалася нового. Продовольство все було ціле. Як вона вчора брала консервні бляшанки на обід, так вони й тепер лежали. Мішки з рисом і борошном теж стояли незаймані. Може, щось і пропало, але трішки, можливо — тютюн та сірники, які брали завжди без ліку.

Вона піднялася схилом з долини на плоскогір'я. Маленьке сонце освітлювало всю велику землю, і світла цілком вистачало. Сніг блищав по Сари-Камишу й на висотах Усть-Урту. Віяв слабкий вітер, та з чистого неба йшло тепло, і було гарно навкруги. Примружуючись, Айдим довго дивилася на околиці й помітила чотирьох людей. Вони йшли поодиночі на великій відстані одне від одного. Один ішов по Сари-Камишу туди, де сідає сонце, другий брів нижніми схилами Усть-Урту до Амудар'ї, ще двоє зникали нарізно, на далекому плоскогір'ї, пробираючись через гори в нічному напрямку.

Айдим розбудила Назара. Чагатаєв пішов один за кілька кілометрів; він піднявся на найвищу терасу, звідки далеко видно світ майже в усі його сторони. Звідти він побачив десять чи дванадцять чоловік, що йшли поодиночі в усі країни світу. Деякі йшли до Каспійського моря, інші до Туркменії та Ірану, двоє, але далеко один від одного, до Чарджую та Амудар'ї. Не видно було тих, які пішли через Усть-Урт на північ і схід, і тих, хто далеко відійшов уночі.

Чагатаєв зітхнув і посміхнувся: адже він хотів із свого одного невеличкого серця, з тісного розуму й пориву створити тут уперше справжнє життя, на краю Сари-Камишу, пекельного дна древнього світу. Та самим людям видніше, як їм краще бути. Досить, що він допоміг їм залишитися живими, і нехай вони досягнуть щастя за небокраєм...

З М І С Т

Відчуття людини людиною.

Олег Кузьменко 3

О П О В І Д А Н Н Я

Повернення 10

Маркун 31

Такир 37

Фро 55

Третій син 75

Річка Потудань 80

Світло життя 105

Так давно,

в туманній юності... 117

Липнева гроза 140

У прекрасному й бурхливому світі 153

Натхненні 164

Бездушний ворог 193

Дід-солдат 202

Сампо 209

Залізна баба 214

Мати 220

Полотняна сорочка 226

Роздуми офіцера 232

Квітка на землі 240

Афродіта 244

Микита 258

Ще мама 265

Уля 271

П О В І С Т І

Походження майстра 278

Джан 327

АНДРЕЙ ПЛАТОНОВИЧ ПЛАТОНОВ

Навстречу людям

Повести и рассказы

С русского

Переводчик *Н. П. Лисовенко*

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро», 1986

(На украинском языке)

Редактор *Т. Г. Соломаха*
Художник *В. С. Мітченко*
Художній редактор *О. Д. Назаренко*
Технічний редактор *С. М. Величко*
Коректори *Т. Г. Білецька, Н. І. Прохоренко*

Информ. бланк № 3174.

Здано до складання 19.05.86.

Підписано до друку 11.07.86.

Формат 84×100¹/₃₂.

Папір книжково-журнальний.

Гарнітура літературна.

Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 19,89. Умовн. фарбовідб. 20,085.

Обл.-вид. арк. 24,942. Тираж 50 000 пр.

Зам. 6—135. Ціна 2 крб. 40 к.

Видавництво
художньої літератури
«Дніпро».
252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

Книжкова фабрика
«Жовтень».
252053, Київ, вул. Артема, 25.

Платонов А. П.

П37 Назустріч людям : Повісті; оповідання / Перекл. з рос. Н. Лисовенко; Передм. О. Кузьменка.— К.: Дніпро, 1986.— 407 с.

До книжки відомого російського радянського майстра прози (1899—1951) ввійшли кращі повісті та оповідання з його творчої спадщини. З великою теплою і любов'ю письменник змальовує розмаїтий світ людини щирої душі і чистої совісті, свідомої свого покликання й незламної в своїй вірі у світле майбутнє. Авторіві властиві своєрідний стиль, висока художня майстерність, уміння зацікавити читача.

4702010200—153
П М205(04)—86 153.86

84P7-44

АТТЮРНИ ТА АТОРОР

